MTA Doktori Értekezés

Erdélyi kastélykertek

I. KÖTET

TÖRZSSZÖVEG

Fekete Albert

Magyar Agrár és Életudományi Egyetem (MATE),
Tájépítészeti, Településtervezési és Díszkertészeti Intézet

Budapest, 2023

Tartalomjegyzék

I. KÖTET
1. Bevezetés
2. Célkitűzés
3. Szerkezet
4. Anyag és módszer
4.1. A kutatóhely bemutatása, kutatási előzmények
4.2. A vizsgálati terület bemutatása
4.2.1. Természetföldrajzi és klimatikus jellemzők
4.2.2. Történelmi előzmények
4.2.3. A meghatározó kertművészeti stíluskorszakok idősíkjai
4.3. A kerttörténeti kutatás módszertana, forrásai
4.3.1. A kerttörténeti kutatás módszertana
4.3.1.1. A kutatásba bevonni kívánt erdélyi kastélykert-helyszínek meghatározása
4.3.1.2. Kastélykertekegyedi inventarizációja és kerttörténeti értékelése
4.3.2. A kerttörténeti kutatás forrásai, a vonatkozó szakirodalom elemzése
4.3.2.1. Írott források
4.3.2.1.1. Inventáriumok, konskripciók és urbáriumok
4.3.2.1.2. Elszámolások, fizetésjegyzékek és kiadásszámlák
4.3.2.1.3. Levelezések
4.3.2.1.4. Krónikák, útleírások
4.3.2.1.5. Szépirodalmi alkotások
4.3.2.1.6. Naplók, naplótöredékek, visszaemlékezések
4.3.2.1.7. Helyismereti és helytörténeti írások, monográfiák
4.3.2.1.8. Tudományos művek, szakirodalmak, összefoglaló művek
4.3.2.1.9. Szaklapok, repertóriumok, napilapok, periodikák és egyéb híradások
4.3.2.2. Képi források
4.3.2.2.1. Térképek
4.3.2.2.2. Felmérési rajzok
4.3.2.2.3. Tervrajzok
4.3.2.2.4. Piktografikus alkotások
4.3.2.2.5. Fotók, képeslapok
4.3.2.2.6. Képes folyóiratok
4.3.2.3. Tárgyi források, terepkutatás
4.3.2.3.1. Geodéziai felmérés és helyszínrajz
4.3.2.3.2. Fafelmérés
4.3.2.3.3. Épített és művészi elemek felmérése
4.3.2.3.4. Kiegészítő terepi felmérések
5. Az erdélyi kastélykertek jellemzése és értékelése, kutatási eredmények
5.1. Általános kutatási eredmények
5.1.1. Átfogó erdélyi kastélykert lista összeállítása
5.1.2. Erdélyi kastélykertek egyedifelmérése és kertművészeti értékelése
5.1.3. Erdélyi kastélykertek regionális jelentősége
5.2. Stílustörténeti adalékok az erdélyi kastélykert-művészethez
5.2.1. Erdélyi reneszánsz kertművészet
5.2.1.1. *Erdélyi reneszánsz kertek és rezidenciák beazonosítása*
5.2.1.2. *Jellemző reneszánsz kerti egységek meghatározása*
5.2.1.2.1. Virágoskert

5.2.1.2.2. Veteményeskert
5.2.1.2.3. Gyümölcsöskert
5.2.1.2.4. Méheskert
5.2.1.2.5. Vadaskert
5.2.1.2.6. Csűrkert
5.2.1.3. *Egyéb reneszánsz kerti egységek*
5.2.1.4. *Jellemző reneszánsz kerti elemek meghatározása*
5.2.1.4.1. Lugas
5.2.1.4.2. Filagória
5.2.1.4.3. Halastó
5.2.1.4.4. Egyéb reneszánsz kerti elemek
5.2.1.5. *Erdélyi reneszánsz kertekben alkalmazott növényfajok*
5.2.1.6. *Késő reneszánsz erdélyi kertemlékek napjainkban*
5.2.2. Erdélyi barokk kertművészet
5.2.2.1. Erdélyi barokk kertek beazonosítása
5.2.2.2. Erdélyi barokk kertek fő típusai
5.2.2.2.1. Lúdláb rendszerű (radiális) kertek
5.2.2.2.2. Ortogonális rendszerű kertek
5.2.2.2.3. Vegyes (ortogonális-radiális) rendszerű kertek
5.2.2.2.4. Csillagsétányos kertek
5.2.2.2.5. Helyi jellegű barokk kertek
5.2.2.3. Erdélyi barokk kertek fafajai
5.2.3. Erdélyi tájképi kastélykertek
5.2.3.1. Erdélyi tájképi kastélykertek beazonosítása
5.2.3.2. Erdélyi tájképi kastélykertek táji léptékű látványkapcsolatai
5.2.3.2.1. Tájképi kastélykertek hangsúlyos látványelemei
5.2.3.2.2. Tájképi kastélykertek hangsúlyos látványelemeinek szimbolikája
5.2.3.2.3. Tájképi kastélykertek tervezett kilátásai
5.2.3.3. Erdélyi tájképi kastélykertek növényalkalmazása
5.2.3.3.1. Erdélyi tájképi kastélykertek jellemző egzóta fafajai
5.2.3.3.2. Erdélyi tájképi kastélykertek jellemző honos fafajai
5.2.4. Erdélyi kastélykertek művészeti alkotásai
5.2.4.1. Szobrok, szoborcsoportok
5.2.4.2. Szökőkutak, díszmedencék és kaszkádok
5.2.4.3. Obeliszkek, temetkezési emlékek
5.2.4.4. Filagóriák, pavilonok, kerti lakok
5.2.4.5. Egyéb művészi értékű kerti objektumok
5.2.5. Erdélyi kastélykertek vízrendszere
5.2.6. Művek, alkotók és mesterek
6. Az erdélyi kastélykertek helyzete a 20. században
6.1. Az erdélyi kastélykertek helyzete 1945-1989 között
6.2. Az erdélyi kastélykertek az 1989-es politikai változások után
7. A kutatás új tudományos eredményeinek összefoglalása/Tézisek
8. A kutatás gyakorlati hasznosulása
Utószó
Köszönetnyilvánítás
Irodalomjegyzék

II. KÖTET
Mellékletek

1. Bevezetés

Jelen disszertáció az erdélyi kastélykertekről nyújt átfogó feldolgozást. A 2003-2023 között zajló, az erdélyi kastélyparkok történeti és kertművészeti sajátosságait feltáró kutatás bizonyosan az egyik legátfogóbb munka a kortárs magyar tájépítészetben.

Az erdélyi kastélykertek a magyar történeti kertek fontos tartományát és egyben azok jelentős hányadát is képezik. Ismeretük nélkül a magyar kertművészet-történet hiányos, összefüggései csonkák, s nélkülük egyes stíluskorszakok hazai megjelenése nem is értelmezhető. Ilyen például a török megszállás százötven éves időszaka, amikor döntően Erdély biztosította a magyar későreneszánsz kertkultúra kibontakozását és fejlődését.

Egyetemi oktatóként, kutatóként és aktív tájépítész tervezőként a magyar kertörökség kutatása és a fennmaradt emlékeinek inventarizációja mellett több mint húsz éve foglalkozom a történeti tájak és kertek megújítási- és kezelési módszertanának fejlesztésével. A munka során eddig 150 erdélyi kastélykert történeti kutatását, helyszíni bejárását, állapotfeltárását és értékelését végeztem el. A kutatás Erdély történelmének hozzávetőlegesen négyszáz éves időszakát fogja át, első ízben ismertetve és dokumentálva a legfontosabb nemesi rezidenciák kerttörténetét az 1600-as évektől kezdődően napjainkig.

Az eredmények rámutatnak arra, hogy az erdélyi kastély-kert együttesek (a továbbiakban kastélyegyüttesek) már a 17. században is összetett művészeti-társadalmi-gazdasági rendszerként működő egységek voltak. Kialakulásuk és fejlődésük hátterében a sokrétű mezőgazdasági tevékenység állt, s ezzel komoly tájformáló tényezők, az erdélyi táj alakításának eszközei voltak.

Az erdélyi kastélykertek kutatásának indokoltságát és időszerűségét több tény is alátámasztja. A kastélykertek állapota gyorsan romlik, így felmérésük és dokumentálásuk olyan szakmai feladat, amely nem csak védelmüket és jövőbeni helyreállításukat, de kertörökségünk megismerését és értékeinek tudatosítását tekintve is elengedhetetlen fontosságú.

A kutatás ugyanakkor olyan művészettörténeti vizsgálatot is pótol, amely korábban soha nem készült el erre a kultúrkincsre vonatkozóan. Így a mindenkori örökségvédelmi és megújítási stratégiák sem tértek ki ezekre a kertművészeti értékekre, sem helyi, sem regionális, sem országos szinten.

A kutatás azonban nem csak szakmatörténetileg fontos. Az eredmények társadalmi hatását, jelentőségét a környezeti nevelés, tudatformálás, értékvédelem terén a projektben résztvevő partnerek és támogatók nagy száma és sokszínűsége is érzékelteti. A felmérések támogatásához a kezdetektől nagyon sokan csatlakoztak. A szakmai partnerek, illetve támogatók között fontos szerepet játszottak a hazai és romániai felsőoktatási intézmények. A kutatást befogadó Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem (továbbiakban MATE) Kertművészeti és Kertépítészeti Tanszéke valamint Kert- és Szabadtértervezési Tanszéke mellett, az ELTE Művelődéstörténeti Tanszéke, a kolozsvári Babes-Bolyai Tudományegyetem (BBTE), a Sapientia Eerdélyi Magyar Tudományegyetem (EMTE), a bukaresti Agrár- és Állatorvostudományi Egyetem (USAMV Bucuresti); szakmai szervezetek, mint pl. az Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ (ÁMRK), a Magyar Tájépítészek Szövetsége (MTSZ), a Román Tájépítészek Szövetsége (ASOP Romania), az ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottságának a Történeti Kertek Szakizottsága; civil szervezetek, alapítványok, mint pl. a Magyar Kertörökség Alapítvány, az Ormos Imre Alapítvány, a Nemzeti Kulturális Alap, a Magyar Művészeti Akadémia, a Transylvania Trust Alapítvány, a Mikes Alapítvány, a Kálnoky Alapítvány, az Élő Erdély Alapítvány, a Traditio Transylvania Alapítvány, az Erdélyi Múzeum Egyesület, a Kelemen Lajos Műemlékvédelmi Egyesület, a Művelődés Egyesület, az Ignitas Egyesület, az Unda Verde Egyesület; tájépítész és építész irodák, mint pl. a Lépték Terv

Kft, az Utilitas Srl, az AB PLAN Srl, az Absis Srl; települési és megyei önkormányzatok, lelkészi hivatalok, plébániák és magánszemélyek egyaránt.

A munka 2014-ben Europa Nostra díjat kapott „*Kutatás*" kategóriában. A zsűri értékelésében kiemelte, hogy *„a témakör hiányosságai miatt az európai kerttörténet szemszögéből nézve is kiemelkedő fontosságú kutatásról van szó. Az eredmények az erdélyi kastélykertek hanyatlását és a táji örökség kritikus helyzetét szemléltetik, ugyanakkor általános útmutatásként is szolgálnak az elhanyagolt kastélykertek megmentésében és felújításában, a kert-táj kapcsolatok értelmezésében."*[1]

A kutatás időbeli lehatárolása önkényesnek tűnhet, de a kerttörténeti vizsgálódás kezdeteként adta magát a 17. század első fele, Erdély aranykora, amely a gazdasági és politikai megerősödés időszakaként különösen kedvezett az erdélyi főúri rezidenciakertek megjelenésének és elterjedésének is.

A disszertáció eredményeit ismertető alfejezetek a kertművészet ismert fordulópontjait, stilustörténeti változásait jelölik, de egyben fontos történelmi és politikai korszakok határait is jelzik.

Minthogy Erdélyben, a történelem viharainak következtében a kastélykertek sok megpróbáltatásnak voltak kitéve, és mára többnyire már csak önmaguk árnyékai, az értekezés a kutatási eredmények bemutatása mellett kiemelt figyelmet fordít a kutatási módszertan és felhasznált források rendszerezésére és ismertetésére is, hiszen ezeknek a munka során kiemelt szerep jutott.

A kutatás húsz éves időtávlata lehetővé tette, hogy a jelentősebb helyszínekre többször is visszatérve, hitelesen dokumentáljam azok sokszor döbbenetesen gyors változását – fejlődését vagy pusztulását – ebben az időintervallumban.

A feldogozott anyag mellett jó néhány olyan további helyszín is látókörömbe került, amelyek kutatására és felmérésére a jövőben kerülhet sor.

A szerteágazó téma, valamint a disszertáció adott keretei miatt sajnos nincs mód az összes vizsgált kastélykert részletes bemutatására. Ezért egyrészt általánosságban, néhány konkrét esettanulmányon, példán keresztül próbálom összefoglalni az erdélyi kastélykertek legfontosabb közös jellemzőit. Másrészt a sajátos, helyi jelleg kiemelése is célom, amellyel a lokális kertművészeti értékekre és kuriózumokra hívom fel a figyelmet.

Az értekezésben a kastélykertet nem elszigetelt, a környezetétől fizikailag lehatárolt művészeti alkotásként kezelem. Munkám során nem pusztán az egyes kertek történeti feltárása, felmérése volt a cél, hiszen a kastélykert sem egyszerűen díszkert volt, hanem kiszakíthatatlan részét képezte egy összetett, kulturális, történeti, ökológiai és gazdasági (birtok)rendszernek. A nemesi rezidenciák központjait jelentő kastélyegyüttesek a kultúra, az eszmék és a haladás, valamint a gazdasági fejlődés gócpontjai voltak, s éppen ezért lehettek fenntarthatók. Szabó T. Attilát idézve, *„a főúri kastély–park együttesek olyan modellhelyzetnek tekinthetők, melyből a palota–kastély–udvarház–polgárház–paraszтház vonalán a modell növényi és tudáselemei demokratikusan szóródtak*."[2] A környezetére nagy hatást gyakorló, történelmi és művészeti töltetű ökológiai-műszaki rendszert tanulmányozok tehát, amely csak a környező tájjal és településsel, az azokkal alkotott szerves kapcsolataival együtt értelmezhető.

---

[1] "*The Jury were most impressed with the comprehensive approach adopted in this research. Considerable resources have been committed to it, but the subject is one of great importance, and has revealed something of agap in our understanding of European garden history. The outcome provides the means not only to tackle the problems of decline and dereliction in the castle gardens themselves, but also to learn ways in which other neglected gardens and garden-landscape relationsin other regions can be rescued and restored*." In: http://www.europanostra.org/awards/139/

[2] Szabó T. Attila (2000): *Erdélyi történeti kertek egy biológus szemével*. In Galavics Géza (szerk, 2000): Történeti kertek. Kertművészet és műemlékvédelem. Mágus/MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, Budapest, 69-86.

Ennek megfelelően a szigorúan vett kerttörténeti kutatás mellett kitérek családi vonatkozásokra, a kastélykertek kialakulását befolyásoló főbb ideológiákra, történelmi-gazdasági eseményekre, a kastélyegyüttesek települési, táji beágyazódásának ismertetésére, hiszen mindezek, mint adottságok, meghatározták a kastélykertek létrejöttét és fejlődését.
A kastélykert minden esetben erősen kötődik az épülethez (kastélyhoz vagy kúriához), amelynek közvetlen környezetét képezi. A magyar szóhasználatban a kastély és a kúria mai fogalmainak nincs egyértelmű definíciója, ami megnehezíti ezeknek az építészeti objektumoknak az egyértelmű besorolását, megnevezését. Építészeti értelemben, funkcionális és formai szempontból a kastély és kúria között sok esetben nehéz meghúzni a határt. Általánosságban elmondható, hogy a kastélyok eredetileg védelmi célokra is épülhettek, nagyobbak és erősebbek voltak, mint a kúriák. Ugyanakkor a kastélyok magasabb társadalmi státust is jelöltek, művészetileg értékesebbek, s gazdasági központként betöltött szerepük is vitathatatlan. Ezzel szemben a kúriák általában kisebb méretű, gyakran népies stílusú vidéki otthonok, amelyek akár egy felnagyított parasztházhoz hasonlíthatnak, nincs birtokközpont szerepük és történetük nemigen nyúlik vissza a 18. század előtti időkre.[3]
Levéltári, szakirodalmi és helyszíni kutatásaim során sok esetben találkoztam azzal a jelenséggel, hogy ugyanazt az épületet (épületegyüttest) különböző szerzők eltérően, hol kastélynak, hol kúriának titulálják. A kertek esetében pedig megállapítható, hogy gyakran a kisebb kastélynak vagy kúriának stílustörténeti szempontból értékesebb vagy jelentősebb kertje volt, mint nagy, reprezentatív kastélyoknak.
Mivel tartalmát tekintve a kastélykert és kúriakert erdélyi viszonylatban is meglehetősen összeolvadt, és kerttörténeti szempontból lényeges különbség a kettő között nem tapasztalható, munkámban főként a kastély, illetve kastélykert kifejezéseket használom, de esetenként, ahol a különbség nyilvánvaló, a kúriakert megnevezést alkalmazom.
Disszertációm témájának kibontásához az elmúlt húsz évben kutatásvezetőként,[4] műemléki szakértőként és tervezőként végzett munkám eredményeit és tapasztalatait használtam fel. Téziseim megfogalmazásához a személyesen kutatott, felmért és feldolgozott kastélykertek anyaga mellett több tucat, a vezetésemmel megújított történeti értékű helyszín tervezői tapasztalata nyújtott tudományos hátteret.

[3] Virág Zsolt interjúja alapján In: https://tortenelemportal.hu/2009/12/kepes-multorzes-konyvekben/ (2019.03.10)
[4] Tanszékvezetői (SZIE Tájépítészeti és Településtervezési Kar Kertművészeti és Kerttechnikai Tanszék), szakvezetői (Tájrendező és kertépítő mérnök BSc, majd Tájépítész és Kertművész MA) valamint szakirány vezetői (Tájépítészmérnök MSc „Műemléki kertvédelem” szakirány) minőségben is.

2. Célkitűzés

2003-ban megvédett PhD kutatásom Kolozsvár történeti kertjeinek és zöldfelületeinek vizsgálatára irányult. A disszertációt követően kutatási témámat kiterjesztettem, így a műemléki értékű zöldfelületek legnagyobb csoportjának, a kastélykerteknek (és ezen belül az erdélyi kastélykerteknek) a kert- és tájtörténeti vonatkozásait kutattam és dolgoztam fel.
A kastélykertek kutatása és megújítása koruk, növényállományuk, kerti építményeik, a hajdani birtokrendszerek gazdasági viszonyai és még számos egyéb összetevő folytán több tudományághoz és -területhez kapcsolódik.
Szakmai pályafutásom alatt a kastélykertek kutatása és tájépítészeti felújítása során számos együttműködésre nyílt lehetőségem különböző szakterületek képviselővel, többek között építészekkel, várostervezőkkel, régészekkel, kertészekkel, művészettörténészekkel, ökológusokkal, erdészekkel, agronómusokkal, néprajzkutatókkal, statikusokkal, építőmérnökökkel, út- és közműtervezőkkel. A közös munka rávilágított a kastélykertek összetett karakterére; arra, hogy a kastélykerteket csak interdiszciplinárisan, a környező táj részeként értelmezve, műszaki, ökológiai, esztétikai jellemzőjükkel, történelmi és gazdasági tartalmukkal együttesen lehet vizsgálni. Úgy az adatgyűjtés, feldolgozás, értelmezés és interpretáció, mint a következtetéseket és a javaslattételt tekintve is meghatározó szerep jut a műszaki, ökológiai, esztétikai és művészettörténeti, ismereteknek.
A kutatás legfontosabb célkitűzéseit az alábbi négy pontban határoztam meg:

- Nagyszámú erdélyi kastélykert történetének feltárása (levéltári és szakirodalmi források felkutatása és elemzése), felmérési dokumentációjának elkészítése, valamint kerttörténeti értékelése
- A magyar és európai kerttörténet gazdagítása új kertművészeti és -történeti adalékokkal
- Az erdélyi kastélykertek legfontosabb kerttörténeti korszakainak és stiláris jellemzőinek meghatározása, nemzetközi kontextusba helyezése
- Az erdélyi kertörökség ügyének társadalmasítása, a kastélykertek védeleméhez és felújításához szükséges stratégiai szemlélet megalapozása

A kutatással többek között arra keresem a választ, hogy milyen szerepet töltöttek be az erdélyi kastélykertek a magyar és az egyetemes kertművészetben, milyen kapcsolódási pontok határozhatók meg az erdélyi és nyugat európai kertművészet között az elmúlt négy évszázadban, és hogyan jellemezhető az erdélyi kastélykertek és tágabb táji, társadalmi környezetük közötti viszony.

3. Szerkezet

A kert és a táj, minden bonyolutsága mellett is, döntően vizuális jelenség, s így a kerttörténet és általában a tájépítészet nagymértékben vizuális kommunikációra alapoz. Ebből a sajátosságból kiindulva, a dolgozat két kötetből épül fel: az első kötet az írott részeket tartalmazza, míg a második kötetben találhatók mindazok a képes mellékletek – térképek, tervek, alaprajzok, felmérési rajzok, ábrák, táblázatok, grafikonok és egyéb illusztrációk (grafikák, metszetek, nyomatok, festmények, fotók, légifotók) – amelyek az írott szöveg alátámasztása mellett, önmagukban is nagyon sok információval szolgálnak a kutatást illetően. A két különálló kötet megkönnyíti a disszertáció olvasását és értelmezését is, hiszen az első kötet szövegét olvasva az abban található melléklet-hivatkozások könnyedén követhetők ezzel párhuzamosan a második kötet fellapozásával.
A disszertáció két legmeghatározóbb fejezete az „Anyag és módszer," illetve az „Az erdélyi kastélykertek jellemzése és értékelése, kutatási eredmények."
Az „Anyag és módszer" fejezetben a kutatóhelyet, a vizsgálati területet, a kutatás előzményeit, illetve a kutatás módszertanát ismertetem.
Legrészletesebben a kerttörténeti kutatás forrásait mutatom be, kitérve a legfontosabb felkutatott írott és piktografikus források ismertetésére és szintézisére, amelyek mindegyikére – a jobb megértés érdekében – konkrét példákon keresztül is utalok. A felhasznált források áttekintését egyúttal szakirodalmi elemzésnek is szánom.
A tárgyi források bemutatása szorosan összefügg a terepmunkával. Így ez a fejezet nem csak a történeti kutatás hátterét, hanem a helyszíni felmérések módszertanát, műszaki eszközrendszerét és a helyszínelések során gyűjtött adatok feldolgozásának főbb elveit is ismerteti.
„Az erdélyi kastélykertek jellemzése és értékelése, kutatási eredmények" című fejezetben eredményorientáltan foglalom össze a kutatás legfontosabb megállapításait. A fejezet az erdélyi kastélykertekre jellemző sajátosságok bemutatására összpontosít, reflektál az erdélyi kertörökség művészeti, ökológiai és táji-társadalmi vonatkozásaira, s kiemeli az erdélyi kastélykertek szerepét a magyar és az európai kertművészetben. Az általános eredmények bemutatását követően a fejezetben stílustörténeti szempontok alapján időrendben ismertetem az erdélyi reneszánsz, barokk majd tájképi kertművészethez kapcsolódó újszerű megállapításaimat. Ugyanakkor fontosnak tartottam kiegészíteni e három meghatározó stílustörténeti korszakra vonatkozó észrevételeimet három olyan alfejezettel, amelyek az erdélyi kastélykertek kertművészeti szempontból kiemelkedő részelemeit dolgozza fel: a kertek művészi alkotásait, azok vízrendszereit, illetve a kertek alkotóit. A fejezet lezárásaként a második világháborút követő rendszerváltás, majd az 1989-es politikai fordulat kastélykertekre kifejtett hatásait foglalom össze.
A kutatások legfontosabb, új eredményeinek összefoglalását a „Tézisek" című fejezet tartalmazza.

4. Anyag és módszer

Az erdélyi kastélykertek kertművészeti és kerttörténeti kutatása egy kevésbé kutatott tájépítészeti témakör, aminek történelmi és politikai okai vannak. Erdély geopolitikai jelentőségét az országrész keleti és déli határait képező Kárpátoknak köszönheti. A Kárpátok vonulata nem csak földrajzi, hanem kulturális szempontból is meghatározó Európa történelmében. Az 1054-es ortodox-katolikus (kelet-nyugati) és az 1517 utáni protestáns-katolikus (észak-déli) egyházszakadás törésvonalai mentén létrejött multikonfesszionális övezetek a Kárpát-Pannon térségben találkoznak.[5] A Kárpát-medence földrajzilag megbonthatatlan egység, politikai, gazdasági és vallási térszerkezet tekintetében pedig az egyik legtökéletesebb átmeneti területnek számít Európában.[6] Ebben a táji-regionális összefüggésben Magyarország és a környező országok nem csak geográfiai értelemben, de történelmük és kultúrájuk folytán is egymásra vannak utalva.
Erdély történelme a honfoglalástól napjainkig összefügg Magyarország történetével. Évszázadokon át vagy annak részeként, vagy önálló fejedelemségként, de Magyarországhoz szorosan kötődve létezett, s széles kultúrtörténeti vonatkozásban Európa legkeletibb bástyájaként értelmezhető.
A nemzeti egység, az összefonódó történelem és az egységes táji keret is egyértelműsíti, hogy a magyar kertművészet kutatását átfogóan, a teljes Kárpát-medencére kiterjesztve lehet és kell végezni, s az erdélyi újkori kertek a 17. századtól kezdődően a magyar és az európai kertművészeti stílusirányzatok legkeletibb helyszínei.
Az erdélyi kastélykertek kulturális örökségünk részét képezik. Az elmúlt évtizedekben a kulturális örökség társadalmilag is felértékelődött, és ezzel együtt új nézőpontok és attitűdök születtek a fogalom körül,[7] amelyek növelik a kutatás komplexitását. Míg korábban az örökségvédelem fokozottan a történelmi objektumokra összpontosított[8] (mint pl. a különböző műemléki épületek és ezek környezete), mára sokkal inkább ember- és társadalomközpontúvá vált.[9] Korábban kizárólag szakértők döntöttek arról, mi számít kulturális örökségnek, míg ma gyakran és nagymértékben a közösség határozza meg azt. A paradigmaváltás következtében a hangsúly a régi, esztétikus és nemzeti-történelmi szempontból fontos, illetve a lokálisan különleges, kulturálisan értékes között kiegyenlítődni látszik.[10] A kulturális örökség jelentése tehát folyamatosan változik, de megállapítható, hogy a fogalom kibővülésére három folyamat jellemző:

- A történeti objektum már nem csak önmagában értelmezendő, hanem a társadalomra kifejtett hatásával együtt (azaz, hogy az mit jelent az emberek, a közösség számára).
- Míg korábban a történeti és művészeti értékek voltak az örökség tárgyának meghatározói, addig napjainkra további értékek adódtak ezekhez: a kulturális és helyi identitás értéke, valamint az objektum képessége, hogy emlékeket hívjon elő. Még a romos állapotú

[5] Madeley, John (2003): *A framework for the comparative analysis of Church–State relation in Europe*. West Europe Politics 2003, 26, 23–50.
[6] Kocsis Károly (2016): *A Kárpát-medence történeti vallásföldrajza (10–21. század)*. In: Gál András; Frisnyák Sándor; Kókai Sándor (szerk, 2016): Tanulmánygyűjtemény. Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete és a szerencsi Bocskai István Katolikus Gimnázium, Nyíregyháza; Szerencs, Hungary, Vol. 1, 9–30.
[7] Loulanski, Tolina (2006): *Revising the Concept for Cultural Heritage: The Argument for a Functional Approach*, International Journal of Cultural Property, 13(02), 207-233.
[8] Antrop, Marc (2005): *Why landscapes of the past are important for the future*, Landscape and Urban Planning, 70(1-2), 21-34.; Smith, Laurajane (2006): *Uses of heritage*, Routledge, New York
[9] Abu-Khafajah, Shatha (2010): *Meaning-making and cultural heritage in Jordan: the local community, the contexts and the archaeological sites in Khreibt al-Suq*, International Journal of Heritage Studies, 16(1-2), 123-139.
[10] Clark, Kate; Drury, Paul (2000): *From Monuments to People: The Functions of Cultural Heritage in a Changing Europe*. In Forward Planning: The Functions of Cultural Heritage in a Changing Europe. Council of Europe, 113-117.

rezidenciák és kastélykertek is képesek felidézni olyan, a történelmükbe ágyazott eseményeket vagy személyiségeket, amelyek révén a megemlékezés helyeiként szolgálnak a közösségek számára.[11]

- A kulturális örökség, mint státusz korábban csak azon múlott, hogy az adott objektum szerepel-e az örökségi listán vagy sem. Ma minden kulturális örökségnek tekinthető, ami olyan értékeket hordoz, mely alapján egy adott társadalom örökségnek gondolja.[12]

A kulturális örökség tehát amellett, hogy a történelem szimbóluma, növeli az identitástudatot.[13] Ezáltal megőrzése, kutatása és újjáélesztése hozzájárul olyan társadalmi problémáknak a megoldásához, mint például a kulturális identitásvesztés, a többségi-kisebbségi konfliktusok, amelyek egyre inkább előtérbe kerülnek a 21. században, és amelyek Erdélyben különös aktualitással bírnak. Az 1920-as Trianoni szerződés után Magyarország területveszteséből adódóan a magyar identitás összetetté vált. Az identitás elvesztése és az etnikai asszimiláció komoly társadalmi problémák, melyek szellemi, egészségi és önbecsülési nehézségekhez vezethetnek.[14] Emellett a kulturális örökség gazdasági szempontból is jelentős lehet az idegenforgalom ösztönzése és a települések stabilitásának növelése révén.[15]

4.1. A kutatóhely bemutatása, kutatási előzmények

Magyarországon a kerttörténeti kutatások fellegvára az Ormos Imre által 1939-ben alapított Kertművészeti Tanszék, amely jelenleg a Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem Tájépítészeti, Településtervezési és Díszkertészeti Intézetében működik Kertművészeti és Kertépítészeti Tanszék néven.

A Tanszék az oktatás mellett a kezdetektől fogva célul tűzte ki a kutatási feladatok ellátását is. Fennállásának több mint nyolc évtizede alatt jelentős eredményeket ért el ezen a téren, különös tekintettel a magyar kerttörténet témakörére.

Az első dokumentált kutatási megbízást, amely a lengyeli Apponyi kastélypark történeti kutatására, felmérésére és rekonstrukciós tervének elkészítésére vonatkozott, 1947-ben teljesítette a Tanszék, s rá néhány évre, 1952-től már következetesen szervezett keretek között, tanrendbe illesztve végezte a történeti kertek kutatását. A munka gyümölcsei néhány év múlva értékes diplomatervek formájában öltöttek testet, olyan táj- és kertépítészek alkotásaiként, akik közül a későbbiekben többen is a magyar történeti kertkutatás és -helyreállítás megalapozóivá, elismert szakembereivé váltak.[16]

A kerttörténeti kutatások terén elért tanszéki eredmények első nagyszabású, nyilvános ismertetésére 1965-ben került sor a Műcsarnokban. Ekkor nyílt meg a Balogh András szervezte

[11] Aushurst, John (2006): *Conservation of Ruins*. Butterwort-Heinemann, Oxford

[12] Vecco, Marilena (2010): *A definition of cultural heritage: From the tangible to the intangible*, Journal of Cultural Heritage, 11(3), 321–324.

[13] Braaksma, Patricia; Jacobs, Maarten; van der Zande, André (2015): *The Production of Local Landscape Heritage: A Case Study in The Netherlands*, Landscape Research, 41(1), 64-78.

[14] Owens, Timothy; Robinson, Dawn; Smith-Lovin, Lynn (2010): *Three Faces of Identity*, Annual Review of Sociology, 36(1), 477-499.

[15] Bessière, Jacinthe (1998): *Local development and heritage: Traditional food and cuisine as tourist attractions in rural areas*, Sociologia Ruralis, 38, 21–34.

[16] Többek között Kiácz György (A nagytétényi barokk kastély parkja,1955), Őrsi Károly (A siklósi vár környezetrendezési terve, 1960), Bozsó Irén (A visegrádi Salamon-torony környezetrendezése, 1963), Szentistványi Katalin (A gyulai várkert rendezése, 1963)

„Kertépítészet a képzőművészetben" című kiállítás, amely a történeti kerteket „Régi parkjaink" címmel külön szekcióban mutatta be.

A Tanszéken folyó módszeres kerttörténeti kutatásról az 1960-as évek második felében Mőcsényi Mihály így számol be egyik kutatási jelentésében: „*A kutatócsoport megállapította, hogy Magyarországon megyénként hol vannak közkertek, parkok, kik voltak a régi tulajdonosok, ki a jelenlegi tulajdonos, mekkora a parknak a területe és hozzávetőlegesen milyen fekvésű. … Balogh András munkatárs Zemplén, Szabolcs-Szatmár megyében 42 parkot tett vizsgálat tárgyává stílustörténeti szempontból.*"[17] Ebben az évtizedben a Tanszék kerttörténeti kutatásai beépültek az Országos Műemlékvédelmi Felügyelőség munkatársai (Őrsi Károly és Csorna Antal) által végzett módszeres kertösszeírásba: 431 db kertről készült felmérés, amely alapul szolgált az 1969-ben összeállított, 135 db tételt számláló védett történeti kertek jegyzékéhez.[18]

A tanszéki kutatások tematikáiban a kutatói tapasztalat és módszertan fejlődésének köszönhetően az 1970-es évektől egyre inkább tetten érhetők az átfogó kerttörténeti tematikát feldolgozó kutatások,[19] illetve a kiemelt jelentőségű kerttörténeti helyszínek hosszú távú, következetes kutatása.[20]

Az 1990-es rendszerváltást követően a kutatások nyomán monografikus feldolgozások – doktori disszertációk, kandidátusi értekezések, valamint szakkönyvek – születtek a magyar kertművészet területén, a 16-17. századi reneszánsz[21], a 18. századi barokk[22] illetve a 19. századi tájképi kertek[23] tekintetében.

A magyar kertművészet kutatása határon túli területeket is érint. A határon túli műemlékek a Kárpát-medencében élők közös kulturális örökségét képezik. Fenntartásuk, gondozásuk a mindenkori tulajdonosok feladata, az adott országok jogszabályi keretei között. Ugyanakkor a személyi felelősségérzet és szerepvállalás is fontos motiváció ezeknek a kultúrtörténeti értékeknek a feltérképezésében, nyilvántartásában, szakszerű kezelésében, helyreállításában. A határon túli szakmai tevékenység a Tanszéknek abból a meggyőződéséből is fakadt, hogy a táji örökség összetartó erő Magyarország és a szomszédos országok között.

A Kárpát-medencei, és ezen belül az erdélyi örökségvédelmi tevékenység – amelyet Tanszéki kutatási programként tartunk számon – elsősorban a kastélykertek, dendrológiai kertek és

[17] Csemez Attila (szerk, 2003): *Száz éve született Ormos Imre*. Szent István Egyetem Tájépítészeti, -védelmi és -fejlesztési Kar, Budapest

[18] Fekete Albert; Gecséné Tar Imola (2016): *Kertörökség típusai, fejlesztő kezelése*. Kézirat. Tájgondok képzést előkészítő tananyag. Budapest, SZIE, Tájépítészeti és Településtervezési Kar

[19] Például Horányi Ágnes (Korai magyar tájképi kertek), Ormos Ilona (Az ókor kertjei, A műemlékvédelem kertépítészeti feladatai), Stirling János (Magyar reneszánsz kertkultúra)

[20] Például a fertődi Eszterházy kastélykert kutatása, vagy a budavári belső udvarok kutatása és helyreállítása)

[21] Stirling János (1995): *Magyar reneszánsz kertművészet a XVI-XVII. században.* Budapest. Enciklopédia Kiadó; Herczeg Ágnes (2010): *Szép és kies kertek*. Csíkszereda. Pro Print Kiadó

[22] Fatsar Kristóf (2008): *Magyarországi barokk kertművészet*. Budapest. Helikon Kiadó

[23] Szikra Éva (1997): *A magyarországi kertépítészet a 19. században és műemlékeink rekonstrukciós lehetőségei.* Kandidátusi értekezés. Budapest; Szikra Éva (szerk, 2011): *Kertörökségünk. Történeti kertek Magyarországon.* Budapest. MNM Nemzeti Örökégvédelmi Központ; Sárospataki Máté (2014): *Dendrológiai kertek a 19. századi magyarországi kertépítészetben*. Doktori disszertáció. Budapesti Corvinus Egyetem, Tájépítészeti és Tájökológiai Doktori Iskola.

arborétumok,[24] temetők,[25] városi közparkok,[26] valamint a hagyományos tájelemek és tájkarakter[27] kutatásához kapcsolódik.

Kiemelt kutatási projekt ezek közül az erdélyi kastélykertek felmérése, amely egy 2002-ben elnyert OTKA támogatás keretei között indult. A kutatást 2003-ban, az Állami Műemlékvédelmi és Restaurációs Központtal (ÁMRK) közösen kezdtem el, és különböző partnerségekben azóta is folyamatosan végzem. A munka során eddig 150 erdélyi kastélykert történeti kutatása, helyszíni bejárása, jelenlegi helyzetének elemzése, értékelése történt meg, több mint 200 egyetemi hallgató, számos oktató és külső szakértő közreműködésével, jelentős eredményekkel gazdagítva az európai kerttörténeti ismereteket.

---

[24] Pl. Fekete Albert; Herczeg Ágnes; Kollányi László; Sárospataki Máté; Vajda Szabolcs (2022): *Történeti kertek és kerttörténeti kutatások. A magyar kastélykertek felmérése* MAGYAR TUDOMÁNY (0025-0325 1588-1245): 183 9 1116-1126; Fekete Albert; Sárospataki Máté; Vajda Szabolcs (2021): *Technical aspects of the reconstruction of historic gardens* PROGRESS IN AGRICULTURAL ENGINEERING SCIENCES (1786-335X): 17 1 pp 69-88 (2021); Fekete Albert (2020): *Late Renaissance Garden Art in the Carpathian Basin*. Landscape & Environment 14 (1) 2020. 10-28; Albert Fekete; Katarzyna Hodor (2019): *Historic Gardens' Mosaic in Carpathian Basin: A Transylvanian case study.* IOSR JOURAL OF ENGINEERING (2278-8719 2250-3021): 9 5 pp 41-51.; Fekete Albert; Kollányi László (2019): *Research-Based Design Approaches in Historic Garden Renovation* LAND (BASEL) (2073-445X): 8 12 p. 192.; Fekete Albert (2019): *Vistas, Views, Prospects. Research and Design* In: Julius Gy. Fábos; Jack Ahern; Benjamin Breger; Theodore S. Eisenman; Mark Lindhult; Robert L. Ryan; Sándor Jombach; László Kollányi; István Valánszki (eds, 2019): Adapting to Expanding and Contracting Cities Proceedings of the Fábos Conference on Landscape and Greenway Planning (2642-338X 2326-9936): 6 pp 1-14 Paper Article 53; Martin van den Toorn; Albert Fekete (2018): *Composition and design in landscape architecture. Concept, history and practice; a first survey,* TEKA KOMISJI URBANISTYKI I ARCHITEKTURY (0079-3450 2450-0038): 46 pp 395-417; Sárospataki Máté (2014): *Dendrológiai kertek a 19. századi magyarországi kertépítészetben*. Doktori értekezés. Budapesti Corvinus Egyetem; Sárospataki Máté (2010): *A hazai dendrológiai kertek hatásai és változásai a 19. és a 20. században*. In: Füleky György (szerk, 2010): A táj változásai a Kárpát-medencében: Tájhasználat és tájátalakulás a 18-20. században. Gödöllő, 2010. 188–195.; Sárospataki Máté (2010): *Types of arboretums from the beginning of the 19th century till now*. In: Fabos, Julius et al. (2010): Fabos Conference on Landscape and Greenway Planning, Budapest, 238–239.

[25] Pl. Balogh, Péter István; Fekete Albert et al. (2013): *Székelyudvarhely, Hősök temetője – tájtörténeti kutatás és helyreállítási tanulmányterv.* Budapest, BCE, Tájépítész és kertművész MA tervezési műhely; Eplényi Anna (2013): *Magyarvalkó, Jékely Irodalmi Kert és református temető tájtörténeti kutatása és tájépítészeti terve*; EplényiAnna (2015): *Kalotaszegi táj-elégia - A magyarvalkói Jékely-kiállítás tájépítészeti koncepciója* In: Palkó Gábor (é.n, szerk): Tanulmányok Jékely Zoltánról Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 204-225.**;** Fekete Albert et al. (2016): *Havadtő református temetőjének kerttörténeti kutatása és megújítási tanulmányterve*. Marosvásárhely Sapientia EMTE Tájépítész Szak tervezési műhely; Szabó Botond (2017): *A székelyderzsi erődtemplom (UNESCO világörökségi helyszín) környezetrendezési terve*, Marosvásárhely. Sapientia EMTE, Tájépítész szak, Diplomadolgozat.

[26] Pl. Fekete Albert (2003): *Városi közkertek revitalizációs lehetőségei*. Doktori értekezés, Budapest, Szent István Egyetem; Fekete Albert (2004): *Kolozsvári kertek*. *Kolozsvár történeti zöldfelületei.* Művelődés Műhely, Kolozsvár; Vinczellér Zsolt (2017): *A székelyudvarhelyi Sétatér kezelési terve*, Marosvásárhely. Sapientia EMTE, Tájépítész szak, Diplomadolgozat; Fekete Albert; Kozma Ildikó, Sárospataki Máté, Vajda Szabolcs (2019): *A kolozsvári Fellegvár kertépítészeti rehabilitációja*, Nemzetközi Tájépítészeti Tervpályázat.

[27] Pl. Eplényi Anna; Fekete Albert; Kabai, Róbert (2006): *Örökségvédelmen alapuló vidékfejlesztés a Sztánai Völgyben* In: Regionalitás, közösségépítés, szórványgondozás, Nemzetközi összefogás a szórványkérdésben, MTA, Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 65-74; Herczeg Ágnes (2006): *Székelyföldi kalákakrónika*. Budapest. Az Országépítő 2006. téli számának melléklete; Hómann János; Sárospataki Máté (2007): *A sepsibükkszádi Mikes-fürdők (Vallató, Hammas) helyreállítási terve*. Budapest. BCE Tájépítészeti Kar, hallgatói tervpályázat, 1. helyezés; Eplényi, Anna; Frohmann, Eric (2011): *Lynchets – Ackerterrassenlandschaften in Rumänien – Die landschaftsprägenden Ackerterrassen in Kalotaszeg*, Zoll+Österreichische Schriftenreihe für Landschaft und Freiraum, (21) 62-66.; Fekete Albert et al. (2013): *Makkfalva településarculati vizsgálata*. Budapest, BCE, Tájépítészmérnök MSc, Tájtörténeti szeminárium; Eplényi Anna (2015): *Garden-fragments: Garden Design and Historical Landscape Heritage in Călata Region/„Kert-fragmentumok" - Kertművészeti és tájtörténeti értékek Kalotaszegen*, Kolozsvár. Transsylvania Nostra, (1) 20-32.; Eplényi Anna (2017): *Description Methods of Kalotaszeg's Landscape Character*, Budapest. Acta Ethnographica Hungarica, 62(1), 221–248.; Siklódi Zsuzsanna (2017): *Székelybere község utcaképi vizsgálata és a székelykapuk megőrzési stratégiája*, Marosvásárhely. Sapientia EMTE, Tájépítész szak, Diplomadolgozat.

4.2. A vizsgálati terület bemutatása

Az erdélyi kastélykertek kutatásánál a vizsgálati terület pontos területi lehatárolása azért is fontos, mert az Magyarország jelenlegi országhatárain kívül fekszik. Úgy a tudományos életben, mint a mindennapokban, Erdélyre vonatkozóan általában kétféle értelmezés terjedt el. Számos tanulmány kizárólag a történelmi Erdély (Belső-Erdély) területét vizsgálja „Erdély" címszó alatt, amely földrajzi értelemben egy 57000 km^2 kiterjedésű, 300-480 méterrel a tengerszint felett elhelyezkedő fennsík; az Erdélyi-medencét foglalja magába a körülötte emelkedő hegyvonulatokkal.[28] Ugyanakkor temérdek tudományos dolgozat, könyv és tanulmány a jelenkori Erdély-értelmezés alapján született, amely a történelmi Erdélyhez szorosan csatolva tárgyalja az összességében 43400 km^2-nyi Partiumot és Kelet-Bánságot is, e két régiót együttesen Külső-Erdélyként határozva meg.[29]
Disszertációmban a jelenkori, tágabb értelemben vett Erdély kastélykertjeit kutatom, azzal a pontosítással, hogy a részletes, egyedi kastélykert felmérések a történelmi Erdély, illetve a Partium területére koncentrálnak, míg a kelet-bánsági területek kastélykertjeinek kutatását általánosabb összefüggésekben, példák és párhuzamok kapcsán kutatom és említem, ezek esetében ugyanis a helyszíni vizsgálatokra egyelőre nem került sor. A mintegy 100400 km^2-nyi, azaz nagyjából magyarországnyi kiterjedésű vizsgálati terület elhelyezkedését és lehatárolását az ***1. melléklet*** szemlélteti.

4.2.1. Természetföldrajzi és klimatikus jellemzők

Klimatikus adottságait tekintve Erdély kontinentális éghajlatú, de területén óceáni és mediterrán hatások is érvényesülnek. Az évi középhőmérséklet a síkságokon 9-11 °C, a dombvidékeken 6-9 °C, a magashegységekben 0-2 °C. A csapadék eloszlása is a domborzatnak megfelelően alakul: a hegységekben 700–1200 mm, a dombvidéken és medencékben 500–800 mm, a síkságon 500–600 mm.[30]
Erdély kert- és tájtörténeti kutatása során az elmúlt korok növényhasználata fontos tényező, amely segít a környezeti elemzésben, az ember és a táj kapcsolatának, kölcsönhatásainak jobb megismerésében és megértésében. A történeti növényalkalmazás ismerete nemcsak a kertörökség számára nélkülözhetetlen, de elősegíti a jövőbeni tudatos föld- és tájhasználat tervezését is.
Archeobotanikai vizsgálatok bizonyítják, hogy a Kárpát-medencében a mezőgazdasági termelés nyolcezer, a zöldségtermesztés több mint ötezer, míg a gyümölcstermesztés kétezer éves múltra tekint vissza.[31] A gabonafélék termesztését a neolitikumban kezdték el, a hüvelyes növényeket főként a bronzkorban, míg a gyümölcsöket és a szőlőt a rómaiak közvetítésével akklimatizálták.
A magyarok a kereszténység felvételét követően a nyugati kultúrák különféle termesztett növényeit, sajátos termelési technológiáikkal együtt honosították. A 11. században a szőlő mellett

[28] Karátson Dávid (szerk, 1997): *Magyarország földje*, KERTEK 2000 Könyvkiadó, Budapest
INT: arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/pannon-pannon-enciklopedia-1/magyarorszag-foldje-1D58/ember-es-kornyezete-3032/torteneti-foldrajz-izsak-eva-3050/erdely-es-a-partium-306C/ (2016.05.04)
[29] Köpeczi Béla; Makkai László; Mócsy András; Szász Zoltán (1988): *Erdély története I–III*. Akadémiai Kiadó, Budapest; Veres Valér (2002): *Adalékok Erdély 18. századi népessége etnikai összetételének kérdéséhez*, https://www.demografia.hu (2018.06.07); Szabó M. Attila (2003): *Erdély, Bánság és Partium történeti és közigazgatási helységnévtára I-II.*, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda
[30] Dövényi Zoltán (szerk, 2012): *A Kárpát medence földrajza*. Akadémiai Kiadó, Budapest
[31] Gyulai Ferenc (2000): *Klíma, táj kultúrák: összefüggések és különbözőségek a Kárpát-medencében*. In: Füleky György (szerk, 2000): A táj változásai a Kárpát-medencében a történelmi események hatására, Kulturális örökség Igazgatósága, Budapest – Szent István Egyetem, Gödöllő, 9–13.

már az összes korabeli gabonafélét széles körben termesztették, kertészeti termesztés ebben az időszakban viszont csupán az egyházi birtokokon folyt.[32]
Éghajlati és ökológiai adatok szerint a neolitikum kezdete a Kárpát-medencében egybeesett az atlanti éghajlati szakasz kezdetével. Ennek megfelelően, kb. 8000 évvel ezelőtt, egy meleg, párás, szubmediterrán jellegű mérsékelt éghajlat erőteljesen befolyásolta a térség dendroflórájának alakulását. Ebben az időszakban főként elegyes tölgyerdők alakultak ki, amelyekben gyakori volt a szil, a hárs és a kőris, cserjeszinten pedig a mogyoró.[33]
Az utóbbi évezred tekintetében jelentősebb hatást a növényzetre és a növénytermesztésre a 13. század elejétől az 1450-es évekig tartó úgynevezett „kis jégkorszak" okozott. Az éghajlat általános felmelegedése a 15. század második felétől kezdődően tapasztalható, ami a 16. sz közepéig tartott. Ezt egy újabb hűvös és nedves időszak követte, kemény és hideg telekkel. A 18. század elejétől egy másik felmelegedés ment végbe, amely ismét változásokat okozott a Kárpát-medence klímájában és növényzetében.[34]
A jelenlegi éghajlati tendenciák kétségkívül ugyancsak erősen befolyásolják a történeti kertek növényeinek védelmét és jövőbeni alkalmazását. Új növényalkalmazási kutatások, valamint a kertörökség védelmének és fenntarthatóságának újra értelmezése ebben a tekintetben is időszerű.

4.2.2. Történelmi előzmények

Az erdélyi kertművészet sajátosságainak kutatásánál nem csak a vizsgálati terület földrajzi elhelyezkedése, természeti és klimatikus adottságai, hanem történelmének ismerete és az egyes kerttörténeti korszakok pontos időbeni behatárolása is fontos.
A honfoglalást követően a magyar történelem több korszakra osztható, s ez a korszakolás a régió gazdasági-társadalmi vonatkozásában ismeghatározó. A ***2. melléklet*** a Magyar Királyság, s ezzel összefüggésben Erdély legfontosabb történelmi korszakait mutatja be. Az Osztrák-Magyar Monarchia összeomlásáig tartó korszakolás alapján a Magyar Királyság legjelentősebb, legvirágzóbb időszaka a harmadik korszak, amely az 1241-es tatárjárást követően a Mohácsi vészig tart. Ebben a korszakban válik a Magyar Királyság európai nagyhatalommá. Az ország külpolitikai helyzete a lehető legkedvezőbb, belső törvénykezési és közigazgatási reformjai méltányos szellemet és erős igazságérzetet tükröznek.[35]
A török győzelemmel végződő 1526-os mohácsi csata nem csak a térség történelmében, de kultúrájában, tájalakulásában is hatalmas törést okoz. A mohácsi vészt követő oszmán uralom alatt a térségben százötven évig Nyugat-Magyarország és Felvidék mellett Erdély válik a keresztény európai kultúra szellemi és anyagi örökségének és folytonosságának utolsó bástyájává.
Jelen disszertációban feldolgozott kerttörténeti áttekintés a 2. melléklet szerinti korszakolás negyedik állomásától (***2/d. melléklet***) kezdődik. A negyedik korszak az önálló Erdélyi fejedelemség 1613-1660 közötti aranykorát is magába foglalja, amikor Erdély, a porta vazallusaként ugyan, de gazdaságilag fellendült, megerősödött, s virágkorát élte.[36] Ebben az időszakban jelentek meg tömegesen a késő reneszánsz erdélyi kertkultúra emlékei, amelyek a legkorábbi dokumentált erdélyi vonatkozású kerttörténeti emlékek is egyben.

---

[32] Ágoston Péter (1993): A *magyar világi nagybirtoktörténete*. Grill Károly Könyvkiadó Vállalata, Budapest, 29.
[33] Zólyomi Bálint (1980), *Landwirtschaftliche Kultur und Wandlung der Vegetation im Holozaen am Balaton*, Phytocoenologia 7, 121–126.
[34] Rácz Lajos (1993): *Éghajlati változások a középkori és kora újkori Európában*. In: R. Várkonyi Ágnes; Kósa László (szerk, 1993): Európa híres kertje. Orpheus Könyvkiadó, Budapest, 67–83.
[35] Hóman Bálint (2003): *Magyar középkor*. Attraktor, Máriabesnyő - Gödöllő.
[36] Köpeczi Béla; Makkai László; Mócsy András; Szász Zoltán (1988): i.m. II. köt. 748-755; Csetri Elek (1992): *Bethlen Gábor életútja.* Kriterion Kiadó, Bukarest

Az ötödik korszak (***2/e. melléklet***) a Rákóczi-szabadságharc 1711-es végleges leverését követő abszolutizmus időszaka, amely kertművészeti szempontból a barokk kertek megjelenésével és térhódításával párosítható, úgy Magyarországon, mint Erdélyben. 1712-től Erdély legfőbb kormányhatósága és közigazgatási szerve a Gubernium, amely közvetlenül a bécsi udvarnak van alárendelve. Erdély politikai függősége, az erdélyi arisztokrácia megosztottsága, a Habsburg elnyomás következtében tapasztalható gazdasági visszaesés mind hozzájárulnak ahhoz, hogy a 18. századot Erdély történelmének egyik legsötétebb korszakaként tarthatjuk számon. A barokkra jellemző főúri reprezentáció a Habsburg-barát arisztokrácia kiváltsága. Az erdélyi barokk kertművészet is főként ezekben a nemesi udvarokban, illetve a Bécs által támogatott római katolikus egyház palotái körül tudott reprezentatív módon megjelenni.
A 19. század eleji reformkor hozta el azt az ideológiai váltást, amelynek következtében a kertművészetben új irányzat, a tájképi kertek eszméje hódít teret. Erdélyben is egyre gyakoribbak a tájképi kertek, amelyek tömeges elterjedése a 19. század második felére, pontosabban az 1867-es kiegyezést követő időszakra tehető, és amelyekkel az erdélyi kertművészet is jobban azonosul, kiteljesedik. (***2/f. melléklet***)

4.2.3. A meghatározó kertművészeti stíluskorszakok idősíkjai

A kertek fejlődése mindig szorosan összefügg az ország vagy régió történeti-gazdasági fejlődésével. A ***3. melléklet*** összehasonlító táblázata alapján kijelenthetjük, hogy az erdélyi kertművészet kezdeteiként általam meghatározott 17. században éli virágkorát a késő reneszánsz, holott Nyugat-Európában ekkor már a barokk kertek divatja hódít.[37] Ez az időbeni elmaradás a Balkán és magyarország török megszállásával magyarázható. A számunkra tragikus kimenetlű mohácsi ütközet után ugyanis kezdetét veszi Erdély százötven évig tartó, viszonylagos elszigeteltsége, amelyre a török hódoltság mellett a fejedelemség földrajzi elhelyezkedése is rásegít. Ez az izoláció a 17. századi viszonylagos jólét ellenére is gátló tényező a nyugat-európai eszmeiség beáramlását és elterjedését, valamint a zavartalan európai kulturális kapcsolatok kialakítását illetően. Így a török kiűzését követően további bő másfél évszázadra van szüksége ahhoz, hogy Erdély ezt a kulturális visszaesést ledolgozza. A fejedelemség túlnyomóan protestáns szellemisége magyarázza az idegenkedést, amellyel a 18. században is sokáig ellenállt a Habsburgok terjesztette ellenreformációnak és az ahhoz kötődő barokk formák megjelenésének. A földrajzi és politikai elszigeteltség a nyugattól a szakképzett építőmesterek, művészek hiányát is okozta, ami oda vezetett, hogy az erdélyi megrendelők még a 18 században is előnyben részesítették a késő reneszánsz már ismert és elfogadott formáit a barokkal szemben.[38] A kertművészetet illetően Erdély csupán a 19. század elején közelít ismét a nyugat európai kertkultúra ideológiáihoz, de teljes spektrumát tekintve jobbára csak a kiegyezés utáni gazdasági fellendülésnek köszönhetően sikerül ledolgoznia ezt a 16. századra visszavezethető időhátrányt.
A fentieket figyelembe véve az erdélyi kastélykertek kutatási eredményeinek bemutatását is a reneszánsz, a barokk, illetve a tájképi időszakra osztva dolgoztam fel. E három meghatározó stílustörténeti korszak bemutatását az általános, átfogóbb jellegű eredmények bemutatása előzi meg, illetve a második világháborút követő rendszerváltás, majd az 1989-es politikai fordulatot követő időszakhoz kapcsolódó összefoglaló értékelés egészíti ki.

---

[37] Anthony, John (2009): *Discovering Period Gardens*. Shire Classics, Oxford; Zgarbová, Maria (2014): *Philosophical and Socio-philosophical base of historical garden types development – from continental French Garden to insular English Landscape Garden of the 18th century,* European Scientific Journal, September 2014 /SPECIAL/ edition, Vol.2.

[38] Kovács András (2006): *Késő reneszánsz építészet Erdélyben*. Teleki László Alapítvány-Polis Kiadó, Budapest-Kolozsvár, 18.

4.3. A kerttörténeti kutatás módszertana, forrásai

4.3.1. A kerttörténeti kutatás módszertana

A kertörökség szempontjából nem csupán az érdekes, hogy hogyan is nézett ki egy kert, mikor épült, ki tervezte, ki volt a tulajdonosa vagy milyen különleges elemeket tartalmazott. Azt is érdekes megtudni, hogy mit várt az alkotó a kertjétől, milyen céllal hozta azt létre, és hogyan értékelték e hatalmas anyagi és szellemi befektetést utódai, tágabb környezete. A miért kérdése tehát ugyanolyan izgalmas, mint a hogyan, vagy a mikor. A kert jelentése, üzenetei, jelenlegi állapota a kertörökség felmérésének fontos szempontjait képezik, s ezt kutatásomban is igyekeztem megvilágítani.

A kastélykertek esetében a történeti érték egyik fő meghatározója a térstruktúra, a korabeli, jellemző kompozíció. Emellett a kastélykertek helyreállításánál, megóvásánál, az anyaghelyesség, a hagyományos technológiák, a történeti növényanyag alkalmazása is alapvető szempont. Mindezek érvényesítéséhez olyan kutatási, felmérési anyagokra, hiteles dokumentációkra van szükség, amelyekre biztonsággal lehet támaszkodni. A kutatási módszertan meghatározásában ezek a szempontok is fontos szerepet játszottak.

A kutatási módszertan sematikus megjelenítését a ***4. melléklet*** szemlélteti.

A kutatás két fő részre osztható:

- A kutatásba bevonni kívánt erdélyi kastélykertek listájának összeállítása
- A kutatási listába felvett kastélykertek egyedi inventarizációja és kerttörténeti értékelése.

4.3.1.1. A kutatásba bevonni kívánt erdélyi kastélykertek listájának összeállítása

Az erdélyi kertörökségnek nincs átfogó adatbázisa. Ennek fő oka, hogy a 20. század folyamán ennek az örökségnek a feltérképezése, nyilvántartása és megóvása nem képezte sem a magyar sem a román műemlékvédelem hangsúlyos részét.

A nagy kiterjedésű, hajdanán egybefüggő birtokoktesten belül elterülő erdélyi főúri kertek többsége a 20. század során feldarabolódott, tönkrement. A kastélykertek, főként magyar (ritkább esetben szász) vonatkozásaik miatt, az első világháború után csupán gazdasági jelentőségüket vesztették el, a második világháborút követően azonban – a háború szörnyűségeinek, a helyi lakosok fosztogatásainak, majd a román kommunista rendszer tudatos, magyarellenes nemzetpolitikájánakkövetkeztében – sok helyen a kastélyépületekkel együtt megsemmisültek. A trianoni döntést követő 1921-es hírhedt román földtörvény[39] célirányosan semmisítette meg a kastélyegyüttes fennmaradását garantáló erdélyi magyar földbirtokot. A szóban forgó törvény, Mikó Istvánt idézve „*a művelt világban egyedülálló példaként*”[40] egyazon ország állampolgárai között megalázó különbséget tett: külön rendelkezett a Regátnak nevezett régi román fejedelemségek (Moldva és Havasalföld), külön Dobrudzsa és külön Erdély vonatkozásában. Míg a rendelkezés a Regátban a nagybirtok további fennmaradását biztosította, akár 5-10000 holdas nagyságrendben szabva meg ennek maximális terjedelmét, addig Erdélyben az egyénnek meghagyható legnagyobb birtoktest alföldi részeken 200 hold, hegyvidéken 100 hold kiterjedésű

[39] *LEGE din 30 iulie 1921pentru reforma agrară din Transilvania, Banat, Crişana şi Maramureş* publicat în Monitorul Oficial nr. 93/30 iulie 1921.

[40] Mikó István (1996): *Vár állott, most kőhalom,* Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár

lehetett. Ráadásul az 1945-ös[41] majd az 1949-es földreform[42] (államosítás) teljesen megszüntette a magántulajdont ebben a tekintetben is, véglegesen pecsételve meg – sok egyéb történelmi érték mellett – a kastélyegyüttesek sorsát is Erdélyben. Ahol a kastély valamilyen új funkciónak köszönhetően, agonizálva ugyan, de még évtizedekig fennmaradhatott, a kertek mérete többnyire ott is jelentősen megcsappant, állapotuk leromlott. Tény, hogy nincs átfogó helyzetkép az erdélyi kultúrkincs fontos részét képező kastélykertekről, ami alapjaiban megkérdőjelezi az esetleges műemlékvédelmi kezdeményezések lehetőségeit.

Az erdélyi kastélykertek kutatási módszertanának kiindulópontja tehát a lehetséges kertörökségi helyszínek minél teljesebb listájának összeállítása volt.

Ennek az átfogó listának az összeállításához a legalkalmasabb adatgyűjtési technika az eddigi történeti kert adatbázisok és nyilvántartások feltérképezése, áttekintése és összesítése, illetve ezek kiegészítése forráskutatással, szakirodalmi elemzésekkel, internetes keresésekkel, valamint helyszíni felvételezések segítségével.

A magyar műemlékvédelem fejlődése során a kertörökséget az Országos Műemléki Felügyelőség (OMF) és utódszervezetei – Országos Műemlékvédelmi Hivatal (OMVH), Állami Műemlékvédelmi és Restaurálási Központ (ÁMRK), Műemlékek Állami Gondnoksága (MÁG), Kulturális Örökségvédelmi Hivatal (KÖH), Nemzeti Örökségvédelmi Szakszolgálat (NÖSZ), Nemzeti Örökségvédelmi Fejlesztési Nonprofit Kft (NÖF) – gondozták. Az ICOMOS MNB Történeti Kertek és Kertművészeti Együttesek Szakbizottsága ugyancsakérdekelt a magyar kertörökség megóvásában, míg az arborétumként vagy botanikus kertként tovább élő történeti kertjeink Magyarországon a Magyar Arborétumok és Botanikus Kertek Szövetsége (MABOSZ) nyílvántartásában is megjelennek. Az említett anyaországi szervezetek stratégiái azonban sajnos soha nem képviselhették, és nem képviselik továbbra sem az erdélyi kastélykertek nyilvántartását, védelmét vagy fejlesztését. A hazai kertkultúra ernyőszervezeteként 2021-ben létrejött Magyar Kertörökség Alapítvány ezt a hiányt próbálja pótolni, felvállalva a magyar történeti kertek nyilvántartásának, fenntartásának, társadalmasításának, megújításának és védelmének összehangolását össznemzeti szinten, beleértve a határon túli magyar kertörökséget is.

A kastélykerteknek (és általában a történeti kerteknek) Romániában sincs önálló, kertörökségi szervezete. Így a trianoni döntést követően Romániához csatolt területeken fellelhető kastélykertek sem rendelkeznek érdekvédelemmel. Az első romániai műemlékvédelmi törvény 1892-ben jelent meg.[43] Néhány évvel később, 1904-ben adták ki az első műemléki leltárt, amelyben még nem jelennek meg a parkok és a kertek, de abban az időben ez még nem is lett volna releváns az Osztrák-Magyar Monarchia részét képező erdélyi területek tekintetében. A műemlékvédelem sajátos tárgyaként értelmezett történeti kertek nyilvántartása és védelme a 20. század közepén, méginkább annak második felében kezdődött el Romániában. Az első kulturális örökségként említett kastélykert Constantin Brâncoveanu havasalföldi fejedelem 18. század elején, a Bukarest melletti Mogoșoaia-n épített palotájának kertje, amely 1945-ben, királyi rendelettel[44] került a védett műemlékek listájára. Az 1945-ös rendelet óta eltelt időszak alatt

[41] *LEGE nr. 187 din 23 martie 1945pentru înfăptuirea reformei agrare* publicat în Monitorul Oficial nr. 68/23 mar. 1945.

[42] *DECRET nr. 83 din 2 martie 1949pentru completarea unor dispoziţiuni din legea nr.187 din 1945* publicat în Buletinul Oficial nr1/2 martie 1949.

[43] Mexi, Alexandru (2020): *Monumente istorice, parcuri si gradini din Romania. Un scurt istoric de clasare in context national si european.* Revista Bibliotecii Acad. Romane, Anul 5, Nr. 10, iulie-decembrie 2020, 75-87. 78.

[44] *Decretul Regal nr. 1222/14 aprilie 1945 In: Monitorul Oficial, nr. 91/19 aprilie 1945*. In: Iosipescu, Sergiu; Cantacuzino, George Matei (1993): Parcul si Palatul Brancovenesc de la Mogosoaia. Memoriu pentru reconstituirea protectiei integrale a sitului. Buletinul Monumentelor Istorice nr. 3-4, an IV., Bucuresti, 29-31.

Romániában a történeti szempontból védetté nyilvánított parkok és kertek száma meghaladta a 160-at, s ezek többsége kastélykert, valamint kolostorok környezete.[45]
Az első műemléki listát, amely erdélyi kastélykerteket is tartalmaz a Román Népköztársaság Múzeumok, Történelmi és Műemlékek Bizottsága adta közre 1955-ben „A Román Népköztársaság területén található műemlékek listája”[46] címmel. Ebben már nevesítve van az erdélyi helyszínek közül a feleki Bruckenthal kastély és kertje (2788-as számon) valamint a gernyeszegi Teleki kastély és kertje is (6885, 6886 számokon).
Napjainkban Romániában a műemlékvédelem a Kulturális Minisztérium[47] hatáskörébe tartozik. A legfrissebb műemléki lista, amely az építészeti emlékek között külön objektumként, megyékre bontva ismerteti a védelem alatt álló történeti kerteket és amely ugyancsak kiindulási pontot jelentett a kutatást tárgyát képező erdélyi kastélykertek meghatározásában, 2015-ös datálású.[48]
A kutatás tárgyát képező, általam meghatározott 150 tételt számláló erdélyi kastélykert listát, illetve a listán szereplő helyszínek földrajzi elhelyezkedését az ***5/a*** és ***5/b mellékletek*** szemléltetik.
Ahhoz, hogy az erdélyi kastélykertek helyzete összevethető legyen az európai örökségvédelmi hagyománnyal és gyakorlattal, nemzetközi kitekintést is végeztem.
Európában több száz, a kertörökség inventarizációját, nyilvántartását és menedzselését ellátó szakmai és civil szervezet létezik. Ezek többnyire általános örökségvédelmi feladatokat látnak el (műemlék épületek és környezetük komplex védelme, kezelése), de vannak olyan jelentős múlttal és eredményekkel rendelkező ernyőszervezetek, kezdeményezések és uniós programok is, amelyek kifejezetten a kertörökség megújítására specializálódtak.[49]

4.3.1.2. Kastélykertek egyedi inventarizációja és kerttörténeti értékelése

A 150 tételt felvonultató erdélyi kastélykert lista összeállítását az egyes helyszínek történeti anyagainak kutatása és elemzése követte. Ezután következett a helyszíni felmérés és összehasonlító műemléki értékelés, amely alapján meghatározhattam az egyes kastélykertek örökségi értékét.
A kastélykertek értékének egyik fő mutatója azok kerttörténeti-művészeti tartalma, összehasonlítva a kertépítészet külföldi és hazai alkotásaival, függetlenül a jelenlegi állapottól, a fenntartás pillanatnyi helyzetétől. Az értékelésnél a kert kora, stílusa, élő és élettelen alkotóelemei kerülnek mérlegre.
A kastélykertek történeti-műemléki értékének vizsgálatánál és értékelésénél a romániai Kulturális Minisztérium műemléki nyilvántartásának, illetvea magyarországi Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat ajánlásait, továbbá az angol English Heritage Történeti Kert Tanácsadó Bizottság szempontrendszerét vettem alapul. Mindezek mellett a kertörökség védelme és helyreállítása szakterületén megkerülhetetlen nemzetközi kutatások és szakirodalom ajánlásai is a segítségemre

[45] Mexi, Alexandru (2020): i.m. 75, 87.
[46] Academia Republicii Populare Române - Comisia Ştiinţifică a Muzeelor, Monumentelor Istorice şi Artistice, *Lista Monumentelor de Cultură de pe Teritoriul R.P.R*, Editura Academiei Republicii Populare Române, Editura Academiei Republicii Populare, h.n, 1955
[47] Ministerul Culturii
[48] *Lista Monumentelor Istorice (LMI)* INT: http://www.cultura.ro/lista-monumentelor-istorice (2021.01.12.)
[49] A témakörhöz kapcsolódó ismertebb nemzetközi szervezetek közül a következők felépítését és működését tanulmányoztam: National Trust, Historic England, English Heritage, International National Trust Organisation, Welsh Historic Garden Trust (UK), European Route of Historic Gardens, European Garden Heritage Network (EU), ICOMOS ISC Historic Gardens and Sites, Parks and Gardens of Europe, Institut Européen des Jardins & Paysages, Parcs et Jardins Region Centre de Loire (FR), Associazione Parchi e Giardini d’Italia, REGIS-Rete dei Giardini Storici (I), Österreichische Gesellschaft für historische Gärten (AU), Deutschen Gesellschaft für Gartenkunst und Landschaftskultur (D), Observatori del Paisatge (E).

voltak az az értékelési szempontrendszer kidolgozásánál.[50] Ezek szerint az egyes kastélykertek esetében a következőket vizsgáltam kiemelten:

- A kastélykert hivatalos műemléki státuszát (szerepel-e a romániai műemlékek listáján)
- A kastélykert történeti értékét (pl. műemlék épület környezetét képező helyszín, jelentős történelmi eseményekhez, családokhoz köthető helyszín)
- A kastélykert korát, illetve azt az első dátumot, amely bizonyíthatóan meglévő kertet jelöl az adott helyszínen
- A kastélykert egyediségét és tipikusságát, amely a kert különleges művészi értékére vonatkozik (például egy alkotónak, stílusnak vagy korszaknak jelentős műve)
- A földrajzi kontextust, amelybe a kastélykert beágyazódott
- A kastélykert jelenlegi állapotát és társadalmi jelentőségét

A húszéves kutatási időintervallum alatt a kastélykert-listában szereplő mind a 150 helyszín terepbejárása megtörtént, legalább egy alkalommal. A kertek több mint felébe második alkalommal is visszatértem helyszíni felmérések céljából, de meghatároztam olyan kiemelten értékes vagy veszélyeztetett helyszíneket, amelyek esetében a különböző években végzett helyszíni bejárások száma meghaladja a féltucatot (pl. Abafája, Bethlenszentmiklós, Gyalu, Gernyeszeg, Kerelőszentpál, Keresd, Koltó, Körösgégény, Kutyfalva, Magyarbükkös, Maroshévíz, Marosvécs, Nagyernye, Piski, Szentbenedek, Torockószentgyörgy vagy Zsibó) vagy akár a tucatot is (pl. Bonchida, Erdőszentgyörgy, Görgényszentimre, Nagykároly, Nagyvárad, Radnót, Sáromberke, Zabola vagy Miklósvár). A nagyobb számú helyszíni bejárást és felmérést az egyes helyszíneken az azokon végzett felújítási munkák is indokolták.

4.3.2. A kerttörténeti kutatás forrásai, a vonatkozó szakirodalom elemzése

A kerttörténeti kutatást (forráskutatást) a témában végzett előzetes kutatások feltérképezése, valamint az adatgyűjtés képezte. A forráskutatás egy kvalitatív kutatási módszer, amely során elsődleges és másodlagos források átfogó tanulmányozása történt meg. A vizsgált kerttörténeti forrásokat három nagyobb csoportra osztottam:

- Írott (szöveges) forrásokra, amelyek közül kiemelkedő fontossággal bírnak a kiadatlan, általában levéltárakban, irattárakban őrzöttdokumentumok, illetve a tudományos igényű feldolgozások.
- Képi forrásokra, azaz a különféle képi megjelenítésekre, ábrázolásokra és azok értelmezésére.
- Tárgyi forrásokra, azaz a helyszínen fennmaradt történeti emlékekre.

[50] Gothein, Marie Luise (1914): *Geschichte der Gartenkunst.* Diederichs: Jena; Adams, William Howard (1979): *The French Garden 1500–1800*. George Braziller: London; Hansmann, Wilfried (1983): *Gartenkunst der Renaissance und des Barock*. DuMont, Köln; Hobhouse, Penelope (1992): *Plants in Garden History*; Chrysalis, London; Steenbergen, Clemens; Reh, Wouter (1995): *Architecture and Landscape: The Design Experiment of the Great European Gardens and Landscapes*. Prestel: München; Mader, Günther; Neubert-Mader, Laila (1997): *The English Formal Garden Five Centuries of Design*. Aurum, London; De Bay, Philip; Bolton, James (2000): *Gartenkunst im Spiegel der Jahrhunderten*. Collection Rolf Heyne: München; Fowler, Peter (2002): *World Heritage Cultural Landscapes, 1992–2002: A Review and Prospect*. In Proceedings of the Cultural Landscapes: The Challenges of Conservation, Ferrara, 11–12 November 2002; Conan, Michel (2005, Ed.): *Baroque Garden Cultures: Emulation, Sublimation, Subversion*; Dunbarton Oaks, Washington, DC, USA; Turner, Tom (2005): *Garden history. Philosophy and design2000 BC – 2000 AD.*Taylor and Francis, New York; 2010; *The Florence Charter*. https://www.icomos.org/charters/gardens_e.pdf (2020.08.12); Hajós Géza (é.n.): *Die historischen Gaerten in Österreich: ohne zeitgemaesse Denkmaplflege,* Mandelbaum Verlag, Wien

Az írott és képi forrásoknak a különös jelentősége arra vezethető vissza, hogy az erdélyi kastélykertek tárgyi forrásainak kizárólagos helyszíni vizsgálata – a kutatási időszak történelmi eseményei miatt bekövetkezett pusztulásuk következtében – nem adhat kielégítő eredményt a kerttörténeti feltárást illetően. Ezért is van nagy szükség a kutatási témához kapcsolódó írott és képi források feltárására is. A forráskutatás során legproblematikusabbnak a családi levéltárak kutatása bizonyult, mert ezek jelentős hányada elpusztult, vagy töredékesen maradt fenn, illetőleg nem rendszerezett és így nem is kutatható. Bár több erdélyi és magyarországi helyszín esetében is végeztem levéltári kutatásokat, ebben a tekintetben rengeteg lehetőség van még a továbblépésre.

4.3.2.1. Írott források

Az erdélyi kertművészet írott forrásai sokrétűek: a jelentéktelennek tűnő említéseket, szegényes adatközléseket tartalmazó dokumentumoktól kezdve a részletes kertleírásokig számos hiteles kerttörténeti adatot tartalmaznak. Az írott források jelentősége a puszta adatközlésen túl abban rejlik, hogy a leírások nem csak a kastélyparkok, kertrészletek vagy egyes kerti elemek kialakításához, átalakításához köthető műszaki vagy művészi részleteket említik, hanem a kastélyparkok tágabb környezeti összefüggéseiről – azok regionális jelentőségéről, gazdasági hátteréről, kulturális szerepéről – valamint a tulajdonosok, alkotók, birtokos családok szellemiségéről is értékes információkkal szolgálnak. Ebben a tekintetben úgy az elsődleges, mint a másodlagos írott források nagy jelentőséggel bírnak. Az utóbbi évtizedekben számos olyan forráskiadás látott napvilágot, amely az erdélyi kastélyok és kúriák építészeti és agrár-gazdasági vonatkozású adatait dolgozta fel, s bár ezek túlnyomó többsége nélkülözi a kerttörténeti és kertművészeti vonatkozásokat, a kutatáshoz mégis hiteles támpontokat szolgáltattak.
Az írott források ismerete elengedhetetlen az erdélyi kastélykert-művészet kutatásához, de önmagában nem helyettesítheti a művészettörténeti elemzéseket és az ezek alapján tett megállapításokat.
Az erdélyi kastélykertek kutatása során vizsgált legjelentősebb írott forrásokat kategorizáltam, és az alábbiakban röviden ismertetem és szemléltetem.

4.3.2.1.1. Inventáriumok, konskripciók és urbáriumok

Gazdag írott forrásanyagot szolgáltatnak a 17-18. századi erdélyi főúri kertek történetéhez. Ezek elsősorban gazdasági jelentőséggel bíró feljegyzések és leltárak, amelyek számos esetben tesznek részletesebb leírást vagy szűkszavúbb említést az érintett nemesi családok kertjeiről, birtokairól. A gazdasági jelentőségű feljegyzések művészettörténeti forrásértékére több kutató is felhívta a figyelmet, akik közül az erdélyi vonatkozásokat tekintve B. Nagy Margit, Balogh Jolán és Jakó Zsigmond írásai bírnak nagyobb jelentőséggel.
A gazdaságtörténeti dokumentumok forrásértéke abból adódik, hogy kastélykert kultúránknak nem csak a díszkertek, a kastélyegyüttesekhez kapcsolódó, művészi kompozícióként értelmezett kastélypark-részletek, hanem az azokban megjelenő haszonkertek különböző válfajai (mint pl. a veteményeskertek, gyümölcsösök vagy szőlőskertek) is szerves részét képezik. A 17. századig nem csak Erdélyben, de az európai kertkultúrában sem vált élesen szét a díszkert és a haszonkert. A kerti inventáriumok elsősorban a termesztett haszon- és dísznövényekre, illetve az alkalmazott kertészeti technikákra vonatkozó adatokkal szolgálnak. Ugyanakkor a kertek szerkezetére, épített elemeire, művészi kvalitásaira is találunk bennük értékes hivatkozásokat. Példának okáért álljon itt egy rövid passzus a nagysajói Kemény kastély kertjének 1681-es leírásából. Az összeíró szerint a

kastélyhoz több kert is tartozott, és az egyik „*szebb*" kertben, kiemelt ágyásokban, különféle haszon- és dísznövényeket termesztettek: *„Gerendákkal körülkerített tábla-ágyak, melyben vadnak igen szép szőlőtövek a táblák szélein; ismét rózsa- és orgoványbokrok*. *Sok szagos füvek és virágok és holmi apróság vetemények. Ismét vannak más táblák, kerítés nélkül, melyekben az gyümölcsfák alatt vadnak gyöngyvirágok."*[51]

Bánffy György mezőörményesi udvarházának 1721-es kertleírása a növényalkalmazás mellett egy közkedvelt korabeli kerti építményt, a filagóriát (filegóriát) is említi: *„Ebben a kertben jobb kézre a táblák szélyin délre nyúl egy sor gyümölcsfa, körtvély és alma oltvány fák. Vagyon az közepin egy talpakon álló, négy oszlopkra csinált, kötéses, zsindelyes filegória, melyet veszen körül tizennégy igen szép fájú szőlőtű, karókra felkötve. Alól mellette az táblák szálin is vagyon tizennégy tő szőlő, karókra felkötve. Vagyon észak felől az táblák szélyin valami kerti és vadrózsafák is, nemkülönben igen szép zsályák, szekfű és fejérliliumok…"*[52]

Az összeírások tekintetében az erdélyi főúri kertészeti kultúra és fejedelmi kertek gazdag írott forrásait képezik a Fejedelemség nagyasszonyainak, pl. Bornemisza Annának, Lórántffy Zsuzsannának vagy Kálnoky Sámuelnénak a gazdasági naplói,[53] illetőleg a fejedelmi ingatlanok, pl. I. Rákóczi György birtokainak, gazdasági iratai.[54]

Bornemisza Anna gazdasági naplójában az egyes fejedelmi birtokokhoz tartozó mezőgazdasági és kertészeti termékek, mint jövedelemforrások vannak feltüntetve. A ***6/a. melléklet*** a dévai Bornemisza birtok búzából, árpából, rozsból, zabból, alakorból, borsóból, lencséből és lenmagból származó, 1667-es bevételeit mutatja. Az ehhez hasonló a kimutatások az egyes birtokokon termesztett korabeli jelentősebb haszonnövényekről adnak áttekintést. A ***6/b. melléklet*** egy kiadáslista, amely a fejedelmi udvar által beszerzett, többnyire délszaki növényekről illetőleg terményekről – narancsról, citromról, gránátalmáról („*pomagránát*"), olajfáról („*Fa oleive*"), köszmétéről stb. – továbbá az ezekre elköltött összegekről tájékoztat, alátámasztva az egzotikus növények korabeli alkalmazását az erdélyi kertekben.

Fogaras váruradalmának 1632-ben készített, 99 oldalas igen részletes összeírása[55] külön tételekben sorolja fel a majorság egyes összetevőit, többek között a kutatásom szempontjából releváns várkerteket (veteményeskert, gyümölcsöskert, vadaskert), réteket és halastavakat. Számba veszi továbbá a kerti szerszámokat (pl. 6 db vaskapa, 1 db. ásókapa, 3 db. vaslapát, 1 db. háromágú vasvilla, 1 db. kétágú vasgereblye – ***7/a. melléklet***), valamint az egyes kertekről is részletes leírást ad (pl. a termesztett növényekre vonatkozóan – ***7/c. melléklet***). A vadaskertben összesen 72 nagyvadat említ (***7/b. melléklet***): *„… őzek ki kisebb s ki nagyobb, egyik nőstény az többi bikák 6, Belind bika* (bölénybika, szerző megj.) *öt esztendős 1, suta szarvasok 39…"*[56]

---

[51] Nagysajó, 1681 = AAR, Mikó-Rédey család levéltára, dobozolt anyag, 179-197.

[52] Mezőörményes, 1721 = AAR, Bánffy család levéltára, Fasc. 28, Nr.2.

[53] Szádeczky Lajos (szerk, 1911): *Bornemisza Anna gazdasági naplója 1667–1690. I–III.* In: I. Apafi Mihály fejedelem udvartartása, Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadóhivatala, Budapest; Tüdős S. Kinga (2000): *Egy székely nemesasszony élete és személyisége Apafi korában. Lázár Erzsébet Kálnoky Sámuelné.* In Köpeczi B. és mtsai (2000): *Erdély és Patak fejedelemasszonya, Lorántffy Zsuzsanna I-II*. Sárospatak, I. 93–106.; Nagy-Tóth Ferenc; Fodorpataki László (2000): *Tündérkertész Lorántffy Zsuzsanna kertészeti jelentősége*. In Köpeczi Béla és mtsai: i.m. II. 123-141; *Haller Gábor naplója 1600–1644.* In: Szabó Károly (szerk, 1862): Erdélyi Történelmi Adatok. IV. Kolozsvár. 1862; Tóth Ernő (kiad, 1900): *Apafi Mihály naplója*. Erdélyi Múzeum, Kolozsvár, 1900.

[54] Makkai László (1954): *Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648).* Akadémiai Kiadó, Budapest INT: I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai 1631-1648 (Budapest, 1954) (mtak.hu)

[55] *„Inventarium, melyet Kisfaludi András a gyulafehérvári káptalan requisitora és a kancellária officiálisa Horváth Boldizsár készítettek. Az erdélyi fejedelmi fiskus javai. Fogaras váruradalma*" In: HU MNL OL E 156 - a. - Fasc. 014. - No. 039.INT: https://archives.hungaricana.hu/hu/urbarium/

[56] Fogaras, 1632 = MNLOL E 156 a. Fasc.014. No.039

Az inventáriumokat természetéből adódóan elsősorban az összeíró szemével látjuk a dolgokat, ami eleve óvatos és kritikus szemléletet és interpretációt kíván meg. Különösen azért, mert az abban feljegyzett korabeli objektumok (kerti elemek) ma már nincsenek meg, s így nem nyílik lehetőség a leírás és a valóság összevetésére; a helyzetet nehezítik a több évszázados szóhasználatból, régies fogalmazásból, korabeli szakkifejezésekből adódó pontatlanságok, félreértelmezési lehetőségek, illetve a kéziratos szövegek olvasási nehézségei.

4.3.2.1.2. Elszámolások, fizetésjegyzékek és kiadásszámlák

Az inventáriumoktól jól elkülönülő elszámolások, fizetésjegyzékek és kiadásszámlák ugyancsak értékes adalékokkal gazdagíthatják kerttörténeti ismereteinket, hiszen például datálásukkal alátámaszthatják tervezők, építő- vagy szobrászmesterek, kertészek, ácsok, kőfaragók, mérnökök és egyéb szakemberek közreműködését egy-egy kert megtervezésében, megépítésében vagy fenntartásában. Adatokkal szolgálnak továbbá a kertek egyes elemeinek, berendezési tárgyainak, növényanyagának előállítását, megépítését, beszerzését, elültetését illetően. A nyugták aláírói, valamint az elszámolásokon, szerződésekben nevesített mesterek révén átfogó kép alakulhat ki a kertek létrehozásában tevékenykedők szakmai reputációjáról, a közreműködés idejéről, valamint a közreműködők hatósugaráról (pl. névtelenebb, helyi, vagy regionális, esetleg nemzetközi jelentőségű mesternek köszönhető egy-egy kertépítészeti alkotás). Ugyanakkor a kertfejlesztésre és kertészeti kiadásokra, a kertészek javadalmazására vonatkozó adatokat összehasonlítva más uradalmi munkák és gazdasági tevékenységek számlaértékeivel, vagy más szakterületen dolgozó mesteremberek vagy udvari szolgáltatók bérezésével, tisztább képet kaphatunk a kertészeti, birtokrendezési szakemberek megbecsülését – és közvetett módon a kastélykertek megítélését – illetően is egy adott korszakban. Az elszámolások fontos csoportját képezik az építési anyagok, kertészeti szerszámok vagy éppen a növényanyagok beszerzési listái is. Ez utóbbiak a kastélykertek növényállományára vonatkozóan is forrásértékű információkkal bírnak, hiszen ezekben a növények faja, fajtája, darabszáma, korabeli elnevezése, értéke és nagyon gyakran származási helye is fel van tüntetve; ezek az információk dendrológiai és stílustörténeti adalékként is lényegesek. Példaként álljon itt az őraljaboldogfalvi Kendeffy kastélykert növénybeszerzési listája 1864-ből (***8. melléklet***). A közölt növényjegyzék a Wilhelm Klensky tájépítész által készített kertterv német nyelvű leírását egészítette ki, felsorolva a kastélykert kialakításához szükséges ültetőanyagot. A 416 tételt (fa- és cserjefajt) tartalmazó lista számos, a korszak európai tájkertjeire jellemző egzóta fafajról (pl. *„Fagus Atropurpurea”, „Sophora japonica”, „Salix babylonica”, „Quercus pyramidalis”, „Platanus occidentalis”, „Liriodendron tulipifera*”) számol be. Csupán a tűlevelű fafajok tekintetében 28 különböző fafajt sorol fel (összes tűlevelű darabszám: 624), ami a kastélykert változatos növényalkalmazását bizonyítja: *„Coniferen-Nadelhölzer: 1. Abies balsamea, 2. A. canadensis, 3. A. Nordmanniana, 4. A. Richter 5. A. Pinsapo, 6. Cedrus Atlantica, 7. C. Deodora, 8. C. Libani, 9. Picea alba10. P. nigra americana, 11. Pinus cembra, 12. P. pumilo, 13. P. Strobus, 14. Cupressus Lawsoniana, 15. Juniperus pyramidalis, 16. J. pendulus, 17. J. Sabina, 18. J. Virginiana, 19. Thuja Wariana, 20.Th. plicata, 21. Th. aurea, 22. Thujopsis borealis, 23. Wellingtonia gigantea, 24. Taxus bacata, 25. Abies Excelsa, 26. Pinus austriaca, 27. Pinus Larex, 28. Thuja occidentalis …”*[57]

Ugyanebben a kontextusban említhetők a kővárhosszúfalui Teleki kastélykertbe 1830. április 15-én, illetve 1833 augusztus 3-án Nagybányán vásárolt dísznövények számlái. Előbbi számla – német nyelven – 22 db. egzotikus („Exotische”) növény, valamint 100 db. rózsató („*Rosen Centifolium Damascena”*) beszerzéséről tanuskodik. Utóbbi 40 db *Fuchsia purpurea,* 36 db *Primula chinensis* és 30 db. *Pelargonium viseolum* megvásárlásáról tudósít. (***9. melléklet*****)**

[57] Őraljaboldogfalva, 1864 = ANR Cluj, Kendeffy család levéltára, Fasc 214, Nr.196-265.

A ***10. mellékletben*** a keresdi Bethlen kastélykertben 1913 májusában alkalmazott idénymunkások fizetésjegyzéke látható, amelyet a kastélykert akkori főkertésze, Mály József állított ki.
Egy korábbi, barokk időszakra vonatkozó feljegyzés például arról tájékoztat, hogy a feleki Bruckenthal kastély mintegy 2 ha kiterjedésű kerített, architektónikus modorban kialakított parkját az 1780-as évekbenegy főkertész, egy kertész, két kertészinas és az éppen aktuális idénymunkáknak megfelelő számú napszámos gondozta.[58]

4.3.2.1.3. Levelezések

A levelezések – a levelezőpartnerek közt fennálló gyakran közvetlen viszony révén – személyes hangvételük, továbbá a megosztott bensőségesebb információk révén szolgálnak fontos, a számadások könyvelői világán túlmutató adalékokkal a kertművészet fejlődését illetően.
Aragóniai Eleonóra hercegnő 1489 márciusában Ferrarából húgának, Beatrixnek írt levelében így ír: „*Sárgadinnye, saláta, más kiváló füveknek magvai…, ezekből küldök itt most, kis ajándékomban…*"[59] Verancsics Antal 16. századi művében („De situ Transsylvaniae, Moldaviae et Transalpinae") a fenti levelezésre hivatkozva jegyzi meg, hogy a honos, ismert zöldség-, fűszer- és gyógynövények mellett a ritkaságszámba menő különlegességeket már a 15. században is termesztették Erdélyben.
A széki gróf Teleki család levelezése a 17. század közepéig visszamenően tartalmaz kerttörténeti adatokat.[60] Érdekes példa Teleki József 1792. február 17-én kelt, fiának írt levele, amelyben a gróf nemtetszésének ad hangot egy „*abafáji német kertész*" által Gernyeszegre készített kertterv kapcsán, elsősorban a tájképi kertek jellemző elemeit hiányolva abból: „*A gernyeszegi kert delineatioja nem tzélom szerint valo, nem lévén benne se sziget, se az ugynevezetttos kert, se az árokbeli forrás, folyamok és tók. Tsináltass vagy ha ráérkezel tsinály tréfából egy olyan, ha szinte durva delineatiot is, mellyben mindezek benne legyenek.*"[61]
Bethlen Rozália 1778 tavaszán férjével Csáky Jánossal járta be váralmási és küküllővári birtokaikat, amelyeket apja szerzett és épített át saját elképzelése szerint. Apjának írt levelében beszámol az új küküllővári fejlesztésekről: a fácános kertről, a szép új hídról, s hogy új „*virág-üvegházat*" építtettek, továbbá, hogy a kert bővítéséhez feltöltették a kastély melletti területet, gyertyánból kis erdőt, valamint „*kereken nyírt hársfákat*" is ültettek, míg a „*grádicsos kertbe*," s az ottani dombocskára pázsitot raktak, labirintust készíttettek; nyári mulatozó házat és remeteházat („*eremitás ház*"), s a kastély elé filagóriát építtettek; új pálinkafőző házat, veteményes- és káposztás kertet, méheskertet, valamint speciális gyümölcsöst hoztak létre.[62]
A főúri levelezések számos esetben jól bevált kertépítő mesterek ajánlólevelei is egyben, illetve a hozzáértő mesteremberek „adás-vételéről" tájékoztatnak. Például Kováts Sámuel hidraulikus mester munkájára – aki a cegei Wass Ádám és Wass Jenő féle kastélyok kertjeinek vízjátékai mellett Wesselényi Miklós zsibói kastélykertjében is dolgozott – báró Bánffy Györgyné (szül. Wesselényi Zsuzsanna) is igényt tartott hadadi bírtokán. 1800. június 17-én kelt levelében ezt a

[58] Schuller, Georg Adolf (1969): *Samuel von Bruckenthal*, Band 2, Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Komission. Band 19. Verlag R. Oldenbourg, München
[59] Balogh Jolán (1957): *Kolozsvári reneszánsz láda*. In: Kelemen Lajos Emlékkönyv. Bolyai Tudományegyetem, Történet- és Nyelvtudományi Kar, Kolozsvár, 16.
[60] Gergely Samu (szerk, 1905): *Teleki Mihály levelezése. Első kötet: 1656-1660* Athenaeum Irodalmi és Nyomdai RT, Budapest
[61] F. Csanak Dóra (2006): *Két korszak határán. Teleki József, a hagyományőrző és a felvilágosult gondolkodó.* Budapest, Neumann Kht, 224. INT: https://mek.oszk.hu/05100/05107/05107.pdf
[62] Küküllővár, 1778 = ANR Cluj, Jósika hitbizományi levéltár No. 552. 1778. március 24-én Küküllővárról írott levél

következőképpen fogalmazza meg: *„Kováts uramra, ki az Sibai kertedben igazítja a vizek dolgát igen nagy szükségem volna…”*[63]
Ugyanakkor a hírhedt, nemkívánatos közreműködők kiszűrését is segítette a levelezések általi kommunikáció: például egy meg nem nevezett „*bécsi kertész*”, aki a költségnapló tanúsága szerint ugyancsak a zsibói Wesselényi kastélykertben dolgozott, ott akarta hagyni gazdáját, s Bethlen Lajos szolgálatába Kerlésre óhajtott szegődni (vagy szökni), ám Bethlen – amint azt gróf Wesselényi Miklóshoz írott levele tanúsítja – nem fogadta a kétes előéletű alakot: „*Ha szép kertet akarnék tsinálni tudnék én arra nem Sibóról … hanem más honnat is Kertészt hozatni, s bizonyoson hajdukkal nem kénék őriztetnem, hogy szolgálatomból el ne szökjék, mig kertemet helyre állittya…”*[64]
Érdekes szakmai levelezésre példa a 20. század elejéről a ***11. mellékletben*** közölt német nyelvű levél, amelyet az 1834-es alapítású haarlemi (Hollandia) székhelyű „*Peter van Velsen und Söhne*” virághagyma-kereskedés írt gróf Bethlen Gábornénak, Keresdre, ésamelyben elnézést kér amiért a megrendelt virághagyma csomagok nem érkeztek meg időben a címzetthez.
Az ajánlólevelek hasonlóképpen értékes információkat tartalmaznak az erdélyi kastélykertek, és a díszkertész szakma társadalmi rangját, megbecsülését illetően. 1914-ben gróf Bethlen Gábor az Országos Pályázati Közlönyben hirdetett versenyvizsgát kertész alkalmazására Keresden. Az állásra, többek között, Zsitny Venczel kertész is jelentkezett, akinek motivációs levelét a ***12. melléklet*** tartalmazza, amelyben ígéri, hogy „*azon leszek, hogy igyekezetemmel Nagyméltóságodnak megelégedését kiérdemeljem”.*[65]
A szépirodalmi kategóriába sorolható levelezések ugyancsak szemléletesek és értékesek kutatásaim szemszögéből. Álljon itt egy rövid idézet Dsida Jenő szüleinek írt leveléből, amely a költő abafájai házitanítóskodása kezdetén, 1928. november 19-én kelt, és amelyben a báró Huszár kastélypark egy részletét következőképpen festi le: „*Ablakom a park legszebb részére, a fősétányra néz, szembe a tóval és messze a gyönyörű hegyekkel. Az első reggelem (vasárnap) csodaszép volt. Fél nyolckor keltett a komornyik, és ott künn, mikor felhúztam a függönyt, már derengett. Hamar felöltöztem s kimentem a parkba. Csupa harmat volt minden, csillogtak a fenyők, messze zúgott a szökőkút s egészen piros volt a nap, amikor felkelt.”*[66]

4.3.2.1.4. Krónikák, útleírások

Kellő kritikával kezelendő, de alapvető kert- és tájtörténeti források a korabeli krónikák és útleírások. Az útleírások jelentősége abban áll, hogy a külső szemlélő megfigyeléseit, észrevételeit, benyomásait, esetenkéntszubjektív véleményét tartalmazzák a kastélykerteket illetően. Fontos információkat hordoznak nem csupán a leírt eseményről vagy objektumról, de az utazó kultúrájáról, kertekhez kötődő viszonyáról. Meghatározó a hitelesség szempontjából a szerzők személye, s az, hogy az illető magyar, vagy idegen ajkú volt-e. Utóbbi esetben ugyanis problematikusabb lehet a hely- és kultúraismeret, a földrajzi nevek azonosítása.
A főúri kertekre is kiterjedő legkorábbi magyarországi dokumentumok ebben a kategóriában Mátyás király udvari krónikásától, Bonfinitől származnak, aki elsősorban a budai és visegrádi udvartartáshoz kapcsolódó leírásokkal szolgál. Erdélyi kontextusban egyik első ilyen munka Nagy Szabó Ferenc krónikája, a „Memoriale” (vagy „Emlékezetül hagyott irás”), amely az 1580–1658

[63] Hadad, 1800 = AAR, Wesselényi-levéltár, Missilis, idézi B. Nagy Margit (1970): *Reneszánsz és barokk Erdélyben*. Kriterion Kiadó, Bukarest, 281.
[64] Kulcsár András (2010): *A zsibói kastély-kert együttes*. Építettörökség Helyreállító Szakképző Központ, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, kézirat
[65] ANR Mures
[66] *Dsida Jenő első levele Abafájáról* (INT: magyarkaravan.hu) In: Magyar Karaván. Dsida Jenő írásaiból.

közötti időszakot öleli fel, és amelyben a korabeli eseményeket, azok helyszíneit – többek között kastélykerteket is – szemtanúként, erőteljes stílusban írja le.[67] Borsos Tamás, Bethlen Gábor fejedelmi biztosa, krónikájában a 16. század utolsó, valamint a 17. század első évtizedeinek figyelemre méltó eseményei kapcsán emlékezik meg pompás erdélyi rezidenciakertekről.[68]

A 17. századtól kezdődően egyre gyakrabban érhető tetten ez az adatforrás-típus. Átfogó erdélyi útleírásként „Evlia Cselebi török világutazó Magyarországi utazásai 1660-1664" című munkája említhető ebből az időszakból. Az útleírást – amelyben a török hadakat kísérő utazó Magyarország és Erdély számos városát, várát és kastélyát, szokásait, viseletét, gazdaságát írja le, továbbá tájleírásokat is közöl – magyar nyelven a Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága adta ki az 1900-as évek elején. A leírás arról tanúskodik, hogy az erdélyi kertkultúra több helyszínen is (pl. Gyulafehérváron, Kolozsváron, Meggyesen, Brassóban, Fogarason, Nagyszebenben) lenyűgözi a török utazót. Példának okáért 1661-es Aranyos-Megyesvár-i (ma Aranyosmeggyes) látogatása alkalmával Bornemisza Anna fejedelemasszony vendégeként elámul a fényűző fogadtatáson, amelyben részesül, és amelynek pazar helyszínéről és pompájáról következőképpen tudósít: *„Egy Irem kertjéhez hasonló, rózsaligetes, paradicsomszerű kertben vendégséget adott, melyet nyelv el nem mondhat, le nem írhat."*[69]

Ugyanebből az időszakból az I. Rákóczi Györgyöt körülvevő hadvezérek, krónikások is (Kemény János, Szalárdi János) nyitott szemmel jártak-keltek Európában hadjárataik, politikai küldetéseik és utazásaik során. Fennmaradt beszámolóik arról tanúskodnak, hogy a széleskörű érdeklődésükből adódó megfigyeléseik az erdélyi kertkultúrát is közvetlenül befolyásolhatták. Ékes bizonyíték erre a megállapításra többek között Szalárdi Erdély történetét az 1526-os mohácsi vésztől Kemény János 1662-es bukásáig bemutató krónikája, amelyben többek között a morvaországi Ainsgron-ban (értsd Eisgrub, ma Lednice na Morave, Csehország) található Lichtenstein kastélykert leírását is közli. A kertben 1645-ben tett látogatást I. Rákóczi György erdélyi fejedelem, ahol svéd szövetségeseivel tárgyalt. A kert különleges szépségeit és hatását az erdélyi hadakra mi sem szemlélteti jobban, mint az a tény, hogy Szalárdi, krónikájában a politikai események leírását megszakítva, nem kevesebb, mint hét oldalnyi leírást szentel a kert bemutatásának.[70] A kert szépsége olyan erős hatással volt a fejedelemre magára is, hogy elhatározta az ottani kertész és fia Erdélybe szerződtetését, amelyet feleségének, Lórántffy Zsuzsannának írt levelében így ecsetel: *„Az elmult serdan valék egi kertben itt morvaban… vagion 60 estendeje hogy kezdettek volt epiteni kinek massat nem hisem senki seme lathatta … se egess magyarorszagban erdelben ez kit lattam fel nem tannalhatom s meg nem tudom hirtelen irni mind szepseget alkalmatossagit ha lehetne azon volnek az kertesst kivitethetnem fiaval eggiutt"*[71]

A külhoni hatások a kertművészetben is erősen befolyásolták az erdélyi gondolkodásmódot. A reformkorban például az erdélyi arisztokrácia egyik legmeghatározóbb élménye és előképe a brit földbirtokosok életformája, rezidenciáik kialakítása volt.[72] Jó példa erre az 1822-ben Angliába utazó Wesselényi Miklós elragadtatása a kastélyparkok látványától, amelyeket útinaplójába rögzített, és amelyek nyilvánvaló példaképül szolgáltak saját, zsibói rezidenciájának kialakításánál:

---

[67] Gróf Mikó Imre (szerk, 1855): *Erdélyi történelmi adatok* I. kötet, Stein János Bizománya, Kolozsvár

[68] Nagy Szabó Ferenc (1855): *Nagy Szabó Ferenc Krónikája. 1581-1658.* In: Mikó I. (szerk. 1855): i.m. III. kötet, 39-168.

[69] Karácson Imre (1985): *Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660-1664*. Gondolat Kiadó, Budapest, 118.

[70] Kemény Zsigmond, báró (1853): *Szalárdi János siralmas magyar krónikája kilenc könyvei*. Kéziratok után szerkeszté B. Kemény Zsigmond. Emich Gusztáv Könyvnyomdája, Pest
INT: http://misc.bibl.u-szeged.hu/25550/1/017_017_001-690.pdf

[71] S. Lauter Éva (1993): *Főúri kertek és reprezentáció a XVII. században* Korunk, Kolozsvár, 5. szám. 103-109.

[72] Sisa József (2001): *Az „angolkert" és a kényelmes ház. Brit hatások a 19. századi Magyarországon.* Ars Hungarica 29(1):75-110.

„Az országutat elhagyva a Duke of Portland parkján menénk keresztül. Remek egy hely. A gyönyörű kastély nagy kiterjedésü zöldelő rét közepén épült, egy világos, tükörsima tó mellett. Virító bokrok és nagy ősrégi fák között vezet a szép, széles ut néhol hűs árnyékban, néhol szabadon, a legszebb kilátással a kastélyra és tóra."[73]

Ami a külföldi utazók erdélyi kertleírásait illeti, első példaként François Xavier de Feller luxemburgi jezsuita szerzetes munkáját idézem („Itinéraire ou Voyages de Mr. Abbé de Feller en diverses parties de l'Europe"). Az abbé 1765 májusában érkezett Magyarországra. Négy évet töltött itt, és ezalatt az egész országot bejárta. Úti élményeit két kötetben dolgozta fel. Erdélyi utazásai során kolostorainkban nem igen találkozott kertekkel, ezért különösképpen megörült a gyulafehérvári jezsuiták szépen kialakított díszkertjének, amelyről így ír: *„11-én az egész napot Carlsbourgban* (t.i. Gyulafehérváron, szerző megj.) *töltöttem. Megelégedéssel láttam ott a gyönyörű kaput és a jezsuiták kertjeit a városban és a fellegvárban: ritkaságnak számít ebben a tartományban kertet látni"*[74]

Adalbert Krickel osztrák földmérő 1827-1829 között, Bécsből indulva 14000 km-t utazott a Monarchiában. Úti jegyzeteit 1831-ben adták ki Bécsben, német nyelven.[75] Ezekben részletesen beszámol a dél-erdélyi tájról, dévai, vajdahunyadi, hátszegi, szászvárosi élményeiről, további városokról, várakról, kastélyokról és kertekről, részletesebben is írva az erzsébetvárosi Haller kastélyegyüttesről. Áradozva emeli ki annak nagy hozzáértéssel kialakított kastélyparkját, a kertre és tóra néző teraszról feltáruló festői látványt, a birtok narancsházait, valamint a gróf gazdag könyvtárát.

Szamota István 1891-ben megjelent „Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. 1054-1717" című munkája mindenképpen említésre méltó ebben a forrás kategóriában, hiszen az egy majdnem 700 éves periódust ölel fel, amely alatt több külföldi utazó által leírt helyszín és esemény magyarra fordítására és áttekintésére vállalkozik. Művében többek között Bertrandon de la Broequiére (1433), Jaques Bongars (1585), Paul Strassburg (1632), Edward Brown (1669), Andreas Pinxner (1699) és Ignaz von Born (1780) tollából származó erdélyi leírásait közli. Szamota szintézise betekintést nyújt számos korabeli erdélyi táj (Nagybánya, Kővár, Szamosújvár, Torda, Nagyenyed, Szászsebes, Szeben, Fogaras, Brassó, Törcsvár, Dés, Gyulafehérvár, Brassó, Kolozsvár, Zilah, Szilágysomlyó, Székelyhíd, Lugos, Déva, Zalatna, Abrudbánya, Torockó környéke), illetve kastélykert (Nagyenyed, Gyulafehérévár, Nagyszeben, Déva, Fogaras) jellegzetességeibe.

A részletes erdélyi kastélykert leírásokat közlő külföldiek közül Auguste de Gerando,[76] Charles Boner,[77] John Paget[78] vagy Patrick Leigh Fermor[79] is említésre méltók. Boner tucatnyi vár (pl. Déva, Vajdahunyad, Rozsnyó, Törcsvár, Torockószentgyörgy) és kastély (pl. az erzsébetvárosi és malomkeréki Apafi kastélyok, a keresdi Bethlen kastély) szűkebb illetőleg tágabb táji környezetének leírását közli, néhány esetben rajzokkal illusztrálva. Paget főként Kolozsvár környéki kastélyokról és azok környezetéről tesz említést (pl. Bonchida, Gyalu, Szentbenedek), míg Fermor

[73] Wesselényi Miklós (1925): *Báró Wesselényi Miklós útinaplója 1821-1822*. Cluj-Kolozsvár
INT: https://mek.oszk.hu/09200/09257/09257.htm

[74] *„Carlsbourg, où je passe toute la journée du 11. J'y vois avec une nouvelle satisfaction la belle porte, le jardin; des Jésuites dans la ville, et celui de la citadelle: c'est une rareté dans cette pro- vince, de voir un jardin;"* In: François Xavier de Feller (1820): *Itinéraire ou Voyages de Mr. Abbé de Feller en diverses parties de l'Europe*, Luik en Parijs, 63.

[75] Krickel Adalbert Joseph (1831): *Fussreise durch den grössten Theil der österreichischen Staaten, in den Jahren 1827, 1828 bis Ende Mai 1829, und zwar durch Ungarn, Siebenbürgen, die Militärgrenze fast in allen Theilen, sammt einem Ausfluge in die Walachei*, 3 Bände, Wien, M. Ch. Adolf

[76] de Gerando, Auguste (1845): *La Transylvanie et ses habitants*, Paris, Imprimeurs-Unis

[77] Boner, Charles (1865): *Transylvania: its products and its people*, London: Longmans, Green, Reader, and Dyer

[78] Paget, John (1839): *Hungary and Transylvania, with remarks on their condition social political and economical*. London, John Murray

[79] Fermor, Patrick Leigh (2005): Erdők s vizek közt. Európa, Budapest, 2000.

erdélyi útleírása igazi kulturális csemegének is nevezhető. 1934-es „Erdők s vizek között" című könyve, hangulatát tekintve, az erdélyi tájakkal és emberekkel való mély rokonszenvet és nagyon meleg azonosulást jelenít meg. Több délerdélyi, Maros menti kastélykertről tudósít részletesen: az odvosi Konopy és a soborsini Forray-Nádasdy kastélykertek mellett a zámi kastélykert esetében betekintést nyújt a tulajdonos családfő életébe, a kertialakítás tartalmát is megalapozó gondolati háttérbe: „*Michael Csernovitz, akit mindenki szeretettel emlegetett, Angliában tanult és beutazta az egész világot. A kastélypark útjait és tavacskáit beárnyékoló magas trópusi fákat ő hozta haza utazásairól*."[80]

4.3.2.1.5. Szépirodalmi alkotások

A 19. század ötvenes-hatvanas éveiben a szakirodalom konszenzuális állítása szerint az irodalom reprezentációs ereje rendkívül nagy. Ilyen tekintetben nem kis szerep jut a tudományosság ismérvével felruházott, értekező prózában adott tájleírásoknak.[81] Éppen ezért, klasszikus szépíróink, költőinkműveinek tanulmányozása ugyancsak fontos írott forrásnak minősül.

Ebben a kontextusban nagyon hosszú azoknak az íróknak a listája, akik valamilyen módon kötődnek erdélyi kastélykertekhez, s kivételesen gazdag irodalmi anyaggal rendelkezünk ezen a téren. *„A fél magyar irodalom - s tudománytörténetet össze kellene zsúfolnunk e lapokon, ha fel akarnánk sorolni az Erdély váraiban vagy kastélyaiban élő, vagy az itt megfordult tudósokat s írókat; hiszen csaknem az egész memoár-irodalom erdélyi főurakból telik ki."*[82]

Többek között Gyulai Pál,[83] Wesselényi István,[84] Jókai Mór,[85] Petőfi Sándor,[86] Vörösmarty Mihály,[87] Kemény Zsigmond,[88] Móricz Zsigmond,[89] Mikszáth Kálmán[90] vagy Tamási Áron[91] számos szépirodalmi alkotásában elevenedik meg az erdélyi kastély és annak környezete, parkja, illetve lakóinak lírai bemutatása, a koltói Teleki kastélytól kezdve a szurdoki, magyarfenesi, abafáji, bonchidai, zsibói, marosvécsi, bonyhai kastélykerteken át a kelementelki Henter és Simén kúriákig. Kazinczy Ferenc – nem csak saját, széphalmi birtoka kapcsán, de a pannonhalmi, tatai, körmendi és nagykürtösi kertek ismeretében szakmailag is különösen érdekelt, képzett és tapasztalt íróként – 1816-1819 között több ízben beutazta Erdélyt, s élményeit „Erdélyi levelek" címmel írta meg. Kazinczy mindvégig reflektál a megfigyelt tájra, érzései a tájban bekövetkező változásoknak felelnek meg. Utazásának főbb állomásai olyan erdélyi nemesi rezidenciák voltak, ahol a házigazdák vendégszeretetét élvezve gyakorta hosszabban is időzött, részletes leírásokkal gazdagítva a korabeli erdélyi kastélykertre vonatkozó ismereteinket. Leírást közöl többek között a

[80] Fermor, Patrick Leigh (2005): i.m. 162.

[81] Szabó László (2020): *„Nálunk még nem halt ki a női szemérem s a férfihűség" Erdélyiség-képzetek (és regionális történetek) a 19. század közepén*. INT: http://szabol.adatbank.transindex.ro/belso.php?k=8&p=2237

[82] Biró József (é.n.): *Erdélyi kastélyok.* Új Idők Irodalmi Intézet, Budapest, 124.

[83] Gyulai Pál (1857): *Egy régi udvarház utolsó gazdája*, Franklin Társulat, Budapest; Gyulai Pál (é.n): *Erdélyi úti beszámolók*. Sajtó alá rend. Papp Ferenc; Franklin Társulat, Budapest, 1921

[84] pl. Wesselényi István (1983): *Sanyarú világ (napló 1703–1708)*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest

[85] pl. Tabéry Géza; Incze Ernő(1925): *Jókai Erdélyben* (A legnagyobb magyar regényíró születésének századik forduló évében), Sonnenfeld Adolf R.T., Budapest

[86] pl. Dávid Gyula; Mikó Imre (1972): *Petőfi Erdélyben,* Kriterion Könyviadó, Bukarest

[87] pl. Gaal György 1999. Előadás 1999.december 10-én a Kolozsvári Egyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszékén rendezett Vörösmarty-konferencián

[88] pl. Kemény Zsigmond (1940): *Rajongók.* Athenaeum, Budapest

[89] pl. Móricz Zsigmond (1922): *Tündérkert. Szépasszonyok hosszú farsangja. Történelmi regény a XVII. század elejéről. Báthory Gábor erdélyi fejedelemsége, Bethlen ifjúkora*; Athenaeum, Budapest

[90] pl. Mikszáth Kálmán (1890): *Magyarország lovagvárai*, Révai Kiadás, Budapest, INT: MIKSZÁTH KÁLMÁN: MAGYARORSZÁG LOVAGVÁRAI (oszk.hu)

[91] pl. Tamási Áron (1967): *Vadrózsa ága*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest

zsibói Wesselényi, a marosugrai Haller, a kisbúni Bethlen, az erzsébetvárosi Apafi-Haller, a bencenci Orbán, a gáldtői Bethlen, a nagyalmási Csáky, a kerlési Bethlen és a dédácsi (ma Piski) Gyulay-Ocskay-Fáy kastélykertekről. A dédácsi kert kapcsán Kazinczy különösen elragadtatott, és a következő tájélményt örökíti meg: *„Szebb napokat, ha ide nem számolom, amit a szerelem ada, soha sem éltem… A hideg Sztrigy (Sargetia) dél felé a havasokból siet a völgybe, s a grófné* (t.i. Gyulay Ferenc gróf felesége, szerző megj.) *kertje alatt omlik eggyé az itt sebesen elfutó Marossal az erdélyi vizek fejedelmével… Kijövök a szobából, s a grófnét fehér öltözetében, magányosan látom ülni a Maros szélén, kedvelt fája alatt, míg három barátnéi s a gyermekei a pázsiton játszadoznak. Akkor sebesen futok le a kert ormáról, hogy körükben újra láthassam magamat, s újra éljem életemnek eltűnt szép örömeit.”*[92]

Természetesen azok a szerzők foglalkoznak a legbehatóbban a kastélyokkal, kastélykertekkel, akik maguk is részesei voltak az ott folyó életnek. Az arisztokrata közegben is otthonosan mozgó kastélytulajdonosok, példának okáért Apor Péter, gróf Bánffy (Kisbán) Miklós, báró Kemény Zsigmond, báró Jósika Miklós vagy gróf Wass Albert. Kertleírásaikkal saját világuk helyszíneit ábrázolták, hiteles és érvényes panorámát festve úgy saját életterükről és szokásaikról, mint általánosságban is a 19-20. századi erdélyi arisztokráciáról és tájról. *„Bánffy előszeretettel festi a kertet vagy inkább a kastély parkját, a díszcserjéket, ritka fákat, ezeket a szemnek tetsző, de szintén arisztokratikus növényi társulásokat vagy társításokat, melyeknek az alakításán a kastély úrnőinek nemzedékei serénykedtek, természetesen a hűséges kertészek kezét használva eszközül. Az erdélyi tájat, annak szépségét avatottan festi le. Mégpedig nemcsak a havast, hisz annak regényességét, megejtő különösségét sokan leírták. De Bánffy az olyan vidékek varázsát is megjeleníti, amelyeket előtte úgyszólván senki sem méltatott figyelemre... Ez a táj a mezőség, fátlan dombjaival, rideg füvével: a domboldalakon - úgy mondják - csak acélfogú és nehézségtől nem riadozó juhok képesek legelni, erdélyi helytállással. … Az író erdőket is megpillant az aljban vagy a halmok közötti hajlatban, lent gyümölcsösöket lát és láttat, ribizlibokrokat, méhest: emberi tájat*.”[93]

A szépirodalmi alkotások csoportjába tartoznak a kerteket dicsőitő lírai alkotások is, amelyeknek számos erdélyi példája ismert. Az árokaljai Bethlen kert szépségeit „Árokalyi énekek az az mélt. gróf Bethlen János úr ő nagys. ns. Doboka várm. árokalyi jószága ritkaságainak szépségeinek, es némely történeteinek versekbe foglalt leírása” címmel írja le 1811-ben iklándi György László, a gróf gazdatisztje. A vers („*ének*”) részletesen ismerteti az „*anglus*” kertet, a labirintust, a remeteházat, a virágházat, valamint egyéb kerti elemeket:

„A kis labirintust négy szegre csináltam,
Minden féle szilvafákkal béplántáltam
Sűrűn öszvefognak az ágai nőni
És megnyírettetvén kőfal gyanánt jőnni.
…
Már a virágház is mindkettő megépült,
Mellyel a másként is szép kert sokat szépült”[94]

[92] Kazinczy Ferenc (1880): *Erdélyi levelek I-II* Abafi Lajos, Budapest,
INT: https://mek.oszk.hu/15600/15672/15672.pdf (2022.11.22)
[93] Bajor Andor (1990): *Bánffy Miklós Erdélyi története*
INT: http://tiszataj.bibl.u-szeged.hu/14349/1/tiszataj_1990_005_029-043.pdf (2021.03.11)
[94] Szabó T. Attila (2000): *Erdélyi történeti kertek egy növénybiológus szemével*In: Galavics G., (szerk, 2000): Történeti kertek. Kertművészet és műemlékvédelem. MTA Művészettörténeti Kutatóintézet - Mágus Kiadó**,** 82. Az eredeti verseskötet Hajdu Nagy Gergely közlése szerint az OSZK-ban található.

Egy másik, igen különleges példa ebben a tekintetben Berzsenyi Dániel „A bonyhai grotta" című, 1814-ben írt verse. Különlegessége abból adódik, hogy a szerző soha nem látta a bonyhai Bethlen kastélykert műbarlangját. Csak elképzelni tudta a kerti képet, amelyet ma már mi is csak Berzsenyi verse alapján tudunk rekonstruálni, hiszen azóta megsemmisült. Ám voltak többen, akik egykor, a 19. század közepén láthatták azt. A nem látott képek leírására kiváló alapot teremtett a romantika művészi szemlélete, hogy lehetőleg több művészeti terület összefogásával, vegyítésével fejezze ki mondanivalóját a szerző.[95] A kert és irodalom összefonódása olyan szimbiózis, amelynek tanulmányozása hozzásegít a kertépítészet, mint művészet megértéséhez. Erős ráhatás az érzelmekre, hangulati hatások: ezek voltak a szentimentalizmus hatásos eszközei minden művészeti ágban, ideértve a költészetet, és a kertművészetet is.

„A bonyhai grotta

Lebegjenek, oh, grotta, feletted
Ölelkezve pálmák s myrtusok lombjai,
Hintsenek szent árnyékot körülted,
Hintsenek illatot Ilissus bokrai.

S ha majd csendes mohaidon ledül
A hérók leánya magányos óráin,
S a szebb lelkek gondjaiba merül,
Oh, fedezd könnyeit, s száritsd el orcáin.

S midőn karján Melancholiámnak
Az ének nektáros érzésére hevül,
Légy temploma a szelíd Múzsáknak,
S a szférák zengése ömledezzen körül."[96]

4.3.2.1.6. Naplók, naplótöredékek, visszaemlékezések

A naplók primer forrásoknak tekinthetők, amelyeknek értékét növeli spontaneitásuk és az a tény, hogy bár tévedések, pontatlanságok előfordulhatnak szövegükben, tudatos torzítás ritkán van bennük. A főúri családok tagjai gyakran vezettek naplót az eseményekről, amelyek velük, körülöttük történtek, és amelyek fontosnak tartottak saját szempontjukból. A kastélykertekhez, kertkultúrához köthető naplóbejegyzéseik közelebb visznek annak megértéséhez, hogy a korabeli kerttulajdonos vagy látogató hogyan használta a kertet, milyen volt a viszonya a környezethez, a természethez, és egyáltalán hogyan gondolkodott.

Ebben a műfajban a 19. század egyik legnagyobb szabású művét Gyulay Lajos alkotta meg a majdnem hatvan évig vezetett, csaknem száznegyven kötetes kéziratos naplójában. Naplóköteteiben több leírás található a Gyulay család nagypacali (ma Érszőlős), kolozsvári, marosnémeti, dédácsi, oláhandrásfalvi (ma Székelyandrásfalva) birtokain kialakított kertekről, de más kastélykertekről is, amelyekben a gróf megfordult és amelyek szépségei, érdekességei megragadták fantáziáját. Egyetemi évfolyamtársával, Döbrentei Gáborral közös marosnémeti faültetéséről így emlékezik 1844. február 16-i bejegyzésében: *„Döbrenteim nagy barátja volt a*

[95] Thimár Attila (2017): *A nem látott képek vizuális poétikája - A bonyhai grotta elemzése*. Hungarológiai Közlemények 2017/4. Bölcsészettudományi Kar, Újvidék

[96] Berzsenyi Dániel (1814): *A bonyhai grotta* INT: Berzsenyi Dániel: A BONYHAI GROTTA | Verstár - ötven költő összes verse | Kézikönyvtár (arcanum.com)

faültetésnek. Itt Marosnémetiben is együtt, sok fát ültettünk, Maros mellett a már árnyékos szép hársok, azon időkböl valók, mikor együtt itt laktunk, és a Lunkai sorfákat is ő ültette mely egyenes vonalban az udvarba vezetnek. Azon útat annál fogva Gábor útjának neveztem el. Az a hoszu út soha be nem állott egészen, a beültetett fákat szüntelen kellett ujittatni…, de vannak csakugyan azok közt is sok vén fák már, melyek Döbrenteire vis[s]za emlékeztetnek, ki azon útnak szervezője kiméröje és első beültetője volt… Éljen emléke örök időkre, a jó barátnak!"[97]

A naplóírás egy sajátos válfaját képezik az emlékiratok (visszaemlékezések, memoárok), amelyek nem az első és pillanatnyi benyomás alapján örökítik meg, hanem a későbbiekben elevenítik fel, rekonstruálják az eseményeket, helyszíneket. Mikes Kelemen, a Rákóczi emigráció krónikása, a magyar prózairodalom nagy alakja, aki gyermekéveit Abafáján a Huszár kastélyban töltötte, évtizedek távlatából így emlékezik vissza annak kertjére: „*A kert két részben vagyon, egyik része a ház felől mind virágokkal vagyon beültetve, másik része mindenféle kerti veteménnyel… közepében penig nagy lugas, melyet szőlőlevelek béfedtek, s olyan volt vala, mint egy levélből való palota; de még a szőlő fáknak, melyekből állott a szép lugas, mása talán nincsen Erdélyben.*"[98]

Amikor Szendrey Júlia Petőfi Sándornak adta a kezét, nemcsak az anyagi biztonság és a nemesi életforma sajátosságai helyett választott egy jóval szerényebb lehetőségekkel kecsegtető életstílust, de az erdődi vár idilli környezetéről is lemondott. Az 1850-es évek közepén ifjúságának helyszínéről, Erdődről írt visszaemlékezésében a kastélykertről a következőket jegyezte fel naplójába: *„Fönn a tó fölött vastag, százados tölgyek terjesztették a víz fölé lombdús ágaikat. Ezek egyike alatt, épen a tó közepe táján, a legmagosabb részen állt egy egyszerű falócza, mit mindenki a házban az enyimnek nevezett, mert az volt kedvencz helyem. Vadrózsa bokrok s tarka virágú fölfutó növény simult a rendkivüli vastag tölgy derekához, s ez alatt álmodám én ifjuságom legszebb álmait. A tóbul egyenesen föl e lóczához vezetett egy keskeny gyöplépcső, mit szinte rólam neveztek, mert csak én használtam... A kert részint gondosan mívelve, részint elhagyatott, elgyöpösödött helyekkel - miként én szeretem a kerteket - hosszan húzódott le a tó azon oldalán, hol az alacsonyabb, imitt-amott virágcsoportozattal beültetett part emelkedett. A tó közepén kicsinke sziget, oly kicsin, hogy a közepére ültetett egyetlen szomorúfűz elégséges volt, lehajló ágaival sátort képezni az egész hely fölé s még legvégső ágait a karfán túl le a vízbe mártani... E kis szigeten csak illatozó füvek és virágok voltak ültetve, hogy ha az ember a fűz alá ült, a rezeda, a pézsmavirág, a levendula, istenfa, fodormenta, zsálya átható illata ugykörülvevé az embert, hogy fejét édes kábulat mámora tölté el…"*[99]

További számos erdélyi, tudományos érdeklődéssel és művészi vénával megáldott arisztokrata, főúr, kastélytulajdonos – illetve azok vendégeinek – kertleírásai is kutatásra és elemzésre érdemesek, mint pl. Csekonics Erzsébet grófnő átfogó, saját rajzaival illusztrált kultúrtörténeti áttekintése,[100] báró Kemény Zsigmond történelmi tanulmányai, Apor Péter, báró Jósika Miklós, Bánffy (Kisbán) Miklós, báró Kemény János, Bethlen Miklós, Mikó István, Pápai Páriz Ferenc, Vízaknai B. György, Bölöni Farkas, Cserei Farkas, Siemers Ilona, Kornis Gabriella vagy éppen Wass Albert különböző írásai, naplófeljegyzései, memoárjai.

A koronkai Toldalagi kastélykertet Toldalagi Róza visszaemlékezései szerint például egy bécsi főkertész, négy kertészfiú és egy magyar zöldségkertész, továbbá szükség szerint szezonmunkások tartották karban. *„A legszebb a kert volt, területre nagyobb, mint a schönbrunni, angol stílusban,*

[97] Gyulay Lajos (2004): Napló (1820-1848), Kriterion Kolozsvár, 271.

[98] Mikes Kelemen (1966): *Törökországi levelek és Misszilis levelek. Összes Művei, I*, Budapest: Akadémiai Kiadó INT: https://mek.oszk.hu/06100/06150/html/mikeskem0010003.html (2019.10.18)

[99] Gyimesi Emese (2019): *Szendrey Júlia kutatás* INT: Virágok közt - Szendrey Júliával - Szendrey Júlia - kutatás (blog.hu) (2022.07.19)

[100] Csekonics Erzsébet (1929): *Erdély kultúrtérképe.* Palladis Rt. Kiadása, Budapest

gyönyörű bokrokkal és fákkal, művészien telepítve... Pompás volt az a park! Ma is látom, ma is érzem a meleg, magnólia- és daturaillattól fülledt nyári estéket. Sehol másutt nem láttam annyi magnóliát, nem hallottam annyi csalogányt csattogni, mint ott."[101]

Az ófenesi (ma Magyarfenes) Jósika kastélykert műbarlangjáról, s az ahhoz fűződő történetekről maga báró Jósika Miklós több ízben is megemlékezik emlékirataiban, amelyek közül az egyik legemlékezetesebb leírás a következő: „*Ófenesen a kertben, atyám idejében, egy mesterséges barlang létezett, melynek tetejéről patak zúgott le. Igen kedves hűs és üde menhely volt ez hév nyári órákban. Egy napon - éppen vendégek voltak nálunk - az estebédnél ültünk, mikor atyámnak egy Grois nevű udvarmestere berohant a szobába, állítván, hogy a kertészinasok egyike a barlangban rémséges tekintetű kísérteteket látott, kik szintúgy vacsorálnak, de tüzet. Atyám azonnal felkölt, bosszúsan mondván, hogy e kísértetekkel telt ófenesi udvarban már vacsorálni sem lehet csendesen. Mindnyájan követtük példáját… Mikor a barlanghoz értünk, igazolva találtuk a rémhírt: hat iszonytató halvány kísértet ott ült együtt - előttük a kőasztalon egy tál tűz vagy láng - s mindegyik lakomázónak egy nagy fakanál kezében. A tisztelt olvasó azonnal kitalálta, ugye? - hogy ez nem volt egyéb, mint egy tál meggyújtott pálinka körül ülő, s azt folytonosan kavaró hat tenyeres-talpas kísértet, s én hozzátehetem, hogy ezen túlvilági jelenetet atyám tervezte, de egy Nánásy nevű igen vidám és tréfás háziorvosa hajtotta végre*."[102]

Bethlen Lajos visszaemlékezéseiben[103] részletes leírásokat közöl személyes indíttatásáról a kertépítést illetően, saját kerlési kertjének kialakításáról, illetve annak egyes díszítő és funkcionális elemeiről, továbbá a család tulajdonában lévő kolozsvári Bethlen-kertről (későbbi Múzeum-kert, majd Egyetemi Botanikus Kert, ma Hasdeu park).

A visszaemlékezések sajátos válfaját képezik a szóbeli közlések, amelyekben ugyancsak a személyes nézőpont tükröződik, de amelyek más forrásokkal kiegészítve, amennyiben azokkal egybecsengenek, kerttörténeti adatokként kezelhetők. Példaként zichy és vásonkeöi gróf Zichy Jozefa Melanie Georgina Huberta Antónia 2005-ös leányvári szóbeli közléséből idézek egy passzust, a vajdaszentiványi Zichy-Horváth kastélykert második világháború előtti állapotáról: „*Vajdaszentiványon, a korabeli nagyobb kastélyokkal ellentétben nem volt park. Szerény méreteiből adódóan egyszerűen csak kertnek hívták. Maga a birtok igen kiterjedt volt. Ennek oka, hogy a századfordulón a Horváth és a Budai család birtoka is a Zichycsalád tulajdonába került. Területileg azonban nem alkottak egységet, a Horváth-kert a templomdomb túloldali lejtőjén lévén…. A kastély közvetlen környezete mindig virágos volt. A kertben nem volt kiépített út, egy földút fűzte fel az épületeket, mely a hosszúházat megkerülve szerpentinesen haladta templomig. A virágos rézsű után rét következett, ahol gyöngytyúkok szaladgáltak. A Luc-patak és a Maros között berek volt. Híd nem vezetett át a patak kerti szakaszán…"*[104]

A szóbeli közlések tekintetében értékes információkhoz jutottam kutatásaim során többek között még Mikes Katalin (Zabola, Magyarcsesztve, Szászfenes), Kemény Endre (Marosvécs), Nagy Kemény Géza (Marosvécs), Bethlen Anikó (Keresd), Teleki Kálmán (Gernyeszeg),Géher Ferenc (Szentbenedek), Kálnoky Tibor (Miklósvár, Sepsiköröspatak), Bánffy Farkas (Fugad), Maróty Miklós (Fiatfalva) jóvoltából, akik szívesen és sokat meséltek saját, gyerekkori emlékeik, illetve szüleik, rokonaik elmesélései nyomán a 20. század első felének erdélyi kastélykertjeiről.

---

[101] Toldalagi Róza (1900): *Toldalagi Róza grófnő, későbbi Schleinitz báróné memoárjai. Emlékek melyeket drága anyám 1900-ban jegyzett le Gmundenben* INT: http://magyar-irodalom.elte.hu/2000/uj/10.htm

[102] Győri János (szerk. é.n.): Emlékirataim I-IV. köt., II. köt. 65. INT: https://mek.oszk.hu/04900/04984/04984.htm#10

[103] Dr. Szádeczky Lajos (szerk, 1908): *Gróf Bethlen Lajos önéletírása* Gombos Ferencz Könyvsajtója, Kolozsvár

[104] Gróf Zichy Jozefa Melanie Georgina Huberta Antónia szóbeli közlése (2005. 01. 08., Leányvár)

4.3.2.1.7. Helyismereti és helytörténeti írások, monográfiák

A helyismereti és helytörténeti munkákban található kertleírások gyakran tudományos részletességgel tájékoztatnak a kastélykertekről, azok alkalmazott növényeiről, egyes kerti építményeiről, vagy egyéb kerti elemekről. Korabeli monográfiák esetében előfordul, hogy - például a romantika korában készült munkák, a korstílust követve - némiképp eltúlzott festői vagy költői leírást adnak a kertről. Mindemellett ezek az adatforrások gazdagságuk és elhivatott szerzőik miatt igen értékes kerttörténeti adalékokkal szolgálnak.

Számos átfogó, Magyarország teljes területére kiterjedő monográfia tartalmaz értékes adatokat az erdélyi kastélykert történet szempontjából. Carl Christian Haberle erfurti botanikus 1830-as „Succinta rei Herbariae Hungaricae et Transylvanicae historica" című műve nagyon tárgyilagos és tényszerű, mindenféle szubjektív kommentárt és kritikát mellőz. Erdélyi vonatkozásban a Károlyiak nagykárolyi kertjéről ír bővebben.

Benkő József latin nyelvű 1778-as monográfiája, a „Transsilvaniasive Magnus Transsilvaniae principatus olim Dacia Mediterranea dictus"[105] hasonlóképpen említ kastélykerteket. Ez utóbbi mű azonban már számos helytörténeti adalékot és etimológiai fejtegetést tartalmaz, s kitér a díszkertészet éppen elterjedő félben lévő, korabeli növényfajaira is, megemlítve az eperfát, a vad- és szelídgesztenyét, a borókát, az akácot, a mandulát, a berkenyét, valamint számos üvegházi cserjét (pl. citromot, narancsot, gránátalmát, fügét, babért, paprikát) és egyéb kerti dísznövényt (pl. golgotavirágot, orgonát, puszpángot, rózsát, jerikói loncot): *„Selectiores; autpotiusin frequentiores: Morus alba et nigra, Castanea, Hippocastanum, Eleagnus latifolia, Sabina, Pseudoacacia, Rhus coriaria; et in Hortis, Caldariisque Magnatum: Citrus medica, Aurantium, Punica granatum Linn., Carica, Laurus nobilis, Passiflora caerulea, Pseudo capsicum, In vinetis, sedrarius Amigdalus amara, Sorbus domestica, In Hortis frequens Syringa vulgaris flore caeruleo et albo, Buxus sempervirens, atque Rosa; etpassim, Lonicera caprifolium…"*[106]

A 19. századból, illetve a 20. század legelejéről Jakab Elek,[107] Kőváry László,[108] Hunfalvy János,[109] Tagányi Károly,[110] Petri Mór[111] átfogó munkáiban olvashatunk élvezetes erdélyi kastélykert leírásokat, láthatunk korabeli kertábrázolásokat.

A monográfiák közül legrészletesebben minden bizonnyal Orbán Balázs hat kötetes „Székelyföld leírása" (1868-1873) című, számos grafikával illusztrált munkájára támaszkodhatunk, amely több tucat erdélyi kastélykertről közöl korabeli leírást és illusztrációt. Részletesen emlékezik meg ez a munka többek között az erdőszentgyörgyi Rhédey, a szentdemeteri Balási, a marosszentgyörgyi

---

[105] Benkő József (1778): *Transsilvania, sive magnus Transsilvaniae principatus, olim Dacia Mediterranea dictus*, Vindobonae (ma Bécs, szerző megj.), Typis Iosephi Nob de Kurtzböck

[106] *"Szelektívebben; vagy inkább ritkábban: fehér és fekete eperfa, gesztenye (szelíd), vadgesztenye (hippocastanum), ezüstfa (Eleagnus latifolia), boróka (Sabina), akác (Pseudoacacia), ecetszömörce (Rhus coriaria); a Kertekben pedig üvegházakban: citrom (Citrus medica) és Narancsok, gránátalma (Punica granatum Linn.), füge (Carica), babér (Laurus nobilis), kék golgotavirág (Passiflora cerulea), díszparadicsom (Pseudocapsicum), Szőlőültetvényekben, ritkábban keserűmandula (Amigdalus amara), bodza (Sorbus domestica), Kertekben gyakrabban kék és fehér virágú orgona (Syringa vulgaris), örökzöld puszpáng (Buxus) és Rózsa; és itt-ott jerikói lonc (Lonicera caprifolium)…"* (szerző ford.) In: Benkő József (1778): i.m. 86

[107] Jakab Elek (1888): *Kolozsvár története.* Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomda, Budapest v.ö. Jakab Elek (1871): *A királyföldi viszonyok ismertetése.* Heckenast, Pest; Jakab Elek; Szádeczky Lajos (1901): *Udvarhely vármegye története a legrégibb időktől 1849-ig,* Athenaeum, Budapest

[108] Kőváry László (1853): *Erdély földe ritkaságai*. Kolozsvár; Kőváry László (1866): *Erdély régiségei*. Kolozsvár

[109] Hunfalvy János; Rohbock Lajos (1856-1864): *Magyarország és Erdély képekben*. Lange, Darmstadt

[110] Tagányi Károly; Réthy László; Pokoly József (1900-1905): *Szolnok-Doboka vármegye monographiája.* Deés, Demeter és Kiss Könyvnyomdája. INT: Szolnok-Dobokavármegye monographiája / (oszk.hu) (2021.01.18)

[111] Petri Mór (1901): *Szilágy vármegye monographiája.* Szilágy vármegye törvényhatósági bizottságának megbízásából írta Petri Mór. I-VI. kötet. Budapest INT: Petri Mór: Szilágy vármegye monographiája [Magyar Elektronikus Könyvtár - MEK-04750] (oszk.hu) (2021.01.19)

Petki, a nagyernyei Bálintitt, a gernyeszegi Teleki, a marosvécsi Kemény, a magyarózdi Radák-Pekri kastélyokról, illetve azok kertjeiről. A nagyteremi Bethlen kastélyról és annak táji környezetéről például így ír: „A *hegyalján csinos díszkerttől övezett új modorú kastélya pompálkodik gr. Bethlen Kamillónak, mely nem annyira építészete, mint gyönyörű fekvése által nyer érdekességet, s nagyban befoly arra, hogy Teremi a Nyárád vidékének egyik fénypontjává váljon."*[112]
Vályi András 18. századvégi „Magyar országnak leírása"[113], Fényes Elek írásai[114] a 19. század középső harmadából, illetve Borovszky Samu „Magyarország vármegyéi és városai"[115] (1895-1913) című átfogó és magyarországi vonatkozásban nagyon részletes munkái Erdély tekintetében alig szolgálnak adatokkal a kastélykertek korabeli ismertetését illetően; ezek a munkák ugyanis csak csekély számú határmenti partiumi illetve bánsági település (Temesvár, Arad, Szatmárnémeti, Nagyvárad) bemutatására térnek ki, s az a néhány kert is, amelyekről említés esik bennük, többnyire közkert, illetve egyházi rezidenciakert. „Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben"[116] című, a nagyközönség számára népszerűsítő stílusban írt huszonegy kötetes összefoglaló mű 1901-ben megjelent 20. kötete – Jekel Frigyes „Délkeleti Magyarország, Erdély és a szomszédos hegyvidékek" munkája[117] - már közöl néhány vázlatos erdélyi kastélykert leírást vagy említést is, helyenként képanyaggal is illusztrálva ezeket (pl. Bethlenszentmiklós, Bonyha, Kisbún, Küküllővár kastélyai esetében).
Kevésbé átfogó, egyetlen helyszínre vonatkozó helytörténeti munkák ugyancsak fellelhetők. A görgényszentimrei Rákóczi-Bornemisza kastélykert nagyon részletes és érzékletes korabeli leírását például Székely Ferenc helybéli lelkész 1873-ban írt településtörténeti monográfiájából ismerjük: „*Víztükrök, szökőkutak, művészien alkotott sziklák, kaszkádok, kioszkok, ermitageoksat. sat. A mytologia minden rangú és rendű istensége képviseltette magát. Itt-ott egy béna sfinx egy ritka pongyolába bújt faun, silen és najad megcsonkítva bár, egy csalitban rejtőzködik szemérmesen még most is, Flóra asszonyság egész virágzó gyermekhaddal volt körülvéve.*"[118]

4.3.2.1.8. Tudományos művek, szakirodalmak, összefoglaló művek

A tudományos igényű művek és szakirodalmi alkotások áttekintése során azokat a műveket kutattam, amelyek a tematikán belül egy-egy szűkebb terület vagy témakör feldolgozását adják,

[112] Orbán Balázs (1868): *A Székelyföld leírása* I-VI köt. Ráth Mór, Pest, IV. 45.
[113] Vályi András (1796-1799): *Magyar országnak leírása. Mellyben minden hazánkbéli vármegyék, városok, faluk, puszták, uradalmak, fábrikák, kutak, hámorok, savanyú és orvosló vizek, fürdőházak, nevezetesebb hegyek, barlangok, folyó vizek, tavak, szigetek, erdők, azoknak hollételek, földes urok, fekvések, történettyek, különbféle termésbeli tulajdonságaik, a betűknek rendgyek szerént feltaláltatnak.* I-III köt. Királyi Universitas Betüivel, Buda,
INT: https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/ValyiFenyes-orszagleirasok-81A15/valyi-andras-magyar-orszagnak-leirasa-87F85/ (2020.12.02)
[114] Fényes Elek (1836-1840): *Magyarországnak, s a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai* tekintetben 1–6. Pest; Fényes E. (1839): *Magyarország leírása 1–2.* Pest; Fényes E. (1851): *Magyarország geographiai szótára 1–4.* Pest
[115] Borovszky Samu (szerk., 1895-1913): *Magyarország Vármegyéi és városai 1–21*. Magyar Monographia Társulat, Budapest. A könyvsorozat kiadása a millennium korában fellendülő honismereti mozgalom keretében indult meg. Az összesen 21 vármegyét bemutató sorozat – befejezetlensége ellenére is – páratlanul gazdag képes és szöveges anyagot tartalmaz.
[116] Acsády Ignác; Weisz Károly; Paszlavszky József; Hauser Alajos; Lind Károly; Sclögl Frigyes; Ilg Albert (1885-1901): *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben I-XXI*.Magyar Királyi Államnyomda - Révai Testvérek, Budapest
[117] Jekel Ferenc (1901): *Délkeleti Magyarország – Erdély és a szomszédos hegyvidékek* In: Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képekben; 7. köt.: Délkeleti Magyarország. Erdély és a szomszédos vidékek. Budapest, Magyar Királyi Államnyomda. INT: Délkeleti Magyarország: Erdély és a szomszédos hegyvidékek | Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben | Kézikönyvtár (arcanum.com) (2021.11.12)
[118] Székely Ferenc (1871): *Görgényszentimre leírása (monographia)*. Kézirat a Görgényszentimrei Református Egyházközség irattárában, 26.

mégis átfogó jellegűek. A kutatási témához kapcsolódó fontosabb korábbi kutatásokra ésazok eredményeinek bemutatására is kitérek.

A tudományos igényű kertismertetések és elemzések eredete Erdélyben is a korabeli tudósok (leggyakrabban a szerzetesrendek) tevékenységére, a kertek növényanyagához közvetlenül kapcsolódó orvosbotanikai tanulmányokra, kertészeti művekre (faj- és fajtaleírásokra, növénytermesztési és -feldolgozási módszerekre) valamint kertleírásokra vezethető vissza.

Kétségkívül az első átfogó, tudományos értékű, magyar nyelvű kertépítészeti munka a "Posoni kert", amely Lippay János tollából, három kötetben jelent meg a 17. század hatvanas éveiben. A "Posoni kert" a hazai kultúrtörténet és kertészettörténet igen értékes, egyedülálló emléke. Szakmai szempontból is, irodalmilag is kiváló alkotás, amelycsaknem két évszázadon át a magyar kertészet alapvető kiadványának bizonyult. Az első kötet címe "Virágos kert" (Nagyszombat 1664), a második köteté "Veteményes kert (Bécs 1664), míg a harmadiké "Gyümölcsös kert" (Bécs 1667). E munkájában Lippaya pozsonyi érseki kert növényeit és az azokhoz kapcsolódó gyakorlati, termesztési munkálatokat írja le, saját tapasztalatai alapján. Írásában a német orvos Peter Laurenberg „Apparatus plantarius et horticultura”, valamint az olasz szerzetes Giovanni Ferrari „Flora, seu de fiorumcultura” című híres kertészeti műveire támaszkodott. Megállapításainak legnagyobb része azonban önálló, a külföldi szakirodalomból csak olyan eredményeket tett magáévá, amelyeknek helytállóságáról az esetek többségében maga is meggyőződött a pozsonyi érseki kertben, vagy Magyarországon tett utazásai során.

Alig öt évvel a Posoni kert kiadása után jelent meg magyarul az első Erdélyben nyomtatott kertészeti szakkönyv, Nadányi János fordításában „Kerti dolgoknak leírása” címmel. Az eredeti írás szerzője a francia Antoine Mizault (1520–1578), aki művét „Alexikepus seu auxiliaris hortus” címmel 1565-ben adta ki Párisban. A fordítást Rapaics a következőképpen értékeli: *„Legjobban megítélhetjük Erdély XVII. századi kertészetének és virágkultuszának nagy ragaszkodását a XVI. század hagyományaihoz az erdélyi kertészeti kézikönyvből… Mi oka lehetett a fordítónak, hogy XVI. századi munkát fordított magyarra a XVII. század hatvanas éveiben, tehát éppen száz évvel elavult kerti könyvet? Nyilván semmi más, mint Erdély ragaszkodása a XVI. század hagyományaihoz.”*[119]

A 16-17. században a gazdasági növények fajtái az egyes nagybirtokokon az általános érdeklődés körébe kerültek. Nyugat-Európában ekkor indult a mezőgazdaság és ezzel párhuzamosan a kertészet korszerűsítése. A kertészeti termesztésbe vont növények fajtái egyre jelentősebb szerepet kaptak a hazai, főleg a főúri kertekben is. Ez az érdeklődés, valamint a Nyugat európai tudományos megfigyelések eredményei és a terjedő külföldi szakirodalom hatására Magyarországon is megjelent néhány olyan munka, melyeket mezőgazdaság történetünk korai emlékeként tarthatunk számon. Ezek közül Erdélyi viszonylatban jelentősebb Méliusz Juhász Péter „Herbarium”-a és Apáczai Csere János 1655-ös "Magyar Encyclopaedia"[120] című munkája. Ez utóbbiban például a kertek művelésének módozatainak ismertetése mellett Apáczai egy *„magyar académiának lerajzolásá*”-t (azaz megtervezését és felállítását) is javasolja, amelynek a költségvetés-tervezetéből kiderül a kertészek korabeli anyagi megbecsülése (és közvetlenül ebből adódó társadalmi rangja) is, hiszen egy éves professzori fizetés a kertész fizetésének kétszerese-háromszorosa.

---

[119] Rapaics Raymund (1932): *A magyarság virágai.* Királyi Magyar Természettudományi Társulat, Budapest INT: https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Viragaink-viragaink-1/a-magyarsag-viragai-1449/11-tulipan-18AF/ (2023.08.31)

[120] Apátzai Tsere János (1655): *Magyar Enciclopaedia*, *Az az minden igaz és hasznos böltsességnek szép rendbe foglalása és Magyar nyelven világra botsátása*, Ultrajecti (Utrecht), Officina Joannis á Waesberge INT: https://mek.oszk.hu/07300/07334/07334.htm#1 (2023.06.18)

„Az ékesszólás és történelem professzorának évi fizetése 250 Ft
A dialektika professzorának évi fizetése 250 Ft
A matematika professzorának évi fizetése 250 Ft …
Az orvostudomány professzorának évi fizetése 300 Ft
A jogtudomány professzorának évi fizetése 300 Ft …
1 könyvtáros évi fizetése 100 Ft
1 kertész évi fizetése 100 Ft"[121]

Apáczai enciklopédiájában egyes dísznövények leírására, díszítőértékére vagy gyógyászati alkalmazására is kitér. Ilyen növény például az erdélyi reneszánsz kertekben „*topiaria*"-ként is gyakran használt puszpáng, amelyről így ír: *„Apró, temérdek és mindenkor zöldellő levelü, tőkéje daraboc és többnyire csögös-bögös, feketéllő, fája barna és ágon kemény s igen nehéz. Se tűzre, se színre nem jó, a vízen mindjárt a fenekére megyen, meg nem szuvasodik, se meg nem vénül. Száraztó és szorító ereje vagyon. Ha levelei porrá tétetnek és a levendula vizében bévétetnek, az eszelősököt meggyógyítják. A puszpáng fával csináltatott lúg a szőrszálakot megösziti."*[122]
A kertész szakma korabeli, erdélyi fejlődését tekintve Csoma Zsigmond szerint a 17. század végére, a kertészeti szakosodás is megtörtént már a főúri kertekben, így az uradalmi alkalmazottak között külön díszkertészt és külön veteményeskertészt lehetett találni. A díszkertész anyagi megbecsülése lényegesen magasabb volt, mint a zöldséges kertészeké.[123]
Két ferences szerzetes, Kájoni János és Leonardus Losteiner munkái tudományos szempontból ugyancsak úttörő jellegűek. Előbbi 1672-ben megjelent „Herbarium, Conventus Csikiensis" herbáriuma említhető, amelyben a Csíki-medence növényzetet írja le. Maga a herbárium egy Velencében, 1611-ben kiadott latin nyelvű növényjegyzék, amelyet Kájoni 251 új, helyi növényfaj leírásával egészít ki. A herbárium a növények fajjegyzéke mellett azok morfológiai leírását, természetes előfordulási helyét és felhasználási módját is tartalmazza. Losteiner a „Topographica Cronologica-Chronographica seu descriptia Monasterii Csik Somlyoviensis" 1777-ben kiadott munkájában a csíksomlyói templomot és kolostortmutatja be. A szöveges bemutatás mellett egy alaprajzot is közöl, amely a kolostor környéki, ugyancsak a ferencesek tulajdonát képező területeket ábrázolja, külön megjelölve a rezidenciakerteket.
A 19-20. században megjelent erdélyi kastélyokkal kapcsolatos építészeti- és művészettörténeti kutatások, szakcikkek, tanulmánykötetek és egyéb tudományos dokumentációk száma több százra tehető. S bár ezek az építészettörténeti munkák nagyon kevés kerttörténeti és kertművészeti adalékkal szolgálnak a kutatási témát illetően – elsősorban a kastély, mint a műkincsek és gyűjtemények lelőhelye részesül bennük kiemelt figyelemben – mégis van köztük néhány olyan szerző, illetve forrásértékkel bíró feldolgozás, amelyekről említést kell tenni ebben a fejezetben.
Kelemen Lajos írásainak bibliográfiája több mint 400 címszót tesz ki. Ezek között számos a forrásközlés, tanulmány, cikk, könyv vagy adatközlés.[124] Munkáiban a kastélykert a kastélyépületek mellett, többnyire másodrendű szerepet játszva, alkalomszerűen, rövid leírásokban érhető tetten.

[121] Apátzai Tsere János (1655): i.m. 100.
[122] Apátzai Tsere János (1655): i.m. 232.
[123] Csoma Zsigmond (2001): *Főnemesi díszkertek, mint a polgárosodás előfutárai (a 18-19- sz. fordulóján)* In: Oroszi Sándor (szerk, 2001): A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1998-2000, Budapest, 27.
[124] Sas Péter (szerk, 2017): *Kelemen Lajos - Napló 1890-1920.* Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár; Kelemen Lajos (1903): *Kendy István eladományozott birtokai.* Erdélyi Múzeum, 20. évf., 4. sz., 226-229.

Néhány írásában azonban részletes kastélykert leírásokat közöl többek között a magyarfenesi Jósika kastélykertről,[125] a vargyasi Dániel kastélykertről,[126] vagy a válaszúti Bánffy kastélykertről.[127] Rados Jenő 1939-es „Magyar kastélyok"[128] című munkája elsősorban a fotóanyag miatt jelentős, kiváltképpen az erdélyi helyszíneket illetően, amelyek nagy része ma már romokban áll, vagy nem is létezik. Ugyanakkor Rados Zádor Annával 1943-ban közösen írt „A klasszicizmus építészete Magyarországon"[129] című könyve a bánsági kastélyok kapcsán izgalmas kerttörténeti vonatkozásokat is tartalmaz, Heinrich Nebbien lübecki tervező nevéhez kapcsolva néhány, napjainkban Szerbia (Begaszentgyörgy/Zitiste, SRB; Écska/Ecka, SRB; Elemér/Elemir, SRB) illetve Románia (Soborsin, Lovrin) fennhatósága alá tartozó település kastélyparkjának megtervezését.[130] Rapaics Raymund botanikatörténész a „Magyar kertek"[131] című legismertebb kerttörténeti munkájában sajnos csupán érintőlegesen tárgyalja az erdélyi kastélykerteket. Konkrétumokat csak két, általa fontosnak ítélt, korszakalkotó erdélyi helyszín, Bonchida és Gernyeszeg esetében említ, így bemutatása korántsem nevezhető következetes történeti áttekintésnek. Biró József elsősorban „Erdélyi kastélyok"[132] című munkájában értekezik és nyújt történeti összefoglalást az erdélyi kastélyparkok kertkultúrájáról, számos helyszín említésével és részletesebb ismertetésével, képekkel is illusztrálva 20. század első felének állapotait, Biró egyéb írásai is tartalmaznak egyes kertekre vonatkozó leírásokat, például a két ismertebb erdélyi barokk együttessel – a bonchidai Bánffy és a gernyeszegi Teleki kastélyegyüttesekkel – ő is kiemelten, külön tanulmányokban foglalkozik.[133]„Erdélyi kastélyok" című könyve hézagpótló, példamutató, művelődéstörténeti aspektusokat is tárgyaló munka. Biró különleges érdeme, hogy bár ő is elsősorban építészettörténeti szemszögből vizsgálódik, feltárja a bemutatott kastélyokban élő nemesi családok és a birtokaikon élő, nekik alárendelt nép kapcsolatát, a főurak, a köznemesség és a városi polgárság viszonyát, ez által a kastélykerteket – közvetve pedig a nemesi pompa hátterét biztosító nagybirtokot – sok esetben, mint a különböző társadalmi rétegek közti fontos kapcsot ábrázolja. Módszeres kertművészeti áttekintést azonban ő sem nyújt, s munkásságának botanikai vetületei nagyon szegényesek.

A gazdasági jelentőségű feljegyzések művészettörténeti jentősége kapcsán már említettem B. Nagy Margit, Balogh Jolán és Jakó Zsigmond nevét, akiknek több munkája is alapműnek számít a levéltári anyagok feldolgozása terén. Kiemelésre érdemesek B. Nagy Margit „Reneszánsz és barokk Erdélyben" (1970), „Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták" (1973) és „Stílusok, művek mesterek" (1977) című tanulmánykötetei, amelyek további értékes kerttörténeti feldolgozásokhoz is alapot szolgáltattak Stirling János vagy Tüdősné Simon Kinga számára a késő reneszánsz korszakának nemesi életvitelének, rezidenciáinak, különösképpen kertjeinek és

[125] Kelemen Lajos (1927): *A magyarfenesi báró Jósika-kastély*. Művészeti Szalon, 12. sz. 3–10.
[126] Kelemen Lajos (1913): *Újabb adattár a vargyasi Daniel-család történetéhez*. Kolozsvár
[127] Kelemen Lajos (1977-1982): *Művészettörténeti* tanulmányok I-II. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest
[128] Rados Jenő (1939): *Magyar kastélyok.* Műemlékek Országos Bizottsága, Budapest
[129] Zádor Anna; Rados Jenő (1943): *A klasszicizmus építészete Magyarországon*, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest
[130] Heinrich Nebbien Soborsinhoz köthető tájépítészeti munkásságát Sisa József levéltári források alapján is alátámasztja: MOL, Mikrofilmtár, C 1602. A Brunszvik-Chotek család alsókorompai levéltára. Brunszvik József és felesége levelei 1812-1818; Heinrich Nebbien levele 1812. május 24. (Eredetije a pozsonvi Szlovák Allami Levéltárban) In: Sisa József (2011): i.m. 216.
[131] Rapaics Raymund (1940): *Magyar kertek.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest
[132] Biró József (é.n): *Erdélyi kastélyok.* Új Idők Irodalmi Intézet, Budapest
[133] Biró József (1935): *A bonchidai Bánffy-kastély*. Kolozsvár 1935.; Biró József (1938): *A gernyeszegi Teleki-kastély*. Budapest

kertészeti szokásainak bemutatásához. Dr. Lukinich Imre a bethleni Bethlen család történetének feldolgozásán[134] keresztül tucatnyi, a család birtokába tartozó kastélyegyüttest ismertet.
Egy kisebb tájegység, a háromszéki Kovászna megye négy kastélykertjének (illetve kúriakertjének) növényállomány-felmérését közli Kovács Sándor 1984-ben „Rezervátumok és természeti emlékek Kovászna megyében"[135] című, román nyelvű értekezésében. A munkában dálnoki Beczási kúriakert, a vargyasi Dániel kastélykert, az árkosi Szentkereszty kastélykert, illetve a zabolai Mikes kastélykert kizárólag botanikai-dendrológiai értékeit mutatja be, illetve a vonatkozó növénylistákatközli. Sem kerttörténeti adatokat nem említ, sem stiláris kertelemzéssel sem foglalkozik. Hellyel-közzel Thoroczkai Wigand Ede,[136] Gheorghe Sebestyén,[137] Radu-Hulea,[138], R. Várkonyi Ágnes,[139] S. Lauter Éva,[140] Mikó István,[141] Galavics Géza,[142] Kovács András,[143] Bordás Beáta,[144] Kovács Zsolt,[145] Gy. Dávid Gyula,[146] Bicsok-Orbán,[147] Kiss Dénes[148] és még sokan mások is kitérnek műveikben erdélyi kastélykertek és kastélyok ismertetésére; ezeka bemutatások – bár sok esetben informatívak – többnyire a szerzők által kutatott szűkebb témakör jobb megértését segítik elő, annak kereteit bővítik, mintsem önálló kerttörténeti tanulmányként értelmezhetők; részletek felvillantására szorítkoznak, mellőzve a mélyebb kerttörténeti kutatást, vagy az Erdély teljes területére, esetleg egy adott régiójára kiterjedő, módszeres kertművészeti áttekintést.
Az erdélyi műemlék kastélyok felmérésére és nyilvántartására vonatkozó első átfogó dokumentáció az 1989-es rendszerváltást követően a kolozsvári Utilitas Kft. és az Erdélyi Múzeum Egyesület Műszaki-Tudományos Szakosztály Építő-Szerelő Csoportjának 1994-es felmérése, amely Erdély 15 megyéjének 150 kastélyát veszi számba. sajnos ez az anyag is csak egy-két mondat erejéig utal a kastélykertekre (konstatálva azok létezését, részleges vagy teljes pusztulását). A munka

[134] Dr. Lukinich Imre (1928): *A Bethleni gróf Bethlen család története*. Athenaeum Rt., Budapest.
[135] Dr. Kovács Sándor (1984): *Rezervatii si monumente ale naturii din judetul Covasna* Aluta XVI, Studii si comunicari Muzeul Judetean Covasna, Sfintu Gheorghe
[136] Thoroczkai Wigand Ede (1917): *Régi kert s míesei.* Táltos, Budapest
[137] Sebestyén Gheorghe (1963): *Arhitectura Renasterii în Transilvania.* Ed. Academiei republicii Populare Romine, Bucuresti
[138] Stelian Radu; Hulea Ana (1964): *Arboretumul Simeria. Ghid-Album.* Ed. Agro-Silvica, Bucuresti
[139] R. Várkonyi Ágnes (2000): *Táj és történelem. Tanulmányok a történeti ökológia világából*; szerkesztette: Osiris, Budapest; R. Várkonyi Ágnes; Kósa László; Várkonyi Gábor (1993): *Európa híres kertje. Történeti ökológia tanulmányok Magyarországról,* Orpheusz Könyvek, Budapest
[140] S. Lauter Éva (1993): *Főúri kertek és reprezentáció a XVII. században* Korunk, Kolozsvár, 1993. 5. 103-109.
[141] Mikó István (1996): *Vár állott, most kőhalom.* Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár
[142] Galavics Géza (1999): *Magyarországi angolkertek*. Balassi Kiadó, Budapest
[143] Kovács András (2009): *Az alvinci kastély és leltárai*. In: Kovács Zsolt (szerk, 2009): Erdély XVII–XVIII. századi építészetének forrásaiból. Kolozsvár, Scientia Kiadó, 64; Kovács András (2013): *Késő reneszánsz építészet Erdélyben* Teleki László Alapítvány, Budapest
[144] Bordás Beáta (2010a): *A Szentkereszty család 19. századi építkezései (Árkos, Budapest).* Kézirat. Babeş-Bolyai Tudományegyetem, XIII. Erdélyi Tudományos Diákköri Konferencia. Kolozsvár; Bordás Beáta (2010b): *A Szentkereszty család árkosi és budapesti építkezései*. Magiszteri dolgozat. BBTE, Történelem és Filozófia Kar, Kolozsvár; Bordás Beáta (2014): *Erdélyi kastélyépítészet a historizmus korában (1840–1918). Az egykori Kolozs, Torda-Aranyos és Alsó-Fehér vármegyék kastélyai.* Doktori értekezés, Babes-Bolyai Tudományegyetem, Történelem és Filozófia Kar „Történelem, kultúra, civilizáció" Doktori Iskola, Kolozsvár
[145] Kovács Zsolt (2001): *Teleki Mihály építkezéseiről*. In: Kovács Zsolt (szerk, 2009): i.m. 15–167; Kovács Zsolt (2002): *Görgényszentimre. Várrom és kastély.* Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó, 16; Kovács Zsolt (2005): *A Bornemiszák görgényszentimrei kastélya*. Korunk, 16, 12. 60–68.
[146] Gy. Dávid Gyula (2001): *A bonchidai Bánffy-kastély*, Polis, Kolozsvár
[147] Bicsok Zoltán; Orbán Zsolt (2012): *„Isten segedelmével udvaromat megépítettem…" Történelmi családok kastélyai Erdélyben*. Gutenberg Kiadó, Csíkszereda
[148] Kiss Dénes (2016): *Kastély a faluban. Kísérlet az épített örökség és annak társadalmi környezete közötti viszony vizsgálatára*, Erdélyi Társadalom, 14. évfolyam 2. szám, 131-140.

jelentősége a módszeresen megvizsgált műemlékek nagy száma mellett abban áll, hogy egy történelmi pillanatban, a tudatos szocialista kastélyromboló évtizedeit követően fest helyzetképet az államosított kastélyépületek (és helyenként azok környezetének) állapotáról.
Keresztes Gyula egy kisebb tájegységet vizsgál, bár ő is főként építészettörténeti kutatást végez. Munkája[149] értékes helyzetjelentés 1995-ből, hiszen 29 még meglévő, valamint 15 már elpusztult Maros megyei kastélyt, továbbá 90 udvarházat dolgoz fel benne. A meglévő kastélyok közül Nagyernye, Sáromberke, Sárpatak, Gernyeszeg, Görgényszentimre, Marosvécs, Kerelőszentpál, Kutyfalva, Marosgezse, Báld, Mezőörményes, Nyárádszentbenedek, Erdőszentgyörgy, Abosfalva, Magyarózd, Kisbún és Keresd esetében a kastélyhoz tartozó kertről is tesz rövid említést. Ugyanígy, az udvarházak leírásánál is sok esetben említ díszkertet vagy parkot.
Horváth Hilda 1998-ban megjelent „A Millennium idejének legszebb kastélyai" című könyve szám szerint 34 erdélyi kastélyegyüttes rövid ismertetését is tartalmazza.
Sisa József művészettörténészi munkássága – bár elsődlegesen ő is építészettörténeti vonatkozásokat vizsgál – következetesen kitér a kastélykertek leírására, rövid stílustörténeti ismertetésére is. Áttekintő korszakos munkáiban rendszeresen megemlíti a kastélykerteket is, amelyek közül több erdélyi helyszínt vizsgál. Ezek közül a soborsini Forray-Nádasdy kastélykertet, a tornyai Marczibányi kastélykertet, a fényi Mocsonyi kastélykertet, a bánlaki Karátsonyi kastélykertet, a nagykárolyi Károlyi kastélykertet, az őraljaboldogfalvi Kendeffy kastélykertet, a lovrini Lipthay kastélykertet – részletesebben is elemzi.[150]
Ioana Filipescu 2015-ben megvédett doktori disszertációjában[151] 16 erdélyi megye 93 kastélyépületének építészeti sajátosságait kutatja, különös tekintettel az európai építészet hatásaira az erdélyi kastélyokra. Az építészeti és társadalomtudományi vizsgálódásban esetenként, röviden, a kastélyok kertjeiről is megemlékezik.
A kifejezetten kerttörténeti szakirodalom Erdélyre vonatkozóan csekély. Kronológiailag elsők között kell megemlíteni Ormos Imre a „Kerttervezés története és gyakorlata" (1955) című könyvét, amelyben a 17. századtól kezdődő rövid összefoglalást ad Erdély kertművészetéről, megemlítve Bethlen Gábor gyulafehérvári, I. Rákóczi György görgényszentimrei, Apafi Mihály fogarasi és ebesfalvi (ma Erzsébetváros) kertjeit. Ugyanebben az időszakban jelent meg Rică Marcus teljes Romániára vonatkozó parkismertetése,[152] amely az erdélyi részeket illetően meglehetősen hiányos ugyan, és legtöbb hivatkozásábanRapaics illetve Biró korábbi műveire támaszkodik, de kerttörténeti szempontból értékelhető helyzetképet fest a legjelentősebb erdélyi helyszínekről az 1950-es évek végéről.

[149] Keresztes Gyula (1995): *Maros megyei kastélyok és udvarházak*, Impress Kiadó, Marosvásárhely
[150] Sisa József (1990–92): *Landscape Gardening in Hungary and Its English Connections.* Acta Historiae Artium XXXV. 193–206; Sisa József (2001): *Az „angolkert" és a kényelmes ház. Brit hatások a 19. századi Magyarországon*. Ars Hungarica 29 1, 75–110; Sisa József (2004): *Kastélyépítészet és kastélykultúra Magyarországon a historizmus korában.* MTA doktori értekezés, Budapest INT: Sisa_kastélyépítészet_historzimus.pdf (mtak.hu); Sisa József (2010): *A soborsini kastély és parkja*. In: Bubryák Orsolya (szerk, 2010): "Ez világ, mint egy kert..." *Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére.* Budapest, MTA Művészettörténeti Kutatóintézet – Gondolat Könyvkiadó, 296; Sisa József (2011): *Adalékok a bánság és partiumi késő barokk és klasszicista kastélyépítészetéhez* In: Orbán J.(szerk): Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690–1848 között. Tanulmányok B. Nagy Margit emlékére. Marosvásárhely-Kolozsvár, Maros Megyei Múzeum, 226–227.
[151] Filipescu, Ioana (2015): *Elements of European Architecturein Transylvania (1400-1900): Influences, Social representation, Heritage*. PhD Dissertation, Universitatea Babes-Bolyai Cluj Napoca, Facultatea de Istorie si Filozofie, Scoala Doctorala „Istorie, civilizatie, cultura" in cooperation with Sapienza Universitá di Roma, Dottorato di Ricerca in Storia Dell'Arte.
[152] Rica, Marcus (1958): *Parcuri și grădini în România.* Ed. Tehnica, Bucuresti

Az 1980-as és '90-es években Szabó T. Attila[153] végzett mérvadó erdélyi kastélykert kutatást, amelynek auonban – saját bevallása szerint – „*csak botanikai és környezetvédelmi jellegű célkitűzései voltak*", kertművészeti kérdésekkel nem foglalkozott. A kutatás egyik különös értéke, hogy Erdély határain túlra is kiterjedt. Ennek megfelelően a kutatott 125 erdélyi (Partiumot beleértve) udvarház- és kastélykert mellett 18 olténiai (melyhez a történelmi Magyarország Krassó-Szörény megyéjének jelentős része is tartozik), 23 moldvai, valamint 8 munténiai helyszínt is vizsgált. A kutatás következtetéseiben meghatározott történeti kert sűrűségértékeinek összehasonlítása örökségvédelmi szempontból is releváns, hiszen jól mutatja a történeti értékű kertek földrajzi-térbeli elhelyezkedését nem csak erdélyi, de romániai viszonylatban is, megteremtve ugyanakkor az összehasonlítás lehetőségét Erdély, illetve más romániai történelmi tájegységeinek kertkultúrájára nézve.

Stirling János „Magyar reneszánsz kertművészet a XVI-XVII. században" című, 1996-os kiadású könyve átfogó szintézis, amelyben több tucat erdélyi késő reneszánsz kert korabeli inventáriumaiból közöl rendszerezett adatokat.

Tüdősné munkássága[154] egy szűkebb régióra, a Székelyföldre – azon belül is elsősorban Háromszékre – koncentrál, a Kálnokyak miklósvári és sepsikőröspataki kertjeit, de általánosabban is a késő reneszánsz erdélyi főúri kertek növényanyagát elemezve.

Csoma Zsigmond több írása ugyancsak részletesen taglalja az erdélyi késő reneszánsz kertkultúra egyes aspektusait.[155]

Fatsar Kristóf 2008-ban megjelent, „Magyarországi barokk kertművészet" című forrásértékű könyve[156] a magyarországi és határon túli helyszínek között nyolc erdélyi barokk rezidenciakertnek szentel egy-egy címszót és leírást.

Hajdu Nagy Gergely 2011-ben megvédett, „Rusztikus építmények a magyar kertművészetben"[157] című doktori értekezése kiváló munka a saját témakörében, amely értékes közlésekkel gazdagítja az erdélyi kastélykert-művészeti ismereteink tárházát is. Hajdu Nagy művében összesen 60 magyar kastélykert rusztikus építményeinek kapcsán végzett kutatását mutatja be, amelyek közül hét az erdélyi helyszín.

Cornelia Feyer és Claus Hermann 2006-os munkája egyike az első erdélyi kerttörténeti tudományos dokumentációknak és értékeléseknek.[158] A tanulmány a Bruckenthal család feleki későbarokk stílusú nyári rezidenciájának kerthelyreállítási tervét alapozza meg.

---

[153] Szabó T. Attila. (2000): *Erdélyi történeti kertek egy biológus szemével*. In Galavics G. (szerk, 1999): Történeti kertek. Kertművészet és műemlékvédelem. Budapest, 69-86.

[154] Tüdősné S. Kinga (1999): *Székely főnemesi életmód a XVII. század alkonyán*, Bukarest–Kolozsvár; Tüdősné S. Kinga (2013): *Kastélyok, udvarházak és lakóik a régi Székelyföldön.* In: Tüdős S. Kinga (szerk, 2013): In memoriam Demény Lajos, 1926–2010. Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy

[155] Csoma Zsigmond (2001): *Főnemesi díszkertek, mint a polgárosodás előfutárai (a 18-19- sz. fordulóján)* In: Oroszi Sándor (szerk, 2001): A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1998-2000, Budapest; Csoma Zsigmond (2009): *A késő reneszánsz magyar nyelvű kertészeti szakirodalom (Ókori kontra kortárs hivatkozások)*. Orpheus Noster, 1. 95–114. 6008. Csoma Zsigmond (2009): *Késő reneszánsz, kora újkori kertek és borok Erdélyben*. Budapest, Agroinform, 256.; Csoma Zsigmond.; Tüdősné S. Kinga (2010): *Virágok és virágkultúra a késő reneszánsz erdélyi kertekben*. Korunk, 21, 1. 24–32; Csoma Zsigmond (2012): *Az első magyar nyelvű, erdélyi református lelkész által írt kertészeti szakkönyv (1669)* In: Szotyori-Nagy Ágnes (szerk, 2011-2012): A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei, Budapest

[156] Fatsar Kristóf (2008): *Magyarországi barokk kertművészet.* Helikon, Budapest

[157] Hajdu Nagy Gergely (2011): *Rusztikus építmények a magyar kertművészetben – romok, grották, remeteségek* Doktori értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem, Tájépítészeti és Tájökológiai Doktori Iskola

[158] Feyer, Cornelia; Hermann, Claus (2006): *Parksanierungskonzept Historsiche Parkanlage Sommerresidenz "Samuel von Bruckenthal" Freck/Avrig, Rumanien, Siebenbürgen*; Nationales Denkmalschutzamt: Sibiu, Romania, Volltext (pdf – 14.02 MB) (doczz.com.br)

Az első román nyelvű doktori disszertációt, amelynek témája az erdélyi történeti kertek kutatásához kapcsolódik 2012-ben Andrea Paraschiva Milea védte meg „Erdélyi történeti kertek" („Gradini istorice in Transilvania") címmel. Milea több cikket is közölt ebben a témakörben, szinte kizárólag román nyelven, romániai szakfolyóiratokban és tanulmánykötetekben.[159]
Sárospataki Máté úgy a „Dendrológiai kertek a 19. századi magyarországi kertépítészetben" (2014) című doktori disszertációjában,[160] mint több más írásában[161] számos erdélyi kastélykert történeti, növényalkalmazási és kompozíciós vonatkozásai tekintetében szolgál értékes adalékokkal.
Hegedüs Noémi Melitta 2018-ban „Történeti kertek a Bánságban" („Gradini istorice din Banat") címmel a Kolozsvári Műegyetemen megvédett doktori disszertációja összesen harminchárom Arad (Arad), Temes (Timis) és Krassó-Szörény (Caras Severin) megyei kastélykert ismertetését tartalmazza. Következtetéseiben megállapítja, hogy a vizsgált kastélykerteket többnyire elhanyagolt állapot jellemzi, jelenlegi helyzetükben kevésbé emlékeztetnek virágkorukra, műemléki értékük csekély.[162]
Ugyancsak a Kolozsvári Műegyetemen készített kutatási jelentést Cociubei Lavinia Rebeca, 2019-ben „Kastélyok és közösségek" („Castele si comunitati") címmel.[163] A kutatás a kastélyegyüttesek általános örökségvédelmi kérdésein és közösségformáló szerepén túlmenően hat erdélyi kastélyegyüttes – az ördögkúti Bay, az ottományi Komáromy, a bonchidai Bánffy, a miklósvári Kálnoky, a magyarózdi Radák-Pekry és a drági Wesselényi-Bethlen – fejlődéstörténetét is vizsgálja.
Az erdélyi kastélykertek nyilvántartása, megmentése kapcsán néhány romániai szakmai és civil szervezet kezdeményezését is meg kell említeni. Ebben a tekintetben a többnyire különböző pályázati forrásokból finanszírozott adatbázis összeállítási és nyilvántartási stratégiák úgy kerttörténeti vonatkozásuk miatt, mint a vizsgált ingatlanok jelenlegi helyzetének tárgyilagos ismertetése, valamint jövőképük meghatározása miatt is fontosak.
Az „Elfeledett Műemlékek"[164] („Monumente Uitate") a Román Építész Kamara (Ordinul Arhitectilor din Romania) által 2013-2015 között kezdeményezett és támogatott műemlékvédelmi projekt, amely a Pro Patrimonio műemlékvédelmi alapítvánnyal, illetve a Román Kulturális Alapkezelővel (Administraţia Fondului Cultural Naţional) partnerségben valósult meg. Az eredmény egy interaktív honlap, amely az erdélyi műemlék értékű objektumok és helyek

[159] Milea, Andrea (2006): *Introducere în tematica parcurilor istorice din Transilvania, din Renaştere până în secolul XIX.* Logia (revista Facultăţii de Arhitecturăşi Urbanism a UTCN) nr. 9/2006, U.T.Press, Cluj-Napoca, 78-86; Milea, Andrea (2006): *Parcuri istorice din Transilvania din Renaştere până în secolul XIX*. Anuarul şcolii doctorale „Istorie Civilizaţie Cultură" nr. II. Universitatea Babeş-Bolyai. Facultatea de Istorie şi Filosofie, Presa Universitară Clujeană, pp. 151-175.; Milea, Andrea (2012): *Grădini istorice din Transilvania: primi paşi pentru o cercetare sistematică*. Transsylvania Nostra, 4. 48–60, Cluj Napoca

[160] Sárospataki Máté (2014): *Dendrológiai kertek a 19. századi magyarországi kertépítészetben*. Doktori értekezés. Budapesti Corvinus Egyetem Tájépítészeti és Tájökológiai Doktori Iskola Témavezető: Fekete Albert

[161] Sárospataki Máté (2010): *A hazai dendrológiai kertek hatásai és változásai a 19. és a 20. században*. In: Füleky György (szerk, 2010): A táj változásai a Kárpát-medencében: Tájhasználat és tájátalakulás a 18-20. században. (VIII. Tájtörténeti tudományos konferencia kiadványa. Konferencia helyszíne: Kalocsa.) Gödöllő, 188–195; Sárospataki Máté (2010): *Types of arboretums from the beginning of the 19th century till now*. In: Fabos, J. Gy. et al.: Fabos Conference on Landscape and Greenway Planning 2010. Budapest, 238–239; Sárospataki Máté (2011): *Ahol a művészet és a tudomány találkozik – gyűjteményes kertek a 19. századtól*. 4D Tájépítészeti és Kertművészeti Folyóirat, No 21. 2011. 27–39; Sárospataki Máté (2012): *Dendrológiai kertek Magyarországon*. 4D Tájépítészeti és kertművészeti folyóirat. Különszám. 2012. 55–67; Sárospataki Máté (2013): *Role of representative woody plants in the spatial composition of dendrological gardens.* Folia Oecologica. 2013 (40. évf.) 1. 141–145.

[162] Hegedüs Noémi Melitta (2018): *Gradini istorice din Banat.* Teza de doctorat, Universitatea Tehnica Cluj Napoca, Facultatea de Arhitectura si Urbanism, Scoala Doctorala UTCN - Domeniul Arhitectura

[163] Cociubei, Lavinia Rebeca (2019): *Castele si comunitati-Resedinte nobiliare din Transilvania in contextul comunitatii rurale.* Lucrare de disertatie, Facultatea de Arhitectura si Urbanism, Universitatea Tehnica Cluj Napoca

[164] www.monumenteuitate.org

(beleértve a kastélyokat és kastélykerteket) adatbázisát tartalmazza, közel 600 tételében. Bár azadatbázis hitelessége a nagyon hiányos és hivatkozásokat többnyire nélkülöző adatok miatt megkérdőjelezhető, a fellelhető helyszínek tekintetében átfogó képet fest az erdélyi kastély- és kúriaállományról.

A „Kastély Erdélyben Koalíció" („Coalitia Castel in Transilvania")[165] civil szervezet 30 erdélyi kastély, illetve udvarház szövetsége. A 2017-2018-ban megfogalmazott víziójuk a kastélytulajdonosok, civil és szakmai szervezetek, illetve magánszemélyek közti együttműködésen alapul a műemléki értékek megmentése, társadalmasítása érdekében. Izlandi, liechtensteini és norvég alapokból támogatott kutatás keretében – amely része az előző bekezdésben említett Kastély Erdélyben programnak – a „PONT Csoport" az erdélyi kastélyok gazdasági és társadalmi értékesítését szolgáló jövőkép kialakítását tűzte ki célul. A csoport honlapja több mint 220 erdélyi kastély rövid ismertetését tartalmazza.[166]

Az „Innocastle" egy a 2018-2022-es időszakban, Európai Uniós (Interreg Europe) forrásból támogatott kezdeményezés, amely a vidékfejlesztést és regionális innovációt hivatott támogatni a partner-régiókban.[167] A partnerség négy európai ország (Hollandia, Belgium, Spanyolország, Románia) örökségvédelmi együttműködése révén jött létre, a projekt szakmai koordinációját pedig a brit National Trust végzi. Az eddigi elért eredményeket, illetve akciótervet az „INNOvating policy instruments for historic CASTLEs, manors and estates" című projektbeszámoló tartalmazza.[168]

4.3.2.1.9. Szaklapok, repertóriumok, napilapok, periodikák és egyéb híradások

Ebben a forráskategóriában a kertészeti szaklapok képezik a legfontosabb tételt. A „Kerti Gazdaság" a „Kertészeti Irodalmi Tájékoztató" a „Kertészeti Lapok", a „Kert", a „Kertészeti Közlöny", a „Kertészeti Szemle", a „Kertgazdaság" vagy a „Magyar Műkertész" olyan szakmai folyóiratok, amelyek az 1848-49-es szabadságharctól a második világháború végéig – egy közel évszázados idősávban – neves kertészek és kertépítészek, a szakma meghatározó egyéniségeinek[169] írásain át mutatják be a magyar kertkultúrát, s ezen belül igen gyakran térnek ki a korabeli erdélyi kastélykertek ismertetésére is. Emellett a kertművészet történetével, elméletével és gyakorlatával foglalkozó általánosabb témájú közleményeket is tartalmaznak, amelyek jelentős része elsődleges adatforrásként szolgál a kerttörténeti kutatásokhoz. A korszak legfontosabb szaklapjainak áttekintését a „Kertművészet a régi magyar kertészeti folyóiratokban, 1857-1944. Repertórium" című, Alföldy Gábor és Zolnai Dóra által összeállított 1997-es kiadvány tartalmazza.[170] Ezt egészíti ki a magyar kertművészet 1790 és 1918 közötti bibliográfiájának áttekintése, amely ugyancsak Alföldy közreműködésével valósult meg.[171]

[165] INT: 12_PONT_CIT_WorkPlan_CCT_2017_2018-1.pdf (kastelyerdelyben.ro); Castel în Transilvania – PONT Group RO

[166] INT: https://kastelyerdelyben.ro/rolunk/

[167] INT: Institutul Național al Patrimoniului - INNOCASTLE

[168] INT: Microsoft Word - 210310_Innocastle - LAP - Romania.docx (interregeurope.eu)

[169] pl. Czapáry Albert, Gillemot Vilmos, Rade Károly, Hein János, Pecz Ármin

[170] Alföldy Gábor; Zolnay Dóra (1997): *Kertművészet a régi magyar kertészeti folyóiratokban*, 1857–1944: Repertórium. Szerk. és az előszót írta Galavics Géza. Budapest: MTA Művtört. Kut. Int. 1997.

[171] Alföldy Gábor (2022): *Magyarországi kertművészet 1790 és 1918 között: válogatott bibliográfia* In: Alföldy, Gábor; Galavics Géza; Géczi János; Stirling, János (szerk, 2022): Régi magyar kertek. 2., bővített és átdolgozott kiadás (Séd-könyvek 5), Budapest, Pesti Kalligram, 575-625.

A különböző művészeti repertóriumok,[172] építészeti folyóiratok, országos, regionális és helyi jelentőségű napi- és hetilapok is értékes korabeli adatforrásoknak számítanak, hiszen a kastélykertek leírásán túl a kert és a képzőművészet, a társadalom vagy az oktatás kapcsolatára világítanak rá. A „Vasárnapi Újság", a „Pesti Divatlap", a „Kolozsvári Közlöny" vagy a „Kelet" hasábjain közzétett kastélykert-leírásokat gyakran idézik ismert és nagyra becsült monográfiák. Példának okáért a „Fővárosi Lapok" hasábjain Jakab Ödön tollából 1880-ban megjelent kerlési Bethlen kastélypark leírása „Szolnok-Doboka vármegye monographiája" című munkában köszön vissza, a 20. század legelején: *„A nem nagy, de annál szebb földszintes palota a fennsík szélén fekszik, gyönyörü kilátással a Sajó völgyére, melybe a fennsík a palota előtt sürű fákkal benőtt, sziklás meredélylyel esik le. A palota körül terülő jókora fennsíkot magas fenyvek, ákáczok, tölgyek és hársak fedik gyéren, több oldalról teljesen elrejtve az udvar épületeit. Az emlitett gyér fák közt mindenütt gyönyörü körágyasok vannak, gazdag színpompájú dísznövényekkel. Körül kigyózó ösvények vezetnek, finoman porondozott s lépten-nyomon más-más alakú padokkal. Itt a százados tölgy vagy ákácz árnyékában kőasztal, kerek üléssel, ott egy nagy szomorúfűz földig hajló ernyője, alatta szépen berendezett hüvös lugas. A fennsík szélén völgybe eső sziklás meredélylyel kezdődik a kert. Az oldal egész kis vadon, melynek lombjai alatt szelid lejtéssel kanyargó ösvények vezetnek az aljba, hol a kert csodás szépségű részletei várnak."*[173]
A zentelki Bánffy-kastélyt és környezetét örökítette meg grafikáján Háry Gyula,[174] amelyet aztán a Vasárnapi Újság hasábjain közölt Gyarmathy Zsigáné, a következő leírással kiegészítve: *„Ez a tömör, szép kastély emeleti pompás termeinek páratlan kilátásával, a földszint kalotaszegi szobájával és regényes fekvésű kertjével nagyon, nagyon szép, s ha nem volt is benne a magyarok királya, de - lehetett volna… A forradalom alatt, mikor a páros falut, Szentkirályt és Zentelkét, hamuvá égette a havasokról lerontó oláh tömeg, a kastélyban is mindent feldúlt: a pinczékben patak módjára folyt a régi borok arany nedve, a termekben pedig lándzsákkal feszegették le a falak híres freskóit, s mikor már a vad tömeg dühe mindent összerombolt, akkor tüzet adott a kastélynak. Néhány évig fedél nélkül állt a nagy épület, s így összhangban volt az elpusztult kettős faluval. Később a Jósika bárók befedették és az itt lakó Jósikák közül az utolsó, br. Jósika Samu, a jelenlegi miniszter, lakhatóvá tette az alsó részt és rendbe hozta a regényes fekvésű gyönyörű kertet."*[175]

4.3.2.2. Képi források

A különféle képi megjelenítések, ábrázolások vizsgálata, elemzése – az írott anyagokhoz hasonlóan - értékes információkkal szolgálhatnak, így ugyanolyan fontos források, mint a szövegek. A képi megjelenítés értelmezése sokrétű, sokszor gazdagabb tartalmú, mint akár egy részletes szöveges leírás. A képi források magukba foglalják úgy a fotókat, képeslapokat, művészi ábrázolásokat (festmények, rajzok stb.), mint a kartográfiai műveket (kéziratos és nyomtatott térképek, alaprajzok, tervek, skiccek, modellek, felmérések stb.). Az erdélyi kastélykert-művészet objektumai, az egyes kertek szerkezeti és funkcionális elemei, formaviláguk, növényzetük,

[172] Szinnyei József (1874): *Hazai és külföldi folyóiratok magyar tudományos repertóriuma.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest; Bondoly István (1998): *A magyar művészeti folyóiratok repertóriuma I*. Ars Una 1923–1924 (Ars Hungarica 1998. 1. 143–152.); *A magyar művészeti folyóiratok repertóriuma II*. A Műbarát. 1921–1923 (Ars Hungarica 1998. 2. 401–446c.); Révész Emese (1999): *19. századi magyar képzőművészeti folyóiratok repertóriuma I.* INT: Ars Hungarica, 1999 (27. évf. 2. sz.) (oszk.hu); Bardoly István (2018): *Magyar építészettörténeti és műemléki bibliográfia 2001–2015*. INT: viewdocument (abtk.hu)

[173] Tagányi et al (1901): i.m. 317.

[174] https://dka.oszk.hu/038100/038111/1895_Oldal_389_c_nagykep.jpg

[175] Vasárnapi Ujság, 1895. október 13.

kapcsolatuk a környező tájjal vagy éppen települési beágyazódásuk a képi források segítségével tanulmányozható a legtökéletesebben.
A korabeli levéltári rendszerek hiányosságai, valamint a történelem viszontagságai miatt a fennmaradt képi források mennyisége azonban csekély.
A téma kutatása során vizsgált fontosabb képi forrásokataz alábbiakban néhányjellemző kategóriába sorolva ismertetem.

4.3.2.2.1. Térképek

A térképek mindig egy megvalósult, létező állapotot mutatnak, ezért a helyszínre vonatkozó adatok szempontjából a leghitelesebb alaprajzi ábrázolásoknak nevezhetők. Információtartalmuk, részletezettségük, pontosságuk azonban nagyban függ a térkép léptékétől, készítésének időszakától, az elkészítés módjától.[176] A térképek a történeti folyamatok elemzésének és ismeretének kiegészítéseként használatosak. Nagy előnyük, hogy a tanulmányozott objektumot tágabb környezetével együtt, mérnöki pontossággal ábrázolják, így fontos adatokkal szolgálnak a kastélykertek táji viszonyait (domborzat, vízrajz, közlekedési hálózat stb.), kapcsolatait illetően is.
A történelmi térképek értelmezésének első és elengedhetetlen lépése a georeferálás, ami lehetőséget nyújt arra, hogy a régi térképeket a mai térképekkel együtt, egy rendszerbe jelenítsük meg, fedvényként egymásra helyezve összehasonlíthassuk azokat. A georeferálásnak köszönhetően nyomon tudjuk követni az egyes területeken a táj-, illetve térhasználat fejlődését: a településhálózat, a mezőgazdasági művelés, a közlekedés, a városok vagy épp a kastélykertek strukturális változásait. A georeferálás segítségével megállapíthatók a korabeli térképeken található objektumok koordinátái, s azok GPS segítségével terepen felkereshetők.
A térképeknek ökotörténeti jelentőségük is van, hiszen egy archaikus tájat mutatnak be, a régi településszerkezettel, folyómedrekkel, mocsaras területekkel, kerti elemekkel. Akkor tudunk művészettörténeti és ökológiai szempontból is jó döntéseket hozni, ha évszázadokra visszamenőleg rendelkezünk ismeretekkel a tájról, amelyet vizsgálunk.
Kutatásom szempontjából különös jelentőséggel bírnak a következő térkép-típusok:

- Katonai térképek

Mint a világon általában mindenütt, a térképezést a 18. század végéig Magyarországon (és Erdélyben) is főleg katonai szempontok uralták. Kutatásomban a legelső, teljes vizsgálati területre kiterjedő térkép az Osztrák Birodalom topográfiai felmérése, amely saját korában, kiterjedését és részletességét tekintve, a legjelentősebbnek mondható. A Habsburg Birodalom katonai felmérései a 18. és 19. századból származnak, és elsősorban a hadászati stratégia szempontjából fontos elemekre épülnek. Mindemellett gyakran tájépítészeti és kertművészeti szempontjából is jól használhatók, hiszen azok közé a könnyen hozzáférhető és hiteles források közé tartoznak, amelyek a kerti térstruktúráról és kompozícióról információt szolgáltatnak. Ugyanakkor a történeti térképeken nyomon követhető, nagyobb léptékben, a kastélyegyüttes fejlődése és viszonyulása a településhez és kapcsolata a környező tájhoz.
Az első katonai felmérést az osztrák szakirodalom „Erste Landesaufnahme” néven tartja számon, de mivel a felmérés egy része (1780-tól) már II. József uralkodása alatt ment végbe, gyakori a „Josephinische Aufnahme” elnevezése is. Ez a felmérés Erdélyre („Grossfürstenthum

[176] Rózsa Sándor (2018): *A térképek felhasználásnak lehetőségei a történeti kutatásokban.* In: Módszertani közlemények, (58) 2. pp. 55-64. INT: modszertani_058_002_055-064.pdf (u-szeged.hu)

Siebenbürgen") vonatkozóan 280 szelvényt tartalmaz és 1:28 800 méretarányban készült 1769-1773 között és magyarul az I. katonai felmérésként tartjuk számon.[177]

A térképen a domborzatot oldalnézetes halmocskák érzékeltetik; a térképszelvények jelölik a vízrajzi elemeket, az erdősültséget és a szőlőket (más művelési ágakat azonban nem). Az utak közül az országutakat, illetve a postautakat ábrázolják. A településábrázolásban jól elkülönülnek a templomok, a várak és a kastélyok, illetve az ezekhez tartozó területegységek. A ***13/a. melléklet*** térképszelvénye a Kis-Küküllő partján elhelyezkedő Bethlenszentmiklós települést szemlélteti. A térképen egyértelműen jelenik meg a falu két, egyenként négy sarokbástyával erődített kastélya, illetve az azokhoz tartozó jószágok (fasorokkal, kerítésekkel). A ***13/b. melléklet*** grafikája a két kastélyépületet és környezetüket képszerűen is megjeleníti.

I. Ferenc császár 1806. április 2-án kabinetparancsban rendelte el a „Zweite oder Franziszeische Landesaufnahme"-t, amelyet jelenleg II. katonai felmérésnek hívunk.[178] Ennek keretében az Erdélyi Nagyfejedelemség felmérése 1853-ban kezdődött el és 1870-ig tartott. A térképek jóval részletesebbek az első felmérés térképeinél, és szakmai tartalmuk is sokkal gazdagabb: pl. csíkozásos domborzatábrázolás és a magassági értékek alapján rajzolták meg a szintvonalakat (20m szintkülönbségekkel), a jelentősebb objektumok feliratot kapnak (így a kastélyt a német „*Schloss*" vagy annak rövidített változata, a „*Schl*" jelöli). A ***14. melléklet*** a Maros folyó és az országút középfelépített radnóti fejedelmi kastélyt és annak kertjeit, valaminta kastélyegyüttes településhez viszonyított helyzetét ábrázolja. A térképszelvényen megfigyelhető többek között egy, a kastély nyugati bástyája közelében kialakított geometrikus kertrészlet.

Erdély II. katonai térképének reambulálási munkái 1888–1895 között folytak, amelyek eredményeképpen a korábban készült szelvényeket, a terepi változásokat figyelembe véve, átrajzolták.[179] Ez a felmérés képezi a III. katonai felmérést, amely részletesen jeleníti meg a vízfelületeket, mocsarakat, szőlőt, bozótos területeket, réteket, legelőket, kerteket, erdőket, illetve egyéb síkrajzi elemeket. Ezeket jelekkel és feliratokkal egészíti ki (a felmérési szelvényeken több mint 250 jelet találunk, mint pl. a növényzet, töltések, árkok és kerítések jelei). A ***15. melléklet*** a III. katonai felmérés térképszelvénye, amely Erdőd települést ábrázolja. A térképkivágat északi végében látható a várárokkal körülvett, négy sarokbástyás Károlyi várkastély és annak környezete: akastélytól keletre és északkeletre kialakított kertek, a csillagsétány-szerű alaprajzzal rendelkező „*Dámvadas-kert*", illetve az ezeket összekötő (nem túl részletesen ábrázolt) parkosított területek.

A trianoni diktátum után az erdélyi részekre készült román katonai térképek (Planurile Directoare de Tragere)[180] szolgálnak információkkal, amelyek többnyire a III. katonai felmérés alapján készültek. Ezt az egyes térképszelvények közvetlen összehasonlítása jól szemlélteti. A térképek román feliratai az 1921-es földtörvényt követően jelentek meg. A ***16. mellékletben*** Gyalu település, illetve annak északnyugati részén elhelyezkedő Rákóczi-Bánffy kastélyegyüttes térképe látható. A térképszelvényen kivehetők a kastélykert fő szerkezeti elemei, éspedig a kastély és melléképületei, a park úthálózata, illetve a kastélytól délre elhelyezkedő gyümölcsöskertek. A feliratok (településnév, dűlőnevek) itt már kizárólag román nyelven olvashatók. A térképeket a 20.

---

[177] Jankó Annamária: *Magyarország katonai felmérései I. Az első katonai felmérés (1763–1787)* INT: Kézikönyvtár (arcanum.com)

[178] Jankó Annamária: *A második katonai felmérés (1806-1869)*, Budapest, 2005. INT: A második katonai felmérés (1806-1869) (unideb.hu)

[179] Jankó Annamária: *Magyarország katonai felmérései. A III. katonai felmérés (1869-1887)* INT: Kézikönyvtár (arcanum.com)

[180] Crăciunescu, Vasile; Rus, Ioan; Constantinescu, Stefan; Ovejanu, Ionut; Bartos-Elekes Zsombor (2011): *Planurile Directoare de Tragere*INT: geo-spatial.org; Rus, Ioan; Bartos-Elekes, Zsombor; Constantinescu, Ştefan; Crăciunescu, Vasile; Timár, Géza; Ovejanu, Ionut (2007): *A Few Considerations Regarding the Romanian Cartographic Development at the Beginning of the 20th Century*. Geographia Technica 2: 56-61.

század folyamán többször aktualizálták, kiegészítették. A román adatbázis térképállományának egyes szelvényei 1959-ig összesen tíz különböző időszakból érhetők el. (***17. melléklet***)

- Kataszteri térképek

Magyarországon a részletes kataszteri felmérés és térképezés 1856-tól indult meg, gazdasági céllal, hogy a bécsi udvar számára a várható adóbevételekről pontos adatok álljanak rendelkezésre. Az 1860-as évektől az 1880-as évekig készült térképszelvények színesek. Az egyes szelvényeken megtalálhatjuk a földbirtokosok nevét, lakhelyét, a földterület helyrajzi számát, az utakat, a patakokat és folyókat (folyásirány jelöléssel), valamint az egyes épületeket és azokhoz tartozó ingatlanokat (pl. kastély- és kúriakerteket). A kataszteri térképek az egyes művelési ágakat különböző színekkel és jelekkel ábrázolják. A belterület fehér, a szántóföld világosbarna, a szőlő rózsaszín, a rétek, legelők világoszöld, a vízborította területek zöldeskék, az utak barna, a belső kertek zöld, a cserjések sötétzöld, az erdők, legelőerdők szürke színnel vannak jelölve.[181] Ez a részletes térképi kimutatás igen fontos forrásadatokat tartalmaz a 19. század második felének magyar vonatkozású kastélykertjeiről. Néhány évtizedet felölelő kordokumentum Magyarország gazdasági fellendülésének időszakából, amikor a kastélyépítkezések és a kastélykertek kialakítása is lendületet kapott. Bár erdélyi viszonylatban a kataszteri térképek jelentős része nem kutatható abban a rendszerezett formában, amelyben ez Magyarországon elérhető, számos esetben – pl. megyei levéltárakban, múzeumokban, családi levéltárakban, önkormányzati hivatalokban, kataszteri hivatalokban – fellelhetők egyes térképszelvények. A ***18. mellékletben*** közölt kataszteri térkép például a székelyszenterzsébeti Kemény kastélyt és kertjét ábrázolja. A térképlap részletessége nem csak a kert térszerkezetére, főbb épített elemeire (kastélyépület, pavilon, útrendszer, forrás, vizes műtárgyak – csatornák, díszmedencék, halastó) vonatkozóan ad információkat, de értékes forrás a növényállomány tekintetében is: jelöli a főbb cserjecsoportokat, gyepes felületeket, facsoportokat, ez utóbbiak esetében jól megkülönböztetve a fenyőféléket a lombhullatóktól. Hiányossága, hogy sem szintvonalakat, sem magassági kótákat nem tartalmaz, így a terepviszonyok tekintetében nem nyújt kellő információt. A székelyszenterzsébeti kert esetében csupán a szerpentines utak vonalvezetéséből következtethetünk arra, hogy a kastélykert egy meglehetősen meredek domboldalon terül el.

A ***19/a-e. mellékletek*** néhány további erdélyi helyszín kataszteri térképeit is bemutatják, érzékeltetve a térképek által szolgáltatott információk sokszínűségét és jelentőségét a kutatás szempontjából.

- Egyéb kéziratos térképek

A katonai és kataszteri térképek mellett az egyéb kéziratos térképek célja főként a meglévő állapotok dokumentálása; helyszínrajzként szolgálnak valamilyen tervezett fejlesztéshez. A kéziratos térképek léptékük, ábrázolási technikájuk következtében szélsőséges különbségeket mutathatnak részletezettségüket tekintve, ami az ábrázolás céljával is összefüggésben van. A ***20. mellékletben*** bemutatott,1854-ben készült kéziratos birtoktérképen a bályoki Károlyi kastély közvetlen környezetének területhasználata van feltüntetve. Feliratok segítségével azonosítható be a „*Kastély udvara*”, a „*Virágoskert*”, a „*Gyümölcsöskert*” stb., de ezeknek a területegységeknek a szerkezete már, a térkép léptéknek megfelelően, nincs feltüntetve. A térkép jobb alsó sarkában ugyanakkor az egyes területi egységek méretét is közlik.

Egy másik példa kéziratos térképre a ***21. melléklet***, amely Déva várostérképéből a dévai vár környezetét ragadja ki. Az 1806-ból származó térképrészleten a Várdomb nyugati lábánál ’I’

[181] INT: Kataszteri térképek | Magyar Nemzeti Levéltár (gov.hu)

jelzettel jelenik meg a Haller grófok rezidenciája, illetve annak déli oldalán a 16 táblára osztott kert („*Herrschaft Graf Hallerische Haus und Garten*").

4.3.2.2.2. Felmérési rajzok

A felmérési rajzok egy adott kastélykertről, kertrészről vagy kerti elemről készült mérnöki ábrázolások, amelyeket szintén kutattam, elemeztem. Alaprajzok (helyszínrajzok), metszetrajzok, nézetrajzok, illetve egyéb műszaki részletekre is kitérő ábrázolások képezik ennek az adat-kategóriának a zömét, amelyek tanulmányozása segít megérteni adott kert tartalmi, stiláris elemeit, értelmezni üzenetét. A ***22. melléklet*** a kolozsvári Bethlen Károly féle kert 1840-ben készített felmérési rajzát szemlélteti. A méretaránnyal, északjellel ellátott korabeli helyszínrajz feltünteti a területhatárokat, a szomszédokat, a kert belső úthálózatát, illetve bizonyos kerti elemeket (pl. a „*Lacus*" felirattal jelzett díszmedencét). Ezek mellett a grafika eszközeivel – sraffozással, illetve satírozással – érzékelteti a kert terepviszonyait is.

Az erdélyi kastélyok államosítás utáni helyzetéről és romlásáról tudósítanak az 1960-as években, a romániai megyei tanácsok által, műemlék-nyilvántartás céljából készített felmérési dokumentációk, amelyek számos esetben a kastélykertek településszerkezetben elfoglalt helyéről, vagy azok állapotáról is tartalmaznak rövid jelentést, leírást, fotókat, illetve helyszínrajzokat. A ***23. melléklet*** például a koronkai Toldalaghi kastély 1962-es felmérésének egyik felmérőlapját mutatja, amelynek 7-es pontja egyszerű manuálé formájában („*Schita de intinerar*") szemlélteti az „U" alaprajzú, sraffozott kastélyépület elhelyezkedését a Marosvásárhelyt Székelyudvarhellyel összekötő országúthoz, illetve a helyi Néptanácshoz („*SFAT POP*.") képest. A felmérési rajz a kastélykertet egyáltalán nem jelöli. A felmérőlapból még megtudjuk, hogy abban az időben az ingatlan a helyi Állami Gazdaság (G.A.S, azaz „Gospodarie Agricola de Stat") tulajdonát képezte. A ***24/a-b. mellékletek*** a kerelőszentpáli Haller, illetve a mezőzáhi Ugron kastélyok környezetének, valamint kertjeiknek 1962-es és 1963-as rész-felmérési rajzait ábrázolják. A felméréseken a kastélyépület ábrázolásán kívül megjelenik a terepábrázolás, továbbá a növényzet (főként a szoliter faegyedek) és bizonyos épített elemek, illetve műtárgyak (támfal, lépcső, híd stb.) ábrázolása is. Jelmagyarázat és növénylista sajnos egyik felméréshez sem tartozik.

4.3.2.2.3. Tervrajzok

Míg a térképek és felmérési rajzok egy már megvalósult állapotot ábrázolnak, addig a tervek kategóriájába kizárólag atöbbnyire fejlesztési céllal készült, megvalósulás előtti állapotot ábrázoló képi források tartoznak. Sajnos a korabeli levéltári anyagokban a tervezett és megvalósult állapotokat ábrázoló rajzok nem minden esetben különülnek el egyértelműen egymástól. Tervek ugyanúgy előfordulhatnak a térképek között, mint térképek a tervek között, ami megnehezíti ezeknek a képi forrásoknak az értelmezését.[182]

A tervek alapként szolgálnak egy kastélykert létrehozásához, megújításához átalakításához, fejlesztéséhez. A kertépítészeti mesterterveken kívül – amelyek a teljes kert vagy akár bírtok fejlesztési javaslatait tartalmazzák – a kertművészeti kutatás szempontjából jelentőséggel bírnak a kastélykert különböző elemeihez kapcsolódó részlettervek, műszaki tervek, metszetek és látványtervek is.

A legelső erdélyi kerttervként tartjuk számon a bonchidai Bánffy-birtok rendezési tervét, amelyet Biró József kutatásai szerint Johann Christian Erras Marchegg-i (AU) kertész tervezett az 1750-es évek elején.[183] A monokróm tervrajzon egy nagyszabású, lúdláb allékkal formált barokk kompozíció

[182] Fatsar (2008): i.m. 14.

[183] „*Gezeichnet v. mit Johan Christian Erras Gärtner zu Marchegg*". Dátum nélkül. Gr. Bánffy-család bonczhidai levéltára. A tervek csoportjában. In: Biró József (1935): i.m. 16.

bontakozik ki, amelyet Gróf Bánffy Dénes, Erdély egyik legvagyonosabb főura[184] rendelt és építtetett meg (***25/a. melléklet***). A terven három színárnyalat különül el egyértelműen, amelyek valószínűleg más-más területhasználati kategóriát jelölnek. A tervet összevetve az írott forrásanyaggal, feltételezésem szerint a legsötétebb szürke szín a vadaskertet, a legvilágosabb szürke a díszkertet, míg a közbülső szürke a haszonkerti (gyümölcsös, veteményes, gazdasági udvar) területrészeket jelölte. A ***25/b. melléklet*** a megvalósult kert katonai felmérést mutatja 1669-1773 között.

A ***26/a. mellékleten*** egy, a zabolai Mikes kastélykertre készült terv látható, amely ugyan nincs szignózva, de egyéb írott és képi források,[185] valamint a tulajdonosok szóbeli közlése[186] alapján alapján valószínűsíthetően Achille Duchene francia tájépítész alkotása a 19/20 század fordulójáról. A tervlap német nyelven, kézzel (és valószínűleg utólag) felvitt feliratokat is tartalmaz. A feliratok többek között az alkalmazott növényállományra (pl. „*Hang mit Juniperus und Wildrosen, Kleine Blössen mit Hochlandflora*"[187]), illetve különböző funkciójú kerti egységekre utalnak, valamint azok kertészeti fenntartási módjaira is (pl. *„Gepflegter Obstgarten mit Rasenwegen (geschoren), sonst mit langste gras mit vielen Wildblumen*"[188]).A zabolai kastélykertről egy későbbi, ismeretlen mester által készített átalakítási terv is rendelkezésre áll („Plan für die Umgestaltung des Parkes in Zabola,"[189] ***26/b. melléklet***), amely fontos belső látványkapcsolatokat is jelöl. Ez utóbbi, 1:1000 méretarányban készített átalakítási terven megfigyelhető, hogy az eredeti kialakításhoz képest piros vonallal útvonalkorrekciók, illetve tereprendezési javaslatok vannak feltüntetve, amelyek a későbbiekben – amint azt a jelenlegi állapotfelmérés bebizonyította – meg is valósultak. A tervlap hátán olvasható megjegyzés – „*Blatt zur Konzepzion - II*" (azaz „második koncepció") –
arra enged következtetni, hogy létezett egy „első" átalakítási elképzelés is. Ez azonban mindeddig nem került elő.

A ***27. mellékletben*** a nagyváradi püspöki uradalomhoz tartozó Püspökfürdő parkjának terve látható 1775-ből. A barokkos alaprajzon szembetűnők a fasorok szegélyezte hosszú sétányok, valamint tervlap dél-nyugati sarkán, a patak mellett okkersárgával jelölt területrész, amelyen számos építmény található. A jelmagyarázat szerint ez a tulajdonképpeni fürdőterület, amely négy medence körül lett kiépítve, amelyeket a patakból csatornákkal kivezetett víz táplál. Ezek közül az 1-es és a 2-es számú fedett fürdő az Urak, illetve a Polgárok fürdője („*Herrschaftliche Bad,"* illetve „*Bürger Bad*"), a 3-as a közönséges fürdő („*Ordinaire Bad*"), a 4-es pedig a Szent László fürdő. A térkép jelmagyarázata és leírása szerint a területen a különböző épületeken és kutakon kívül található még egy Szent László szobor is.

Kerti tó műszaki részlettervét (mederkialakítási tervét) mutatja a ***28. melléklet.*** A helyszín Őraljaboldogfalva, Kendeffy kastélykert. A kert tervét Wilhelm Klensky[190] készítette, de a

---

[184] *„Mária Terézia erdélyi királyi főlovászmestere, valóságos belső titkos tanácsosa, Doboka, Küküllő, Zaránd és Kolozs vármegyék főispánja, a barokk fényűzés egyik erdélyi nagymestere"* In: Gy. Dávid Gyula (2011): *A bonchidai Bánffy-kastély*, Polis, Kolozsvár, 26.

[185] *Inventar non exhaustif des projets et réalisations de parcs et jardins d'henri et Achille Duchene classés par lieu*, published by Association Henri et Achille Duchene Architectes-Paysagistes 1841-1947, https://www.henri-et-achille-duchene.com/les-jardins/; Baridon, Michel; Notteghem, Patrice (2000): *Les jardins des Duchene en Europe*, Catalogue de l'exposition a l'Écomusée du Creusot-Montceau

[186] Mikes Katalin és Mikes Gregor Roy Chowdhury de Ulpur szóbeli közlése, 2006. október

[187] „*Domboldal borókával, vadrózsával, hegyvidéki flórával kialakított kis tisztásokkal*" – szerző ford.

[188] *„Gondozott gyümölcsös gyepes (nyírott) ösvényekkel, egyébként pedig vadvirágos réttel"* – szerz ford.

[189] Mikes család archívuma, Mikes kastély, Zabola

[190] Wilhelm Klensky chemnitzi tájkertész az 1880-as években a budai vár keleti lejtőin kialakított ún. Ellipsz-kertre is készített romantikus fantáziájú ötlettervet In: Alföldy Gábor (2001): *A budai királyi Várkert az újkorban. (Építéstörténeti vázlat).* In A budavári királyi palota évszázadai. Tanulmányok Budapest múltjából XXIX. Budapest, 267-292., 279-280.

tervfelirat[191] szerint a 300 négyszögöles[192] kerti tó műszaki terveit és az ehhez kapcsolódó földtömeg-számítást egy G. Kasper nevű német mérnök szignózta.
A ***29-es*** és ***30-as mellékletek*** további műszaki terveket mutatnak be: az első egy Bánffy György kormányzó részére építendő diadalív tervét tartalmazza, míg a második a gernyeszegi Teleki birtokon található virágház megújítási tervdokumentációjának egyik tervlapja, 1870-ből.

4.3.2.2.4. Piktografikus alkotások

Ebbe a forráskategóriába tartoznak azok a metszetek, festmények és rajzok, amelyek a kutatott helyszínt, vagy annak egyes részeit látványszerűen örökítették meg. A kerttörténeti kutatásokhoz ennek a forráscsoportnak a vizsgálata és értelmezése kapcsán tekintetbe kell azonban venni azt, hogy az alkotó (leginkább művész) megrendelésre dolgozott, így ki kellett elégítenie megrendelőjének igényeit, ízlését is. Ez azt is jelentheti, hogy az ábrázolásokon nem jelenhetnek meg a valóság előnytelen árnyalatai, tökéletlenségei. Befolyásoló tényező lehet továbbá a végeredmény szempontjából a művészi látásmód és egyes stiláris hatások érvényesítése, amelyek tovább fokozhatják az eltérést a valóságos állapot és a képi ábrázolás között. Mindezek alapján megállapítható, hogy a piktografikus alkotások többnyire a helyszín idealizált állapotát mutatják, tehát valóságértékük alacsonyabb a műszaki jellegű felméréseknél. A képi forrásoknak ezt a csoportját tehát fenntartásokkal kell kezelnünk, hacsak nem állnak rendelkezésre más típusú adatok (leírások, műszaki dokumentációk, fényképek stb.) is a kertről, amelyek alátámasztják ezeknek a művészi ábrázolásoknak a hitelességét.
A festmények tekintetében neves külföldi vagy hazai mesterek műveinek elemzése segíthet a kastélykertek megismerésében, megértésében. Egyik legkorábbi erdélyi kastélykert ábrázolás ebben a csoportban Neuhauser 1789-es „*gouache*”-ja, amely a marosújvári Mikó-kastélyt, annak közvetlen, illetve tágabb táji környezetét festi le (***31. melléklet***). Neuhauser ábrázolásán a Maroson túl fás kaszálórét látható, szénaboglyákkal, a távolban észak felé pedig a Mezőség lankás, csupasz domboldalai. A várfalat megszakító bástya feltehetőleg nem a ma ismeglévő, vagy ha igen, akkor Neuhauser perspektívája csalóka, mivel a festményen a szikla túl közel van az épülethez. Viszont a terasz, amelyen a festő dolgozik ötszögletű, éppen, mint a ma is álló bástya, és nagyjából hasonló távolságra is van a kastélytól. A várfalról a leírások azt mondják, hogy reneszánsz–barokk korban épült. Ezért valószínű, hogy ez a festmény sem százszázalékosan adja vissza a korabeli állapotokat. Magából a kastélykertből viszonylag kis részlet látható a képen: egy kis részt az épület melletti elzárt terület képvisel, burjánzó növényzettel, továbbá egy nagyobb gyepfelületet is ábrázol a festő, amelyet a várfal ölel körbe. A készítés évszáma is azt támasztja alá, mint a látvány, éspedig, hogy a kert átmenet lehet a barokkból a tájképi kertstílus marosújvári megjelenéséhez: a kastély melletti zárt, geometrikus kertrész még az előző korszakok jellegzetességeit mutatja, de a fák a képen már nem alkotnak szabályos, nyírott növénytömeget, hanem természetes megjelenési formájukkal díszítenek. Repton eszméje megvalósulni látszik: az épület közvetlen környezete még erőteljesen szabályozott, épített kertrész, mintegy átmenet a kastély és a park között, ám a távolabb eső részek már természetközeli megjelenésűek. Neuhauser 1805-ben Zsibón a Wesselényi katélyban az ő kezéből kerültek ki az ebédlő vászonra festett nagy vadászjelenetei.[193]

[191] „*Berechnung der Erdaushubenfür die Herstellung eines teiches von 300 QuadKlf (Quadratklafter = négyszögöl; szerz. megj.) im Schlosse zu Boldogfalva*” (Forrás: *DNJAC 371/214/370-370-vv.ö.* Sidó Zsuzsa (2008): *Megalkotott természetesség - Az őraljaboldogfalvi Kendeffy-kastély parkja*, TDK dolgozat, Babes-Bolyai Tudományegyetem, XI. Erdélyi Tudományos Diákköri Konferencia, 2008. május 24, Kolozsvár

[192] mintegy 1050 m^2 (1 négyszögöl = 3.596651 négyzetméter)

[193] B. Nagy Margit (1970): *A zsibói kastély* In: B. Nagy Margit (1970): Reneszánsz és barokk Erdélyben. Kriterion Kiadó, Bukarest, 198.

Melka Vincze szurdoki festményén Jósika Samu báró vadaskertjének 19. századvégi hangulatát idézi a park évszázados tölgye (***32/a. melléklet***), míg a báró Jósika Lajos marosillyei kastélyát megörökítő 1876-os alkotásán a Bethlen Gábor fejedelem szülőházaként ismert Vörös Bástya is megjelenik (***32/b. melléklet***). Melka a csákigorbói Jósika-Haller kastélykertet is lefestette. Alkotásán a kastély kapubejárattal szemközti homlokzatát, a kápolnát, illetve az előkertet ábrázolja. A nevesebb alkotók témába vágó festményei közül említést érdemel még Barabás Miklós reformkori festménye a soborsini Forray-Nádasdy kastélykertről, amelyet nem sokkal Nebbien tájképi modorban készített tervének magvalósulása után készített.
Az erdélyi kastélyok és udvarházak kertjeinek következetes művészi ábrázolásait Gidófalviné Pataky Etelka 20. századi vízfestményein is láthatjuk. Nagyszámú erdélyi udvarház- és kastélykertet örökített meg a század első évtizedeiben, többek között az akkoriban még teljesen ép és lakott bonchidai Bánffy kastélyt és kertjét, a válaszúti Bánffy-, a kendilónai Teleki-, továbbá a küküllővári Haller kastélykerteket. Festményeinek néprajzi és történeti dokumentumértékét a múzeumi gyűjtemények gyarapítói is fölismerték.[194]
A metszetek és rajzok tekintetében külön kategóriát képeznek az írott táj- és kerttörténeti források kapcsán már említett átfogó monográfiák,[195] amelyek a leírások mellett gyakran illusztrációkkal is szemléltették a kastélykerteket. Orbán hatkötetes művében[196] például a szerző saját, valamint Mezei József rajzait és fényképeit Keleti Gusztáv, Greguss János, Országh Antal, Doby Rezső és Malahovszky Nándor fametszetek formájában tették sokszorosíthatóvá. (***33. melléklet***)
Erdély nevezetesebb városait és tájait ábrázoló metszetsorozatot készített megrendelésre Ludwig Rohbock német rajzművész és acélmetsző a 19. század derekán, amely a vajdahunyadi, rozsnyói, törcsvár, világosvári, dévai és fogarasi (***34/a. melléklet***) várakat táji környezetükkel együtt ábrázolja. Ugyanakkor, néhány kastélykert érzékletes képi megjelenítése is fűződik Rohbock nevéhez. Ilyen a Mikó család kolozsvári nyári rezidenciája (amely később a Kolozsvári Nemzeti Múzeumnak adott helyet) körüli kertábrázolás, amelyen a klasszicista épület hátterében magasra nyúló jegenyenyárak, valamint a Szent Mihály templom tornya látható. (***34/b. melléklet***). A sorozat részét képezi a Maros fölé magasodó aranyosgerendi Kemény-kastélynak és környezetének (***34/c. melléklet***), valamint a gernyeszegi – ugyancsak marosparti fekvésű – festői Teleki-kastélykertnek a romantikus rajzai. (***34/d. melléklet***) Rohbock táj- és kertábrázolásai „*egy hajdan volt, de a maga nemében rendkívül hiteles, helyenként naiv bájjal átszőtt világot jelenítenek meg … abszolút emblematikus alkotásaival Erdély-ábrázolásain is hűen adja vissza a hamisítatlan korhangulatot*.”[197]
Rohbock a fehéregyházi Haller kastélyról is készített metszetet az 1860-as években, amely Kazinczy ötven, valamint Krickel jó harminc évvel korábbi, jelen disszertációban már említett kertleírásait teszi szemléletessé. (***35/a. melléklet***) A metszeten megfigyelhető a kastély déli kitettségű kerti terasza, előtte a csónakázó tó a hattyúkkal továbbá a tavat keretező romantikus hatású növényzet, amely a korábban említett leírásokban is rendre szerepel. A ***35/b. melléklet*** a kastélyt északi irányból mutatja, annak főhomlokzatával és a barokkos modorban kialakított előkerttel, amelyben parterrek és obeliszk formára nyírott örökzöldek láthatók. Mindezekhez hozzárendelve a helyszínről felkutatott térképi forrásokat is (***35/c-e mellékletek***) érzékelhető, hogy a különböző adatforrás-típusok milyen jól kiegészítik és alátámasztják egymást.

[194] Kelemen Lajos (1941): *Műemlékképek egy kiállításon*. Ellenzék, LXII évf. 286. sz. 9. (1941. december 13)
[195] Kiemelten Fényes Elek, Hankó Vilmos, Jakab Elek, Kőváry László, Hunfalvy János, Borovszky Samu, Jekel Frigyes, Orbán Balázs munkái
[196] Orbán Balázs (1868): A *Székelyföld leírása I-VI köt*. Pest: Ráth Mór
[197] M. Bonta Claudia (2009): *XIX. századi úti grafikák. Erdély, ahogyan Ludwig Rohbock látta*. Polis Könyvkiadó, Kolozsvár

Korai, 1817-ből származó acélmetszeten látható az erdőszentgyörgyi Rhédey kastélykert, amely architektonikus és tájképi elemeket egyaránt tartalmaz. (***36. melléklet***) A metszeten ábrázolt barokk és tájképi elemek sokasága a két fő kerttípus közötti átmenetet szemlélteti, és az úgynevezett irreguláris kertek ismérve. Az átmeneti és a korai tájképi kertek jellegzetessége, hogy tervezőik jól meghatározott formális elemeket, sémákat alkalmaztak: kanyarokat, hajlatokat, vagy akár szabályos formákat is, mint például a kör, ellipszis vagy háromszög. Az erdőszentgyörgyi kert kanyargós útjai a Hogarth-féle szépségvonalat idézik.
Még korábbi, és a maga nemében egyedülálló a zsibói Wesselényi kastély első fennmaradt ábrázolása 1796-ból. (***37. melléklet***) A képet Franz Wrabetz cseh építész és freskófestő hálából készítette Cserei Helénának (id. Wesselényi Miklós, a zsibói bölény nejének), amikor börtönfogsága során megtudta, hogy Wesselényiék megváltották a szabadságát. A hír hallatán írt köszönőlevélhez csatolta ezt az allegorikus rajzot, amelyen a feltámadás jelenetével illusztrálja művészi újjászületését. A háttérben a napfényben úszó zsibói kastély látható. A kép segítségével megállapítható, hogy a főépület és a sarokpavilonok abban az időben már tető alatt voltak, de a két hátra nyúló kastélyszárny és a déli pavilonok csak jelzés-szerűen jelennek meg az ábrázolásan, jeléül annak, hogy elkészítésük még hátralévő feladat.[198] A kép nem ábrázolja a kiterjedt kastélykertet sem, amely ugyancsak később, az 1800-as ével elejére készül el.

4.3.2.2.5. Fotók, képeslapok

Az erdélyi kastélykertek fotózása az 1850-es években kezdődött. A fotózás hőskorából származó első felvételek Orbán Balázs „Székelyföld leírása" című hatkötetes monográfiájához köthetők – amint azt a „Piktografikus alkotások" című fejezetben már írtam – de Orbán egyes székelyföldi kúria- és kastélykertekről (pl. az olthévízi Bethlen kastély, a nagyteremi Bethlen kastély, a marosújvári Mikó kastély, a kerelőszentpáli Haller kastély, az aranyosgerendi Kemény kastély, a várfalvi Jósika kastély, a radnóti Rákóczi kastély vagy, a sepsiszentgyörgyi Daczó kúria), készült fotóit a „Székelyföld képekben"[199] című album is tartalmazza. Az első művészi igényű fényképfelvételek a témában Veress Ferenc[200] fotóművészhez köthetők, akinek pályafutása 1854-ben kezdődött Kolozsvárott. Veress Ferenc, felismerve a fényképek értékét, olyan tájképeket készített, amelyek megörökítették a természeti és ember alkotta szépségeket. Tudatosan vagy sem, az amerikai geológiai és a franciák által templomokról és átalakuló városokról készített dokumentációk példáját követte.[201] Felvételeinek kutatásom szempontjából legérdekesebb csoportja a történeti táj fogalmához köthető művekből áll, amelyeken számos erdélyi vár és kastély művészi fotója látható a 19. század második feléből, azok táji környezetével egyetemben. Többek között a torockószentgyörgyi Thoroczkay várkastély, Sebesvára, Dezső vára (vagy Almási vár), Kolcvár, Csicsó vára, Vajdahunyad vára, vagy a szentbenedeki Korniss kastély, a bonchidai Bánffy kastély és parkja (több nézetből is).
Az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézet Adattárában[202] őrzött Josef Fischer fotóhagyatékban ugyancsak számos fotó található többek között a bonchidaiés a kolozsborsai Bánffy-, a gyalui Barcsay-, a marosvécsi Kemény-, az oltszemi Mikó-, a felsőszivágyi Bornemisza-, a keresdi Bethlen-, a drági Wesselényi-, a zabolai Mikes- és a kerelőszentpáli Haller kastélyokról és környezetükről, az 1930-as évekből.

[198] B. Nagy Margit (1970): *A zsibói kastély* In: B. Nagy Margit: Reneszánsz és barokk Erdélyben. Kriterion Kiadó, Bukarest
[199] Orbán Balázs (1971): *Székelyföld képekben*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest
[200] Farkas Zsuzsa (2017): *Veress Ferenc: Erdélyi tájképek,1869–1872*, Fotóművészet, 2017/4 LX. évf. 4. szám, Budapest; Fekete Zsolt (2012): *Az idő fényképe. Orbán Balázs és Veress Ferenc nyomán*, Méry Kiadó, Debrecen
[201] Newhall, Beaumont (1982): *The History of Photography*, New York, Museum of Modern Art, 50., 54., 103.
[202] INT: https://mandadb.hu

A nemesi családi hagyatékokban fellelhető fotóanyagok ugyancsak értékes forrásanyagnak számítanak (pl. Kemény család, Mikes család, Bethlen Anikó, Géher Ferenc, Nagy Géza; ***38/a-b. mellékletek***) bár ezek jelentős része különböző műemlékvédelmi szervezetekhez, múzeumokhoz, levéltárakhoz és egyéb közgyűjteményekhez került az évek folyamán. Magyarországon a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal (KÖH), az Iparművészeti Múzeum, az Országos Széchényi Könyvtár, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár gyűjteményei (***39/a-d. mellékletek***), míg Romániábana Műemlékek Gondoksága,[203] a Román Állami Levéltár Kolozs és Maros megyei fiókjai, Maros Megye Tanácsának Levéltára, a Teleki Téka (Marosvásárhely), a Székely Nemzeti Múzeum (Sepsiszentgyörgy) (***40/a-c. mellékletek***), a Molnár István Múzeum (Székelykeresztúr), a Haáz Rezső Múzeum (Székelyudvarhely), a Tarisznyás Márton Múzeum (Gyergyószentmiklós) stb. gyűjteményei segítették kutatásaimat.
A 19-20. század fordulójától kezdve a kastélyokról és kertjeikről nagy számban készültek képeslapok is. Kastélyt ábrázoló képeslapokból gróf Teleki Sándorné az I. világháború előtt különlegesség-számba menő gyűjteményt állított össze. Ugyanakkor az Országos Széchényi Könyvtár Plakát- és Aprónyomtatványtára, a szerencsi Zempléni Múzeum, továbbá a kolozsvári Egyetemi Könyvtár is gazdag gyűjteménnyel rendelkezik ebben a tekintetben.
A 20. századi anyagokat tekintve jelentős segítséget nyújtottak az interneten elérhető fotógyűjtemények, mint pl. a Fortepan, Azopan, Magyar Digitális Képkönyvtár, Hereditatum stb. (***41/a-i. mellékletek***)
A fotók egy önálló csoportját képezik a légifotók, amelyek a vizsgált kertek térszerkezetére, lombkorona borítottságára, vízrendszerére, szomszédsági viszonyaira, táji beágyazódására, közlekedési kapcsolataira vonatkozó információk szempontjából kiemelkedő jelentőséggel bírnak. (***42. melléklet***) Ugyanarról a helyszínről különböző időpontokban készült légifotók összevetésével és elemzésével a kertek növényzetének, illetve egyéb összetevőinek időbeni fejlődése jól követhető. A légifotók emellett hasznosak a kertek környezetének megismerésében, mivel átfogó képet adnak a kertek környezetéről és azok kapcsolódásáról más területekhez.

4.3.2.2.6. Képes folyóiratok

A képi források körébe sorolhatók, de kiegészítő szöveges információik miatt ennél még többet nyújtanak az egyes korabeli képes folyóiratok. Ilyen például az Ország-Világ (1879-1938), a Budapesti Látogatók Lapja (1888–1896), a Magyarország és a Nagyvilág (1896–1900), a Kolozsváron havonta megjelenő Művészeti Szalon (1926-1932) vagy a Szalon Újság, (1900–1913) amelyek közül több is a kastélyokra és a kastélyéletre specializálódott.
Az általános jellegű folyóiratok, elsősorban a Vasárnapi Újság (1854-től) is sok szöveges és képes beszámolót tartalmaz erdélyi kastélyokról, kertekről. Hasonlóképpen fontosak az építészeti szakfolyóiratok, leginkább a „Bauzeitung für Ungarn" (1876–1896) és az „Ungarische Bauzeitung" (1896–1914), továbbá „Az Építési Ipar" (1877–1886) és az „Építő Ipar" (1887–1913). Ezeken kívül további korabeli erdélyi és magyarországi folyóirat és újság erdélyi kastélykertekre vonatkozó képanyagát kutattam.

4.3.2.3. Tárgyi források, terepkutatás

Tárgyi forrásokon az egykori történeti értékek „in situ" fellelhető objektumait, maradványait, romjait értjük. Ide tartoznak továbbá a történeti növényállomány egyedei és csoportjai, a terepalakulatok, vízrajzi elemek, infrastruktúra elemek, művészi objektumok, illetve az ezek által

[203] Directia Monumentelor Istorice (DMI)

meghatározott térszerkezet és vizuális kapcsolatok is. A tárgyi források közé tartozhatnak egyes megmaradt, de már nem az eredeti helyszínen található objektumok is, mint pl. múzeumokban, gyűjteményekben, kőtárakban őrzött szobrok, vagy más helyszínekre költöztetett objektumok.
Az erdélyi kertművészeti alkotások tekintetében a tárgyi emlékanyag meglehetősen hiányos. Egyetlen erdélyi kastélykert sem maradt fenn eredeti formájában, a részlegesen megőrzött kertek történeti emlékei a legtöbb esetben sérültek vagy megsemmisültek. A történeti értékek pusztulása, illetőleg a kertek nagymértékű átalakulása két fő okra vezethető vissza.
Az egyik ok a stílustörténeti korszakok fejlődése az évszázadok folyamán. A reneszánsz időszakát a barokk, a barokkot pedig a tájképi kertek különböző válfajainak megjelenése követte. Az egyes kertstílusok, saját ideológiájukból táplálkozva, formailag nagy mértékben, vagy akár teljesen átalakították a korábbiakat. Míg a 16-18. századokban a geometrikus, szabályozott kerteszmény hódított, addig a 18-19. század fordulójától kezdve Európa szerte az oldottabb szerkezetű tájképi kertek erős térnyerése tapasztalható. Kétségkívül a tájképi kertek ideológiája okozta a legjelentősebb változás a kertek megjelenését és korábbi elemeinek átalakulását tekintve, a reneszánsz és barokk kertek geometrikus, művi világának eltűnését, erőteljes visszaszorulását, egyszerűsödését eredményezve. Ezt az ideológiai váltást a kertművészetben ugyanakkor egy gyakorlatiasabb gondolkodás, a kertfenntartás ökológiai, gazdasági hátterének felismerése is segítette. A tájképi kert kompozíciós elvei, természetelvű kialakítása tehát a korábbi kertstílusok fokozatos eltűnéséhez vezetett. Ez Erdélyben különösképpen szembetűnő, hiszen néhány kirívó kivételtől eltekintve, mint pl. a bonchidai Bánffy- vagy a feleki Bruckenthal kastélykertek esete (ahol a barokk térszerkezet, növényállomány, illetve építmények, szobordíszek továbbá mindezek maradványai bizonyos mértékben fennmaradtak) más barokk kompozíciós és díszítő elemeket máig markánsan megőrző kertépítészeti alkotást nem ismerünk.
A másik ok, ami a kertemlékek „*in situ*” vizsgálatát tovább nehezíti azokban a helyi sajátosságokban keresendő, amelyeket a 20. század politikai kontextusa hozott létre az erdélyi magyar nemesi nagybirtok tudatos és következetes rombolásával, amelyről jelen dolgozat kutatásmódszertani részének első felében már értekeztem.
A fennmaradt tárgyi források feltárása terepi kutatás során történik, melynek során a kertekben ma is megtalálható értékek, egykori kerti elemek helyszíni beazonosítása, illetve a kastélykertek jelenlegi állapotának felmérése és dokumentálása a cél. A jelenlegi állapot ismerete, sok esetben a jövőbeni hasznosítás ismeretének hiánya ellenére, a teljes műemléki helyreállítás igényét fogalmazza meg még akkor is, ha ezt a legtöbb esetben anyagi vagy egyéb megfontolásokból ütemezni kell. A terepkutatásnak tehát minél pontosabban rögzítenie kell a jelenlegi állapotokat, a még fellelhető, menthető értékeket, így helyzetjelentésként és összehasonlítási alapként szolgálhat a védelmi stratégiához, illetve a jövőbeni rekonstrukcióhoz, bármikor kerüljön is arra sor.
Nincs olyan kert, amely teljes épségben vészelte volna át az idők változását. Szinte mindenhol számolhatunk pusztulással, nemcsak a növényanyag, hanem az épített objektumok terén is. Az erdélyi kastélykertek tárgyi forrásainak kutatására szentelt két évtizedes terepkutatás bebizonyította, hogy nagyon sok kastélykert teljesen megsemmisült. A fennmaradt kastélykertek egy része viszont – elhanyagolt állapotuk ellenére – tartalmazott olyan tárgyi forrásokat (természeti és művi alkotóelemeket, illetőleg azok maradványait), amelyek romos, pusztuló állapotukban is értékes információval szolgálnak a kert történeti-művészi értékére, kompozíciójára vonatkozóan, és amelyek egy adott korszak, alkotó vagy stílus eredetiségéről árulkodnak.
A terepi adatgyűjtés magában foglalja a méréseket, megfigyeléseket, mintavételezést és adatok rögzítését a valós idejű adatgyűjtéshez (például területi felvételek, GPS-adatok, távérzékelési

adatok). A történeti kertek terepkutatásának hagyományos módszerei régóta használatosak, és a műemlékvédelem elvi állásfoglalásainak megfelelően kötelezőek is a helyreállítások során.[204]
A terepkutatás módszereiről az utóbbi években számos átfogó mű jelent meg.[205] Ezek betekintést nyújtanak a történeti kertekben végzett helyszíni felmérések elméletébe, gyakorlatába és módszertanába. Részletesen tárgyalják úgy a hagyományos, mint az újabb módszertanokat, beleértve a régészeti megközelítést és a terepjelenségek dokumentálását is.
A tárgyi források feltérképezése és helyszíni vizsgálata a terepmunka során, az egyes kastélykertekben jól meghatározott felmérési módszertan segítségével történt. A terepkutatási eljárások alapját a történeti kertek területének különböző szempontú felmérései képezik. A terepbejárások eredményeinek feltüntetése után lehet meghatározni azokat a pontokat vagy kertrészeket, ahol további, részletesebb kutatásokat kell végezni.
A terepkutatás átlépi a vizsgált ingatlanok fizikai határait. Foglalkozik a kastélykertek tájjelleget, és településképet és -szerkezetet meghatározó szerepével, vizsgálja mindazokat a táji léptékű kapcsolatokat, amelyeket a kastélykert kialakításánál, mint adottságokat vettek figyelembe, és amelyek nagymértékben meghatározták a kutatott kastélyok tágabb környezetét képező kistájak arculatát.
A felmérések során több esetben előfordult, hogy a kastélykert hivatalos határait nem sikerült egyértelműen meghatározni és beazonosítani. Ennek legfőbb oka, hogy az erre vonatkozó adatok nem minden esetben elérhetők (nyilvánosak).
A terepkutatás fontosabb módszerei és eszközei, amelyeket az erdélyi kastélykert felmérések során is alkalmaztam.

4.3.2.3.1. Geodéziai felmérés és helyszínrajz

A geodéziai felmérés nagy pontossággal rögzíti a kertek kiterjedését, illetve azok legfontosabb alaprajzi paramétereit.
A geodéziai felmérés eredménye egy alaprajzi ábrázolás, amely tartalmazza a kert telekhatárait, épületeit, építményeit, növényzetét (ezen belül főként a faállományt), útrendszerét, vízrendszerét, terepadatait (szintvonalak, illetve magassági kóták), a műszaki infrastruktúra (elektromos hálózat, csatornahálózat, közműtárgyak stb.) műtárgyait és egyéb elemeit. A geodéziai felmérés segítségével georeferálhatók a régi, történelmi térképek.

---

[204] A történeti kertek helyreállítási elveit rögzítő Firenzei Karta 15. §-a szerint *„A történeti kert bármilyen restaurálását, még inkább rekonstrukcióját e munkák tudományos megalapozottságának biztosítása érdekében elmélyült tanulmányok előzzék meg, ezek terjedjenek ki ásatásra …”* In: Román András (2011): *Karták könyve.*ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottság Egyesület, Budapest

[205] Fekete Albert; van den Toorn, Martin (2021): *Teaching Fieldwork in Landscape Architecture in European Context; Some Backgrounds and Organisation*. Land 2021, 10, 237. https://doi.org/ 10.3390/land10030237 Gough, B. L. (2010): *The Role of Site Surveys in the Restoration of Historic Gardens*. Studies in the History of Gardens & Designed Landscapes, vol. 30, no. 1, 15-27; Fatsar Kristóf (2008): *A történeti kertekben végzett terepkutatások összetett eljárásai*. 4D Tájépítészeti és Kertművészeti folyóirat, 13. szám 36-55.; R. LeBlanc and P. J. Corbett (2006): *Garden Surveying Techniques and Methodologies, in The Oxford Companion to the Garden*, Oxford University Press, 288-292; Fatsar Kristóf (2003): *A magyarországi kertrégészet története.* Műemlékvédelem XLVII. 3., 174-180.; Bowden, Mark (Ed., 1999): *Unravelling the Landscape - An Inquisitive Approach to Archaeology*. Tempus Publishing Group Limited, Stroud, Gloucestershire, UK; Currie, Cristopher (2005): *Garden Archaeology - A Handbook*. Council for British Archaeology, York. UK; Hales, P. G.; Everson, P. (1991): *Field survey and garden earthworks*. In: Brown, Raymond (ed., 1991): *Garden Archaeology*. Papers presented to a conference at Knuston Hall, Northamptonshire, April 1988, Council for British Archaeology Research Report 78, London; Taylor, J.A. (1988): *Measuring and Mapping the Historic Garden.* Garden History, vol. 16, no. 2, 161-179.

A georeferálás egy fedvényezési módszer, amelyet a történeti kartográfiai dokumentumok elemzése során létrehozott alaptérképek esetében is gyakran használunk. A módszer lényege, hogy a különböző korú történeti térképeket és terveket azonos méretarányra kell hozni, és azokat átfedni egy mai térképpel, ideális esetben a kert geodéziai felmérésével. Az átfedések a történeti kert egykori elemeinek mai elhelyezkedését mutatják meg. A fedvényként egyszerűen egymásra helyezett térképek azonban nem számolnak a történeti térképezés hibáival. A korabeli térképezési módszerek ugyanis nem érték el a ma megszokott pontosságot. A régi tervek és helyszínrajzok sokszor olyannyira torzítanak, hogy az egyszerű számítógépes átfedés technikája nem alkalmazható, sőt még azok az eljárások sem érnek sokat, ahol a sarokpontok elhúzásával torzíthatóak. A hiteles megoldás a georeferálás. Az eljárás célja, hogy a georeferált térkép pontosan illeszkedjen a valóságos földfelszínhez, és így lehetővé tegye azon objektumok pontos helyzetének meghatározását, amelyek az adott területen találhatók. Ehhez a térinformatikai szoftverek közül a GIS (Geographic Information System) szoftvert használtuk.
A felmérési alaptérkép készítésénél a fedvényezéshez használt, különböző korokból származó térképeket fordított kronológiai sorrendben kell egymásra illeszteni. A mai topográfiai viszonyok ugyanis általában már nem tükrözik a kert kialakulásának időszakát, így csak kis lépésekkel lehet az időben visszafelé haladni, és egyre több referenciapontot feltenni az alaptérképre. A kert szerkezetét egy-egy időszakban meghatározó épületek, telekhatárok és más objektumok időbeni átfedései így egyértelműsítik az egyre régebbi helyszínrajzok topográfiai információit.
A fedvényezés segítségével nyomon követhetők a különböző természeti vagy épített elemek változásai a vizsgált időintervallumban, mint például a növényzet tömegének, a lombkorona borítottságnak, a fontosabb vízfolyások nyomvonalának vagy egy kert útrendszerének a változásai. (***43/a-b. mellékletek***).
Nem minden esetben nyílik lehetőség geodéziai felmérés készítésére. Ilyenkor a helyszíni állapotok rögzítése a felmérési dokumentáció egy kiegészítő elemén, a manuálén történik. Ez egy a helyszíni bejárás során szabadkézi technikával készített alaprajz, amely ábrázolja a jelenlegi állapot legfontosabb kerti elemeit, szükség szerint magyarázó ábrákkal, skiccekkel, részletrajzokkal kiegészítve. (***44/a-b. melléklet***) Az adatfeldolgozás során gyakran alkalmazott módszer a régi térképek átrajzolása és feliratozása, amely ugyancsak segít az adatok megértésében, értelmezésében és kommunikációjában, és támpontul szolgál a terepmunka során a még meglévő kerti elemek helyszíni felkutatásában, beazonosításában. (***45. melléklet***)
A terepmunka előre meghatározott forgatókönyv és szempontrendszer alapján történik minden helyszín esetében. Ezt a munkát segíti a felmérőlap (vagy felmérési adatlap). A felmérőlapokon műemlékvédelmi, tájképi, településképi és dendrológiai szempontok szerint rögzítettük a vizsgálati területre jellemző adatokat, elsődleges feladatként a területen fellelhető dendrológiai, vízrajzi és építészeti értékeket, vizuális kapcsolatokat és kerti térszerkezetet. A kutatás során kidolgozott és felhasznált felmérőlap-minta a ***46. mellékletben*** tekinthető meg. Az adatlap kiegészítő része a jelenlegi állapotot dokumentáló fotótár is, amelyet minden értékes és kiemelten értékes kutatott helyszín esetében digitális formában archiváltam. A fotótár minden helyszín esetében a következő kategóriákba rendezett felvételekből áll: épületek, építmények, hírmondók (értékes maradványelemek, töredékek), növényzet, vízrendszer, vizuális kapcsolatok, konfliktusok.
A helyszíni felmérés során a lehetőségek függvényében adott helyszíneken a terepen rekonstruáltuk az egykori kertet, kertrészeket, kerti elemeket. Ennek érdekében különböző módszereket alkalmaztam, mint például az előzetesen készített montázsok, amelyeken hajdani fotók és leírások helyét beazonosítva vetettük össze azokat a jelenlegi állapotokkal (***47. melléklet***).

4.3.2.3.2. Fafelmérés

A fafelvételezés során a kastélykertek faállományának alapadatainak dokumentálására kerül sor. A fafelvételezés nyomán fakataszter készül, amely tartalmazza a fa azonosítására szolgáló legfontosabb adatokat: fa faja, fajtája, törzsátmérő, koronaátmérő, egészségi állapot és díszérték, továbbá a felvételező neve, felvételezés ideje. Különösen értékes faegyedek felmérése során további adatok is megállapításra kerülnek, mint a famagasság, gyökérnyak osztályzata, törzs osztályzata, koronaalap, korona osztályzata, életképesség osztályzata, faápoltság osztályzata, a fa védettsége, a fa kora, ápolási munka javaslat, favizsgálati javaslat, légvezetékek, földvezetékek, műtárgyak, közlekedési jellemzők. A fakataszter adatlapja ugyanakkor fotókat is tartalmaz a fáról (több nézőpontból), illetve rajzok, skiccek, ábrák segítségével szemléltethetők a fák esetleges speciális tulajdonságai is (fiziológia jellemzők, sérülések, korábbi kezelési beavatkozások stb). (***48/a-c mellékletek***)

4.3.2.3.3. Épített és művészi elemek felmérése

A kastélykertek épített elemei történetiségük, művészi értékük révén ugyancsak a kertek értékleltárának fontos részét képezik. Felmérésük során szükséges a kerten belüli (vagy azon kívüli) elhelyezkedésük pontos, térképes megjelölése, az objektumok fotózása, valamint azok műszaki adatainak (befoglaló méretek, építőanyagok, illesztési módozatok és egyéb építészeti részletmegoldások stb.) pontos dokumentálása. (***49/a-d. mellékletek***)

4.3.2.3.4. Kiegészítő terepi felmérések

Olyan egyéb felmérések, amelyeket nem minden helyszín esetében használunk, csak ha indokoltak.

- Geofizikai felmérés

A geofizikai terepfelmérési módszerek, mint például a georadar, a magnetométer vagy a talajellenállás mérés, lehetővé teszik a talaj felső rétegeinek vizsgálatát anélkül, hogy ki kellene ásni a területet. Egy kert eltűnt részleteinek feltárását célzó kutatás első lépcsőjének a geofizikai méréstekinthető. Az erdélyi kerttörténeti kutatások során általam is alkalmazott geofizikai módszer a fajlagos talajellenállás-mérésen alapul. Ez egy viszonylag új, a korábbiaknál hatékonyabb roncsolásmentes eljárás a történeti kertek emlékanyagának megismerésében. A módszer minimalizálja a talaj károsodását és az ásatási költségeket, és a mérések lehetővé teszik a kerttörténeti szempontból fontos, földalatti objektumok – pl. kerti építmények alapjainak, infrastruktúra elemeinek (pl. régi úthálózat vagy földalatti csatornarendszer nyomvonala, műtárgyak, alagutak), valamint egyéb kertemlékeknek (pl. sírok, vízrendszer elemei, jégvermek) a feltárását, ezek helyének pontos beazonosítását. A módszer segítséget nyújt a szükséges régészeti ásatások helyének meghatározásában és tervezésében. Geofizikai felmérések csak egyes helyszíneken készültek (többek között Bonchidán, Bethlenszentmiklóson, Fiátfalván), illetve bizonyos helyszíneken a régészeti felmérési dokumentációban megtalálható geofizikai felmérések anyagai segítségével tájékozódtam (pl. Keresden).[206] (***49/a-b. mellékletek***)

[206] Lenkey László; Kósa Noémi; Németh Kolos (2022): *Jelentés a keresdi Bethlen kastély körül végzett geofizikai mérésekről,* kézirat In: S.C. ABSIS LANDSCAPE STUDIO S.R.L; S.C. AB PLAN S.R.L. (2023): *Reabilitarea parcului castelului Bethlen din Criș, județul Mureș - Studiu istoric peisagistic*

- Kertrégészeti kutatás

A terepkutatást és a helyszínelést a történeti kertek esetében régészeti feltárás egészítheti ki, amennyiben ezt a levéltári kutatás, illetve az előzetes terepkutatások indokolják. A kertek szisztematikus, illetve szondázó régészeti kutatása különösen sok adatot szolgáltathat a kerti úthálózat vonalvezetéséről, az utak esetleges megújításairól, az egykori épületekről: műromokról, szökőkutakról, medencékről, egyéb kerti létesítményekről, ezek alaprajzáról, építészeti szerkezetéről és az építés során felhasznált anyagokról. Ennek a terepkutatási módszernek az alkalmazására csak kivételes esetben került sor kutatásaink alatt, mert az eljárás költséges, engedélyköteles és csak okleveles régész irányíthatja. Ezen kívül nem is minden esetben indokolt. Elsősorban olyan kastélykertek esetén jött szóba, amelyek régészeti helyszínhez kapcsolódnak, és amelyeknél a kertfelújítás mint konkrét igény fogalmazódott meg, mint például Miklósvár, Nagykároly, Erdőszentgyörgy, Gyalu, Koltó, Bonchida, Fiátfalva vagy Keresd. (***51/a-g. mellékletek***)

- Kiegészítő fafelmérések

Amennyiben a vizsgált faegyed állapota megköveteli, a fa veszélyességének vizsgálatát is el kell végezni. Ebben az esetben vizsgálni szükséges a fa egyensúlyát, a fennálló dőlésveszélyt (műszeres vizsgálat), törésveszélyt (fakoppos vizsgálat, elektromos ellenállás mérése), illetve a dinamikus gyökérvizsgálatot, valamint a környezetbiztonsági vizsgálatot is el kell végezni.

Kivételes esetekben a fafelmérés kitérhet a fa ökológiai, gazdasági, esztétikai értékének meghatározására, a faiskolai alapár, a korszorzó, a fahely szorzó, a koronaállapot szorzó, a faállapot szorzó és a dendrológiai érték szorzó figyelembevételével (Magyar Faápolók Egyesületének faosztályozási módszere).[207] Gyakori eset, hogy a kert kivágott matuzsálem fáinak hírmondóiként csak a fák csutakjai árulkodnak az egykori dendrológiai értékekről. (***52/a-b mellékletek***)

- Drónfotózás, LIDAR-technika alkalmazása

Régebbi légifotók, műholdfelvételek kert- és tájtörténeti alkalmazása évtizedek óta használt technika a kerttörténeti kutatások kapcsán. Saját légi képalkotásra drónröptetés és LIDAR technika segítségével azonban csupán az utóbbi öt évben nyílott lehetőség az erdélyi kastélykert felmérések során. (***53/a-f. mellékletek***)

A drónfotózás rendkívül hasznos eszköz a kerttörténeti kutatásokban. Legfontosabb, az erdélyi kastélykert felmérések esetében is alkalmazott módjai:

- A kastélykertek történeti, időbeli változásainak nyomon követése. A régebbi felkutatott légifelvételeket összehasonlítottama saját, új felvételekkel, ami segített a kertek területi behatárolásának, térszerkezetének, növénytömegeinek azonosításában, a változások követésében.
- A drónok alacsony magasságban is képesek repülni, így az egyes kerti elemekről, kertrészekről közelképeket készítettem, amelyek a jelenlegi állapotok részletes felmérését, elemzését és dokumentálását segítették elő. Lehetővé tették olyan kertrészletek közeli vizsgálatát, amelyek nehezen vagy egyáltalán nem közelíthetők meg a terepen.
- A magasabb röptetés során a tágabb térbeli kontextus vizsgálata is lehetővé vált, így további információkat és perspektívákat nyertem a kastélykertek környezetéről.

[207] https://faapolok.hu/faertekszamitas/

A drón alkalmazása a felmérésekben lehetővé tette a LIDAR (Light Detection and Ranging) távérzékelési technika felhasználását is egyes kertek topográfiájának, szerkezetének vagy akár egyes elemeinek térbeli felmérésére. A LIDAR rendszer lényege, hogy lézerimpulzusokat bocsát ki, majd a visszaverődött fény alapján távolságokat mér és pontfelhőketrögzít. Ezek a pontfelhők részletes 3D-modellt alkotnak a vizsgált területről vagy objektumról. (***54/a-d. mellékletek***)
A LIDAR adatok más módszerekkel és technológiákkal, például légi fotogrammetriával vagy földi mérésekkel is összevethetők, így teljesebb és részletesebb kép nyerhető a kertek történetéről és fejlődéséről.

Összefoglalás

A kerttörténeti kutatás legfontosabb lépése az archív és tárgyi források feltárása ésvizsgálata, tanulmányozott adatok és tények elemzése, értékelése és interpretációja. A felmérési módszertan segít abban, hogy a kiválasztott 150 kastélykert esetében hasonló szempontok szerint történjen meg a begyűjtött adatok összevetése, és a kutatás célkitűzéseihez illeszkedő, releváns következtetéseket lehessen levonni a kastélykertek történetére, kertművészeti sajátosságaira, táji és társadalmi hatására vonatkozóan.
A kerttörténeti kutatás rámutatott arra, hogy az erdélyi kastélykertekre vonatkozó korábbi kutatások meglehetősen szegényesek, és főként építészettörténeti és művészettörténeti kutatások másodlagos termékeiként jelenik meg. Az elsődleges forrásanyag nehezen elérhető, sok esetben nincs rendszerezve vagy megsemmisült a történelem viharaiban, ezért nem is kutatható. Digitalizált, széles körben elérhető archívumok és adatbázisok alig, vagy egyáltalán nem állnak rendelkezésre. Mindemellett a levéltári kutatások több esetben is sikerrel jártak, és sikerült új adalékokkal gazdagítani az erdélyi kerttörténet fejezeteit.
A terepbejárások eredményei hasonlóképpen lesújtóak, mert a kastélykertek nagy része degradálódott vagy teljesen megsemmisült. A megmaradt és kutatható helyszíneken még fellelhető kerttörténeti értékek állapota többnyire kritikus, megfelelő védelmi, ápolási beavatkozások hiányában félő, hogy ezek végleges és visszafordíthatatlan pusztulása rövidesen bekövetkezik.

5. Az erdélyi kastélykertek jellemzése és értékelése, kutatási eredmények

Kutatási eredményeim megalapozásához a disszertáció „Anyag és módszer" című fejezetében ismertetett erdélyi archív és terepi kertkutatás mellett egyéb európai és magyarországi kerttörténeti és tájkompozíciós kutatásaim, illetve a kastélykertek kutatása és megújítása során szerzett gyakorlati tapasztalataim is hozzájárultak, amelyek jelen pályázatom habitusvizsgálati anyagában hivatkozott publikációs listában (MTMT) és portfólióban is megtalálhatók.
Amint arra már a dolgozat „Meghatározó kertművészeti stíluskorszakok idősíkjai" című alfejezetében is utaltam, az erdélyi kastélykert kutatásaim eredményeit úgy az időrendiség, mint az áttekinthetőség érdekében, a reneszánsz, a barokk, illetve a tájképi időszakokra tagolva dolgoztam fel.

5.1. Általános kutatási eredmények

Az általános kutatási eredmények bemutatása a feldolgozott anyag átfogó ismertetését tartalmazza, felölelve a teljes, mintegy 400 évre kiterjedő vizsgálati időintervallumot. Az általános kutatási eredmények a további részeredmények jobb megértését is megalapozzák, azok ismertetését vezetik be és segítik, rálátást biztosítva a teljes kutatott kastélykert-állomány kerttörténeti jelentőségére és jelenlegi helyzetére.
Általános kutatási eredményeimet három nagyobb csoportban ismertetem:

- Átfogó erdélyi kastélykert-lista összeállítása
- Erdélyi kastélykertek egyedi felmérése és kertművészeti értékelése
- Erdélyi kastélykertek regionális jelentősége

5.1.1. Átfogó erdélyi kastélykertlista összeállítása

A kutatás első eredménye a kutatásba bevonni kívánt erdélyi kastélykertek listájának összeállítása, amely a további vizsgálatok kiindulópontjaként is szolgált. Az összesített kertlistában 150 olyan helyszín került bele, amelyek kerttörténeti kutatását elvégeztem és amelyek esetében 2003-2023 között legalább egy alkalommal helyszíni bejárásra és terepmunka keretében a jelenlegi helyzet felmérésére és dokumentálására is sor került.[208]
A vizsgált helyszíneket, illetve azok térbeli elhelyezkedését az ***5/a-b. mellékletekben*** található számozott kertlista és térkép ismerteti.
A felkutatott legrégebbi, dokumentálható kastélykerti adat, „*Néhai Bornemisza Tamás kisbarcsai udvarházához tartozó ingó és ingatlan javak leltára,*" 1624-ből származik, és Bornemisza Tamás Déva közelében található kisbarcsai udvarházához köthető.[209]

[208] Fekete Albert (2019): *Kastélykert-felmérések a Kárpát-medencében, különös tekintettel a határon túli területekre* In: Módosné Bugyi Ildikó; Csima Péter; Hanyecz Katalin (szerk, 2019): A táj változásai a Kárpát-medencében: XII. tájtörténeti tudományos konferencia kiadványa, Füleky György emlékkonferencia Szarvas, Magyarország, pp. 54-59; Fekete Albert (2019): *A történeti kertek helyzete: ROMÁNIA* In: Herczeg Á, Szikra É. (2019): A kastélykertek turizmusban betöltött szerepének hazai és nemzetközi vizsgálata a magyarországi kastélykertek fejlesztési stratégiájának megalapozásához - A Nemzeti Örökségvédelmi Fejlesztési Nonprofit Korlátolt Felelősségű Társaság megbízásából készült tanulmány, Műszaki Dokumentáció, 126 oldal. Készült a Pagony Táj és Kertépítész Iroda gondozásában, Budapest

[209] Kisbarcsa, 1624 = AAR, Bánffy család levéltára, Fasc. 99. Nr. 3. Idézi B. Nagy Margit (1973): *Várak, kastélyok, udvarházak. Ahogy a régiek látták.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 158.

A három meghatározó stílustörténeti korszak tekintetében megállapítható, hogy a vizsgált 150 lokációból a legszámosabb kerttípus Erdélyben a tájképi volt (122 helyszín), ezt követte a késő reneszánsz (97 helyszín), míg a legkisebb arányban a barokk kertek (50 helyszín) voltak jellemzők Erdélyre az elmúlt négy évszázadban.
A kastélykert lista 36 olyan helyszínt tartalmaz, amelyeken a késő reneszánsz időszakától napjainkig folyamatosan dokumentálható a kertek fejlődése, azok változásai, azaz a késő reneszánsz, a barokk, illetve a tájképi típusú kertek is megjelentek a szóban forgó helyszíneken, igazolva a kertművészeti folytonosságot. (***55. melléklet***)
A kastélykertek térbeli elhelyezkedését tanulmányozva megállapítható, hogy ezek többnyire Erdély nagyobb folyóvizei mentén, illetve azok közvetlen vonzáskörzetében alakultak ki, hiszen a folyók, mint természeti tényezők, kereskedelmi útvonalak és a közlekedési hálózati gerincvonalak alapvető tájformáló hatással bírnak, s a kastélyok, kastélykertek lértrejöttét is elősegítették.[210] Így a 150 kastélykertből 41 a Maros mentén, 27 a Küküllők (Kis- és Nagy Küküllő) mentén, 21 a Szamos (Kis- és Nagy Szamos, majd Szamos), 14 pedig az Olt mentén helyezkedik el. A többi 47 helyszín nem kötődik szorosan nagyobb folyóvízhez, hanem Erdély különböző történelmi-néprajzi régióiban található: Székelyföldön, Szilágyságban, Mezőségen vagy Dél-Erdélyben.

5.1.2. Erdélyi kastélykertek egyedi felmérése és kertművészeti értékelése

Az inventarizációt követő egyedi kertörökségi értékelésekre a 4.3.1. fejezetben ismertetett, a külföldi örökségvédelmi gyakorlatra, illetve a helyi sajátosságokra épülő, saját szempontrendszer alapján került sor.[211] Az egyes kastélykertek értékelését követően azokat, kertművészeti szempontból, négy értékkategóriába soroltam, az alábbiak szerint:

- **Kiemelten értékes helyszín** (4): Ahol művészi-kompozicionális és kerttörténeti szempontból értékes, jó állapotban megmaradt vagy helyreállított, turisztikai vonzerővel rendelkező, funkcionálisan is jól működő kert, vagy kertrészlet található (pl. Nagykároly, Piski, Zabola, Miklósvár). Kiemelten értékes helyszínnek minősült összesen 14 kastélykert, azaz a vizsgált kertek 9,3 %-a.
- **Értékes helyszín** (3): Ahol van számottevő kert, kertrész vagy kerti elem, és a kerti kompozíció felismerhető; a kert történeti értékkel, turisztikai vonzerővel bír, de a szakszerű helyreállítás/kezelés még várat magára (pl. Árokalja, Bályok, Csombord, Koltó, Zsibó, Tordaszentlászló). Értékes helyszínnek minősült összesen 24 kastélykert, azaz a vizsgált kertek 16%-a.
- **Jelentős helyszín** (2): Ahol számottevő kert vagy kerti elem volt, de az mára eltűnt; a kert ugyan még létezik valamilyen formában, de térszerkezete felismerhetetlen, folyamatosan romlik, növényzete, épített elemei pusztulnak. (pl. Bonchida, Odvos, Váralmás, Kendilóna) A jelentős helyszínek helyreállítására elméleti esély létezik, de az csekély; ennek ellenére a

[210] Fekete Albert (2008): *Horticulture and Landscape Design along the Maros River/Kertkultúra és tájművelés a Maros mentén*. 4D TÁJÉPÍTÉSZETI ÉS KERTMŰVÉSZETI FOLYÓIRAT / JOURNAL OF LANDSCAPE ARCHITECTURE AND GARDEN ART (1787-6613): 11 pp 26-31.; Fekete Albert (2009): *Maros menti kastélykertek tájformáló hatása* In: N. Kis Tímea (szerk, 2009) Colligite fragmenta! Örökségvédelem Erdélyben, Budapest: ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, pp. 120-135.

[211] Fekete Albert (2004): *Történeti kertek védelme és rekonstrukciós szempontjai az angol integrált műemlékvédelemben, hazai és erdélyi adaptációs lehetőségek*, MÖB - Eötvös Állami Ösztöndíj, beszámoló tanulmány; Fekete Albert; Herczeg Ágnes; Kollányi László; Sárospataki Máté; Vajda Szabolcs (2022): *Történeti kertek és kerttörténeti kutatások. A magyar kastélykertek felmérése* MAGYAR TUDOMÁNY (0025-0325 1588-1245): 183 9 pp 1116-1126;

„jelentős" jelzőt használom, mert a helyszín történelmi jelentősége, értékes épített öröksége ezt indokolja). Jelentős helyszínnek minősült összesen 45 kastélykert, azaz a vizsgált kertek 30 %-a.

- **Kevésbé jelentős helyszín** (1): Ahol egyáltalán nincs már meg a kert, és többnyire a kastélyépület is megsemmisült, vagy erősen romos állapotú. Megfelelő tulajdonos, kezelő, felújítási akarat és stratégia hiányában, továbbá erősen degradált állapotuk miatt ezeknek a helyszíneknek a helyreállítására reális esély nincs. Kevésbé jelentős helyszínnek minősült összesen 67 kastélykert, azaz a vizsgált kertek 44,7 %-a.

Az ***56/a-b. mellékletek*** a disszertációban feldolgozott kastélykertek fenti értékkategóriák szerinti eloszlását mutatják. Az egyes helyszínek pontos elhelyezkedését térképesen is ábrázoltam. A térképen a helyszínek értékének könnyebb beazonosítása érdekében színkóddal jelöltem a különböző értékkategóriákat.
Összefoglalva megállapítható, hogy az erdélyi kastélykertek jelenlegi állapota elkeserítő. A feldolgozott 150 kastélykert többségének állapota nagyon rossz, ezek a „*jelentős*" (45 db, azaz 30 %) vagy még inkább a „*kevésbé jelentős*" (67 db, azaz 44,7 %) értékkategóriába sorolhatók pillanatnyilag. Ez utóbbi kategória kertjeinek helyzete egyenesen kilátástalan. Mindössze a kertek 9,3 %-a (14 db) „*kiemelten értékes*" és 16,7%-a (24 db) „*értékes*" helyszín. Mindezek alapján kijelenthető, hogy a vizsgált kastélykertek túlnyomó többségének (mintegy háromnegyedének), rekonstrukciójára reális esély nincs. Az erdélyi kastélykertek többsége, s ezekkel együtt a magyar kertművészet egy jelentős szelete közép- illetve hosszú távon megsemmisül.

5.1.3. Erdélyi kastélykertek regionális jelentősége

Az ***5/a. melléklet*** térképén egyértelműen kitűnik, hogy a kutatott kastélykertek térbeli elhelyezkedése nem homogén a teljes vizsgálati területet tekintve. Ennek az egyenlőtlen megoszlásnak földrajzi és történelmi gyökerei vannak. A főúri és nemesi rezidenciák értelemszerűen elsősorban a gazdaságilag és politikailag előnyösebb helyzetű országrészekben alakultak ki. A kastélykert sűrűséget a természetföldrajzi tényezők erősen befolyásolják (pl. a nagyobb folyók mentén ez lényegesen magasabb, mint a hegyvidéken), hiszen ezek a tájpotenciál megalapozóiként gazdaságföldrajzi hatással is bírtak. A Maros völgye például, mint fontos közlekedési és szállítási (fa-, só- és egyéb áruszállítási) útvonal, kedvezett a gazdasági fejlődésnek, s a folyó mentén kialakult kastélykertek száma is jóval magasabb az országos átlagnál.[212] Hasonlóképpen, a bánsági, jó minőségű mezőgazdasági területek olyan erős gazdasági hátteret biztosítottak, amelyek ebben a régióban is nagyobb kastélykert sűrűséget hoztak létre.
A Tájspecifikus Kastélykert Sűrűség (TKKS) egy olyan számszerű adat, amely egy adott tájegységben előforduló történeti kertek számát jelöli és történelmi távlatokban nézve fejezi ki az adott táj és a kastélykertek viszonyát.[213]
A kastélyegyüttesek, mint az uradalmi központok reprezentatív helyszínei a vidéki térségek kulturális, gazdasági és társadalmi központjait jelentették. Olyan kulturális gócpontoknak számítottak, amelyek erőteljesen befolyásolták a tágabb környezet gazdasági megfontolásúalakítását is. Az uradalmi központok számának növekedése úgy az eszmei áramlatok,

[212] Fekete Albert (2006): *Erdélyi nemesi rezidencia-kertek I: Gardens of Transylvanian Manor Estates I.*4D TÁJÉPÍTÉSZETI ÉS KERTMŰVÉSZETI FOLYÓIRAT / JOURNAL OF LANDSCAPE ARCHITECTURE AND GARDEN ART (1787-6613): 3 pp 3-9 (2006); Kóbori Dorottya; Fekete Albert (2018): *A kastélykertek szerepe a Maros tere táji örökségében/Castle gardens in the Maros river valley's heritage*. In: Bodor Péter; Fodor Marietta (2018): Ifjú Tehetségek Találkozója, Budapest, Szent István Egyetem, pp 48-64.
[213] Szabó T. Attila (2000): *Erdélyi történeti kertek egy biológus szemével*. In Galavics Géza (szek, 2000): Történeti kertek. Kertművészet és műemlékvédelem. Budapest, 69-86.

mint a modern technikai és kertészeti vívmányok elterjedését is segítette az ország különböző vidékein. Daniel Defoe „A Tour Through the Whole Island of Great Britain" című művében 1724-26 közötti angliai körutazásának élményeit közli, kihangsúlyozva, hogy útja során minduntalan kisebb nagyobb birtokokba ütközött, amelyeket a kultúra és a haladó gazdasági eszmék terjesztőinek nevezett.[214] Ugyanezek a gondolatok hatják át Kazinczy Ferenc majd száz évvel későbbi (1816-1819) erdélyi leveleit is.[215]

Történeti forrásaink alapján ismeretes, hogy Erdélyben *„nem egy birtokközpontként szereplő faluban vagy mezővárosban több udvarház is állott. Bethlenben és Keresden a Bethlen család tagjai, Cegén és Szentegyeden a Wassok építettek 2-3 udvarházat*."[216]

Azt a tényt, hogy Cegén két Wass családnak is volt birtoka Bíró Lajos is megerősíti: *„Cegén a Wass-család ősi fészkében két kastély is épült, a régebbi emeletes épületet Wass György emeltette*."[217]

Nem véletlen tehát, hogy a kastélykertek kertművészeti értékelésénél a földrajzi kontextust is figyelembe vettem.

S bár az összkép elkeserítő, az értékes és kiemelten értékes kastélykertek (összesen 38 kastélykert) kerttörténeti és turisztikai jelentősége kiemelkedő. Folyamatos kutatásuk, nyilvántartásuk, felújításuk, fenntartásuk és hasznosításuk példa értékű lehet a teljes erdélyi kertörökség jövőbeni védelmét és hasznosítását illetően.

Az értékes és a kiemelten értékes helyszínek esetében további pontosítások tehetők kerttörténeti és turisztikai vonzerejükre vonatkozóan. Ennek megfelelően ezekbe a kategóriákba sorolt kastélykertek – társadalmi és gazdasági hatásukat tekintve – bírhatnak nemzetközi, országos, regionális vagy helyi jelentőséggel.

- **Nemzetközi jelentőségű kastélykertek**. Ide sorolhatók azok az alkotások, amelyek nemzetközi összehasonlításban is figyelemre méltó kertépítészeti értékekkel (adott kertépítészeti korszak, stílus karakteres formaelemei, kompozíciós részletei, művészeti alkotásai, növényalkalmazása) rendelkeznek. Ezek a kertek gyakran olyan világlátott, felvilágosult gondolkodású és tehetős főúri családokhoz kötődnek, akiknek lehetőségük volt neves szakembereket is alkalmazni kertjeik kialakításához. Általában nem csak kertművészeti, hanem egyéb kultúrtörténeti értékek (zenei élet, irodalom, képzőművészetek, könyvtár, gyűjtemények) szempontjából is különlegesek ezek az együttesek. Ezeknek a kertörökségi helyszíneknek egy része mára fel lett újítva, vagy a helyreállítás munkálatok elkezdődtek (pl. a nagyváradi Püspöki Palota kertje, a nagykárolyi Károlyi kastélykert, a gernyeszegi Teleki kastélykert, a soborsini Forray-Nádasdy kastélykert vagy a zabolai Mikes kastélykert)
- **Országos jelentőségű kastélykertek**. Az országos jelentőségű kastélykerteknek fontos szerepük van az erdélyi és a magyarországi kerttörténetben. Bár kimagasló kertörökségi értéket képviselnek, pillanatnyi áldatlan állapotuk vagy kisebb nemzetközi jelentőségük miatt sorolhatók ebbe a kategóriába (pl. a miklósvári Kálnoky kastélykert, a koltói Teleki kastélykert, az árokaljai Bethlen kastélykert, a gyalui Rákóczi-Barcsay kastélykert vagy a keresdi Bethlen kastélykert). Egy szerencsés funkcióváltás, vagy nagyszabású helyreállítás átértékelheti a helyzetüket. Példának okáért a görgényszentimrei Rákóczi-Bornemisza kastélykert a késő reneszánsztól a dendrológiai kertstílusig rengeteg történeti értékkel bírt,

[214] Defoe, Daniel (1978): *A Tour Through the Whole Island of Great Britain*, Penguin Classics, UK
[215] Kazinczy Ferenc (1944): *Erdélyi levelek*, Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet
[216] Entz Géza (1996): *Erdély építészete a 14-16. században*. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 207.
[217] Biró József (é.n.): i.m. 65.

míg ma hasznosítás nélkül áll, kertje elhanyagolt, egykori értékei pusztulnak. Egy szakszerű helyreállítással és funkcióbővítéssel nemzetközi jelentőségűvé válhatna.

- **Regionális jelentőségű kastélykertek**. Az ide sorolható kertek jelenleg főként egy szűkebb régió számára figyelemre méltó együttesek, de adottságaik, és a magyar kerttörténetben elfoglalt helyük alapján - megfelelő helyreállítás, fenntartás, marketing és menedzsment segítségével - előbbre léphetnek (pl. a csombordi Kemény kastélykert, az árkosi Szentkereszty kastélykert, az erdőszentgyörgyi Rhédey kastélykert vagy a bethlenszentmiklósi Bethlen kastélykert).
- **Helyi jelentőségű kastélykertek**. Elsősorban egy szűkebb közösség számára értékesalkotások. Történeti, emlékezeti vagy rekreációs szempontból van nagy szerepük. Megőrzésük a helyi identitás és értékőrzés miatt rendkívül fontos. Jellemző ezekre a pontszerű (objektumszerű) kerttörténeti értékek, mint pl. egy értékes fa, vagy szobor (pl. a fiatfalvi Ugron kastélykert, a maroshévízi Urmánczy kastélykert, a zsibói Béldi kastélykert vagy a kutyfalvi Degenfeld kastélykert).

5.2. Stílustörténeti adalékok az erdélyi kastélykert-művészethez

5.2.1. Erdélyi reneszánsz kertművészet

A reneszánsz ember világról alkotott képe a természet felfedezése, tudatos megfigyelése révén új fejezetet jelent az ember és természet viszonyában: nem csupán szemléli a tájat, hanem átérzi annak hangulatát, szavakba, képekbe önti a táj nyújtotta élményt. A kert a táj részeként, mint élettér, mint a szépség, a harmónia megtestesítője, s mint a mindennapi tevékenységek és munkavégzés helyszíne hozzátartozik a humanista életszemlélethez.[218] Nem véletlen, hogy ebben az időszakban tudatosult a munka értékteremtő szerepe, s az alapvető szükségletek ellátói mellett megjelentek a „*tisztára luxusigények kielégítői is: madarászok, rákászok, kertészek, vadkertgondozók*."[219]

Míg a legtöbb Itálián kívüli országban csak a 16. század elején terjedt el,[220] addig a Kárpát-medencében már 1470 körül megjelent a reneszánsz életszemlélet. Magyarországot az Itáliához fűződő erős politikai, dinasztikus és kulturális kapcsolatok segítették hozzá a stílus korai megjelenéséhez, amelynek meghatározó tényezőjeként Mátyás király 1474-ben Aragóniai Beatrixszal kötött házasságát említhetjük. A frigy egyenes következményeként a kora reneszánsz jeles itáliai festői, szobrászai és építészei alkottak a magyar királyi udvarban.

Az első magyar kora reneszánsz épület a Budai királyi palota volt. Tervezője, Camicia Chimenti olyan különlegességekkel látta el, mint a függőkert, az 1479 és 1484 között kiépített díszudvar, vagy az Újvilág-kert (labirintusokkal, sétálótornácokkal, formára nyírt fákkal és bokrokkal).[221] A kárpát-medencei reneszánsznak ez az első, korai korszaka főleg a fejedelmi udvarról és annak közvetlen környezetéről szólt, és Mátyás halálát követően még néhány évtizedet tartott, egészen a Mohácsi vészig.

---

[218] Matthieu Dejean, Perrine Galand-Willemen (2022): *Chanteloup the Renaissance Garden of the Villeroys*. Libraire Droz, Geneve-Paris, 12-13; Stirling János (1995): *Magyar reneszánsz kertművészet a XVI-XVII. században.* Enciklopédia Kiadó, Budapest; Herczeg Ágnes (2010): *Szép és kies kert*ek. Pro Print Kiadó, Csíkszereda

[219] Köpeczi Béla; Makkai László; Mócsy András; Szász Zoltán (1988): i.m. II. köt, 758.

[220] Barkan, Leonard (1999): *Unearthing the past. Archeology and aesthetics in the making of Renaissance culture*. New Haven/London, Yale University Press

[221] *** *Művészettörténet a kezdetektől napjainkig*
INT: http://www.sze.hu/muvtori/belso/stilusok/magyren/magyren.htm (2016.10.25.)

A magyar reneszánsz második korszakát az 1526-ot követő és a 17. század végéig (az erdélyi régiókban akár a 18. század elejéig!) tartó késő reneszánsz időszak képezi. Kutatásom ennek a késő reneszánsz korszaknak a kertművészetét érinti, ugyanis erdélyi viszonylatban legszélesebb körben ekkor terjedtek el a reneszánsz tanok, úgy a főúri családok birtokain, mint a kisnemesi családok udvarházaiban. S bár az erdélyi késő reneszánsz majdnem két évszázadon át tart, stílusjegyei a 17. században nyilvánulnak meg a legerősebben, amely a térség gazdasági fellendülésével magyarázható.[222]

Míg az első periódusban az eszmei áramlat főként az itáliai és a nyugat európai kapcsolatoknak köszönhetően formálódott, addig a késő reneszánszban a török hódoltság okozta elszigeteltség és eltérő kulturális hatás sajátos, a helyi jellegből fakadó formai és tartalmi jellemzőkkel rendelkező kerteket és kerti egységeket hozott létre, s ennek az időszaknak a kertemlékei különösképpen gazdagok és érdekesek az erdélyi területeken. Ezeknek a kerteknek az alapszerkezete a középkori kolostorudvarok geometriájából indul ki. A négyosztatú, szabályosan szerkesztett rendszer szerint kialakított tábláskertekben dísz- és haszonnövényeket egyaránt termesztettek. Ezekből a díszes haszonkertekből alakultak ki a későbbeikben a reprezentációs célú, díszes rezidenciakertek és kastélyparkok.

A 16-17. századi hódítások révén tért nyerő Oszmán Birodalom hatását vizsgálva a kertkultúra fejlődésére Rapaics Raymund és Ormos Imre, a két jeles magyar kerttörténet-kutató nézetei ellentétesek. Míg Ormos egyértelműen kiáll a török hatás mellett,[223] Rapaics szerint *„a töröknek nem volt közvetlen hatása a magyar kertészetre. Téves felfogás, hogy török rabok, vagy török seregek hoztak volna virágot Magyarország meg nem szállt részébe. Még az erdélyi követek sem jutottak ilyesmihez, akik a török portán jártak."*[224]

Rapaics ezen állítását támasztja alá Csérer Lajos is, aki azt írja, hogy Bornemisza Anna 1672-es naplójegyzete szerint a fejedelemasszony elrendeli Gyulai Tamás portai követnek, hogy *„küldjön pomagránátfát és narancsfát",* de az visszajelenti, hogy azokat tengerentúlról, Kis-Ázsiából hozatva túl drágák, ezért nem küldhet.[225] Ugyanerre a levelezésre utal Biró József is „Erdélyi kastélyok" című könyvében.[226]

A török hódoltság alatt a nyugat-magyarországi részeken elsősorban a Nádasdy és a Batthyányi családok nevéhez fűződik a magyar kultúra és tudomány pártfogása. Az aranykorát élő Erdélyi Fejedelemségben Bethlen Gábor, I. Rákóczi György és I. Apafi Mihály azok, akik az országrészt minden szempontból felvirágoztatják. Apafi Mihály és felesége Bornemisza Anna ebesfalvi, küküllővári, székelyhídi, radnóti és fogarasi kertjei is híresek voltak az önálló Fejedelemség idejéből a 17. században. Udvari kertészük, Háji Péter Fogarason és Ebesfalván gyümölcsöst ültetett és díszkertet is épített: *„Rózsaberek, liliom, rezeda, kékviola, gyöngyvirág, szarkaláb nyíltak az árnyas hársak alatt, a ciprusligetekben s mindenfelöl patakocskák öntözték a virágágyakat; pompás volt a radnóti fejedelmi kert is, az 1667-i számadások 400 forint költségről beszélnek.*[227]

A Báthory Gábortól átvett fejedelemség gazdasági fellendülése Bethlen Gábor következetes országépítő politikájának köszönhető. Erdély gazdasági megerősödése, valamint az uralkodásban

---

[222] Fekete Albert (2008): *Lugaskert, filegória, halastó – erdélyi reneszánsz kertemlékeinkből* KORUNK (KOLOZSVÁR) (1222-8338 9008-9456): 19 7 pp 46-51.

[223] *„Erdély kertművészete a 16-17. század folyamán nem csak európai színvonalon állt, hanem az anyaországot meg is előzte. Az erdélyi fejedelemségnek a törökkel ápolt politikai kapcsolataia kertek növényanyagán is éreztették hatásukat: sok új virágmagvat és gumót kaptak Törökországból az erdélyi kertek."* In: Ormos Imre (1955): *A kerttervezés története és gyakorlata*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest 120.

[224] Rapaics Raymund (1932): i.m. 294.

[225] Csérer Lajos (1929): *Régi erdélyi kertek*. Pásztortűz 15.9., 99.

[226] Biró József (é.n.): i.m. 109.

[227] Biró József (é.n.): i.m. 109.

Bethlent követő I. Rákóczi György gazdaságpolitikája és hatalmas vagyona[228] továbbá hitvesének, Lórántffy Zsuzsannának kertszeretete teszi lehetővé a kertművészet térhódítását a Kárpát-medence keleti szegletében. Híresek ebből az időből a fejedelem lugast, kétszintes filagóriát, liktáriumot felvonultató porumbáki, görgényszentimrei, fogarasi kertjei. Szabályrendeletei is a javaival felelősen bánni tudó, jó gazda gondolkodásmódja szerint valók, mint például hadi „regulamentuma", amely így rendelkezik: *„Gyümölcsfát, vagy annak ágait senki levágni ne merészelje, mert valaki ezt cselekszi, keményen megveretik érte. Szőlőben senki kárt ne tegyen. Lóval ott ne járjon… mert aki ilyenben találtatik, elsőbben három pálcával megveretik, másodszor mindenétől megfosztatik, harmadszor megöletik."*[229]

A táj látványértékének felfedezése reneszánsz gyökerekkel bír, s a tájkép esztétikai értékének felismerése az erdélyi reneszánsz kertek esetében is tetten érhető. A táj látványa szükséglet az erdélyi reneszánsz térszervezésben is. Ennek a hipotézisnek egyik alátámasztója maga I. Rákóczi György (1630–1648) fejedelem, aki gyalui kastélyának középkori eredetű központi lakóépületét átalakíttatta, mert annak ablakaiból csak a várfalakra lehetett látni: „*Gyalu vára amint régen építtetett volt a négy toronybástyák közt mind környül vártákra és lövőlyukakra s azon belől a házak egy kis szoros piacával, azokat, hogy a házak kiesebb éggel és nézeléssel lehetnének, éppen a várnak belső kőfalai mellé vetetvén, és a vár piacát nagyon megbővíttetvén, és az házakat körös-környülmerőül mind alatt s fenn szép friss boltokra építtetvén, a házak ablakait mind a külső kőfalakon hagyatta …*"[230]

Az erdélyi reneszánsz kertkultúra kialakulásában jelentős szerepet játszottak a kezdetektől fogva a szerzetesrendek is. Tudományos tevékenységüknek köszönhetően születtek meg az első korabeli botanikai tanulmányok, kertleírások és kertészeti művek is. Ebben a tekintetben a kiemelkedő tevékenységet folytattak a ferences szerzetesek, akik közül jelen disszertáció 37. oldalán már utaltam Kájoni János és Leonardus Losteiner munkásságára.

A kolostorkertek hatalmas kerttörténeti jelentősége a különböző növényfajok – elsősorban gyümölcsök és gyógynövények – elterjesztésében áll, hiszen a szerzetesek távoli tájak haszonnövényeit hozták magukkal, melyek aztán a kolostorkertekben dolgozó laikus testvérek közvetítésével a környező falvakban terjedtek el, honosodtak meg. A korabeli kertek tervezésére és megépítésére Lippay György esztergomi érsek testvérének Lippay Jánosnak 1664-ben megjelent „Posoni kert" című munkájában találunk először részletes útmutatást. Ez a munka tulajdonképpen az első magyar nyelvű kertészeti szakkönyv, amelyben a korabeli virágokról, zöldségekről és gyümölcsökről, azok termesztéséről és fogyasztási módjairól, továbbá a kerti táblák és ágyások megtervezéséről tájékoztat: *„V. RESZ. Az Virágos kertnek Tábláirúl és azokban lévő czifraformaknakrendelésérűl …Hogy azért a' kerti formákhoz, a' táblákban, könnyebben hozzá juthass: minekelötte a' földön el-intézed, vessed a' papyrosra, és a' papyroson ki formált czifra szerént intézzed a' földön is…*"[231]

A kolostorkertészet képezte a világi (főúri és nemesi) kertek tudományos és szakmai alapjait, ami indokolja, hogy említés szintjén a kastélykertek kapcsán is megemlékezzünk ezekről.

A korszak kerttörténetén belül meghatározott önálló kutatási témák és elért új kutatási eredmények:

[228] Köpeczi Béla; Makkai László; Mócsy András; Szász Zoltán (1988): i.m. II. köt. 699-700.

[229] Részlet I. Rákóczi György „hadi regulamentumából" In: Köpeczi Béla; Makkai László; Mócsy András; Szász Zoltán (1988): i.m. II. köt. 712.

[230] Szakály Ferenc (szerk, 1980): Szalárdi János és siralmas magyar krónikája, Helikon, Budapest

[231] Lippay János (1664): *Posoni kert.* Cosmerovius Máthé Császár Urunk Őfelsége könyv-nyomtatója, Nagyszombat In: Stirling János (1995): i.m. 205-302 (Függelék)

- Erdélyi reneszánsz kertek és rezidenciák beazonosítása
- Jellemző reneszánsz kerti egységek meghatározása
- Jellemző reneszánsz kerti elemek meghatározása
- Erdélyi reneszánsz kertekben alkalmazott növényfajok
- Napjainkig fennmaradt késő reneszánsz kertemlékek beazonosítása

5.2.1.1. Erdélyi reneszánsz kertek és rezidenciák beazonosítása

A kutatás során 97 olyan erdélyi helyszínt sikerült beazonosítani, ahol levéltári források alapján bizonyíthatóan létezett késő reneszánsz kert. A beazonosított helyszínek térbeli elhelyezkedését, illetve listáját a ***57/a-b. mellékletek*** mutatják.
A helyszíneket két nagy kategóriába soroltam:

- „A" típusú helyszínek: amelyek esetében konkrét leírások dokumentálják a kertek létezését, kitérve azok egyes egységeire, elemeire. A 97 felkutatott késő reneszánsz helyszín közül 50 helyszín „A" típusú.
- „B" típusú helyszínek, amelyek esetében a kertet csak említik a leírások és nyilvántartások (azaz szó esik egy, vagy akár több kert létezéséről is egyik vagy másik helyszínhez köthetően), de konkrét, részletekbe menő leírás ezekről a kertekről nem került elő. A „B" típusú helyszínek száma 47.

5.2.1.2. Jellemző reneszánsz kerti egységek meghatározása

Kerti egységnek neveztem az önálló megnevezéssel és funkcióval bíró kertet vagy kertrészt. Megvizsgáltam, elemeztem és csoportosítottam a nyilvántartásokban említett kerti egységeket, azok gyakoriságát, illetve előfordulási helyeit. A vizsgálatok alapján összesen hat olyan jellemző kerti egységet határoztam meg, amelyek az erdélyi késő reneszánsz kertekben rendszeresen előfordultak. Ezek a következők: veteményeskert, virágoskert, gyümölcsöskert, méheskert, vadaskert, csűrkert. Ezeket a magyar és nemzetközi szakirodalom segítségével egyenként definiáltam. A hat fontosabb kerti egységen kívül néhány további, az erdélyi reneszánsz kertekre kevésbé jellemző kerti egységet is megemlítek (pl. függőkert, remetekert, olaszkert).[232] Megvizsgáltam és kielemeztem továbbá az egyes kerti egységek előfordulási gyakoriságát, továbbá a helyszíneken kutattam minden egyes esetben a hajdani kerti egységekre utaló nyomokat, emlékeket. A legjellemzőbb kerti egységek előfordulási helyeit az ***57/b. melléklet*** tartalmazza. Az alábbiakban következzék az erdélyi reneszánsz kertművészet hat legjellemzőbb kerti egységének részletes ismertetése.

5.2.1.2.1. Virágoskert

Táblás alaprajzú, geometrikus kerti egység, amelybe túlnyomóan lágyszárú, virágukkal díszítő, gyakran gyógyhatású, illetve fűszernövényeket ültettek, általában szabályos rendben. A virágoskertben a lágyszárúakon kívül esetenként fásszárú dísznövények is előfordultak, mint pl. a puszpáng (Tasnád, Szentbenedek, Siménfalva, Sepsikőröspatak), a ciprusfa (Fogaras, Nagysajó,

[232] Fekete Albert (2020): *Late Renaissance Garden Art in the Carpathian Basin*. Landscape & Environment 14 (1) 2020. 10-28.

Gernyeszeg, Ebesfalva, Olasztelek), az orgona (Nagysajó) vagy a hársfa (Uzdiszentpéter). A felkutatott 97 erdélyi reneszánsz helyszín közül 32-ben kerül említésre virágoskert.
Annak ellenére, hogy a virágoskert elsősorban díszítő funkciót látott el, sok helyen a veteményessel összevonva jelent meg. Jó példa erre a siménfalvi (1636) udvarház virágoskertje, amelynek része a veteményeskert, s ugyanitt szőlőlugasok („lugaskertek") is ki lettek alakítva. Erdélyben kizárólag a siménfalvi kertben történik említés díszesen alakított, formára ültetett növények alkalmazására (ami az itáliai és nyugat európai reneszánsz virágoskertekben bevett és tipikus díszkerti elem volt): „*Ez virágoskert vagyon négy részben szakasztva. … Ez első rész vagyon hat táblára ékesítve. Az első táblát igen szép virágok, mesterséges cifrás ültetéssel ékesítik; mind körös-környülliliummal ültettetett be, közepe sokféle füvekkel, virágokkal. Az második táblát az kapitán uram címere és titulusa, neve szép virágokkal, deák bötűkrekirajzolván ékesíti*."[233]
Virágoskertben található sövény- vagy szőlőszegélyről közölnek leírást az inventáriumok Gyekén (1696), Koródszentmártonban (1696), Szentbenedeken (1696) Mezőörményesen (1721), Vajdahunyadon (1681), Sorostélyon (1683), Szászcsanádban (1736), Nagyteremiben (1647), Borbereken (1694), Galacon (1676) és Ludason (1755).

5.2.1.2.2. Veteményeskert

Táblás alaprajzú, geometrikus kertrész, amelybe túlnyomóan zöldségféléket (esetenként takarmánynövényeket) ültettek. Az ***58. melléklet*** a görgényszentimrei várdomb alatti kastélyt és a mellette kialakított tábláskerteket ábrázolja.
Nagyteremiben, „a*z istálló fara mellett vagyon egy kilenc táblából álló lugasos veteményeskert, melyben szép szőlőtők és kevés gyümölcsfa is vagyon*,"[234] vagy Szurdokon: „*Vagyon az udvarház előtt egy veteményeskert, jó kertben álló, körös-környül hagymának, petrezselyemnek való táblákban*."[235]
Ha az elültetett zöldségfélék közül valamelyik nagyobb arányban jelent meg a kertben, akkor előfordult az is, hogy a veteményeskert az illető zöldségféle nevét vette fel. Így létezett káposztáskert pl. Görgényszentimrén (1652), Mezőszengyelen (1656), répáskert Marosillyén (1647), törökbúzáskert Branyicskán (1757). Kisebb kastélyokban a legtöbb konyhának volt tornáca, amely a vár vagy kastély udvarára nyílt, és gyakran tartozott hozzá veteményeskert.[236]
Kutatásaim során 49 késő reneszánsz erdélyi helyszínen azonosítottam be veteményeskertet.
A marosillyei reneszánsz veteményeskert 1647-es leírásából alább olvasható egy rövid részlet, amely a korabeli kerti szerszámokról is árulkodik: „*Azon jéghverem mellett vagyon egy veteményeskert kettőben szakasztva, ajtajai újak, sendely alatt, kötéssendely alatt az külső… Az táblái jobb részént szőlővel vadnak bekeritve. Azon kertben vagyon ásó, kapa, tisztitóvas, gereblye és vetemény…"*[237]

5.2.1.2.3. Gyümölcsöskert

Olyan kert, amelybe főként gyümölcsfákat ültettek. A veteményeshez hasonlóan a gyümölcsöskert neve itt is felvehette a domináns gyümölcsfajta nevét. Így ismerünk említéseket pl. meggyeskertről

[233] Siménfalva, 1636 = AAR, Jósika család hitbizományi levéltára Fasc. XVIII, Nr. 1. „*Joannes Glukovski de Benkvits, az erdélyi fejedelem német katonáinak főkapitánya siménfalvi udvarházában található javak leltára*."
[234] Nagyteremi, 1647 = AAR, Lázár család gyalakúti levéltára, Fasc. 48, Nr. 16. „*Néhai Kassai István árváinak Küküllő és Fehér vármegyei udvarházainál lévő javak leltára."*
[235] Szurdok, 1652 = ANR Cluj, Kemény család levéltára, Nr. 1565/a. „*A szurdoki udvarház leltára Lázár Péter idejében, 1652*"
[236] Benda Borbála (2004): *Étkezési szokások a 17. századi főúri udvarokban Magyarországon*, ELTE-BTK, PhD. disszertáció
[237] Kovács András (2004): *A marosillyei Veres-bástya*. Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, Kolozsvár, 34.

Uzdiszentpéteren (1679), almáskertről Csíkkozmáson (1688), vagy szilváskertről Görgényszentimrén (1652). A korabeli leírások 43 helyszínen említenek gyümölcsöskertet. Görgényszentimrén két szilváskert is volt, az alábbiak szerint: „*Az vár alatt van egy szilváskert, kiben alma-, körtvély-, szilva-, meggyfák vadnak … Ezen kert mellett van egy tóskert … Ezen kert mellett vagyon más egy kis szilváskert*."[238]

Gyümölcsöskertek (illetve gyümölcsfák) nagyon gyakran a virágos vagy veteményeskertekben is helyet kaptak. Ide sorolhatók például Négerfalva (1697), Borberek (1701), Szásznádas (1712), Szászcsanád (1736), Marosszentkirály (1753), Sárpatak (1736), Nagyercse (1750), Vajdahunyad (1681), Branyicska (1726), Szentbenedek (1784) vagy Mezőörményes (1721) kertjei. Meggykereki példa vegyes veteményes-gyümölcsöskertre: „*Az puszta kő udvarház mellett nyílik egy veteményes- és gyümölcsöskertre egy félszer ajtó*…"[239]

Kutatásaim során 45 helyszínen azonosítottam be gyümölcsöskertet. A leírások mellett korabeli térképek is ábrázolások is utaltak a gyümölcsöskertek meglétére. Az ***59. melléklet*** a segesvári várdomb teraszolt gyümölcsöskertjeit mutatja. A 17. század végi ábrázoláson ugyanakkor a várost átszelő Nagy-Küküllő folyó jobb oldalán elhelyezkedő módos polgárházak tábláskertjei is felfedezhetők.

5.2.1.2.4. Méheskert

A méheskert a késő reneszánszban általában vegyes kialakítású kert. Különálló méheskertről 12 helyszín esetében találtam említést. Leggyakrabban a virágoskertekbe helyezett méhkasok és kastartó állványok voltak azok az elemek, amelyeknek köszönhetően a virágoskert méheskertként funkcionált, de előfordult az is, hogy veteményesben vagy gyümölcsökertben helyezték el a méhkasokat. Virágoskertben elhelyezett méhkasokra példa Kendilóna (1716), gyümölcsösben elhelyezett méhkasokat Kőváron (1694) és Szászcsanádon (1736) írtak össze, míg veteményeskertben Galacon (1676), Kentelkén (1690), Egeresen (1699), Mezőörményesen (1728) és Görgényszentimrén (1692) voltak méhkasok. Olyan típust is találtam, ahol a veteményes és gyümölcsöskert volt együtt a méheskerttel, éspedig Búzán (1698). A méz és a viasz kiemelkedő szerepét a 17. századi erdélyi udvartartásban szemlélteti az alábbi leírás: „*Monostorainkban s főuraink asztalán a méznek nagy kelendősége volt. A liktáriumokat is vele készítették, továbbá a gyógyító füveket, fa- és virágvizeket is mézzel elegyítették. Legkedveltebbek voltak a rozmarin, rózsa- és tárkonyméz. A közkedvelt méhser is elő fordul a régi inventáriumok legtöbbjében, az asszonyok főleg mézes borral éltek… Majd minden uradalomban akadt méhész, méhekhez látó, vagy mézcsináló jobbágy. Rákóczinénak csupán Erdélyben, 1642-ben 1123 köpü méhe volt, méhsere 133 vederrel, sonkolyos méz 346, színméz 447 vederrel."*[240]

5.2.1.2.5. Vadaskert

A vadaskertek reneszánsz hatásra honosodtak meg Erdélyben, főként a várak és kastélyok körül.[241] Vadaskertet 11 helyen találtam a forráskutatás során. Szentdemeteren (1629) és Mezőörményesen (1728) szarvasok és bölények kerültek feljegyzésre a vadaskertekben (Szentdemeteren például 21 szarvast tartottak számon). Talán a vadaskerteknek köszönhető, hogy a reneszánsz kedvelt pávája már egy-egy erdélyi udvarházban is megtalálható. Szentdemeteren

[238] Görgény, 1652 = AAR, Ötvös Ágoston gyűjteménye. Id: B. Nagy Margit (1973): i.m. 109-111. „*I. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelem görgényi várának, udvarházának s az azokhoz tartozó ingó és ingatlan javaknak leltára, Görgény, 1652*"

[239] Meggykerék, 1647 = AAR, Lázár család gyalakúti levéltára, Fasc. 48, Nr. 16. „*Néhai Kassai István árváinak Küküllő és Fehér vármegyei udvarházainál lévő javak leltára, Meggykerék, 1647*"

[240] Thoroczkai Wigand Ede (1923): *A kert.* Pátria Kiadó, Budapest, 104.

[241] B. Nagy Margit (1970): i.m. 58.

1629-ben tíz volt belőlük. Ezen kívűl Galacon (1676), Bethlenben (1690), Zentelkén (1715) és Mezőbodonban (1629) is említenek pávamadarat a feljegyzések. Uzdiszentpéteren (1679) „tengeri ludat" és „tengeri nyulat" is összeírtak. Vadaskertről találtunk említést még Soborsinban, továbbá Gyalun (1676); ez utóbbi a Kis-Szamos partjáig nyúlt ki, és az 1676-os krónika szerint *„e vadkertben egy jó kútforrás és néhány alma, szilva és körtefák vannak… a bakszarvasok száma 6, a nőstényeké 18."*[242] A gyaluihoz közeli volt a Bánffy-család havasrekettyési vadaskertje, amelynek kiterjedése vitatott. Egyes források szerint 14 ha, míg mások szerint 70 ha lehetett. Ebben a vadaskertben a szarvasok mellett vapitit is tartottak.[243]

5.2.1.2.6. Csűrkert

Az erdélyi inventáriumokban egyik leggyakrabban említett késő reneszánsz kerti egység a csűrkert (vagy csűröskert). A csűrkert – amely egy gazdasági épületről, a csűrről kapta a nevét – nem hagyományos kertészeti-növénytermesztési termesztési céllal jött létre. Ez a kerti egység a csűr elhelyezését, megközelítését, a csűrben és a csűr körüli foglalatosságot biztosította (pakolás, tárolás, rendszerezés, közlekedés stb.). A csűröskert berendezése (csűr, gabonaasztagok, marhaakol) és funkciója révén a gazdálkodás központja volt, a gazdasági tevékenységet leválasztotta, elkülönítette a lakóterülettől.[244] Csűrkertet 22 erdélyi helyszínen azonosítottam.

5.2.1.3. Egyéb reneszánsz kerti egységek

A fentieken túl szükséges megemlítenem néhány további, az itáliai és nyugat-európai reneszánsz kertművészet kerti egységét, amelyek csupán elvétve fordultak elő az erdélyi kertekben. Ebből kifolyólag ezeket semmiképpen sem nevezhetjük Erdélyre jellemző reneszánsz kerti egységeknek.

- Függőkert („giardino pensile")

Kárpát-medencei viszonylatban mindössze két példát találtam függőkertre ebből az időszakból: a visegrádi palotakertben[245] (melyről elsőként Oláh Miklós tudósít) illetve a gyulafehérvári fejedelmi kertben említik. Ezek közül a visegrádi – amely Mátyás királyhoz köthető – korai reneszánsz gyökerekkel rendelkezik, míg a 17. századi gyulafehérvári fejedelmi függőkert késő reneszánsz kerttörténeti kuriózumnak számít. Kovács András szerint helytelen Ormos Imre azon megállapítása, miszerint *„híresek voltak Bethlen Gábor függőkertjei Gyulafehérvárott"*[246] mert azokat néhány évvel Bethlen Gábor halála után, I. Rákóczi György fejedelemsége alatt építették. Nem tartja azonban lehetetlennek, hogy Bethlen Gábor, aki a gyulafehérvári vár és fejedelmi palota felújítását szorgalmazza, és részben végzi, tervezi meg ezeket a függőkerteket, megépítésükre azonban 1629-ben bekövetkezett halála miatt már nem jut ideje. A fejedelmi székben őt követő I. Rákóczi György valósítja meg tulajdonképpen Bethlen terveit a függőkert megépítésével. Ugyanakkor Ormos állítását Biró József azon közlése támasztja alá, mely szerint „*Bethlen Gábor függőkerteket építtet Fehérvárt*."[247]

[242] Takács Sándor (1915-1917): *Rajzok a török világból*. Budapest, Akadémiai Kiadó I-III, III. köt. 401.
[243] Csőre Pál (1997): *Vadaskertek a régi Magyarországon*. Budapest, Mezőgazdasági Kiadó, 112.
[244] B. Nagy Margit (1970): *A zsibói kastély* In: B. Nagy Margit (1970): Reneszánsz és barokk Erdélyben. Kriterion Kiadó, Bukarest, 18.
[245] Rapaics Raymund (1940): i.m. 50-53.
[246] Ormos Imre (1955): i.m. 120.
[247] Biró József (é.n.): i.m. 108.

- Remetekert

Azokban a kertekben volt jellemző, ahol kolostor is állt. Itt ténylegesen remeték éltek, innen az elnevezés. Erre utalást a pozsonyi érsekkertben találtam egyedül.[248] Erdélyi helyszín esetében sehol nem említik a késő reneszánsz időszakában. A későbbiekben ismerünk kastélykertekben elhelyezett remetelakokat, pl. Kerlésen, Szászfenesen. Ezeknek lehetnek késő reneszánsz gyökerei, de ilyen irányú bizonyítékokat kutatásaim során nem találtam.

- Olaszkert

Délszaki dísz- és haszonnövények kertrésze, amelyben narancs-, citrom- és gránátalmafák, illetve egyéb déli származású cserjék voltak cserepekbe kiültetve. Általában az üvegházak, télikertek közvetlen közelében alakították ki, hogy a hidegre érzékeny növényeket könnyen bepakolhassák a tél közeledtével. Erdélyben a 18. századtól kezdett elterjedni. Olaszkertre magyar vonatkozásban egyedül Pozsony prímási kertjében találtam leírást, illetve ábrázolást, erdélyi említése nem ismert, bár az inventáriumok több helyszín esetében is beszámolnak délszaki növényekről.

5.2.1.4. Jellemző reneszánsz kerti elemek meghatározása

A késő reneszánsz magyar kertek egységeiben, azokhoz szervesen kapcsolódva, a korszakra jellemző tipikus funkcionális, illetve díszítő kerti elemeket is meghatároztam.

5.2.1.4.1. Lugas

A lugas lécekből ácsolt, vesszőből font vagy egyéb anyagból rács-szerűen kiképzett és kúszónövénnyel befuttatott, szellős, ajtó nélküli, könnyűszerkezetes kerti építmény, amely főleg árnyas pihenőhelyül, sétáló folyosóként használatos. Az erdélyi reneszánsz kertekben általában szőlőt futtattak fel a mesterségesen kialakított támrendszerre, de több helyen találkozhatunk olyan megoldással is, amelynél nem volt külön kiépített támrendszer, hanem kordonra („spalír”-ra) nevelt gyümölcsfák alkották az árnyas lugast.[249] A vizsgált helyszínek közül 19 helyen találkoztam lugas leírással vagy említéssel, többek között Nagyteremiben (1647), Drassón (1647), Búzásbocsárdon (1656), Mezőörményesen (1721), Branyicskán (1744), Marosszentkirályon (1753). A lugas, mint kerti elem, a virágos-, veteményes- és gyümölcsös kertekben egyaránt előfordult.
A lugas alkalmazása kapcsán jelenik meg gyakran az összeírásokban a „lugaskert” kifejezés is, amelyben leginkább szőlőt futtattak fel valamilyen épített szerkezetre, de több helyen találkozhatunk olyan megoldással, amelynél gyümölcsfák alkották a lugast. Marosszentkirályon épített favázra volt felfuttatva a szőlő, a többi kerttel ellentétben, amelyekben a támrendszert élőfa alkotta. A lugaskert esetében is gyakran előfordult, hogy ez a veteményeskerttel együtt került kialakításra.
A lugas térkompozíciós szerepe is jelentős, hiszen ez egy általában kerti utak mentén kialakított, elnyújtott, tengelyes szerkezetű építmény, amely meghatározott irányba tereli a látogatót, dinamikus, mozgást generáló hatással bír, látványtengelyt jelöl.

5.2.1.4.2. Filagória

A filagória (vagy filegória) általában egyetlen helyiségből álló, kisméretű, fedett kerti építmény, amely főleg árnyas pihenőhelyül használatos. Többnyire szabadon álló, oldalain rendszerint nyitott, szellős kerti lak („*kerti ház*”). Alaprajza leggyakrabban hat- vagy nyolcszöget, néha

[248] Rapaics Raymund (1940): i.m. 80.
[249] Stirling János (1996): i.m. 48-55.

négyszöget vagy kört formáz. Tartószerkezete tipikusan tölgygerenda (gyakran kőlábazatra helyezett felépítmény), oldala deszkázott, illetve lécekkel, esetenként fafaragványokkal, festéssel díszített. Tetőfedése hagyományosan fenyőzsindely, tornya tetején bádog zászlócskával („*vitorla*").

B. Nagy Margit építészeti jelentőségüket abban látja, hogy az árkádos nyílt homlokzatú kastélyok kialakulásában a tornácok mellett nagy szerepük volt ezeknek a „*különálló nyári házaknak, kerti mulató filegóriáknak s a telek különböző részein elhelyezett filegóriaszerű színecskéknek*."[250]

Kutatásaim során 24 helyszínen azonosítottam be filagória jelenlétét. Virágos, veteményes és gyümölcsös kertekben egyaránt előfordul. Közkedvelt pihenőhely volt a reneszánsz kertekben, de emellett jelentős kompozíciós szereppel is bírt (központi, épített elem, hangsúlyos látványelem). Főként utak kereszteződésében, tengelyek lezárásában, vagy a kert magaslati pontjain helyezték el. Erősen épített, pontszerű jellege, tartózkodásra szánt funkciója a kerti kompozíció statikus, meghatározó kompozíciós elemévé emeli, amint az a miklósvári Kálnoky kastély kertjében is le van írva: *„A' Konyha előtt lévő Tónak az közepén vagyon egy deszkábul csinált Tornácz, avagy Filegoria, hegyessen szarvazott úi sendelyezet alatt: vitorlás, mellyFilegoriara vagyon Cserefakon álló hosszu folyosóra nyilik…. Innen ki jövéndel fele, vagyon az megirt házok mellett lévő más Tonak az közepin egy Filegoria, nyolcz Szegre deszkábul csinálva, hegyessenSzarvazotuy, Czifrázot, Sendelyzes alatt, regi Tölgy fábul való hidgya vagyon…"*[251]

Lugas és filagória kapcsolatára is találtam példákat. Ezek szerint Magyarbükkösön lugaskertben helyezkedett el a filagória, míg Bethlenszentmiklóson három lugas volt kialakítva, s mindegyiknek a végét egy-egy filagória zárta le. A levéltári források segítségével 22 helyszínen azonosítottam filagória jelenlétét.

5.2.1.4.3. Halastó

A korszak halastavai többnyire mellőzték a reneszánsz kertek geometrikus szerkesztési elveit. Jellemzően a patakmedrek elgátolásával hozták létre ezeket, de néha források, kutak vizét, vagy kiszélesedő völgyfők csapadékvizét gyűjtötték tavakba. A tavak helyét nagyon gondosan, a terepi viszonyokat maximálisan kihasználva választották ki, ezért sokszor nem is kapcsolódtak közvetlenül magához a kerthez. A halastavakat többnyire komplex módon hasznosították (malomtavak és víztározók is voltak egyben). Kutatásaim során 17 helyszínen találkoztam halastóval. Gróf Kálnoky Sámuel sepsikőröspataki javainak inventáriumában például a következő említés olvasható: „*Ezen kertbül nyilik a' nagy viragos és veteményeskertre egy felszer retezes, retezfős Aitó. Ezen kertnek némelly része vagyon Táblákra fel osztva, Pusztpángal és Gyümölcs fákkal körül ültetve, más része pedigh külömb-külömb fele veteményeknek van fel Szagatva. Vagyon ezen kertben két halas Tóo, két hal Tartó*.[252]

Más inventáriumok is gyakran említik a halastavak mellett a haltartókat. Ezek többnyire gerendával stabilizált, a halastavaknál lényegesen kisebb űrtartalmú, medence-szerű építmények, ezekben tárolták (mutogatták, majd innen kihalászva fogyasztották) az élő halakat. Kis méreteik és a táplálékszervezetek hiánya miatt csak a halak időszakos tárolására lehettek alkalmasak.

A görgényszentimrei kertleírás haltartóval kombinált filagóriát ismertet. A haltartó („*tó*") vízutánpótlását a tetőről összegyűjtött esővíz segítségével oldották meg: „*Ugyan a vár piacán vagyon egy bevágott cserfa gerendákkal béllett oldalú tó, kibe az házak zsendelyéről négy*

[250] B. Nagy Margit (1970): *A zsibói kastély* In: B. Nagy Margit (1970): Reneszánsz és barokk Erdélyben. Kriterion Kiadó, Bukarest, 49.

[251] Tüdős S. Kinga (1998): *Székely főnemesi életmód a XVII. század alkonyán*, Kriterion Könyviadó, Bukarest-Kolozsvár, 196.

[252] Tüdős S. Kinga (1998): i.m. 204.

csatornákon foly be az esővíz, kik lábakon állanak.... Az filagória tizennégy, kötéses deszkával borított lábakon áll, oldala gyalult deszkás, pártázatos. Vagyon ez filagóriának hat kinyíló ablaki, betolyó táblái mindeniknek."[253]

5.2.1.4.4. Egyéb reneszánsz kerti elemek

A kerti elemek tekintetében is találunk olyanokat, amelyek tipikusak voltak a nyugat-európai kertekben, de a Kárpát-medencében és azon belül Erdélyben csupán elvétve fordultak elő. Ezeket így nem nevezhetjük az erdélyi reneszánsz kertek tipikus elemeinek, de érdemes ezekről is megemlékezni. Ilyen a topiarium (formára nyírott puszpángsövény, Erdélyben pl. Siménfalván), a napóra, a pergola (Alvincen) és a spalír (amely a lugassal némiképp rokon). További két reneszánsz gyökerekkel bíró kerti elem – a grotta és a vízjáték (szökőkút) – elterjedt ugyan a Kárpát-medencében, de többnyire csak a későbbi századokban, így előfordulásuk okán az erdélyi barokk kertek díszítő elemeiként tartjuk ezeket számon.

Mindemellett a gyulafehérvári fejedelmi palota 1664-es, Evlija Cselebi által közölt leírásában találkozunk a korszak erdélyi kertjeiben ritka vízjátékokkal: *„A vár keleti oldalán levő fal felett, síkságra tekintve áll a királyoknak ritkaszép palotája… Különböző alsó és felső helyiségeiben szökőkutak, víztartó medencékés csurgók vannak, melyekben tiszta víz bugyog… E város levegője és vize, kertjei, szőlője kellemesek"*[254]

5.2.1.5. Erdélyi reneszánsz kertekben alkalmazott növényfajok

Az erdélyi késő reneszánsz kertek növényalkalmazásának kutatási alapjait elsősorban az inventáriumok (leltárak) és konskripciók(összeírások) képezik. A növényalkalmazás vizsgálatát az összeírások növénylistáinak elemzésével végeztem, amelyek felsorolják a kertekbe ültetett növényfajokat. Voltak azonban olyan esetek is, amikor nem az élő növény alapján állapítottam meg a termesztett kultúrák fajösszetételét, hanem a birtokon saját kezűleg készített és az összeírásokban felsorolt növényi párlatokból és főzetekből is lehetett ezekre következtetni. Fogaras váruradalmának 1632-es összeírása[255] például öt tételes listában említi a mai lekvárok őseinek tekinthető „*liktáriumokat*", amelyeknek az összetevői – aszalt szilva, birsalma, görögdinnye, aszalt barack – ugyancsak a korabeli erdélyi termesztett növényekre utalnak (***60. melléklet***). Hasonlóképpen, a pincékben, csűrökben tárolt termények összeírásai is sok információval szolgáltak az alkalmazott növényfajokat illetően.

A korabeli hazai (erdélyi kiadású) szakácskönyvek mindegyike, így pl. Apor Zsuzsánna befőzést segítő „*liktáriumos könyve*" (1727), Nánási István szakácskönyve (1771, Bolya), Wesselényi Kata szakácskönyve (1772, Szeben), Mikes Mária szakácskönyve (1784), vagy „A jó gazdasszony szakácskönyve" (18. sz. vége, Kolozsvár) felsorolta a szükséges nyersanyagok között az almát, citromot, narancsot, azok leveleit, fügét, meggyet (aszaltat is), cseresznyét, barackot, szilvát (zöld szilvát is), málnát, epret, ribizlit, egrest (éretlent is), szőlőt, somot, diót (zöld diót is), mandulát, pisztáciát, barackmagot, valamint bodzát. Ugyancsak használtak a főzéshez a szakácskönyvek szerint sóskát, spenótot, káposztát, karfiolt, tormát, zöldborsót, articsókát, vöröshagymát,

[253] Görgény, 1652 = AAR, Ötvös Ágoston gyűjteménye, idézi B. Nagy Margit (1973): i.m. 103, 109. *„1652. Görgény I. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelem görgényi várának, udvarházának s az azokhoz tartozó ingó és ingatlan javaknak leltára*"

[254] Karácson Imre (1985): i.m. 118.

[255] Fogaras, 1632 = MNL OL E 156 a. Fasc. 014. No. 039. INT: https://archives.hungaricana.hu/hu/urbarium/ *„Inventarium, melyet Kisfaludi András a gyulafehérvári káptalan requisitora és a kancellária officiálisa Horváth Boldizsár készítettek. Az erdélyi fejedelmi fiskus javai. Fogaras váruradalma*"

fokhagymát, mogyoróhagymát, uborkát, olívabogyót, de különféle virágok szirmait (rózsa, szegfű, viola, gyöngy, bazsarózsa) is.[256]
Természetesen a leltárba vett termesztett növényfajok száma nagyban függött az összeírást végző személyek kertészeti ismereteitől (ez ugyanis perdöntő volt abban, hogy sikerült-e neki helyesen és teljeskörűen beazonosítani a kertekben használt növényválasztékot), továbbá a felmérés időpontjától (őszi-téli felmérések során a lágyszárú növények többsége hiányzott a kertekből). Az összeírásokat szinte minden helyszínen más végezte; az összeírások tág időkerete, valamint a korabeli magyar vagy akár az eltérő helyi, regionális nevezéktan is vezethet pontatlanságokhoz ebben az értelemben. Nem minden esetben egyértelmű például, hogy a répa takarmányrépát, sárgarépát vagy esetleg fehérrépát jelöl. Helyenként megjelenik a sárgarépa erdélyi elnevezése („*murok*"), illetve a petrezselyem is; van, ahol a bab helyett az ugyancsak helyi „*fuszujka*" elnevezést rögzíti a leírás. A ribiszke korabeli neve is több változatban felmerül (pl. „*tengeri szőlő*" vagy „*veres szőlő*"). A rózsának is számos változatával („*parlagi rózsa*", „*kerti rózsa*", „*Rosa fa*") találkozhatunk a leírásokban, amelyeket nem részleteztem a kutatási eredmények bemutatásánál. Hasonló a helyzet a menta esetében is („*menta*", „*fodrosmenta*", „*Boldogasszony mentája*").[257]
Az erdélyi reneszánsz kertekben használt növények osztályozását és bemutatását az alábbi három legfontosabb kategóriában végeztem.

- **Virágok (és virágoskertekben alkalmazott gyógy- és fűszernövények)**

A kutatás során 42 különböző, virágoskertekben használt növényfajt sikerült összegyűjteni. Ezek közül három virág („*fejérhátú virág*", „*gyengefű*", „*koldustáska*") rendszertani beazonosítása a levéltári anyagokban használt népi nevezéktan alapján nem sikerült, így ezekről nem tudni pontosan milyen virágfajokhoz is tartoznak. Ha összevetjük ezt a fajszámot Lippay „Virágos kert"-jében közölt mintegy 150 dísznövény-fajjal, akkor szegényesnek tűnhet. Mindemellett a virágfajok száma az erdélyi rezidenciakertekben is nagyobb lehetett. Jelen kutatásomban közölt, az erdélyi kertekre jellemző virágtaxonok alacsonyabb száma abból is adódhat, hogy míg a pozsonyi érsekkert növényanyagában a virágházi fajok is szerepelnek, addig kutatásom kizárólag a szabadföldi (kerti) virágfajokra vonatkozik. A pozsonyi érseki kert részletes kertleírása egyedi és kivételes a 17. századi magyar kertkultúrát tekintve, ehhez hasonló terjedelmű és konkrétumokban is gazdag anyagról nem tudunk. Ez is magyarázata lehet a fajtaválaszték-különbségnek, hiszen a sok esetben még feldolgozatlan erdélyi forrásanyag, a gyakran felületes tudósítások is hozzájárulhatnak a korabeli levéltári adatok hiányosságaihoz. A felhasznált dísznövények előfordulási helyeit a ***61. melléklet*** mutatja. Ebből látható, hogy a leggazdagabb virágválaszték Kománán (25 különböző virágtaxon) illetve Uzdiszentpéteren (24 virágtaxon) volt. A legelterjedtebb virágok a rózsa különböző válfajai (10 helyszínen), a zsálya és a liliom (9 helyszínen) valamint a szegfű (7 helyszínen) voltak. Ugyanakkor pl. a harangvirág, orgona, bazsalikom vagy bársonyvirág csak egy-egy kertben fordultak elő.

- **Zöldségek (valamint veteményeskertekben alkalmazott takarmánynövények)**

A kutatás során 30 különböző, veteményeskerti növényfajt sikerült összegyűjteni. A felhasznált növények jellemző paramétereit a ***62. melléklet*** mutatja. Megállapítható, hogy a leggyakoribb zöldség- és takarmánynövények a káposzta (21 helyszínen), a búza (20 helyszínen) illetve a kender

[256] Füreder Balázs (2009): *A „Hosszú reneszánsz konyhakultúra" magyar nyelvű szakácskönyveinek bemutatása és összehasonlító elemzése*, PhD disszertáció, Debreceni Egyetem, BTK (kézirat): content (unideb.hu). 45-72.
[257] Fekete Albert, Sárospataki Máté (2023): *Plant Use in the Late Renaissance Gardens of the 17–18th Century Transylvania* PLANTS: 12 9 Paper, 1798.

(14 helyszínen) és a zab (13 helyszínen) voltak, míg a legritkábbak közé tartozott például a tök, a turbolya, a saláta vagy a spárga (ezeket csupán egy-egy helyszínen említették).

- **Gyümölcsök**

A 17-18. századi inventáriumok alapján a domináns gyümölcsfajta Erdélyben a szilva volt, amelyet 24 kertben írtak le. Ezt követte a szőlő (20 helyszínen) illetve a meggy (17 helyszínen). Ritka gyümölcsnek számított a cseresznye és a mandula, de termesztetek borbolyát és őszibarackot is, sőt Uzdiszentpéteren citromot, Fogarason és Keresden pedig olajfát is rögzítenek az összeírások. A felhasznált gyümölcsfajok jellemző paramétereit az ***63***. és ***64. mellékletek*** mutatják.
Az inventáriumok fájó hiányossága, hogy – valószínűleg az összeírók szakmai ismereteinek hiánya miatt – szinte egyáltalán nem nevezik meg az leltározott gyümölcsfajtákat, pedig más forrásokból tudjuk, hogy abban az időben már számos gyümölcsfajtát ismertek és termesztettek Magyarországon. Lippay például részletes felsorolást adott művében az egyes gyümölcsfajok fajtáiról, közöttük a hazai fajtákról is, megkülönböztetve 4 köszméte, 3 ribizli, 4 kajszi, 6 barack, 10 szilva, 23 alma, 26 körte, 4 meggy és 6 cseresznyefajtát.[258] Ezek egy része tájfajtaként (pl. a „*Pónyik*" és a „*Batul*" almafajták), másik része viszont külföldről behozott fajtaként (pl. „*Téli esperes*" vagy a „*Téli Kálmán*" körtefajták) vált ismertté. A „*Kétszertermő körte*" például erdélyi származással bír, hiszen Batthyányné Bánnfy Kata nagyasszony 1556-ban Miksa cseh királynak olyan körtefáról küldött oltóágat, amely háromszor terem egy évben. Erdélyből került tehát német, majd francia területre és onnan, később, mint külhoni fajta érkezett vissza hozzánk.[259]
Kiegészítésként jegyzem meg, hogy – bár nem kifejezetten gyümölcstermő növény, és nem is csak a kertekben alkalmazták, de az egész Kárpát-medencében nagy hatással volt a magyar kertkultúra fejlődésére – ebben az időszakban történt a több leírásban is említett fehér akác (*Robinia pseudoacacia*) nagyarányú telepítése, amely mindmáig az egyetlen tömegesen telepített fafaja magyar falvakban, a gyümölcsfáktól eltekintve.[260]

5.2.1.6. Késő reneszánsz erdélyi kertemlékek napjainkban

Jó állapotban fennmaradt reneszánsz vagy késő reneszánsz kertemlékekkel Erdélyben nem rendelkezünk. Az átalakult vagy módosult állapotban helyenként még fellelhető, erősen megrongált, sokszor nehezen felismerhető és beazonosítható kertemlékek száma is elenyésző. Ennek fő oka a 17. században virágkorát élő késő reneszánsz időszaka óta eltelt hosszú idő, amely az épületekhez képest meglehetősen efemer élettartamú kerti egységek és elemek teljes pusztulásához, vagy átépítéshez vezetett. Az időközben teret hódító újabb, a reneszánsz eszmeiségétől és formai megoldásaitól eltérő stílustörténeti áramlatok is közrejátszottak a reneszánsz formák felszámolásában. A 17-20. század fegyveres és politikai konfliktusai (Oszmán invázió, II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc, 1848-49-es szabadságharc, I. és II. Világháború,

[258] Lippay János (1664): *Posoni kert.* Cosmerovius Máthé Császár Urunk Őfelsége könyv-nyomtatója, Nagyszombat In: Stirling János (1995): i.m. 205-302 (Függelék)

[259] Szani Zsolt (2022): *Gyümölcsfajtákban rejlő kulturális és ökológiai lehetőségek a történeti kertek megújítása szemszögéből* címűelőadás; elhangzott a Magyar Kertörökség Alapítvány „Díszes haszonkertek. Várak, paloták, kastélyok, udvarházak és egyházi központok kertörökségének múltja és jövője" c. konferenciáján, Budapesten, 2022. április 21.

[260] Terpó András (2000): *A táj szinantropizációja a nagy történelmi sorsfordulók idején*. In: Füleky György (szerk), A táj változásai a Kárpát-medencében a történelmi események hatására, Kulturális Örökség Igazgatósága, Budapest-Gödöllő, 18-25.

majd az ezt követő kommunista rezsimek diktálta államosítások, tulajdonviszony-változások stb.) egyaránt hozzájárultak ahhoz, hogy napjainkban nem beszélhetünk jelentős késő reneszánsz kertörökségről a Kárpát-medencében.
Mindezek ellenére kutatásaink során egyes vizsgált helyszíneken sikerült beazonosítani reneszánsz eredetű kerti egységek vagy elemek maradványait. Ezek többnyire olyan nagymértékű földmunkák során létrehozott terepalakítások, amelyek az évszázadok múltával sem tűntek el nyomtalanul: várárkok, védművek, halastavak, csatornák, földteraszok, illetve ezek maradványai.
A terepbejárások során beazonosított reneszánsz eredetű kerti elemek listáját, illetve az ezekhez kapcsolódó fotódokumentációt a ***65/a-e. mellékletek*** tartalmazzák.

Összefoglalás

A reneszánsz korszak erdélyi kertjei formai szempontból követték az itáliai reneszánsz fő ideológiai és kompozíciós elveit, geometrikus alaprajzi kialakítását. A kerti kompozíció itt is az Európa-szerte ismert szerkezet alapmotívumára a négy egységre (illetve ennek többszöröseire) oszott tábláskertre épül, gyakorta ötvözve a haszon- és díszkerti növényeket, termesztési elveket. A virágos-, veteményes- és a gyümölcsöskert hol egymástól jól elhatárolva, hol összekeveredve fordult elő. Ez egyértelműen igazolja, hogy a késő reneszánsz kertekben sem vált szét a díszkerti és a haszonkerti, azaz a díszítő és a termesztő funkció. Az erdélyi reneszánsz kert főként hazai növényeivel, szegélyes ágyásaival hosszú időn keresztül tartotta magát, s később a falusi parasztkert mintaképévé vált.
Az erdélyi reneszánsz kertek sajátos jellemvonásai, hogy nyugat-európai analógiáikhoz képest 100-150 évvel később élték virágkorukat, illetve, hogy méreteiket, főbb szerkezeti egységeiket és elemeiket tekintve – gazdasági okokra visszavezethetően – kisebbek és szerényebb kialakításúak voltak.
A feltárt növénylisták és jegyzékek segítenek átlátni a 17-18. századi erdélyi rezidenciakertek növényalkalmazási szokásait, s egyúttal betekintést nyújtanak a korabeli kertkultúra színvonalába és az alkalmazott növényválaszték változatosságába. Látható ezekből, hogy a reneszánsz kertekben a lágyszárú haszon- és dísznövények, valamint a gyümölcsfák és -cserjék játszanak kiemelkedő szerepet. Egyáltalán nem, vagy csak szórványosan találkozunk díszfákkal és díszcserjékkel az erdélyi reneszánsz kertekben, mindössze néhány helyszínen említik a ciprust, a hársat, illetve a puszpángot, és ezek ki is merítik a kertek dendrológiai jellegét.
A kutatás rámutat ugyanakkor a növényalkalmazási hagyományokra, bizonyítva számos kultúrnövény jelenlétét, folytonosságát és kortárs alkalmazhatóságát is az erdélyi kertekben.

5.2.2. Erdélyi barokk kertművészet

A 16. század második felében kifejlődött és a 17. század második felére egész Európát uraló új stílus, a barokk, a kertépítészetben is hatalmas átalakulásokat eredményezett. A római katolikus egyház felemelkedésének időszaka ez, az ellenreformáció és a politikai abszolutizmus kora. Elterjedését azonban, magasabb erkölcsi szférában, a katolikus restaurációnak, s ennek keretében a jezsuiták működésének köszönheti a mozgalom.[261] A barokk ideológia szerint a halandók Isten felé irányuló tekintetét a templomok égbe szökő tornyai és az épületek díszítettsége akarja ámulatba ejteni, hatalmat, tekintélyt és gazdagságot sugározva. Az egyházi mintát követve,

[261] Szekfű Gyula (1928): *Magyar történet.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. http://mek.niif.hu/07100/07139/html/0002/index.html

profánabb módon ugyan, de a világi építészetben és művészetben, a pompakedvelő arisztokrácia köreiben és kertjeiben is megjelenik a barokk a 17. század folyamán.

A barokk kertek lényegét a magyar szakirodalomban legérzékletesebben Jámbor Imre fogalmazza meg: „*A barokk kertben a terep is dinamikus formát kap, eltérő szintkülönbséggel egymás felett emelkedő teraszok sorozata keretezi az épületet, vagy vezet az épülethez. A felszín ezért, bár síkokból építkezik, erősen plasztikus, hullámzó lesz. (…) A kerti képben térbeli görbék jelennek meg, a formákban egyfajta dinamizmus érvényesül, kitáguló, összehúzódó, kiöblösödő, előre ugró, lesüllyedő, kiemelkedő terek. (…) A kert határai is kitágulnak. A barokk kert a táj távoli elemeit, látványát bekapcsolja a kerti képbe, mintegy részévé teszi azt és ezzel igen erős távlatot, nagyvonalú perspektívát ad az együttesnek*."[262]

A barokk kert, mint művészi alkotás célja díszesebbé tenni, túlszárnyalni a természeti előképet, ahogyan az Madeleine du Scudéry Vaux-le-Vicomte-i kertleírásában olvasható: „*Amint a nagy szögletes medencét elhagyva lejjebb ereszkedünk, egy rendkívül meglepő dolgot tapasztalunk. Valóban, a képzelőerő nem képes ennél hatalmasabbat, kellemesebbet és csodálatosabbat alkotni. A Természet, bármekkora hatalmais legyen, nem képes ily gyönyörűségeset létrehozni. Amit itt látunk, az a művészet és a természet közös mesterműve*."[263]

Az erdélyi barokk kertek elsősorban a Bécshez hű arisztokrata családok rezidenciáihoz, továbbá a római katolikus egyházi központokhoz (püspökségek, nagyobb rendházak) kapcsolódva alakultak ki. Ahogyan a reneszánszban, erdélyi viszonylatban, gyakorlatilag a barokk időszakban sem beszélhetünk érdemben polgári kertkultúráról. Ennek megfelelően jelen tanulmány a kastélykertek és az egyházi kertek kutatására összpontosít. A fejezet fő célkitűzése bemutatni az erdélyi barokk rezidenciakertek kialakulásának körülményeit, történelmi és gazdasági hátterét, sajátosságait. Cél továbbá rendszerezni és konkrét példákon keresztül tipizálni a felkutatott barokk kerteket, adalékokkal szolgálva ezek szerepére és jelentőségére a magyar és európai kertművészetben.

Az erdélyi barokk kertek jellemzőinek kutatását európai kontextusban[264] kell elvégezni, figyelembe véve a példaértékű korabeli barokk előképeket, tanulmányozva azok kompozíciós és funkcionális

---

[262] Jámbor Imre (2009): *Bevezetés a kertépítés történetébe* INT: Dr. Jámbor Imre - Bevezetés a kertépítészet történetébe (doksi.net)

[263] du Scudéry, Madelein (1661): *Clélie*. V. kötet, 3. rész. Idézi: Tarnay, L. (2011.): *Az esztétika tapasztalati alapjai*. Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar http://janus.ttk.pte.hu/tamop/tananyagok/esztetika_tap_alap/76_az_angol_kert.html

[264] Gothein, Marie Luise (1914): *Geschichte der Gartenkunst.Von der Renaissance in Frankreich bis zur Gegenwart (Band 2).* Diederichs: Jena, Germany; Cormier, Chantal Marie (1992): *Seventeenth-Century Garden Theory in France: Its Culmination at Vaux-le-Vicomte*. Master's Thesis, Department of Art History, McGill University, Montreal, QC, Canada, March.; Mukerji, Chandra (1994): *The Political Mobilization of Nature in Seventeenth-Century French Formal Gardens*. Theory Soc., 23, 651–677.; Weiss, Allen (1995): *Mirrors of Infinity: The French Formal Garden and 17th-Century Metaphysics*. Princeton Architectural Press: New York, NY, USA; Steenbergen, Clemens; Reh, Wouter (1995): *Architecture and Landscape: The Design Experiment of the Great European Gardens and Landscapes*. Prestel: München, Germany, 1996; Baridon, Michel (1998): *The scientific imagination and the Baroque garden.* Stud. Hist. Gard. Des. Landsc. 1998, 18, 5–19.; Morgan, Luke (2009): *The Baroque garden*. In: Snodin, Michel; Llewellyn, Nigel (Eds, 2009): *The Baroque: Style in the Age of Magnificence, 1620–1800*; Victoria and Albert Museum: London, UK, pp. 276–277; Dobrilovic, Marko (2010): *Vegetation elements in Baroque Gardens (The influence of foreign plants on the Baroque Programme).* Acta Hortic. 2010, 881, 899–904; Turner, Tom (2011): *European Gardens - History, Philosophy and Design*; Routledge: London, UK, 2011.; Vermes, Gábor (2012): *"Extra Hungariam non est Vita" and the Baroque in 18th and Early 19th Century Hungary*. Hung. Stud. Rev. 2012, 39, 21–34.; Nurme, Sulev; Nutt, Nele; Hiob, Mart; Hess, Daniel Baldwin (2012): *Talking ruins: The legacy of baroque garden designin Manor Parks of Estonia*. In Kluiving, S.J., Guttmann-Bond, E.B. (Eds.): Landscape Archaeology between Art and Science: From a Multi- to an Interdisciplinary Approach; Series: Landscape and Heritage Research; Amsterdam University Press: Amsterdam, The Netherlands, 2012; 115-126. Available online: https://www.jstor.org/stable/j.ctt6wp79m (accessed on 28 January 2022); Zgarbová,

jellemzőit. Ebből a szempontból Vaux le Vicomte (FR), Versailles (FR), Montalto (IT), Caserta (IT), HamptonCourt (UK), Het Loo (NL), Frederiksborg (DK), Herrenhausen (D), Nymphenburg (D), Sanssouci (D), Schönbrunn (AU), Belvedere (AU), Peterhof (RU) vagy Esterháza (HU) átfogó és vonatkozó európai mintaként használható.
A szakirodalom a barokk kertművészet kialakulását a lúdláb sétány megjelenéséhez és az ortogonális alaprajzi rendszer fokozatos elhagyásához köti, ami nyugateurópai kontextusban a 16-17 század fordulóján következett be.[265]
Ehhez képest Erdélyben a reneszánsz-barokk átmenet formailag is jóval hosszabb, és a barokk stílus itt mintegy száz évvel később, a 18. század közepén, második felében terjedt el (***3. melléklet***). Ekkorra vált szabaddá az út a nyugati műveltség és Erdély között, amely Magyarországon át vezetett. A 18. század derekán Magyarország-szerte serényen megindult építkezések hullámai átcsaptak Erdélybe is. A birodalmi barokk elterjedésével a vándor-építészek és szobrászok útra kerekedtek Erdély felé s ezeknek a művészeti törekvéseknek az eredményeként Erdély 18. századi építészeti emlékei szervesen beleilleszkednek a monarchia barokk művészetébe.[266]
Kerttörténeti kutatásaim azt bizonyítják, hogy a geopolitikai adottságok miatt a barokk, mint stílustörténeti korszak olyannyira megkésett és elhúzódott Erdélyben, hogy számos 19. század első feléből származó levéltári forrás (térkép és egyéb ábrázolás vagy leírás) még mindig a barokk kertek jellemzőit mutatja, és egyértelműen leszögezi, hogy a tájképi jellegű átalakításokra csak a későbbiekben kerül sor ezekben a kertekben.[267]
A korszak kerttörténetén belül önálló kutatási témák és új kutatási eredmények

- EB-1. Erdélyi barokk rezidenciakertek beazonosítása
- EB-2.Erdélyi barokk kertek fő típusai
- EB-3. Erdélyi barokk kertek jellemző fafajai

5.2.2.1. Erdélyi barokk kertek beazonosítása

Kerttörténeti kutatásaim során összesen 50 erdélyi helyszínt sikerült beazonosítani, amelyeken említés, részletesebb leírás vagy ábrázolás (térkép, alaprajz, terv, festmény stb.) alapján feltételezhetjük, illetve fennmaradt kertrészletek, kerti elemek alapján bizonyosan állíthatjuk a barokk kertművészet jelenlétét. A kutatás a reprezentációs célú díszkertek feltárását tűzte ki célul, és kevésbé foglalkozott a barokk kastélyegyüttesek vagy birtokok haszonkertjeivel. A felkutatott rezidenciakertek többsége (negyvenhárom helyszín) az arisztokrácia kastélyaihoz kötődő világi helyszín, míg a kertek kisebb hányada (hét helyszín) egyházi tulajdonú (rendházak díszkertjei).

Marie (2014): *Philosophical and socio-philosophical base of historical garden type development - From Continental French Formal Garden of the 17th century to Insular English Landscape Garden of the 18th century*. Eur. Sci. J. 2014, 2, 381–389.

[265] Fatsar Kristóf (2008): *Magyarországi barokk kertművészet*. Helikon, Budapest 7-8.

[266] Genthon István (1936): *Erdély művészete. Különlenyomat a történeti Erdély-ből*. Jancsó Benedek Társaság kiadványa, Budapest

[267] Fekete Albert (2010): *A 16-19. századi kolozsvári kertkultúra az írott források tükrében* KORUNK: III. folyam XXI/10 pp 33-40; Fekete Albert; Sárospataki Máté (2022): *Baroque Gardens in Transylvania: A Historic Overview* LAND (BASEL) (2073-445X): 11 6 Paper 949. 18.; Fekete Albert (2022): *Adalékok Erdély barokk kertművészetéhez/Baroque garden art in Transylvania* In: Sólyom Barbara, Szabó Patrícia, Herczeg Ágnes (szerk, 2022): Barokk Kertművészet/Baroque Garden Art: Mőcsényi Mihály Kertművészeti és Kerttörténeti Műhely és Konferenciasorozat, Fertőd, Magyarország; Budapest: Ormos Imre Alapítvány, pp 32-55; Fekete Albert (2011): *Garden culture and approaches to landscape from Gábor Bethlen to József Teleki II.* In: Kovács Kiss Gyöngy; Romsics Ignác (eds, 2011): Studies in the History of Early Modern Transylvania, New York: Atlantic Research and Publications (ARP), East European Monographs, Columbia University Press, pp 396-419.

A barokk kertek listáját és földrajzi elhelyezkedését a ***66/a-b. mellékletek*** szemléltetik.

5.2.2.2. Erdélyi barokk kertek fő típusai

A barokk kertek divatja Franciaországon kívül Európa más országaiban is elterjedt, beépítve magába az egyes vidékek kertművészeti hagyományait, alkalmazkodva a helyi táji viszonyokhoz, adottságokhoz.[268] Ormos Imre a Franciaországon kívül létrehozott barokk kertek négy fő típusát írja le, amelyeket a kert és épület közti kompozíciós kapcsolat alapján határoz meg a kerttörténeti szakirodalom.[269] A főbb barokk kerttípusok meghatározása azonban nem egyértelmű a kerttörténészek körében sem. Több, különféle osztályozási szempontot (pl. domborzat, nyitott vagy zárt főtengely, a kastélyépület tengelyére merőleges vagy azzal párhuzamos főtengely stb.) szem előtt tartó interpretációt ismerünk, amelyek ugyancsak elfogadható logika szerint csoportosítják a főbb barokk kerttípusokat.[270]
Az erdélyi barokk kertek tipizálásánál azok kompozíciós jellemzőit vettem alapul, kiemelten kezelve a kert szerkezetét meghatározó útrendszert és a térképzést és látványt befolyásoló növényalkalmazást. Ennek alapján öt fő csoportba soroltam a barokk kastélykerteket. (***66/c. melléklet***)

5.2.2.2.1. Lúdláb rendszerű (radiális) kertek

A lúdláb-sétány („*patte d'oie*") a barokk térkompozíció és kertszerkezet tipikus, sajátos eleme. A főépület középtengelyének meghosszabbításában 'V' alakban a tengelyre szimmetrikusan szerkesztett útrendszer, amelynél három vagy öt sétány indul ki egy pontból. A 'V' alaprajzot formázó sétányok általában valamilyen hangsúlyos motívumra vagy látványra irányultak. S bár a lúdláb sétány formai elemei már a 16. század végi római Villa Montalto előkertjében tetten érhetők, a kastélyépület főtengelyéből kiinduló, lúdláb formára épülő hierarchikus térszervezés legnagyvonalúbb alkotása az 1660-as évektől kezdődően több évtizeden át fejlesztett Versailles-i kertek együttese volt.[271] Ennek a klasszikus barokk térstruktúrának egyszerűbb, Erdélyben elsőként alkalmazott példája az 1748-1752 között gróf Bánffy Dénes által kiépített bonchidai kastélyegyüttes, amely egyben a legmeghatározóbb erdélyi barokk rezidencia. (***67. melléklet***)
Bíró József Bonchidát Erdély „*Verszáliáját*"-nak nevezte, ami jól érzékelteti, hogy a kastélyhoz valóban nagyszabású tájépítészeti beavatkozással, a korízlésnek megfelelő parkot is kialakítottak. A Kis-Szamos terén elhelyezkedő barokk park szerkezetének gerincét három, a kastély nyugati homlokzatától kiinduló, sugárirányú, egyenként hozzávetőlegesen 1000 m hosszú kislevelű hárs-allé adta.[272] Ez a barokkos alaprajzi kompozíciót és nagyszabású látványtengelyeket meghatározó lúdláb-sétány a kastély nyugati homlokzatától indult, átszelve a tájat a Kis-Szamos irányába. Középső tengelye – amely a kastély patkóudvarának tengelyébe szerveződött – a folyón túli szomszédos Válaszút templomtornyát kapcsolta be a kerti képbe, míg a lúdláb allé északi hárs-

[268] Rapaics Rajmund (1938): *Le jardin francais én Hongrie*. Nouvelle Revue de Hongrie, Budapest
[269] Ormos Imre (1955): *A kerttervezés története és gyakorlata*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 96.
[270] William Howard Adams (1979): *The French garden 1500-1800*. London; de Bay P.; Bolton, J. (én.): *Gartenkunst im Spiegel der Jahrhunderten*. Collection Rolf Heyne, München; v.ö.Conan Michael (ed, 2005): *Baroque Garden Cultures: Emulation, Sublimation, Subversion*. Dunbarton Oaks, Washington DC; Fatsar Kristóf (2008): *Magyarországi barokk kertművészet.* Helikon Kiadó, Budapest
[271] Fatsar Kristóf (2008): i.m. 8-9.
[272] Biró József (é.n.): i.m. 109.

sétánya a Teleki Pál által 1698-ra-ban felépített kendilónai régi kastély ma is álló, 35 méter magas vadásztornyára, s az azt körülölelő kastélyparkra irányult.[273]
A három hárs-allén kívül egy negyedik, északra tartó, rövidebb vadgesztenye-allé is indult a kiindulási pontot jelentő hídfőtől, követve a kompozíció főtengelyére merőlegesen kialakított élővíz-csatornát. Ehhez a 400 holdas birtokhoz a lúdláb rendszerű franciakert mellett vadaskert (fácánoskert) is tartozott.
A korabeli leírásokat tanulmányozó és interpretáló Biró József szerint a bonchidai barokk kertben vadászlakok, műbarlangok, gloriett, szobrok, urnák, obeliszkek, szökőkutak stb. kaptak helyet. A korábbi gazdasági tavat (halastavat) dísztóvá alakították. Egy 1767-es adat szerint a kert rendezéséhez Bánffy Dénes (gr. II.) Bécsből hozatott Bonchidára „*Fáczános Jágert",* valamint „*Inschiner Kapitánt*", akivel „*a falun keresztül egy sáncot ásatott a bonchidai két… Tónak el vételére.*"[274] A Kis-Szamos jobb partján húzódó birtok vízrendezéséhez szakembert kereső Bánffy Zsuzsanna levélben tudatja Wesselényi Miklóssal, hogy „*Kováts uramra, ki az sibai kertedben igazítja a vizek dolgát, igen nagy szükségem volna…*". Ugyanarról a Kováts Sámuelről lévén szó, aki Zsibón és Cegén is tervezett és épített vízarchitektúrát.[275]
Bár a lúdláb sétányra épülő kertszerkezet a barokk kertek sajátos és meghatározó eleme, mégsem ez a legelterjedtebb alaprajzi forma a magyarországi és erdélyi barokk kertekben. Erdélyben a bonchidai példán kívül mindössze a feleki Bruckenthal kastélykertben érhető tetten, de ott sem, mint alapszerkezeti eleme, hanem mint kiegészítő kompozíciós megoldás; ugyanis nem a kastélyépülettől, hanem az ortogonális rendszerű belső (kerített) kert főtengelyének végpontjától indul, és a vadasparkot tárja fel.
Magyarországon a fertődi Esterházi kastélykert lúdlábsétánya a legismertebb, de ezen kívül egyebek mellett a csákvári Esterházy és a keszthelyi Festetics kastélykertekben, továbbá a pozsonyivánkai (Ivankapri Dunaji, SK) fácánosban is találunk hasonló szerkesztési elveket.[276]
A lúdlábsétány tágabb, európai kontextusban vizsgálódva is meghatározó kerti motívum. Az, hogy a barokk kertminta ikonikus térkompozíciós megoldásaként ismert, valószínűleg markáns formai megjelenésére – amelynek egyébként funkcionális magyarázata van[277]– illetve annak számos és jelentős előfordulási helyszínére vezethető vissza, mint pl. Montalto (IT), Versailles (FR), Schönbrunn (AU) vagy Nymphenburg (DE).

5.2.2.2.2. Ortogonális rendszerű kertek

Erdély-szerte a legelterjedtebb barokk kerttípus az ortogonális alaprajzú kert. Gyakorisága viszonylag egyszerű, reneszánsz tábláskerthez hasonló, átlátható szerkezetének is köszönhető. Többnyire négyzethálós, ritkábban téglalap vagy szabálytalan négyszög formájú alapelemekből áll, amelyeket esetenként átlós vagy ferde sétányok szabdalnak. Kompozícióikban a barokkra jellemző

[273] Fekete Albert (2004): *A bonchidai Bánffy-kastélykert helyreállításának első lépései* TÁJÉPÍTÉSZET: TÁJ, TELEPÜLÉS, KERT: TUDOMÁNYOS SZAKMAI FOLYÓIRAT (1586-5894): 5 1-2 pp 29-33.
[274] Bonchida, 1767 = ANR Cluj, Bánffy család levéltára, Fond 320, 2296. 18v.
[275] Kulcsár András (2010): i.m.
[276] Fatsar Kristóf (2008): i.m. 50.; Sólyom Barbara; Herczeg Ágnes; Fekete Albert (2023): *Tracing the coexistence of baroue design and current layout in a historical garden / Tracciare la la compresenza tra disegno baroccoe assetto attuale in un giardino storici Architettura del Paesaggio* (1125-0259): 1/2023. 107-110.
[277]A lúdláb sétány eredete a várostervezési gyakorlatra vezethető vissza, kiemelt jelentőségű térszerkezeti elemként jelölve meg azt, több közlekedési folyosó találkozásánál. Curl, J. S.; Wilson, S. (2016): *The Oxford Dictionary for Architecture*, Third Edition, Oxford University Press, Oxford, UK; 2. A lúdláb sétányt barokk kertekre jellemző térkompozíciós elemként is definiálják, amelyet 1624-ben használtak először ezzel a megnevezéssel. Taylor, Patrick (ed, 2008): *The Oxford Companion to the Garden*, Oxford University Press, Oxford, UK; 3.

szerkezeti hierarchia (pl. főépülethez viszonyított elhelyezés, fősétánynak alárendelt mellékutak) hellyel-közzel jelenik meg.
Az alárendelő barokk kompozíció az úthálózat hierarchiáját vagy a fasorok alkalmazását tekintve több erdélyi helyszínen is tetten érhető, mint például a nagykárolyi Károlyi kastélykert 1783-as, Franz Anton Hillebrandt által jegyzett barokk kerttervében,[278] a nagyváradi Püspöki Palota környezetének 1795-ös alaprajzán (***68/a. melléklet***) vagy az ugyancsak nagyváradi jezsuita rendház barokk kertjében, ahol csupán a két díszesen kialakított, központi elhelyezkedésű hímzett parterre hangsúlyozza a kompozíciót. (***68/b. melléklet***)
A 17. században fejedelmi székhelyként is működő radnóti Kornis-Rákóczi-Bethlen kastély a *„tényleges erdélyi király tulajdona, senkinek sem öröklött birtoka… nagy síkságon fekszik, négy oldalát a Kis-Szamos[279] fogja körül, fellegvára semmi sincs… Mérnöki tudomány szerint épült, négyszög alakú, s egészen téglából van.*" [280]
A várat és környezetét ábrázoló, 19 század legelejéről származó kéziratos térképen két geometrikus alaprajzú kert is megjelenik, nagyon egyszerű, a reneszánsz tábláskertekhez hasonló ortogonális tagolással (a kastély nyugati, illetve délnyugati oldalain). Ezek egyike sem képez kompozíciós egységet a reneszánsz eredetű, négy sarokbástyás kastélyépülettel.
A jelenlegi állapotokat illusztráló légifotón egy hasonló geometriájú és méretű kert körvonalai és alaprajzi osztása láthatók, továbbá a kastély déli kastély főtengelyében épített barokk kapuház (Kígyós-ház) romjai is kivehetők (a kapuzat helyét piros kör jelöli).
Egymásra illesztve a kéziratos térképet és a légifotót, látjuk, hogy a georeferálás nem támasztja alá azt a feltételezést, hogy a kastélyt és a kapuházat összekötő főtengelyre felfűzött, a légifotón látható (sárga pöttyözött téglalap) ortogonális kert a kéziratos térképen ábrázolt régi kerttel azonos lenne. (***69. melléklet***)

5.2.2.2.3. Vegyes (ortogonális-radiális) rendszerű kertek

Az ortogonális szerkezetű reneszánsz tábláskert és a lúdláb-sétány elemeit egyaránt felvonultató barokk alaprajzi kialakítás legjellemzőbb erdélyi példája a feleki Bruckenthal kastélyegyüttes, amelynek építését 1761-1764 között Adolf von Buccow tábornok (később Erdély kormányzója) kezdte el. A kormányzó 1764-es halála után a birtok Samuel von Bruckenthal báró tulajdonában került, aki nyári rezidenciaként használta, és elkezdte az akkor mintegy 4,8 ha-os barokk park kialakítását.[281] A jelentős szintkülönbségek miatt teraszolt, kőfallal kerített díszkertet alapvetően ortogonális szerkezet jellemzi, de a főtengely kastélytól távolabbi harmadában elhelyezett vízjátéktól már nem keresztirányban futnak az utak, hanem öt sugárirányú sétány indul, szabályos részekre osztva a déli kertrészt. (***70. melléklet***)
A feleki kert különlegessége lehetett, hogy üvegházában elsőként termesztettek ananászt Erdélyben. A Magyar Hírmondót tudósító Benkő József szerint az erdélyi gubernátor, Bruckenthal Sámuel melegházas kertjében *„vagynak ama ritka s drága ízű sok Ananás nevű gyümöltsök, miniműeket soha ez ideig Erdély nem látott*". Éppen a ritka növények szakszerű ápolása és gondozása miatt tartotta ő is fontosnak a szebeni kertben *„felső országról hozatott kertész*" alkalmazását.[282]

[278] Fatsar Kristóf (2008): i.m. 170.
[279] Evlija Cselebi leírásaiban a Marost itt is, mint sokhelyütt tévesen Kis-Szamosnak nevezi
[280] Karácson Imre (1985): i.m. 140.
[281] Feyer, Cornelia; Hermann, Claus (2006): i.m. 14-15.
[282] Szabó György, Tarnai Andor (szerk, 1988): *Benkő József levelezése,* Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézet, Budapest, 109.

5.2.2.2.4. Csillagsétányos kertek

A csillagsétány egy hangsúlyos középpontból (építmény, szökőkút, vízmedence, teresedés) sugárirányban induló, barokk kertekre jellemző útrendszer és térszerkezeti elem. A gyakran erdők vagy nagyobb boszkék feltárására tervezett sétányrendszert jellemzően hat vagy nyolc sétány kereszteződése nyomán alakították ki. A csillagsétány hangsúlyos középpontjának elhelyezése a kastélyépület közelében vagy attól távolabb történhet.

A kastélyépülettől távolabb kialakított csillagsétányra jó példa az erdőszentgyörgyi Rhédey-kastélykert. Érdekessége a kevert jelleg, amely alátámasztja Zádor Anna azon megállapítását, miszerint Erdélyben a 19. században kialakított angolkertek „*gyakran megőriztek valamit az előző kertkialakításból, így némileg kevert stílust mutatnak, ragaszkodva a régihez és a hagyományoshoz*."[283]

Az erdőszentgyörgyi kert vegyes kialakítású, amely architektonikus és tájképi elemeket egyaránt tartalmaz: a magaslaton álló Rhédey-kastélyt északon kerítés választja el a templomkerttől és a településtől. A fennmaradó oldalakon a kertet erdő határolja. Az épülettől távolabb, a domb alján található a csillagsétánnyal osztott boszké, közepén magas vízsugarat lövellő szökőkúttal. (***71. melléklet***) A kert délnyugati határát képező fenyveserdőből Pán-templom emelkedik ki. A szabályos formára nyírott növényekből formált boszké még barokk módra, az ültetéssel és metszéssel erőteljesen szabályozott növénytömege révén díszít. Ezzel szemben a kertben megjelennek már a tájképi növényalkalmazás elvei, amelyek szerint az egyes növények természetes formájuk, megjelenési módjuk, egyediségük révén válnak a kert díszeivé. A kastély nyugati homlokzata előtti domboldalt architektónikusan megformált gyepes teraszok uralják. A kastélytól sövényekkel határolt, a tájképi kertek oldott formai megoldásait mutató, kígyózó, enyhén szerpentines út vezet le az alacsonyabban fekvő kertrészbe. A kert kialakítása Burey Ferenc vallon kertész nevéhez fűződik, aki a 18-19. század fordulóján állt a Rhédey család szolgálatában, és akinek sírkövét máig megőrizte az utókor az erdőszentgyörgyi templom udvarán. A sírkő felirata sajnos megkopott, csak töredékesen olvasható: „*Itt nyugszik megmult teteme Burey Ferencznek. Is született Bruxellesbe 1774. Vallására nézve katolikus. Sz: Házassági életbe 34 éveket töltött és… gróf Rhédey Lászlónak kit is 36 évekig hűségesen és becsületesen szolgált. Megholt az… hosszas betegsége után."*

Kastély-közeli csillagsétányról beszélhetünk példának okáért Nagykároly, Alvinc vagy Soborsin esetében.

A nagykárolyi kastélykert Franz Rosenstingl-féle 1789-es terve a kastélyépülethez illeszkedő, teljesen szimmetrikus, nyolc részre osztott négyzetes díszkertet ábrázol, parterrel a közepén, amely további geometrikus díszkerti részekkel egészül ki egy, a kastély hossztengelyével párhuzamos kerti tengely mentén. A terv az első katonai felmérésen ábrázolt barokk kert finomabb újragondolásán alapul, és sajátos ortogonális-radiális-íves formai elemeket vonultat fel. (***72. melléklet***) A terven a kastélypark növénnyel beültetett részei egyszerű zöldfelület (zöld színezés) jelöléssel láthatók, a növényzet jellegének érzékeltetése nélkül. A kert leghosszabb tengelye – amely egy kerti pavilonban végződik – merőleges a kastélyépület szimmetriatengelyére. A tengelyek metszéspontjában egy ovális alaprajzú díszmedence található. A terv formai és grafikai megoldásai nagy hasonlóságot mutatnak Rosenstingl jóval korábbi, 1736-os kerttervével, amely a melki (Melk, AU) apátságnak készült. (***73. melléklet***)

Csillagsétány-szerű díszkerti elemet említ az alvinci Martinuzzi kastélykert esetében egy 1676-os, azaz az erdélyi késő reneszánsz időszakából származó leltáris: „*A díszkert a vizes árkon túl, a hídtól keletre terült el. Sugár alakban kiépített ösvényekkel osztott, virágos és veteményes táblák fogták*

[283] Zádor Anna (1973): *Az angolkert Magyarországon*. Építés – Építészettudomány, 5(1973), 1–2. sz, 17–22.

közre a haltartó fölé épített filegóriát, amely a nyilván szimmetrikus kompozíció központja volt."[284] Ugyanakkor Soborsinban egy 1782-s térképszelvény ábrázolja a kastély kerti (északi) homlokzata előtt kialakított csillagsétány alaprajzát (***74. melléklet***).
Magyarországi viszonylatban a csákvári Esterházy kastélykert,[285] illetve a pozsonyi városi park[286] (régen Bruckenau, ma Sad Janka Krala, SK) csillagsétányai tartoznak a legismertebbek közé.

5.2.2.2.5. Helyi jellegű barokk kertek

Több erdélyi helyszín esetében is maradt ránk olyan kertleírás és ábrázolás, amely kevésbé szokványos szerkezetű barokk kertekről emlékezik meg. Ezek közül az egyik legsajátosabb a gernyeszegi Teleki kastélykert kialakítási terve, amely gróf Teleki József (I) idejéből származik.
A gróf kertek iránti vonzalma közismert. Fiatalkori nyugat-európai utazásai során meglátogatta korának híres kertjeit, amelyek iránt – hasonlóan valamennyi képzőművészeti alkotáshoz – kimagasló érdeklődést mutatott. 1759–1761 között átutazta Ausztriát, Bajorországot, Svájcot, a Rajna-menti fejedelemségeket, Hollandiát és Franciaországot. Német földön járva meglátogatta Rastatt, Karlsruhe, Mannheim kertjeit és a brühliAugustusburgot, Hollandiában pedig többek között ten Bosch kastélyát és parkját. Leírást ad a versailles-i parkról, Saint Cloud, Meudon és Chantilly kastélyáról és parkjáról, a párizsi Tuilleries- és Montmorency-kertről, valamint a Marly-i kastély szobordíszes parkjáról.[287]
Gernyeszegen az 1780-as években szánta rá magát nagyobb kertfelújításra, így született meg az 1792-es „abafáji német kertész" által készített terv, amely formai elemeit tekintve nem csak az erdélyi, de a magyar kertművészetben is teljesen egyedülálló. Az eredetileg négy sarokbástyás, reneszánsz várkastélyt a 18. század második felében Meyerhoffer András tervei szerint építették át, barokk stílusban. A lebontott sarokbástyák helyén helyi népművészeti formakincsből inspirált, egyedi mintázatú hímzett parterreket terveztek. A dekoratív terv megvalósulását az eddigi kutatási eredmények azonban nem támasztják alá. (***75. melléklet***)

5.2.2.3. Erdélyi barokk kertek fafajai

A fasor (allé) Erdélyben is jellegzetes produktuma a barokknak. Gyökerei a reneszánsz kertművészetre vezethetők vissza (esetenként a kerti táblák oldalai mentén ültettek sorba gyümölcsfákat), de széles körű elterjedése a 17. századi barokk kertekhez köthető. A franciakert pazarul használta a fasorokat a kompozíciós hangsúlyok, a fő látványtengelyek és irányok meghatározására, a hangsúlyos látványelemek kiemelésére. A kiemelkedő látványelemeket vagy a kert határain belül helyezték el a tervezők, vagy a kerten kívüli épített, illetve természeti elemeket szerveztek bele a táji léptékű, architektónikus térkompozíciókba. A fasor, mint tájszerkezeti elem egyértelműen a barokk kertművészethez köthető, amit a nemzetközileg elterjedt, francia eredetű „allé" megnevezés is jól érzékeltet. A sétányfásítás funkcionális és kompozicionális előnyein túl a barokk tájban a fasorok határozták meg a kert vagy a táj alapszerkezetét, keretezték az egyes parcellákat, kertrészeket, kerti egységeket (pl. boszkékat, patrerreket). A fásszárú növényalkalmazás tekintetében a barokk kertek fajtaválasztéka nem túl gazdag, biodiverzitásuk alacsony. A barokk kertépítészeti ideológia ugyanis elsősorban növényformákban és -tömegekben gondolkodott. Ezek létrehozásában nem annyira a különleges és változatos fajtaválaszték, hanem

[284] Kovács András (2006): i.m. 15.
[285] Csákvár, 1778 = MNL OL S 69 No 2. Eszterházy család tatai ága (18. sz.-19. sz.) „Csákvári kastélykert részlet"
[286] http://www.forumhistoriae.sk/
[287] Fekete Albert (2007): *Az erdélyi kertművészet. Maros menti kastélykertek*, Művelődés Műhely, Kolozsvár 39-40.

az egységesség, az egyöntetű képi megjelenés, s ehhez a gyors növekedésű és nagy lombtömeget képező fafajok voltak alkalmasak, ezek játszottak szerepet. A fasorok kialakításánál magas törzsű fákat alkalmaztak, de az ikonográfiai forrásokban és alaprajzokon a barokk kertek fáit jellemzően csak formálisan, tömegükben ábrázolják, többnyire anélkül, hogy növényfajokat említenének.Egyes esetekben mégis történnek konkrét fafaj-említések is, amelyek alapján kijelenthető, hogyúgy Erdélyben, mint Magyarországon (de sok máshelyütt is Európa-szerte[288]) a barokk kertek legáltalánosabban használt fafajai a Kárpát-medencében őshonos kislevelű hárs (*Tilia cordata*) illetőleg a Balkánról származó vadgesztenye (*Aesculus hippocastanum*) voltak.[289] Ezeken kívül említik még fasorban a platánt (*Platanus orientalis*), valamint a gyertyánt (*Carpinus betulus*), a tiszafát (*Taxus baccata*) és a puszpángot (*Buxus sempervirens*), bár ez utóbbi hármat inkább sövényként vagy boszkékba ültetett tömegnövényekként. Erre utal az a korabeli krónika is, amely „*Buxbaum*" (puszpáng) valamint „*Zwergel fák*" (azaz törpefák) ültetését említi.[290]

A hárs kertművészeti alkalmazásának reneszánsz gyökerei vannak, hiszen Rapaics szerint a visegrádi függőkertben ültették nálunk az első hársfákat, amelyekről írott feljegyzés maradt, s ezek a fák képezték a szökőkutak után a kert fő díszítő elemeit.[291]

A vadgesztenye alkalmazását számos esetben írott források dokumentálják,[292] míg a kislevelű hárs több barokk korból származó kiültetése napjainkig fennmaradt, így egyértelműen bizonyítható ezeknek a fajoknak az eredetisége. Ezt a két fafajt használta Johann Christian Erras a bonchidai Bánffy kastélykert 1 km hosszú alléinak kialakításánál is. Itt az 1750-es években ültetett kislevelű hársak példányait be is azonosítottuk a helyszíni felmérések során (***76/a-b. mellékletek***).

Magyarországon a kiscenki hársfasor is barokk eredetű,[293] míg a keszthelyi és kismartoni kertleírások hársakat,[294] Rotenstein beszámolói pedig vadgesztenyék alkalmazását említik.[295]

A vadgesztenye erdélyi alkalmazását illetően a dédácsi Fáy-Ocskay kastély kertje (ma Piski Arborétum) idézhető meg. Ocskay Zsuzsanna 1954-es leírása szerint egy 1763-ban keltkézirat (amelynek sajnos nyoma veszett az 1949-es államosítás során) külön említ egy vadgesztenye fasort

[288] Schnapper, Antoine (1991): *Gardens and Plant Collections in France and Italy in the Seventeenth Century*. In: The History of Garden Design. Thames and Hudson, London: 175-177; Couch, Sarah. M. (1992): *The Practice of Avenue Planting in the Seventeenth and Eighteenth Centuries.*Garden History, Vol. 20, No. 2. pp. 173-200, Published By: The Gardens Trust; Dobrilovič, Marko (2010): *Vegetation Elements in Baroque Gardens (The Influence of Foreign Plants on the Baroque Programme)* Acta Horticulturae. 899-904. 10.17660/ActaHortic.2010.881.151.

[289] Nemzetközi viszonylatban, saját kutatásaim és helyszíni bejárásaim alapján is bizonyítható a hársak (*Tilia sp*.) széleskörű alkalmazása barok fasorokban, kastélykertekben, többek között a következő helyszíneken: Hellbrun (A), Sissinghurst (UK), Eutin (D), Schied (D), Plön (D), Paderborn (D), Nymphenburg (D), Lednice Valtice (CZ), Villandry (F). Hasonlóképpen vadgesztenye (*Aeseculus hippocastanum)* alkalmazásról számolhatok be az alábbi barokk helyszíneken: Schönbrunn (A), Versailles (F), Westerwinkel (D), Château de la Motte (F), Chilham Castle (UK), Cholmondely Castle (UK).

[290] Lészai Ferencz-Bendegúz (2010): *A sáromberki Teleki-kert.* Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Műemlékvédelmi szakmérnök képzés. „Történeti kertek és tájak védelme és felújítása" szeminárium beadandó dolgozata, kézirat.

[291] Rapaics Raymund (1940): i.m. 40.

[292] Biró József (é.n): i.m. 109; Gyenis András (1941): *Régi magyar jezsuita rendházak*. Szalézi Művek, Budapest; Fatsar Kristóf (2008): *Magyarországi barokk kertművészet*, Helikon, Budapest

[293] Szilágyi, Kinga; Lahmer, Chaima; Szabó Krisztina (2020): *Allées in Landscape Architecture and Garden Art—Types, Preservation, and Renewal of the Living Heritage of Baroque Allées in Hungary,* Land 2020, 9(9), 283; https://doi.org/10.3390/land9090283

[294] Fatsar Kristóf (2008): i.m. 137-143

[295] Rotenstein, Gottfried Edlen von (1783): *Reisen durch ein Theil des Königsreischs Ungarn im 1763 und folgenden Jahren*. Zwweyter Abschnitt, in Bernoulii, Johann: Sammler kurzer Reisebeschreibungen und andererzur Erweiterung der Lander und Menschkenntniss dienenter Nachrichten Jahrgang 1783. 9. Band, Berlin-Leipzig.

a kertben, amely a ma is meglévő kerti forrástól vezetett a kert központi részébe. A fasor ma már nem létezik.[296]

Kevés forrás számol be erdélyi barokk kertek esetében alkalmazott egyéb fafajokról. Ebben a kontextusban megemlíthető Éble Gábor munkája, amely a nagykárolyi Károlyi-kastélykert egyikjó ismerőjétől, Anton Hueber atyától származó beszámolót idéz 1757-ből. Hueber egy kiterjedt és értékes parkról ír, amelyben különféle virágzó növényekről és egzotikus faegyedekről tesz említést. Ugyanitt idézi Éble a kertről 1778-ban az „Almanach für Ungarn" című újságban megjelent beszámolót is, megemlékezve arról, hogy „*sok olajfa virágzik benne s tömérdek aloe*."[297] A Károlyi család Nagykárolyi „*úri nevezetes*" kertjének gazdag növényválasztékára Vályi András is utal a 18. század végén, „*mellyben mindenféle ékességein kívül számos külső Országi fák vagynak...*"[298]

A nagyváradi püspöki palotakert 18. század végi egyházi vagyonösszeírásában ugyancsak említenek díszfákat, meg is nevezve a firniszfát[299] (amely bár egzóta, valószínűleg haszonnövényként lett telepítve): „*A püspöki palota közelében, Nagyságos Alapy János püspök és kisprépost úr birtokán áll egy új kert, amelyet körös-körül kőfal övez… báró Patachich Ádám… a kertet három részre osztotta. Az elsőbe, amely 95 öl hosszú és 26 öl széles, magas díszfákat és gyümölcsfákat ültettetett… Végezetül a harmadik kertrész a másodiktól jobb kéz felé következik. Ez az 50 öl széles és 62 öl hosszú díszkert 16 mezőre oszlik, ezek széleit gyümölcsfák keretezik. Az utolsó 5 mezőt egészen a kőkerítésig a Trillage övezi, ezekben közönségesen firniszfának nevezett fákat ültettek*."[300]

Egy 1774-es leltár szerint Teleki Ferenc paszmosi „*veteményes spalléros*" kertjében 30 veteményes tábla volt, ezekből „*tizenhatot gyertyánfákból való spallérok*" kereteztek, négyet pedig „*birsalma tőkében oltott pergament termőkörtvélyfák...*"[301]

B. Nagy Margit kutatásai alapján a 18. századi erdélyi rezidenciakertekben jelen van a fenyő (Szentdemeter, 1781), a fűzfa (Siménfalva, 1726; Gyéresszentkirály, 1788) és az égerfa (Siménfalva, 1726) is.[302]

Kutatásom nem tér ki ugyan az üvegházi dísznövényalkalmazásra, de a korabeli forrásokból tudjuk, hogy számos helyszínen fásszárú dísz és haszonnövények termesztése is folyt. A korában már említett feleki és nagyváradi rezidenciák üvegházaiban termesztett ananászok mellett a bonchidai üvegházban a 18-19 század fordulóján megtalálható egzótikus növények között a „*nemesebb plánták lajstroma*"[303] alapján a következőket találjuk: „*édes narancs, keserű narancs, oltatlan, vad narancs, savanyú és édes citromfák, pergamen citrom, oltatlan vad citromfák, gyümölcsöt termő és gyümölcstelen ananászok, Laurus indica cserépben, Ficus carica, Nerium oleander, Jasminum*

---

[296] „*Pe baza unui manuscris din anul 1763 (pierdut in anul nationalizarii – 1949) Suzana Ocskay mentioneaza existenta, în perioada respectiva, al unei alei de Aesculus hippocastanum L. de la izvoare (parcela 13) catre centrul parcului (alee disparuta intre timp)*" In: Coanda, Corina; Radu, Stelian (2006): *Arboretumul Simeria*, monografie, Bucuresti, 173, 21.

[297] Éble Gábor (1897): *A Károlyi grófok nagykárolyi kastélya és pesti palotája. Eredeti kútfők nyomán*, Budapest, Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája, 116, 33.

[298] Vályi András (1796–1799): *Magyar országnak leírása*. I–III. kötet. Buda, 1796–1799. II. köt. 1799, 293

[299] Az eredeti, latin szövegben „*Firneij baummen*" formában jelenik meg. A fordító szerint „firniszfa"**,** ami valósszínűleg a firnisz szömörce (*Rhus verniciflua*, angolul "lacquer-tree"), Ázsiában őshonos, nedvéért termesztik. Folyékony formában mérgező nedve kemény, amely átlátszó lakk-ként szárad.

[300] Balla Tünde; Lakatos Attila (2020): *Árkádiák a Körös partján* Nagyváradi Római Katolikus Püspökség, Litera Print, Nagyvárad. 37.

[301] B. Nagy Margit (1977): *Stílusok, művek, mesterek. A paszmosi kastély.*
INT: https://digiteka.ro/publikacio/stilusok-muvek-mesterek/1977/77554

[302] B. Nagy Margit (1970): *Reneszánsz és barokk Erdélyben, Művészettörténeti tanulmányok*, Kriterion Kiadó, Bukarest, 58.

[303] Bonchida = ANR Cluj, A Bánffy család levéltára, Fond 320, 298-as iratcsomó, 36 sz. („Acte privind bunurile baronilor Bánffyv Farkas I. și II. din Bonțida, bunurile bisericii și evidențe florilor din seră")

althyopicum (?), Seradonia saligna (?), Punica granatum, Solanum pseudocapsicum, Passiflora caerulea, Cactus flagelliformis, Cactus hephtagonus (?), Cactus grandiflorus, Cana indica, Amaryllis formosissima, Aloe arborescens, Yucca gloriosa, Geranium odoratissimum, Aloe succotrina, Cactus ficus-indica (Opuntia ficus-indica), Calla aethiopica, Cactus cochenillifera, Aloe margaritifera, Aloe ligniformis (Aloe lageniformis), Cactus triangularis."

Összefoglalás

Erdély kerttörténetében a barokk stílus európai elterjedéséhez képest egy évszázaddal megkésve jelent meg és terjedt el. A legelső, európai összehasonlításban is barokknak mondható erdélyi alkotás a bonchidai Bánffy kastély kertje, amelyet az 1750-es években alakítottak ki.[304] Mindemellett, a 18. századi erdélyi nemesi rezidenciákon a barokk kertek tervezésén és megépítésén számos külföldi – osztrák, német, francia, vallon, flamand, cseh, lengyel – származású mester (kertész, szobrász, építész, festő, ezermester) dolgozott. Jelenlétük igazolja, hogy az erdélyi barokk kertművészet, bár földrajzi szempontból perifériára szorult, nem elszigetelten létezett, hanem alkotói, művészi megformálói révén is kötődött az eszmei központhoz.
Az Erdélyben megvalósult barokk kertek többsége szerény kivitelű volt, tükrözve a korlátozott helyi gazdasági potenciált. A barokk az erdélyi kertek számát tekintve sem nevezhető vezető kertművészeti stílusnak az országrészben. A barokk kertek száma alacsonyabb a korábbi reneszánsz, vagy a későbbi tájképi kertek mennyiségéhez viszonyítva (50 barokk kert, 97 késő reneszánsz kert, illetve 128 tájképi kert). Ez Erdély 18. századi kényszerű politikai és gazdasági függőségének következménye. Igazán reprezentatív barokk kertek csak a bécsi udvarral szoros kapcsolatot ápoló nemesi családok, illetve a római katolikus egyházi méltóságok rezidenciáin alakultak ki.
Az erdélyi barokk kertkultúra főként a díszkertekről szól, bár többfelé különféle haszonkertek is a barokk kert tartozékait képezték. Az erdélyi barokk díszkertek kompozíciós jellemzőiket tekintve nagyjából betagozódtak az egységes európai rendszerbe, de akad néhány példa, amelyek sajátságos helyi (néprajzi, topográfiai, növényalkalmazási) jellemzőket vonultatnak fel.
Összességében megállapítható, hogy az erdélyi barokk kertművészetet a magyar kerttörténet szerves részeként tartjuk számon és megvalósult alkotásait a 18. századi európai kertművészet legkeletibb példái közé sorolhatjuk.

5.2.3. Erdélyi tájképi kastélykertek

A tájképi kertstílus megszületése a 18. század első évtizedeire tehető. Az 1730-as éveket követően kibontakozó angol tájképi kertmozgalom William Chambers, Alexander Pope, William Hogarth, William Kent, Lancelot Brown és más jeles képviselői által formálta át az uradalmak nagy kiterjedésű vadasparkjait a művészi koncepció alapján alakított festői kertté, majd tájképi parkká.[305] Charles Bridgeman ugyancsak elévülhetetlen érdemeket szerzett a kertek tájképiesítésében. Kortársai elismerését többek között azzal vívta ki, hogy „*lemondott az Alexander Pope és mások által is bírált, bukszusból nyírt kerti díszek alkalmazásáról, a növényzet mintázatát*

[304] *„… noha Bögözön 1740-ben már bécsi kertet is feljegyzett az összeíró*" B. Nagy Margit (1970): i.m. 58.
[305] M. Szilágyi Kinga (2010): *Az angolkerttől a városi parkig*. 4D Tájépítészeti és Kertművészeti Folyóirat. 43. szám 4D online, Journal of Landscape Architecture. http://4djournal.hu/?p=801&lang=en

leegyszerűsítette vagy sima gyepfelületekkel helyettesítette, s a kert lehatárolását helyenként áttörve, megvalósította a kitekintést a tájra."[306]

A 18. század első évtizedeiben megjelenő tájképi kertstílus korai változatát testesítik meg a festői kertek. A festői tájkert a tájképfestészet egyik válfajaként bontakozott ki Angliában, s szülőhazájának nevét viselve mind a mai napig angolkertként él a köztudatban. A festői kert célja és szándéka a képszerű látvány megteremtése a kerthasználó számára, amihez a tervezője a kortárs, akadémikus tájképfestészet térkompoziciós módszereit és mintáit vette alapul. Az 1730-40-es évek tájkertjeit (Stowe, Rousham, Stourhead) is ilyen markáns festői képi megjelenés jellemzi. A művészi megformálás, a kompozíciós hangsúlyok, az erős képi hatások és a hatásos látványelemeket sokszor meglepetésszerűen feltáró látványtengelyek voltak azok az eszközök, amelyek miatt ezek a klasszikus helyszínek a mai napig ikonikus kertjei a szigetországnak. A kertművészet eszközeivel kialakított látványok kezdetben a 17. századi francia festők (Claude Lorrain, Nicolas Poussin) ideális vagy klasszikus tájképeihez igazodtak, amelyek többnyire antik bukolikus történeteket elmesélő, emberi beavatkozástól mentes természetet ábrázoló festmények. Herman Parret filozófus és esztéta szerint a tájképi kerteszmény kialakulása során transzpozíciók láncolatával állunk szemben: mivel Lorrain a reneszánsz kert és táj nagy rajongója volt, elsősorban ez az előkép hatott festészetére, amely aztán az angolkert képi megjelenését is erősen befolyásolta.[307]

A festői tájképi kertekben megjelenő, emberi beavatkozást nélkülöző természeti előképek a francia mesterek mellett többek között Salvator Rosa nápolyi festő vadabb tájakat ábrázoló képeit vették mintának. A vadságuk, érintetlenségük által fenségesnek nevezhető motívumok alkalmazását a kerti képben a Jean-Jacques Rousseau írásai nyomán elterjedt természetkultusz is befolyásolta. Rousseau kortársa, az angol Edmund Burke is olyan természeti jelenségeket kapcsolt össze a fenséges fogalmával, amelyek felett az embernek nincs hatalma, amelyek félelmet és rettegést keltenek benne, és ezáltal erőteljes érzelmek átélését teszik lehetővé (vihar, vulkánkitörés, vízesés, mély szakadék és magas hegyek). Ezek egytől egyig fontos témává, motívummá váltak úgy a tájképfestészetben, mint a festői, majd később a szentimentális tájképi kertek kompozícióiban.[308]

A tájképi kertstílust meghatározó eszmék, a kerti kép és a táj újszerű formálása a 18. században a felvilágosodás új emberképével és természetfelfogásával függtek össze.[309] Haladó esztétikai minőségként jelent meg a tájképi kertben a szabálytalanság.[310] Ez nem csupán a kertek alaprajzában, hanem tájjelleget meghatározóan, az egyes tájelemek formai megjelenésében is dominált. A cél a táj természetes jellegének megőrzése volt. A szabadságot megtestesítő, tudatosan tervezett ideális tájkép természetszerű ültetett növényzetet, fákat és bokrokat tartalmazott, amelyeket nem metszettek meg erőszakosan, hanem minden növény saját természete szerint növekedhetett.

A tájképi kert idilli vagy árkádiai tájak által megteremtett eszménye a művészi beavatkozást mindenképpen szükségesnek véli, amint ezt Addison is alátámasztja: „*A búzamezők kellemes látványt nyújtanak, és ha a közöttük futó utakat némi gonddal alakítanák, ha a rétek természetes*

---

[306] von Buttlar, Adrian; Galavics Géza (1999): *Az angolkert – Magyarországi angolkertek*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 25.

[307] Parret, Hermann (1988): *Le sublime du quotidien* Benjamins/Hadés, Amsterdam, 190.

[308] Burke, Edmund (2008): *Filozófiai vizsgálódás a fenségesről és a szépről való ideáink eredetét illetően.* Magvető, Budapest (eredeti kiadás 1756-ban)

[309] Gransztói Olga (2017): *Széphalom – Egy angolkert utópiája* INT: (8) Széphalom: egy angolkert utópiája | Olga Granasztói - Academia.edu

[310] Nemes Péter (2006): *A táj esztétikája: A picturesque mint esztétikai elmélet és gyakorlat* In: Jeney Éva; Szegedy-Maszák Mihály (2006): A kultúra átváltozásai: Kép, zene, szöveg. Balassi, Budapest, 36.

ékességét egynéhány, a művészet birodalmából odaiktatott elemmel megnemesítenék és feljavítanák …, akkor mindenki tetszetős tájképet formálhatna birtokából."[311]
A magyarországi tájkertek fejlődéstörténetében az 1780-as évek jelentik a kezdetet, az átmenetet a barokk és a tájképi kertek között: a barokk kertekben ekkor jelentek meg az angol tájképi kertekre jellemző első stílusjegyek, amelyek a természeti tájhoz való viszonyban új szemléletet tükröztek.[312]
A tájképi kerttípus erdélyi megjelenése a 19. század elejére tehető. Erdélyben a birtokviszonyok és az anyagi lehetőségek stabilizálódása, a nemesi életforma tényleges kibontakozása is a 19. század, első évtizedeire esett.[313] Ekkor, a klasszicizmus építészetének kibontakozásával született meg a palladianizmus erdélyi áramlata. Teret hódított a természet szabadságát hirdető angolpark, amelynek jelenlétét Bíró József is megerősíti: „*Erdély szellemi élete a klasszicizmus korában különben is Anglia felé irányul; a főnemesség fiataljainak tanulmányútjai ugyancsak elősegítik az angolpark divatját. E stílus közel állt az erdélyiek szívéhez, hiszen ők a megregulázott természetet soha nem szívelték különösebben; szeretetük épp úgy a szentimentális kert felé irányítja őket. A költséges francia kertek fenntartására nincs pénz s talán a korszellem, a szabadságvágy, a bécsi abszolutizmus lerázásának vágya is jelképeződik e kötetlen, természetes kertstílusban*."[314] Az új eszme következtében a merev szerkesztésű barokk kertek Erdélyben is tájképi kertekké átalakultak át, vagy legalábbis jelentős tájképi kertrészekkel bővültek ki. (**77/a-c. mellékletek**)
Az erdélyi tájképi kertek kutatásának új eredményei

- Erdélyi tájképi kertek (helyszínek) beazonosítása
- Erdélyi tájképi kastélykertek táji léptékű látványkapcsolatai
- Tájképi kastélykertek hangsúlyos látványelemei
- A kastélykert határain belül elhelyezkedő hangsúlyos látványelemek
- A kastélykert határain kívül elhelyezkedő hangsúlyos látványelemek
- Tájképi kastélykertek hangsúlyos látványelemeinek szimbolikája
- Tájképi kastélykertek tervezett kilátásai
- Tájképi kastélykertek növényalkalmazási sajátosságai

5.2.3.1. Erdélyi tájképi kastélykertek beazonosítása

Kerttörténeti kutatásaim során összesen 128 tájképi típusú erdélyi kastélykertet sikerült beazonosítani, amelyek többségét a 19. század során említik vagy ábrázolják archív dokumentumok. Ezek közül mindössze néhány század eleji kert rendelkezik a festői kertek attribútumaival. Tucatnál több a gyűjteményes kertek száma, míg a legtöbb tájképi kert Erdélyben a szentimentális és romantikus kertek csoportjába sorolható.
A tájképi kertek többsége (mintegy háromnegyede) rendelkezett valamilyen kerttörténeti előzménnyel, azaz korábbi reneszánsz vagy barokk kertek helyszínén jött létre, azok átalakítása vagy kiegészítése folytán.

[311] Addison, J. 1712. Idézi: Alkér, K. (2013): *A tájképi kert hatása a kortárs angol építészetben*. http://docplayer.hu/33820830-A-tajkepi-kert-hatasa-a-kortars-angol-epiteszetben.html
[312] von Buttlar, Adrian; Galavics Géza (1999): i.m. 9–16.
[313] Fekete Albert (2006): *Tájformálás: a nemzetek önkifejezésének eszköze*. 4D TÁJÉPÍTÉSZETI ÉS KERTMŰVÉSZETI FOLYÓIRAT / JOURNAL OF LANDSCAPE ARCHITECTURE AND GARDEN ART (1787-6613): 2 pp 54-58; Fekete Albert; Jámbor Imre (2014): *Nemesi szellemiség és tájkultúra a 17-19. századi Erdélyben/Noble Mentality and the Landscape in 17th-19th Century in Transylvania*. TRANSSYLVANIA NOSTRA JOURNAL (1842-5631): 4 pp 49-58.
[314] Bíró József (é.n.): i.m. 112.

A feltárt erdélyi tájképi kastélykertek listáját és térbeli elhelyezkedését a ***78***. és ***79. mellékletek*** tartalmazzák.

5.2.3.2. Erdélyi tájképi kastélykertek táji léptékű látványkapcsolatai

Reneszánsz és barokk megjelenése ellenére a kitekintés a tájra, a kert, a park határainak virtuális kiterjesztése Erdélyben főként a 19. századi tájképi kertekre jellemző. Ebben az időszakban születtek olyan tájképi kompozíciók, amelyek szomszédos nemesi rezidenciákat, birtokokat szerveztek egységbe, amelyre szemléletes példák sora hozható fel. A vajdaszentiványi Horváth-Zichy kastély kertjéből kelet felé tekintve a távolban ma is látható a gernyeszegi együttes, tiszta időben pedig a sáromberki és az abafáji kastélykertek is beazonosíthatók. A sárpataki Teleki-kriptától ugyancsak szépen látszik a gernyeszegi kastélypark, valamint famatuzsálemei közül kiemelkedő Teleki-kastélykupolája, ugyanakkor Sáromberke és Nagyernye kastélykertjei is hangsúlyos látványelemként jelennek meg a tájban. Kutatásainkban feltárt konkrét helyszínek támasztják alá azt a feltételezést, hogy adott térségekben a kastélyok és kastélykertek között tudatosan kialakított vizuális kapcsolat állt fenn. Ezek a táji léptékű látványtengelyek egyrészt a domborzati adottságokban rejlő lehetőségeknek köszönhetők, másrészt a viszonylag magas tájspecifikus kastélykert sűrűség is hozzájárult a kialakulásukhoz. Példaként a ***80/a-c mellékletek*** a Felső Maros mentén elhelyezkedő kastélykertek közti látványkapcsolatokat, a kastélykertek táji-domborzati beágyazódását, illetve Maros megye különböző jelentőségű nemesi rezidenciáit szemléltetik.
A korabeli európai példák, a tájképi potenciál, illetve a látványélmény felismerése Erdélyben is számos tájképi kompozíciót eredményezett. Ezek fókuszpontjai festői megjelenésű objektumok, díszítő építmények. A funkcionális látványelemek mellett kevésbé funkcionális staffázselemek, hangulathordozó vagy szimbolikus tartalmakkal bíró térkompozíciós hangsúlyok jelentek meg.[315]
Az erdélyi tájképi kastélykertek komponált látványkapcsolatainak kutatása két lényeges komponens meghatározásához vezetett. Ezek: a hangsúlyos látványelemek, illetve a tervezett kilátások.

5.2.3.2.1. Tájképi kastélykertek hangsúlyos látványelemei

A hangsúlyos látványelemek[316] főként épített objektumok,[317] amelyek távolról is felkeltik a figyelmet és vonzzák a tekintetet, így látványtengelyek végpontjaiként, lezárásaiként, meghatározott vizuális kapcsolatok kialakítására alkalmazhatók.[318]

---

[315] Fekete Albert (2019): *Komponált látványok. Történeti kertek és tájak helyreállítása* Gödöllő, Szent István Egyetem, Tájépítészeti és Településtervezési Kar, 85.

[316] Hajdu Nagy Gergely a „tekintetfogó" kifejezést javasolta a nemzetközi szakmai terminológiában széles körben alkalmazott angol „eye-catcher", illetve német „Blikkfang" elnevezések kiváltására. Hajdu Nagy Gergely (2011): *Rusztikus építmények a magyar kertművészetben – romok, grották, remeteségek* Doktori értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem, Tájépítészeti és Tájökológiai Doktori Iskola, 61.

[317] Hangsúlyos látványelem nem csak épített objektum lehet. Szoliter fák, facsoportok, földtani, geológiai képződmények, vízesések és egyéb természeti elemek is képezhetnek hangsúlyos látványt egy kertben vagy a környező tájban. Jelen munka kizárólag az építészeti-művészeti karakterű hangsúlyos látványelemeket tárgyalja.

[318] Eye-catcher: „*Something that especially attracts one's attention*" In: The Editors of the Webster's New World Dictionaries (2010): *Webster's New World College Dictionary*, 4th Edition, Harper Collins Publishers, UK; „*Folly, ruin, temple, or other structure in a landscape, such as a gloriette, drawing the eye to a desired point*." In: Curl, James Stevens (2006): *A Dictionary of Architecture and Landscape Architecture.* Second Edition, Oxford University Press, Oxford, UK.

A hangsúlyos látványelemek a tájképi kertek szerkezetének meghatározói. A 19. század festői, szentimentális, majd romantikus stílusirányzatai nem csak funkcionális, hanem sok esetben eszmei, politikai és esztétikai okokból is elvárták, hogy különböző rendeltetésű épületek, építmények, művészi alkotások is szerepet kapjanak a kertben. A hangsúlyos látványelemek a kert határain belül és azon kívül egyaránt megnyilvánulhatnak. Gyakran előfordul, hogy egyetlen tájépítészeti kompozíció kapcsán több markáns látványtengely és kapcsolat határozható meg úgy a kerten belül, mint azon kívül is. Ez főként a nagyobb kiterjedésű tájkertekre igaz.
Kutatásaimban olyan hangsúlyos látványelemek és látványtengelyek meghatározására törekedtem, amelyek döntő szerepet játszanak a kerti kompozícióban vagy a tájképben.
A vizsgált 128 tájképi helyszínből 69 helyszínen összesen 185 hangsúlyos látványelemet azonosítottam, amelyek a kastélykert területén, vagy azon kívül helyezkedtek el. Ezek jelentős része, összesen 132 darab, jobb-rosszabb állapotban, ma is megvan. A hiányzó 53 látványelemről leírások, fotók és egyéb archív anyagok maradtak fenn, amelyek bizonyítják létezésüket.

- **A kastélykert határain belül elhelyezkedő hangsúlyos látványelemek**

A látványelemek egy jelentős része a kastélykert határán belül elhelyezett kerti alkotóelemként definiálható. Markáns, legtöbb esetben művészi megjelenésük a kerti térszerkezet kialakításában, a belső látványtengelyek és kompozíciós hangsúlyok megtervezésében, megjelenítésében játszott kulcsszerepet. Elsősorban épített objektumok, de szoliter fák és facsoportok is képezhetnek hangsúlyos látványelemeket. Nyugat-európai előképeikhez hasonlóan, az erdélyi kastélyegyüttesekben látványelemként és kompozíciós hangsúlyként leggyakrabban alkalmazott művészeti alkotásokként a következő objektumok említhetők: szobrok, szoborcsoportok, gloriettek, díszmedencék, szökőkutak, filagóriák, grották, műromok, hidak, sírjelek, obeliszkek és kápolnák.
A kastélykertek hangsúlyos látványelemei közül néhány példát hoznék az erdélyi kastélykertek gloriettjeiről, hiszen ezek a művészi igénnyel megépített, általában nagyobb tömegű épített objektumok sok esetben a kastélykerten kívülről is megfigyelhetők.
A bonchidai barokk kert kapcsán már említett, *„évszázados fenyők alatt álló, kőoszlopos kis gloriett,”*[319] amelynek építése minden bizonnyal a tájképi időszakban fejeződött be, a fácánoskert dombjának felső harmadában, annak dél-nyugati oldalán helyezkedett el. A Kis-Szamos mentén kanyargó országúton Kolozsvárról Szamosújvár felé haladó utazók számára hangsúlyos látványelemként tűnt fel, a dombok által takart kastély látványának hiányában a Bánffy család fennhatóságát hirdetve.
Gloriett meglétét bizonyítják a Hallerek egykori fehéregyházi kastélykertjében Kazinczy Ferenc áradozó sorai is, amelyeket 1816-os látogatása alkalmából vetett papírra: *„kitekintvén az ablakon s megpillantván a tót a kastély előtt s a királyi hattyút rajta, s túl a tó tükrén tíz vagy tizenkét obeliszkekké nyírt fenyőt, s ezek között a kastély körlineájával átellemben a gloriettet három sor ablakkal s lapos fedéllel*.”[320]
A 19. század első felében Koronkán, II.Toldalagi Ferenc által kialakított 120 holdas tájképi parkban is *„gloriette állott az egyik halom tetején, s elragadó kilátás nyílt a regényes vidékre.”*[321]
Kendilónán ugyancsak állt gloriett valaha: *„A park közepén óriási fatörzs és sátor alakú hatalmas ágai fölé épített lépcsőzetes díszépület (gloriett) képezi Kendi-Lóna egyik nevezetességét. Egy kőrisfa romja, mely egykor egy őserdőnek is díszére vált volna*.”[322] A kendilónai gloriettet

[319] Gy. Dávid Gyula (2011): i.m. 133.
[320] Kazinczy Ferenc (1944): *Erdélyi levelek*, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt., Kolozsvár
[321] Bíró ózsef (é.n.): i.m. 114.
[322] Hajdú Nagy Gergely (2011): i.m. 104.

(„*Dicskét*”) Teleki Miksa emeltette 1863-66 között a kiszáradt fa fölé,[323] s falára emléktáblát helyeztek.[324] A kendilónai gloriett megsemmisült, Bíró József már 1943-ban múlt időben ír róla.[325] Többek között Bíró József közléséből tudunk a magyarfenesi Jósika-kastélykert művészi építményéről is, amely szerint a Csicsal-hegy tetején *„finom arányú, hármas osztatú, oromzatos gloriette állott.”*[326] Erről az építményről Kelemen Lajos így ír: *„Ha körültekintünk a tágas udvaron, nyugatra csak a havasok tetejére, keletre a park egy darabjára, a háttérben a gloriette-koronás Csicsal hegyre van kilátás… Majdnem a tetőn, néhány fenyő között, fehér márvány síremlék alatt Jósika Aladár pihen. A sír fölött a tető romladozó gloriettje gyászol. Közelről látszanak meg teljességükben finom, nemes arányai.”*[327] A gloriettről Tóth István rajzot is készített az 1920-as években.[328] (***81. melléklet***)

A kastélykertek kápolnái, kriptái is hangsúlyos látványelemként említhetők, s egyik igen érdekes példa a sorból a bonyhai Gróf Bethlen Árpád féle kastélykert kápolnája, amelyet *„igen szép gót ízlés szerint épített és kínai rajzokkal tarkított kápolna”*-ként emlegetnek a krónikák.[329]

Az egyes kastélykertek határain belül feltárt egyéb típusú hangsúlyos látványelemekről (főként szobrokról, vízmedencékről, szökőkutakról) a későbbiekben, az „Erdélyi kastélykertek szobordíszei” című fejezetben írok részletesen.

Összesen 43 kastélykertben 135 olyan hangsúlyos látványelemet sikerült beazonosítani, amelyek a kastélykertek határain belül helyezkednek el. Ezek közül 82 ma is meglévő, míg 53-at csak archív forrásokból ismerünk, ezek ma már a helyszíneken nem láthatók. (***82. melléklet***)

- **A kastélykert határain kívül elhelyezkedő hangsúlyos látványelemek**

Egyes látványelemek a kastélykert határán kívül, a környező táj elemeiként definiálhatók, s természeti környezetüktől többnyire eltérő megjelenésük révén tudatosan a kertből kivezető látványtengelyek kiemeléseként vagy lezárásaként szolgálnak. Ezeknek a kastélykert-táj kapcsolatot erősítő hangsúlyos látványelemeknek a száma 50. Ezt az 50 objektumot 26 különböző helyszínen sikerült beazonosítani. (***83. melléklet***)

A kastélykerten kívül elhelyezkedő hangsúlyos látványelemek további két nagyobb csoportra oszthatók:

(a) Kastélykerteken kívül elhelyezkedő hangsúlyos látványelemek, amelyek korábban a kastélykerthez tartoztak (9 objektum a felkutatott 50-ből)

A huszadik század történelmi eseményei és „földreformjai” következtében területileg lecsökkent, feldarabolódott kastélykertek hangsúlyos látványelemei részben a kerthatárokon kívülre kerültek, azokon kívül rekedtek. Az új telektulajdonos (az esetek többségében a Román Állam) ha a

---

[323] *„Teleki Miksa gróf kegyelete, még az utolsó végzetes perczben sem szünt meg a történeti emlék iránt; meghagyatá a kőrösfának sziklához hasonló törzsét, és sátor-alakban elterjedő óriási alsó ágait, melyekre dicske fog emeltetni, a Kendyek lobogójával; ha szineik a történeti búvárkodások nyomán ki fog tünni*.” In: Vasárnapi Újság 1866, 301.

[324] Az emléktábla szövege: *„Hat század zajlott el felettem, 1863 áldozatja lettem. Épült a nagy Kendiek emlékére, készité Csipszer István 1866*.” In: Kádár József (1901): *Szolnok-Doboka vármegye Monográphiája. II. és IV. kötet*. Deés, 297-298.

[325] Biró József (é.n.): i.m. 115.

[326] Bíró József (é.n.): i.m. 113.

[327] Kelemen Lajos (1984): *A magyarfenesi Jósika-kastély* In: Kelemen Lajos 1984. Művészettörténeti tanulmányok II. Bukarest, 227-235. 229, 234.

[328] *„A magyarfenesi báró Jósika park régi gloriettje a Csicsal hegyen*” Tóth István rajza. Művészeti Szalon 1927 1927-09-01 /12. szám INT: adt.arcanum.com

[329] Sas Péter (szerk): *Kelemen Lajos Napló I. (1890-1920)* Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár; L. Bicsok Zoltán; Orbán Zsolt (2011): *„Isten segedelmével udvaromat megépítettem…” Történelmi családok kastélyai Erdélyben.* Gutenberg, Csíkszereda 159, 162.

hangsúlyos látványelem kegyeleti vagy művészeti értékét nem is bántotta, azt a szerves egységet és tájképi beágyazódást, amely a korábbi tulajdonviszonyok, tervezett látványkapcsolatok és tájhasználatok révén valósult meg, az esetek többségében megszüntette. Így a térkompozíció művészi értéke is sérült, s hiába a csökkentett kertterület esetleges műemlékvédelmi vagy természetvédelmi szempontú oltalma, az eredeti kompozíciókat elősegítő látványkapcsolatok megszűntek. Ráadásul a telekhatáron kívül rekedt hangsúlyos látványelemek az esetek túlnyomó többségében nem élvezték a nekik egyébként kijáró védelmet sem, s gyorsabb iramban pusztultak. A temetkezési célú objektumok legtöbbje, például a Sáromberkén, Nagyteremiben, Árokalján vagy Kerelőszentpálon található családi kripták, ma már a kastélykert határain kívül helyezkednek el, bár ezek jelentős része hajdanán még a birtoktesthez tartozott.

(b) Kastélykerteken kívül elhelyezkedő hangsúlyos látványelemek, amelyek eredetileg is a kert határain kívül helyezkedtek el (41 objektum a felkutatott 50-ből).

Olyan látványelemek, amelyek már eredetileg is a kert határain kívül helyezkedtek el, de tudatos térkompozícióval, a kert határainak virtuális kiterjesztésével, a kerti kép távlati, hangsúlyos objektumaiként használták ezeket. Az esetek többségében templomok, síremlékek és nagyméretű romok tartoznak ebbe a kategóriába.

Különleges csoportot alkotnak a síremlékek kategóriájában a Teleki-család gernyeszegi és sárpataki, illetve a Kemény-család csombordi piramisszerű, egyiptizáló kriptái. (***84/a-d. mellékletek***) Ezek a tömegformák kedvelt szabadkőműves szimbólumok voltak Anglia korabeli klasszikus tájképi kertjeiben (Chiswick, Stowe, Studly Royal stb.), majd a 18 századtól kezdődően az európai kontinensen is elterjedtek (Parc Monceau, Paris; Pückler Muskau Park, Branitz; Machern Schlosspark, Leipzig stb). Magyarországon az egyetlen hasonló építmény a 20. század elején Pappenheim Szigfrid által emelt iszkaszentgyörgyi kőpiramis, amely családi emlékhelyet jelöl.[330] Szimbolikájuknak megfelelően ezek a gúlaszerű építmények az univerzummal teremtettek kapcsolatot, folytonosságot, erőt és halhatatlanságot jelképeztek.[331]

Az említett piramis formájú temetkezési helyek mellet további családi síremlékek és kripták is hangsúlyos látványelemként definiálhatók, magas művészi-műemléki értéket képviselnek mind építészeti, mind térkompozíciós szempontból. Példaként idézhető a nagyteremi Bethlen-síremlék, amely Bethlen Farkasnak és Bethlen Lipótnak szolgál örök nyughelyül. A Kápolna-dombon elhelyezett objektum-együttes (hat méter magas obeliszk, tetején kőkereszttel és egy szabályos hatszög alaprajzú, mintegy két méter oldalszélességű kápolnaépület) évszázadok óta uralja a Nyárád terét. Orbán Balázs az 1860-as évek vége felé közölt metszetet a késő jozefinista modorban épült egyemeletes kastélyról, amelyen jól látszik a háttérben magasodó Kripta-hegy, a rajta elhelyezett síremlékkel, s amely kilométerekről vonzza a tekintetet ma is. (***85. melléklet***)

A Haller család kerelőszentpáli, immár romos kastélya, s a hajdan pompázatos, de napjainkra nyomtalanul megsemmisült kastélypark fölött erődszerű kőkerítéssel körbevett, festői megjelenésű, tornyos kápolna látható. A hangsúlyos látványelemként megjelenő, Imolának nevezett emlékhely ma is jó állapotnak örvend.

A szurdoki kastély az idők folyamán három nevezetes erdélyi család – a Csáky, a Kemény és a Jósika család – tulajdonában volt. E családok generációinak élete alakította a kastély és a hozzá tartozó birtokok sorsát. Mai egyszerű, földszintes, tágas tornácos, a 19. század vége felé meghatározott formáját a kastély a Jósika családnak köszönheti: „*erdélyi szerkezetre építteti fel, mint Ózd, Bonyha,*

[330] Őrsi Károly szóbeli közlése, 2009. szeptember. A jelenleg meglévő kőpiramist 2014-ben a Veszprémi Erdőgazdaság Zrt. emelte az eredeti helyén, amelyet az 1960-as években semmisítettek meg.

[331] Szabadics Anita (2006): *Szabadkőműves szimbolika Európa tájképi kertjeiben*. 4D Tájépítészeti és Kertművészeti Folyóirat, 3. sz., 51-63. 61.

Küköllővár kései rokonát Jósika Samu a… bájos szurduki kastélyt,"[332] amelynek udvarából jól látható az a tempietto (kupolás mauzóleum), amelyet „*a szurduki dombtetőn Jósika Miklós, az író, 1827-ben atyja hamvai fölé, olasz mesterekkel*"[333] építtetett. A fent említett temetkezési hely „*Cripta*" felirattal jelölve tűnik fel a II. katonai felmérésen, és a Szilágy megyei Műemléki Jegyzékben a Jósika-kastéllyal együtt műemlékként tartják számon.

A váralmási kastélyhoz is tartozik temetkezési emlékmű, amely a Várhegy kastéllyal szemközti, északi lankáján helyezkedik el. Az emlékművet a Csáky család készíttette, az alatta lévő kriptába azonban senki sincs eltemetve. Az emlékművet a III. katonai felmérés térképe is jelzi („*Denkmal*"), amelyen a kastély és a hozzá tartozó, fasorral bekerített kert, valamint az ettől délkeletre elhelyezkedő várrom („*R. Almásvár*") is látszik. A jelenleg erősen romos kastélyt a család 1808-ban kezdte el építeni. A bejárat feletti címer kétoldalán az 1819-es évszám – feltehetőleg a befejezés éve – volt olvasható még 2006-ban is. Az almási várat és a hozzá tartozó uradalmat 1594-ben Csáky (IX.) István erdélyi főgenerális kapta adományba Báthory István fejedelemtől.[334] A várat mind a három katonai felmérés egyértelműen jelzi. A várnak ma már csak a nyugati 5x5m-es közel 2 m falvastagságú négyemeletes öregtornya áll, beomlott tetővel, amely azonban hangsúlyos látványelemként táji léptékű térkompozíciós szereppel bír. Hasonló funkciót tölthetett be hajdanán a temetkezési emlékmű is, azonban kisebb mérete folytán eltűnik az időközben beerdősült domboldalban, s csak az idősebb helybéliek tudnak létezéséről. (***86. melléklet***) Az emlékműről Kazinczy így ír: „*Szép emlék, melyet a grófné meghalt szeretett férjének, közel a Kolozsvárra vivő úthoz egy szomszéd hegyecske oldalán emelt… Az valóban szép, s azért is szép, mert nem hasonlít kertjeinknek kisded bábjátékaihoz: nagy diameterű hornyolt oszlop, felibe törve, s rajta a hamvveder, körülfogva a tartóság symboljával, a kígyóval*."[335]

A cegei Wass Jenő kastélyparkhoz kapcsolódóan is hangsúlyos kompozíciós elem a mára romos, kifosztott családi kripta. Cegén a gróf Wass és báró Blomberg családoknak egy, a családi címert formáló díszes faragású tumbája is megtalálható.

Az említetteken kívül tovább lehetne sorolni azokat az erdélyi kastélykerteket, birtokokat, amelyekben a temetkezésnek és az emlékezésnek a művészi értékű, kert- és tájkompozíciós szempontból is jelentős emlékei helyet kaptak. Igényes megformálásuk, kiemelt térszervező szerepük miatt legalább említés szintjén név szerint meg kell emlékeznem ebben a fejezetben a zabolai Mikes kriptáról, a székelyudvarhelyi Ugron-kriptáról, a zsibói Wesselényi-kriptáról is.

Az erdélyi táj geopolitikai okokból (az évszázados háborúskodások miatt) bővelkedett várromokban (templomromokban, kastélyromokban stb.). Ezeket már a 19. század során kialakított tájképi kertek esetében helyi adottságként használták arra, hogy látványukkal gazdagítsák egy-egy kert művészi értékét, megemlékezzenek a történelmi múltról, hiszen a romok „*a mulandóság (vanitas) szimbólumai és történelmi képzettársítások hordozói*."[336] A várromok mindegyike festői látványelemként válhatott a tudatos térszerkesztés folytán a kerti kompozíció részévé. „*A rom akkor fejti ki legelőnyösebben a hatását, ha a tájjal együtt szemléljük. A hiányos falazatok nagyon hatásos eszközei az építőművészetnek, hiszen szinte egy kiharapott metszetét mutatják meg az építménynek, de nem korlátoznak abban, hogy bemehessünk, és a külső tértől való elzártság élményét is megtapasztalhassuk. Az átszakadások miatt, kívülről szemlélve láthatóvá válik az épület horizontális-vertikális tagoltsága. Az ember képzelete, alkotókedve ekkor*

[332] Biró József (é.n): i.m. 82.
[333] B. Nagy Margit (1973): i.m. 167.
[334] Bicsok Zoltán; Orbán Zsolt (2011): i.m. 217.
[335] Kazinczy Ferencz (1944): i.m. 68
[336] von Buttlar, Adrian; Galavics Géza (1999): i.m. 74.

felébred, és gondolatai összefűzik azt, ami nincs összefűzve, felépítik újra azt, ami a rom helyén eredetileg állhatott."[337]

5.2.3.2.2. Tájképi kastélykertek hangsúlyos látványelemeinek szimbolikája

A hangsúlyos látványelemeket szimbolikus tartalmaik, üzeneteik alapján is osztályoztam. Eszerint megkülönböztethetők:

- Vallási töltettel rendelkező hangsúlyos látványelemek (templomok, kápolnák, kripták, keresztek): összesen 32 objektum
- Emlékhely szerepét betöltő hangsúlyos látványelemek (temetkezési kápolnák, kripták, keresztek, obeliszkek, gloriettek, tumbák, sírkövek, temetkezési helyek): összesen 42 objektum
- Kerttörténeti és/vagy kulturális üzenetet közvetítő hangsúlyos látványelemek (kerti architektúrák: filegóriák, szökőkutak, díszmedencék, kaszkádok, grották, kerti lakok, hangsúlyos lépcsők és egyéb építmények, illetve képzőművészeti alkotások: gloriettek, szobrok, nagyobb méretű urnák, faragványok, díszes berendezési tárgyak és egyéb művészeti alkotások), összesen 161 objektum

Az osztályozásnál előfordult, hogy egy adott objektum vallási, kert- és kultúrtörténeti, esetleg emlékmű/emlékhely szerepet is betölt(ött), ezért átfedések következtében az összes objektumszám (238) meghaladja a kutatás során ténylegesen feltárt hangsúlyos látványelemek számát (185).

5.2.3.2.3. Tájképi kastélykertek tervezett kilátásai

A táj horizontjának, vegetációjának, vízfelületeinek és tudatosan alkalmazott művi elemek együttes komponálásával kialakított, kertből feltáruló festői tájrészletet kilátásnak („*prospect*")[338] nevezzük. A kilátás lényege a kert határainak virtuális kiterjesztése, a környező táj látványának bekapcsolása a kerti képbe. A természeti világ felfedezésére, a táj szépségeinek meglátására, felismerésére, visszavezethető törekvés, amely a reneszánsz életeszme egyik legfontosabb jellemzője s elterjedésének köszönhető, hogy a kép a perspektíva révén kilép a síkból, s a táji látványelemeknek – a kiemelkedő domboknak, hegyeknek, a völgyben kanyargó folyónak – a környezetformálásban, a kerti kép tudatos kialakításában jelentős szerepet szán. A tehetősebb, igényesebb magyar főurak a 18. század végén, 19. század elején elragadtatással számoltak be angliai utazásaikat követően a természetet idéző nálunk még idegen új tájképi kertstílusról, amely az angol táj karakterét meghatározta. Kazinczy Ferenc a hotkóci angolkert kapcsán írt értekezésében az egyszerű, cicomamentes, természetközeli kertkialakítás mellett tör lándzsát: „*Az igazi szépség karaktere a nyugodalmas nagyság. Ez kevéssel jut el a maga céljához, néki nem kell pipere… A nagy stílusú angolkert az, midőn az idegen nem kertben, ha nem szép természetben véli magát.*"[339]

Festői, tudatosan tervezett kilátásokat (látképeket), amelyeknél a kastély előteréből feltáruló táj látványa egy vagy akár több irányba is megkapó, kutatásaim során 79 esetben, összesen 50 helyszínen sikerült feltárni az erdélyi tájképi kertekben. (***87. melléklet***)

[337] Hajdú Nagy G. (2011): i.m. 26.

[338] Az elnevezés Charles Bridgeman nevéhez fűződik, aki Angliában elévülhetetlen érdemeket szerzett a kertek tájképiesítésében, a festői kertek elterjesztésében, s „*a kert lehatárolását helyenként áttörve, lehetővé tette a tájra való kitekintést (prospect)*." In: von Buttlar, A.; Galavics G. (1999): i.m. 25.

[339] Kazinczy Ferenc (1806): *Hotkóc - ánglus kertek*. Hazai Tudósítások

A terepadottságok kihasználásával tudatosan alakított kilátások, az előnyösen elhelyezett kastélyépület önmagában is záloga a művészi kompozíciónak. A hatás kétirányú: a kastélyból, illetve annak közvetlen környezetéből feltáruló festői tájkép és a stratégiai szempontból egyaránt fontos kilátás mellett a kastélyépület láttatása is megtörténik. (***88***. és ***89. mellékletek***)

Orbán Balázs így ír a marosújvári Teleki-Mikó kastély kertjéről és a környező tájról: „*Látók fennebb azon térbe kiszökellő hegyfokot… E hegyfok már önmagában is szép, de festőivé azáltal lesz, hogy tetőormát egy büszke gót kastély, annak szeszélyes melléképületei, ódon toronybástyája…koronázza, felmutatva a kis Erdély legszebb fekvésű s legimpozánsabb kastélyát… A kastély kertjéből s a kastély mindenik ablakából szép kilátás nyílik; elragadó körlátvánnyá lesz az, ha a kastély tetőerkélyére kilépünk. A hegyfok alját ezüst szegélyként hímezi körül a Maros…*”[340]

Ugyanerről a kastélyról Jekel Frigyes is tudósít: „*Székely-Kocsárdtól lefelé gyönyörű tájkép tárul elénk. A hegyek előtt terjedő fensíknak a Maros partjára lépő egyik fokán csinos kastély néz le a völgyre*…”[341]

A marosvécsi Kemény-várkastély esetében is meghatározó benyomást tesz a szemlélőre az épület és környezetének kapcsolata. A felül fenyvessel, gyümölcsösökkel övezett, alul a Maros égereseivel megtámasztott kastély lenyűgöző látványt nyújt a messziről közeledőnek, különösen a folyóvölgyből nézve.[342] Különleges tájelem volt a várkastély impozáns látványa évszázadokon át, egészen napjainkig, és az onnan nyíló kilátás sem elhanyagolható. Az eredetileg stratégiai fontosságú kilátás az idők folyamán esztétikai élménnyé vált. A Kőváry László által is említett „*fedeles kiülő hely, Kemény János fejedelem szakáll szárasztója*”[343] a legkorábbi kerti építmény, amelyről a leírásokban szó esik és amely épp e nagyszerű kilátást szolgálja. Az 1860-as évekből és a 19. század végéről tudomásunk van egy másik, a kastélypark végében található kilátópontról is: „*A vécsi vár gyönyörű parkján végigsétálva egy hegyfokra jutunk ki, ahonnan a keskenyedő völgyben falvakra esik tekintetünk*”.[344] A várkastély kertje az Erdélyi Helikon találkozóinak kiemelt színhelye volt, nem egy jegyzőkönyvben a tanácskozás helyszíneként első helyen a park szerepel, s csak ez után következnek a kastély termei.[345] „*A tanácskozás, ha csak az idő engedte, a nagy park öreg fái alatt kezdődött és folyt le, mind a három napon keresztül. A nagy tölgyek között, alkalmas tisztáson hatalmas malomkő asztal állott, körülötte padok, s ezen a helyen folyt a tanácskozás… Vacsora után majdnem minden esetben kimentünk sétára a nagy parkba, melynek fövenyes útja világított. Onnét visszatérve, a kastély előtti padokon, az úgy nevezett kilátón üldögéltünk. Innét messziről csillogó kilátás nyílt a Maroson túli tájról*.”[346]

Molnár József Károly református lelkipásztor visszaemlékezései szerint Cegén, a Wass Jenő birtokon is „*gyönyörű kilátás nyílt a kastélyból a parkra, a sétányra, évszázados fákra, a közeli és távoli dombokra-hegyekre.*”[347]

A zsibói uradalomban Ujfalvy Sándor emlékiratai szerint az idősebb Wesselényi „*építette a zsibói kastélyt, mellyel a történelmi nevezetességű tájképet kiegészítvén, pompás panorámává*

---

[340] Orbán Balázs 1991. *Székelyföld leírása I-VI*. Szekszárd, V. köt. 104, 109.

[341] Jekel Frigyes (1901): *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben*. https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/ OMMonarchia-az-osztrak-magyar-monarchia-irasban-es-kepben-1

[342] Kelemen Lajos (1982): i.m. 187.

[343] Kőváry László (1866): i.m. 204–205.

[344]Jekel Frigyes (1901): i.m. VII. köt. 300.

[345]*A harmadik Helikoni találkozó jegyzőkönyve, Marosvécs, 1928. július 5–7. Felvettük az erdélyi magyar írók baráti munkaközösségének, az Erdélyi Helikonnak III. találkozóján, amelynek sorozatos ülései báró Kemény János áldozatos és kedves meghívására a marosvécsi várkastély parkjában és termeiben folytak le az 1928. év július 5., 6. és 7. napján*. In: Nemeskürty István (1988): *Édes Erdély*. Szabad Tér Kiadó, Debrecen, 156.

[346]Tamási Áron (1997): *Vadrózsa ága*. Háromszék, Sepsiszentgyörgy 31–32.

[347] Molnár József Károly (2012): *Egy ifjú teológus a Wass-kastélyban*. Harangszó. A Királyhágómelléki Református Egyházkerület gyülekezeti lapja, 2012. augusztus, XXIII. évf. 15. szám

alakítá..."[348] Az Ujfalvy emlékirattal egybecseng báró Kemény Zsigmond visszaemlékezése is: „*A Szamos-völgyben, közel Magyarország határaihoz, s körülvéve Erdély álomszerűen kies tájképeivel, egy büszke kastély uralkodik a vidék fölött. Széles homlokcsarnoka, a fedélzet csillogó kupjai, a messze vetett szárnybástyázatok, a domb, melyen az épület főrészei feküsznek, parancsoló és aristokratikus tekinetetet adnak e kastélynak* …"[349] 1845-ben a zsibói Wesselényi kastély vendégei Deák Ferenc, Vörösmarty Mihály, Kemény Zsigmond és Beöthy Ödön, s Vörösmarty ugyancsak elragadtatással ír a tájról és a kilátásról amely a kastélyból nyílik: „*Zsibó gyönyörű helyen fekszik, a kastély, hol szállva vagyunk, emeletes, jó magas dombon a Szamos rétei felett, mely a kanyargó Szamossal s azon túl változatos alakú hegyekkel félkörüleg zárva van... A vidék itt gyönyörű. A kastély dombon van: előtte jókora térség, szántóföld, rét, ligetek, kerített rétek lovai számára, fácános kert. Ezen síkot a Szamos vize szegi be, a Szamoson túl igen szép hegyi róna, s azon túl közben hegyek*."[350]

Gróf Bethlen Pál bethleni kastélyparkjából „*szép kilátás nyílik a Szamoson túl levő Bilak-hegyre, melyre csigaút vezet. Ennek tetején több bemélyedés van, melyeket ősember lakta helynek s mások római várnyomoknak tartanak. Hagyomány azt tartja, hogy a gyakori tatárbeütések alkalmával a gabonájukat, a bekövetkezhető veszedelemre előkészülve itt rejtették el a helyiek*."[351]

Gróf Teleki Sándor koltói kastélykertje is magaslaton terül el, gyönyörű kitekintéssel a Máramarosi-havasokra. Teleki szerint kertjéből „*a kilátás olyan, hogy continentalis vidéken ritkítja párját."* A magaslaton álló kastély előterében *„éjszak felé sima nagy térség"* terült el *„zöld rétekkel és tölgyfa-csoportozatokkal… a térséget a Lápos vize kígyózza végig, s egy magaslatról egész futása látható…távolabb, a másod téren, a Láposon túl, lankás dombok szilvafákkal beültetve, felettök egy fennsík, óriás tölgyerdőkkel; tiszta időben tizennyolc falunak fehér tornya látszik, s minden falu kertjei fákkal úgy beültetve, mintha erdők közepén állanának … a távolba tekintve amphitheatralis kanyarulatban, a Kárpátok hegyláncolata"* uralja a hátteret.[352] A gyönyörű fekvés Petőfit is megigézte, aki mézeshetei alatt, amelyeket a gróf meghívására itt töltött Szendrei Júliával, közel harminc verset írt.

Hasonló élményt oszt meg Kelemen Lajos önéletrajzi feljegyzéseiben a marosszentgyörgyi Máriafy kastélyt illetően: „*A szép fekvésű, egyemeletes, sárgára festett Máriafy-kastéllyal szemben állottunk meg legelőbb, honnan nemcsak a Maros első teraszára épített kastély nyújtott impozáns képet, hanem északra a Maros-völgy egyik legszebb térsége, a több mint 3 km széles Libáncs-mező, M[aros]v[ásár]hely környékének legnagyobb tere is egészen kibontakozott*."[353]

---

[348] *Ujfalvy Sándor emlékirataiból. Szemelvények «Emlékiratainak»* Kolozsvárt, 1941-ben, Gyalui Farkas gondozásában megjelent kiadása In: Makkai László; Cs. Szabó László (szerk, 1941): *Erdély öröksége. Erdélyi emlékírók Erdélyről IX. Erdélyi arcok 1791–1867*, Franklin-Társulat kiadása, Budapest

[349] Horváth Hilda (1998): *Régvolt magyar kastélyok*, Budapest, 190. idézi br. Kemény Zsigmondot

[350] Gaál György (1999): 1999.december 10-én a Kolozsvári BBTE MagyarIrodalomtudományi Tanszékén rendezett Vörösmarty-konferencián elhangzott előadás

[351] Kádár József (1901.): i.m. II. köt. 153–194.

[352] Kóbori Dorottya (2014): *A koltói Teleki-kastélykert történeti kutatása.* A SZIE Tájépítészeti és Településtervezési Kar Tudományos Diákköri Konferenciájának Szabadtérépítészeti és Településtervezési Szekciójában bemutatott, I. díjas tudományos dolgozat. Konzulens: Sárospataki Máté

[353] Kelemen Lajos (1993): *Születtem Marosvásárhelyt. Önéletrajzi feljegyzések*. A töredékekből összeállította, bevezetővel és jegyzetekkel elláttaGaal György KOMP-PRESS Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár, 51.

5.2.3.3. Erdélyi tájképi kastélykertek növényalkalmazása

A tájképi korszakerdélyi kastélykertjeinek növényalkalmazása a kerttörténeti előzmények ismeretében értelmezhető. Ezeket az előzményeket a késő reneszánsz növényalkalmazás kapcsán az „Erdélyi reneszánsz kertművészet," illetve az „Erdélyi barokk kertművészet" című fejezetekben részletesen ismertettem.

A korábbi stílustörténeti korszakok növényalkalmazásának ismeretében kijelenthető, hogy Erdély ültetett, azaz mesterséges dendroflórája a 18. század végére kezdett kibontakozni, majd a 19. század folyamán, a tájképi kertek elterjedésével egyre gazdagodott. Az európai kontinensen megerősödő tájképi kerteszmény Erdélybe a 19. század elején érkezik meg, s hangsúlyai már a kezdetektől fogva eltolódnak a változatosabb növényalkalmazás irányába.

Általánosságban elmondható, hogy az európai tájképi kertek két évszázados története során lényeges különbség határozható meg a látványelemeket, kerti képet hangsúlyozó festői tájkert („*pictoresque*") és azt követő tájképi kertstílusok (szentimentális, romantikus) között. Míg a festői kert Angliában több mint egy évszázadon áta természeteszményt megtestesítő, téri és időbeli dimenziókat kitöltő, élő, szinte kinetikus műalkotás volt,[354] addig erdélyi vonatkozásban mindössze néhány képviselője ismert. A festői tájkert elvei szerint alakította ki például Heinrich Christian Nebbien a soborsini Forray-Nádasdy kastélykertet 1816-1822 között, illetve Bode György a nagykárolyi Károlyi kastélykertet az 1800-as évek legelején. De ebben a modorban épülhetett újjá a nagybúni Bethlen kastélykert is, amely mára ugyan eltűnt, de Kazinczy írásában még érzékletesen érhető tetten: *„A kert egykor négyszegű táblákra volt osztva; új ízlésűvé a ház művelt lelkű asszonya változtatá, s minthogy így holmit sajnálottak kivagdalni, a kert nem egészen titkolhatja, hogy az új ruha ócskából van varva. De az a szép nyolcoszlopú peripteron (gömbölyű tetejű templomocska) s az a szép nagy rét, mely most a kerthez kapcsoltatott, az erdős rengetegek s a szálkás csúcsú kecskekő látásában, felejteti a ház előtt ejtett hibákat …"*[355]

A festői kertek kis számának fő oka Erdélyben, hogy amire azok szélesebb körben elterjedhettek volna, addigra már a tájképi korstílus újabb, a nemzetközi szakirodalom által „*gardenesque*"-nek nevezett tájkert elvei hódítottak teret Kelet-európában. A változatos növényalkalmazást előtérbe helyező új stílus elterjedése a szigetországban már a 18. század vége felé elkeződött, s korábban a festői tájkert képviselőjeként említett Repton mellett John Claudius Loudon,[356] míg a kontinensen Pückler Muskau törtek lándzsát mellette.

Ennek megfelelően a kertekben egyre inkább a növényegyedek természetes szépsége vált a fő dekorációs szemponttá. A növények már nem elsősorban az emberi érzelmek jelképei (bár a szentimentális kertekben ez a megállapítás később is érvényes), sokkal inkább önmaguk szépségének kifejezői, a tudatos térszervezés eszközei. A 19. század első felében a kastélyépületek mellett - ezek formai megoldásaihoz alkalmazkodó - növénykompozíciók jöttek létre, amelyek az épület alaprajzi formájából, tagolásából, tömegarányaiból adódó formai átmenetet képeztek a természet felé és önálló funkcióval nem rendelkezvén, mesterséges mintává váltak. Ilyen átmeneti, központi helyekre telepített kompozicionális növényi elemek voltak a rondók és a szőnyegágyak, pl. Kerelőszentpálon, Nagyszentmiklóson, Zabolán, Gyalun, Kelementelkén, Árokalján, Temesújfaluban, Marosszentgyörgyön, Almakeréken, Görgényszentimrén vagy Marosillyén (***90.***

[354] Jámbor Imre (2006): *Egy elveszett illúzió. Festői kertek a 18. század első felében*. 4D Tájépítészeti és Kertművészeti Folyóirat. 2006. 1. 9–17.

[355] Kazinczy Ferenc (1944): i.m. 276-277.

[356] "*Mere picturesque improvement is not enough in these enlightened times: it is necessary to understand that there is such a character of art as the gardenesque, as well as the picturesque*." In: Loudon, John Claudius (1832): Gardener's Magazine, London, 701.

melléklet); továbbá a magas törzsű rózsaágyak, pl. Nagyteremiben, Zsibón, Abosfalván, Bonchidán (***91. melléklet***), amelyek a második világháborúig nagy népszerűségnek örvendtek az erdélyi kastélykertekben.

A „*gardenesque*" elterjedése az örökzöldek divatjával is összefüggésbe hozható. Nem véletlen, hogy a magyar tájképi kertek növényalkalmazásán alapuló korszakolását tekintve Rapaics önálló „*örökzöld korszakot*" határozott meg: „*Douglas David sok szép amerikai fenyőt fedezett fel, s ezek csakhamar a londoni növényhonosító kertekben is megmutatták szépségüket. … mindenütt igyekeztek exotikus fenyőcsoportokat ültetni és honosítani. Ezzel a divattal egyik szép külföldi fenyő a másik után kezdte meg hódító útját a kontinensen is*."[357]

A „*gardenesque*" az egzóta fajok honosítása révén egyre nagyobb teret hódít, és a korábban szenzációként számontartott, ritka növényegyedek rohamosan terjednek az erdélyi kastélykertekben is.[358]

A jelentős történeti előzményekkel bíró, és egyre növekvő növénygyűjtési láz a 19. századra a tehetősebb erdélyi arisztokráciát ugyanúgy hatalmába kerítette, mint a botanikusokat. A különbség talán csak annyi a szigetország kertjeihez képest, hogy Erdély szerényebb gazdasági adottságai és földrajzi elhelyezkedése nem az idegen tájak új növényritkaságainak felkutatásában, hanem inkább a már felfedezett és Nyugat-Európában alkalmazott növények behozatalában és terjesztésében nyilvánult meg.

Magyar nyelven leírva első ízben az Erdélyben élő és munkálkodó Pápai Páriz Ferenc (1649-1716) szótárában jelenik meg a platán, „*plátánosfa*" formájában. De épp az a körülmény, hogy nem ebben a formájában honosodott meg, hanem a németből később átvett platánt használjuk, mutatja, hogy a 18. sz elején még nem használtak platánokat. Ma is meglévő, dokumentálhatóan legrégibb példánya Erdélyben az 1823-ban a nagykárolyi kastélykertbe Károlyi György által ültetett platán, amelynek jelenlegi törzskörmérete 6,5 m, törzsátmérője 215 cm, magassága pedig 40 m körüli. (***92. melléklet***)

Cserei Farkasról tudjuk, hogy már az 1800-as évek legelején külföldről (többek között Prágából, Párizsból, Bécsből, Ulmból, Regensburgból, Drezdából, Nápolyból, Jénából, Braziliából) erdélyi fajokért és ércekért cserében szerzett növénymagokat és facsemetéket, amelyeket aztán saját krasznai kertjébe nevelt.[359] Csak a Jénai Botanikus kertből például 213 külöféle „*exoticus plánta magokat*" kapott.[360] Kertjének növénygyűjteménye láttán elragadtatva ír Kazinczy 1816-ban: „*Én botanicus nem vagyok, s az idegen tájak termései csak szépségüknél s különöségeiknél fogva vonják magokra szememet, de örömmel látom, hogy nemzetünk ez úton is halad másokkal együtt,*"[361] s leveléből idézett passzus alátámasztja azt, hogy a 19. században Erdélyben is megjelenő „*gardenesque*"-hez kötődő romantikus tájképi kertekben az egzóta fafajokra jellemző különleges ágrendszerek, koronaformák, színkontrasztok, kéreg- és levéltextúrák, karakteres növényi habitusok meghatározó szerepet kapnak a látvány és a változatos kerti kép megtervezésében.

A növényfajok diverzitására még nagyobb hangsúly került a 19. század második felében. A dendrológiai tájkertek, arborétumok – mint erősen mesterséges biotópok – tájökológiai szempontból is nagy jelentőséggel bírnak. A 14 hektáros kolozsvári botanikus kert esetében

[357] Rapaics Raymund (1993): i.m. 218-219.

[358] Fekete Albert; Sárospataki Máté; Takács Katalin (2014): *Landscape ecological and visual significance of dendrological gardens in the Carpathian Basin* ACTA UNIVERSITATIS SAPIENTIAE AGRICULTURE AND ENVIRONMENT (2065-748X 2068-2964): 6 pp 57-68 (2014)

[359] Gombocz Endre (1936): *A magyar botanika története*. Reprint. Sopron, 2007, 360.

[360] Cserey Farkas (1807): *Levél Kazinczy Ferencnek. 1807. augusztus 17.* In: Váczy János (1894): Kazinczy Ferenc levelezése. V. Kötet. 1807. május 1.– 1808. június 30. Budapest, 117–118. Id: Sárospataki Máté (2014): i.m. 48.

[361] Kazinczy Ferenc (1944): i.m. 60.

például, amelyet az 1870-es években alakítottak ki a Mikó család nyári rezidenciája körül miután azt az Erdélyi Múzeum Egyesületnek adományozták tudományos célú tevékenységre, egy 20. század elején készült leírás kihangsúlyozza, hogy a „*természetszerűen rendezett arboretum-fruticetum növeli a kis botanikus kert szépségét*."[362]
Egyik első, tudományos célú, nagyszabású erdélyi növénytelepítés Fáy Béla dédácsi kastélykertjében történt. Maga a gróf számos növény honosításával, szaporításával kísérletezett a 19. század második felében, s ezekről tudományos publikációkat is készített. A Természettudományi közlönyben publikálta például a „Tapasztalatok a növényhonosítás terén"[363] című cikket, két további kutatási eredményét pedig 1909-ben és 1910-ben az „Erdészeti kísérletek" folyóiratban közölte.[364]
Az erdélyi kastélykertekben végzett terepmunka során a történeti kutatások nyomán feltárt növényalkalmazás fennmaradt fásszárú elemeit is vizsgáltuk. A téralakításban és kerti képben kiemelkedő szerepet játszó, még meglévő értékű fásszárú növényeket egyedileg felmértük. Ezek a faegyedek (fasorok, facsoportok, szoliterek) az egyes a kertek szerkezeti, stiláris és dendrológiai rehabilitációjának kiindulópontjaként szolgálhatnak.
A kiemelkedő kertépítészeti és dendrológiai értékű faegyedek terepi felmérését összesen 83 helyszínen végeztem el. A szóban forgó kastélykerteket az ***55/a-b mellékletekben*** kiemelten értékesként (14), értékesként (24), illetve jelentősként (45) meghatározott helyszínek mutatják. A felmérések eredményeit két nagyobb csoportban tárgyalom az alábbiakban, az erdélyi tájképi kastélykertek egzóta, illetve jellemző őshonos fafajaira térve ki részletesebben.

5.2.3.3.1. Erdélyi tájképi kastélykertek egzóta fafajai

Különleges, külhonos (egzóta)fafajok érett korú, azaz legalább 100 éves, képviselőit soroltam ebbe a csoportba, amelyeket jellemzően a 19. század során kialakított erdélyi kertekben telepítettek.
Biró József Erdélyi kastélyok című 1943-as munkájában hét olyan kastélykertet említ, amelyek különösen gazdagok voltak egzóta fafajokban (Kerlés, Bonchida, Gernyeszeg, Zsibó, Sáromberke, Koronka, Abafája). Ezek közül ma a kerlési kert márnem létezik, a bonchidai, a zsibói, a cegei és az abafáji kastélykertek pedig olyannyira tönkrementek, hogy egyáltalán nem, vagy alig maradt néhány hírmondó bennük az évszázados és változatos növényállományból. A korabeli krónikák beszámolói szerint a Biró által kiemelt helyszínek mellé azonban további kastélykertek is besorolhatók, amelyek bőven alkalmaztak egzóta fafajokat. Míg Biró elsősorban az őshonos fafajokat (fenyvest, kőris, juhar, gyertyán és hársfákat) nevezi meg írásaiban (pl. Bonchidán, Magyarfenesen, Mezősámsondon, Marosvécsen vagy Erdőszentgyörgyön),[365] addig Rapaics a 19. század első felének jellemző egzóta fafajaiként sorolja fel a Kárpát-medencében a platán mellett a törökmogyorót, a tulipánfát, a cukorjuhart, a fekete diót, a lepényfát, a japánakácot, a páfrányfenyőt, a simafenyőt vagy akár a ma már invazív fajként számontartott zöld juhart.[366]
Korabeli növénylisták is beszámolnak a divatos külhonos fafajok erdélyi alkalmazásáról. Őraljaboldogfalván egy 1874-es növénylista többek között két különböző szivarfát (*Catalpa syringaefolia, C. Bungei*), hegyeslevelű magnóliát (*Magnolia acuminata*), vérbükköt (*Fagus*

[362] Richter Aladár (1905): *A Kolozsvári Magyar Királyi „Ferencz József" Tudomány-Egyetem Növénytani Intézete és Botanikus Kertje*, Kolozsvár, 78.
[363] Természettudományi Közlöny, 1889, 21. évf. 236. szám 154-159.
[364] „*Néhány adat a Juniperus virginiana tenyésztéséről hazánkban*" In: Erdészeti kísérletek,1909. 11. évf. 3-4. szám 150-152., illetve „*Adatok az ismertebb Thuja-fajok tenyésztéséről*" In: Erdészeti kísérletek, 1910. 12. évf. 3-4. szám 137-139.
[365] Biró József (é.n.): i.m. 113-115.
[366] Rapaics Raymund (1940): i.m. 200.

sylvatica atroporpurea), tövises lepényfát (*Gleditsia echi, G. triacanthos*), amerikai vasfát (*Gymnocladus canadensis*), platánt (*Platanus liquidambarifolia*), tulipánfát (*Liriodendron tulipifera*) császárfát (*Paulownia imperialis*) és japánakácot (*Sophora japonica*), valamint annak csüngő változatát (*Sophora japonica Pendula*) is említi. A tűlevelű fajok tekintetében hasonlóképpen széles volt a választék. Ugyanaz az őraljaboldogfalvi lista pl. simafenyőt (*Pinus strobus*), balzsamfenyőt (*Abies balsamea)*, három féle cédrust (*Cedrus deodora, C. libani* és *C. atlantica*) és számos egyéb fenyőfélét is említ. A listán szereplő tételek száma meghaladja a 250-et.[367]

A gazdag dendrológiai választék még a kisebb méretű kastélykertek esetében sem ritka. Ilyen példa Gorove János Petz Ármin által tervezett piskolti kertje, amelyhez Petz saját faiskolájából hozatott a növényeket, és amelyben „*200 faj díszfa és cserje*" kapott helyet, többek között „*Abies Nordmanniana, Abies Ex[c]elsa, Pinus Strobus, Pinus Larix, Pinus Austrális és Pinus Spicca.*"[368]

Nem csak korabeli növénylistákban, levelezésekben és kertleírásokban, de a 19. század második felére már széles körben elterjedt képeslapokon, fotókon is tetten érhető az egzóta növények következetes, díszítő-kompozíciós alkalmazása az erdélyi kastélykertekben. A felkutatott képanyag tanulmányozása nyomán legkönnyebben a jellegzetes koronaformával rendelkező fafajok és fajták azonosíthatók.

Kedvelt szoliter volt a romantikus hangulatú csüngő japánakác (*Sophora japonica 'Pendula'* újabban *Styphnolodium japonicum 'Pendula'*), amely a 18. század közepe táján érkezett Európába Pierre d'Incarville francia szerzetes jóvoltából, Kínából.[369] Bean 1921-ben a két legidősebb európai példányt a londoni Kew Gardenben illetve a Schönbrunn-i botanikus kertben említi, amelyek 1760-ban ültettek.[370] Erdélyi példányait többek között Soborsinban, Nagykárolyban, Nagyszentpéteren, Marosújváron, Bonchidán illetve Keresden fotózták le, mindenütt a kastély közvetlen szomszédságában, a bejáratok közelében, ami kiemelt díszértékére és kertkompozíciós szerepére utal. A korabeli képeken megörökített példányok közül a keresdi, a nagykárolyi és a marosújvári napjainkban is megtalálható, de ezeken kívül a csombordi kastélykertben is sikerült egy idős példányt dokumentálni (***93. melléklet***).

Hasonló bókoló habitussal rendelkezik a szomorúfűz (*Salix babylonica*), amelyet Collinson szerint 1730-ban honosítottak először Európában.[371] Ezzel szemben Rapaics korábbi alkalmazását említi, arra hivatkozva, hogy Alexander Pope már 1719-ben telepített két szomorúfüzet a Temze parti Twickenhamban kialakított nyaralókertjében.[372] Minden esetre, rövid élettartama miatt (általában 70 évig él) nem maradhattak fenn képviselői ennek a fafajnak a 19. századból. A 19-20. századok folyamán gyakran helyettesítették az erdélyi kastélyparkokban a hasonló megjelenésű, de kisebb méretű fehérfűz bókoló változatával *(Salix alba 'Tristis')*, mint pl. Őraljaboldogfalván, Nagyszentmiklóson, Bonchidán vagy Gernyeszegen, a tóvá szélesített várárok szigetén. (***94. melléklet***) Biró a szomorúfűzet nemes egyszerűséggel „*gyászfűz*"-nek nevezi.[373] Egy 1860-as

[367] Őraljaboldogfalva, 1871 = ANR Cluj, 371, Kendeffy család levéltára, 214 cs.

[368] Bokor István (1897): *A piskolti park*. A Kert. 1897 (16. évf.) 59. 615–616.

[369] Bretschneider, Emil (1898): *History of European Botanical Discoveries in China.* Reprint of 1898 ed. Leipzig: Zentral-Antiquariat der Deutschen Demokratischen Republik, 1981.

[370] Bean, William Jackson (1921): *Trees and Shrubs Hardy in the British Isles*. 3rd ed. John Murray, London

[371] „*The original weeping willow was brought to England about 1730 by „Mr Vernon, Turkey Merchant at Aleppo, from the river Euphrates, and planted at his seat at Twickenham Park, where I saw it in 1748*" In: 'Salix babylonica' from the website „Trees and Shrubs Online"
(treesandshrubsonline.org/articles/salix/salix-babylonica/). 2023-06-17.

[372] Rapaics Raymund (1940): i.m. 152.

[373] Biró Jzsef (é.n.): i.m.114.

híradás alapján a szomorúfűz legkorábbi említése Erdélyben a dédácsi Fáy-Ocskay kastélykerthez köthető.[374]

Egyedi vizuális hatással bírnak az oszlopos koronaformák, amelyek magasztos hangulatot árasztanak. A korabeli analógiákra illetve a fennmaradt piktografikus forrásokra alapozva biztosan állítható, hogy az erdélyi kastélykertekben is gyakran alkalmazott jegenyenyár azonos a lombardiai nyárral (*Populus nigra'Italica'*). Ez a fajta, ahogy a neve is mutatja, Lombardiában jelent meg, és nagyon gyorsan elterjedt egész Európában, köszönhetően koronája jellegzetes formájának, amely különleges esztétikai és kompozíciós értékkel bír. Első említése 1749-ből, Franciaországból származik. Oszlopos habitusával erősen befolyásolja a külső terek jellegét, egyszerre használják fasorokban és szoliterként hangsúlyos látványelemként. Népszerűsége többek között azon alapul, hogy Ermenonville-ben, Jean-Jaques Rousseau sírjának szigetén is ezt a fajtát ültették, ezáltal Európa egyik legismertebb farondójának alkotóeleme. Jegenyenyárak fasorban, kis csoportban, ritkábban szoliterként jelennek meg többek között a marosillyei, árkosi, bonchidai, cegei, csákigorbói, nagyteremi, gernyeszegi, bihardiószegi, kolozsvári, fogarasi, gerendi, kerlési, bethleni, küküllővári és keresdi kastélykertekben. Jegenyenyár alkalmazását bizonyítják többek között Rohbock metszetei a 19. század közepéről (***33. melléklet***), Szathmáry Papp Károly képei,[375] továbbá számos korabeli leírás[376] valamint fotó és képeslap a 19/20. század fordulójáról. (***95/a-f. mellékletek***) A bonchidai kastélykert jegenyenyárai jelentették az ültetőanyagot a kolozsvári Sétatér parkosításához is, ahogyan azt egy 1886-os krónika is megemlékezik: „*a városgazda kihajtatott Bonchidára, gr. Bánffy József nekiszabadította óriás kertjének, küldte azokat a kanadai jegenyéket, melyek első fogllalás jogán ott a két szélén* (értsd a Sétatér két szélén – szerz. megj.) *máig is verik az eget*."[377]

Az oszlopos habitusú fafajok másik ismert képviselője a tornyos tölgy (*Quecus robur „pyramidalis*"), amelynek az erdélyi kastélykertek térkompozícióiban is jelentős szerep jutott. A székelyföldi térségben „*cserjegenye*"-ként emlegetett tornyos tölgyet jellemzően szoliterként (Keresd, Kisbún, Sáromberke, Gernyeszeg, Nalácvád), vagy kis csoportokban (Nagykároly, Gyalu, Abafája) ültették. Számos idős példánya ma is megtalálható a kastélykertekben és még mindig fontos kertszerkezeti szereppel bír. (***96. melléklet***)

A platán (*Platanus x acerifolia*) egyik legnépszerűbb fafajként terjedt el. Alkalmazása facsoportokban (pl. Keresd, Marosillye, Nyárádszentbenedek, Bonchida, Marosvécs, Őraljaboldogfalva, Bályok) és szoliterként vagy párban ültetve (Nagykároly, Soborsin, Bonchida, Fiatfalva) egyaránt gyakori a kastélykertekben. Ritkábban fasorok formájában is megjelent (pl. Soborsinban, de itt sem a kertben, hanem a kastélyt a Marossal összekötő út mentén). Kutatásaim alapján, a jelenleg még élő, legidősebb erdélyi példányt 1823-ban ültette nagykárolyi kertjébe az akkori tulajdonos, Károlyi György.

A vadgesztenye (*Aesculus hippocastanum)* a legszélesebb körben alkalmazott egzóta fafaj az erdélyi kastélykertekben, amelynek első alkalmazása a 18. század közepén kialakított barokk kertekig vezethető vissza. Utána következik a páfrányfenyő (*Ginkgo biloba*), amelyet minden

---

[374] *„Are o suprafata de 70 ha si cuprinde descendenti din cel mai vechi salcâm din tara, adusi din Franta si plantati aici, în a doua jumatate a secolului al XVIII-lea, asa cum ne arata un manuscris din 1860."* In: Coanda, Corina; Radu, Stelian (2006): i.m. 12.

[375] Szathmáry Pap Károly (1842-43): *Erdély Képekben*, I-II. köt. Rauh J., Bécs

[376] pl. a kerlési Bethlen kertben „*Diánna-filegoria néz alá, 16 éves jegenyéktől körözve.*" In: Gyulai Pál (é.n): i.m. 201.; „*… selymes pázsiton ménes legelészik a messziben, jegenyék törnek az égnek, hársfák, tölgyek bólogatják százados koronáikat […], s a szivárvány minden színét váltják a bokrok lombjai, mintha palettáról alakította volna ki összhangjukat valami ismeretlen festő*". In: Biró József (é.n.): i.m. 5–6.

[377] Kőváry László (1886): *A kolozsvári sétatér keletkezése és fejlése 1812-1886*. Magyar Polgár könyvnyomdája, Kolozsvár, 56.

valamirevaló tájképi kastélykertbe telepítettek, többnyire a kastély közvetlen környezetébe, szoliterként, jól látható helyre (Keresd, Gernyeszeg, Görgényszentimre, Nagykároly, Dálnok). Karácsony Károly szerint a nagykárolyi kastélyparkban található, az egyik – méreteiből kifolyólag – leglátványosabb erdélyi példány, amelynek törzsátmérője 122 cm.[378] A legidősebb páfrányfenyő – a korabeli levelezések szövegkörnyezetéből ítélve, illetve a ma is meglévő faegyed felmérését véve alapul – feltételezéseink szerint a gernyeszegi páfrányfenyő, amelyet a 18-19. század fordulóján ültethetett Teleki József.[379] Sajnos erre vonatkozó konkrét levéltári alátámasztással nem rendelkezünk. A harmadik legnépszerűbb egzóta fafaj a 19. századi erdélyi kastélykertekben a simafenyő (*Pinus strobus*) volt.

Nagyon gyakran a kastélyépület közelében, többnyire a „*pleasure ground*" szabad gyepfelületének szélein (de esetenként a kastélytól távolabb is) – habitusuk, nagyméretű leveleik és virágpompájuk miatt – magas díszértékű magnólia egyedeket (elsősorban *Magnolia soulangeana* és *Magnolia kobus*) ültettek, mint például Soborsinban, Bályokon, Görgényszentimrén.

A tűlevelű fafajok alkalmazását tekintve meg kell említeni, hogy a helyi, sajátos klimatikus viszonyoknak megfelelően (500 m fölötti tengerszint feletti magasság, 700-800 mm csapadék, magas páratartalom) az örökzöldek térnyerése számos erdélyi helyszín esetében egyértelmű. Tömegesen az őshonos tűlevelű fajokat alkalmazták, mindenekelőtt a lucfenyőt (*Picea abies*), de a jegenyefenyők (*Abies alba)* és az erdeifenyők *(Pinus sylvestris)* is sok kastélykertben tetten érhetők. Ezeken kívül a 19. század második felétől a korábban már említett simafenyő (pl. Nagykárolyban, Piskin, Görgényszentimrén, Árokalján, Zabolán, Dálnokon) mellett népszerű tűlevelű fafaj a fekete fenyő (*Pinus nigra*), vagy az amerikai duglászfenyő (*Pseudotsuga menziesii*, pl. Marosszentgyörgyön, Görgényszentimrén vagy Soborsinban).

A sajátos növénytelepítési jellemzők kapcsán feltétlenül említést érdemelnek még a több helyszínen előforduló, főként szoliterként vagy kiscsoportosan ültetett mocsári ciprusok (*Taxodium distichum*, pl. Koltón, Sáromberkén, Piskin, Bethlenben, Abafáján vagy Árkoson, ***97. melléklet***), tulipánfák (*Liriodendron tulipifera*, pl. Keresden egy szoliter példány a keleti várfal mentén, de Bályokon, Görgényszemntimrén és másutt is megtalálhatók idős példányaik), vasfák (*Gymnocladus dioicus*), vérbükkök (*Fagus sylvatica* '*Atropunicea'*), lepényfák (*Gleditsia triacanthos*), császárfák (*Paulownia tomentosa*), cédrusok (*Cedrus atlantica*), balzsamfenyők (*Abies balsamina*).

Vizsgálataim eredményeképpen a 83 kertben, amelyekben a növényállomány terepi felmérését – tekintettel a kertek értékére – részletesebben elvégeztem, összesen 22 olyan karakteres külhonos fafajt sikerült beazonosítani, amelyek legalább 5 kastélykertben előfordulnak. (***98. melléklet***) Ezek nagy mértékben egybevágnak a magyarországi tájképi kertekben alkalmazott egzóta fafajokkal.[380] A 98. melléklet táblázatából kitűnik, hogy a vadgesztenye, a páfrányfenyő és a símafenyő mellett igen gyakran alkalmazott egzóta fafaj az erdélyi kastélykertekben a platán (*Platanus x acerifolia)* is. Mindezekkel együtt több mint 30 különböző egzóta fafaj megléte ma is bizonyított a vizsgált kastélykertek közül Piskin, Nagykárolyban, Görgényszentimrén, Árokalján, Zsibón, Zámon és Mácsán.

[378] Karácsonyi Károly (1972): *Parcul dengrologic din Carei*. Studii si comunicări, Satu Mare, 373–385, 376.

[379] Teleki Kálmán jelenlegi kastélytulajdonos szóbeli közlése, 2008. július

[380] Ebben a tekintetben a legátfogóbb munka: Sárospataki Máté (2014): *Dendrológiai kertek a 19. századi magyarországi kertépítészetben*. Doktori értekezés. Budapesti Corvinus Egyetem Tájépítészeti és Tájökológiai Doktori Iskola Témavezető: Fekete Albert

Különösen gazdag egzóta és honos fajválasztékkal bírnak a piski és a mácsai kastélykertek, amelyek napjainkban botanikus kertként működnek. A piski magnóliagyűjtemény például 17 különböző fajt számlál,[381] míg a mácsai tölgygyűjteménybe 49 különböző tölgytaxon sorolható.[382]

5.2.3.3.2. Erdélyi tájképi kastélykertek jellemző honos fafajai

A tájképi kastélykertek honos fái közül az egzótákhoz hasonlóan az érett korú egyedek bírnak kiemelkedő örökségi értékkel. Az idős faállomány egy része már a kastélykert létrehozásának pillanatában jelen volt az egyes helyszíneken. Tájat szerveztek tehát angolkertté, felhasználva annak értékes, meglévő növényeit, természetes társulásait, amelyek aztán fontos tömeg- és állományképző szerepet töltöttek be a tájképi kertek térszerkezetében. Történeti és stilisztikai jelentőségük mellett egyedi díszértékkel, valamint magas ökológiai és genetikai értékkel is rendelkeznek ezek a faegyedek, és hozzájárulnak a biológiai sokféleség fenntartásához, növeléséhez.

A fa genetikája határozza meg stressztűrő képességét, a változó klimatikus hatásokkal, betegségekkel, kártevőkkel szembeni ellenállóképességet. Az eltelt évszázadok alatt a klíma, a fák környezete rengeteget változott, s az érett korú honos fák annak köszönhetik fennmaradásukat, hogy képesek voltak alkalmazkodni ezekhez a változásokhoz, tehát rendkívüli genetikai értékkel bírnak. Ezek a genetikai adottságok hosszútávon segíthetik történeti kertjeink növényállományának adaptációját a klímaváltozás kihívásaihoz.

Természetesen az érett korú fák jelenléte napjaink kastélyparkjaiban annak az oltalomnak is köszönhető, amelyek ezek a fák egyes kastélyparkokban élvezhettek az elmúlt évtizedekben, akár természetvédelmi, akár műemlékvédelmi vonalon.

Koruk alapján elsősorban a magas kőrisek (*Fraxinus excelsior*), a különféle juharok (*Acer campestre, Acer pseudoplatanus*), kislevelű hársak (*Tilia cordata*), az erdeifenyők (*Pinus sylvestris)*, a lucfenyők (*Picea abies*), a jegenyefenyők (*Abies alba*), a vörösfenyők (*Larix decidua*) illetvea a tölgyek (*Quercus robur*) képviselik a spontán flórát erdélyi tájképi kastélykertjeinkben. Számos folyóparti kastélykert növényállományának jelentős részét teszik ki a kőrisek (például Gernyeszegen, Piskin, Marosnémetiben, Marosillyén, Soborsinban, Tordaszentlászlón), míg máshol az évszázados tölgyek határozzák meg a kastélykert hangulatát, emelik értékét (pl. Marosvécsen, Görgényszentimrén, Kendilónán). A Kárpátok előhegyein, havasaljain létesített kertek hangulatát a lucfenyők, vagy a luc- és jegenyefenyők elegyéből kialakított facsoportok, parkerdők teszik sajátossá (pl. Zabolán, Maroshévízen, Görgényszentimrén). Ezek az általában nagy tömegben, ritkábban szoliterként vagy kisebb csoportokban is, megjelenő fafajok képezik a hátteret, a megnyilvánulási keretet a tájképi kompozíciónak, a különleges, egyedi, egzóta növényeknek, a megtervezett kerti képnek, a festői távlatoknak.

Egyes honos fajokat helyspecifikusan alkalmaztak kertkompozíciós elemként is. Az erdélyi kertekre jellemzőek a lucfenyő (*Picea abies)* sétányok, amelyek közül a legismertebb minden bizonnyal az árokaljai Bethlen kastélykertben található. Szabó T. Attila krónikája szerint az 1960-as években még teljes díszében pompázott, mára azonban csak újratelepített egyedei találhatók meg a kerti fasorban. A mintegy 18 ha kiterjedésű árokaljai tájképi kert négy oldalát különböző fajú kettős fasorok határolták: a lucfenyő mellett, gyertyán-, juhar- és hársallékat is kialakítottak itt.[383] Lucfenyő-fasort a soborsini birtokról szóló krónikák is említenek: „*fenyőültetvényekkel szegett*

[381] Coanda, Corina; Radu, Stelian (2006): i.m. 187-188.
[382] Grama, Dimitrie (2012): *Parcul si castelul de la Macea I-II*., Vasile Goldis University Press, Arad, II. köt 163-164.
[383] Szabó T. Attila (2000): i.m. 76.

úton Ivánliget vadaskertbe járnak mulatni a lakosok, hol szarvasok, őzek, és vaddisznók tanyáznak".[384]

Érdekesek és sajátosak a zabolai gyertyán (*Carpinus betulus*) allék is, amelyek a tulajdonos Mikes Gregor Roy Chowdhury elmondása szerint a 20. század első felében ültetett gyertyán sövények megritkítása nyomán keletkeztek és érték el mai impozáns méreteiket. (***99. melléklet***)

Tipikus kastélykerti elemek Erdélyben a körformába telepített facsoportok, azaz a farondók. Ismert tölgyrondó volt Görgényszentimrén, amelyet a tragikus véget ért Ferenc Rudolf (Erzsébet királyné egyetlen fia) és felesége, Stefánia emlékére alakítottak ki a kastélykertben, amelyben Rudolf görgényi vadászatai során gyakran megfordult. Az eredetileg hat telepített tölgyből mára sajnos már csak kettő maradt meg. Görgényszentimrén – a kert főtengelyének tengelyében, közel a kastély kerti kijáratához – impozáns vörösfenyő rondót is ültettek, amely napjainkban is megvan. Kőrisrondó a gernyeszegi, körösgégényi és gyalui kastélykertben is található, s különleges, egyedi értékkel bír a nalácvádi gyertyánrondó is. (***100. melléklet***)

A többszáz éves fák ugyanakkor jeles személyeknek is emléket állítanak egy-egy kastélykertben, ami a kertek eszmei-történeti értékét növeli. A marosvécsi Kemény kastélykert Rákóczi-tölgyei (***101. melléklet***), a koltói Teleki kastélykert Petőfi somfája (amely alatt a hagyomány szerint Petőfi Sándor huszonnyolc versét költötte), vagy a székelykeresztúri Gyárfás kúriakert körtefája (amely alatt a legenda szerint Petőfi utolsó sorait vetette papírra a segesvári ütközet előestéjén) a legismertebbek közé tartoznak ebben a tekintetben. Említésre méltó a legalább 300 évet megélt kendilónai kőris, amely Teleki Miksa és Teleki László birtokainak határát jelezte, és a Kendy és a Báthory család végzetes ellentétéről tanúskodott. A hagyomány szerint ugyanis „*alatta fogták el 1594. aug. 26-án Kendy Sándort, korának legnagyobb, legbölcsebb fiát s aug. 30-án Báthory Zsigmond Kolozsvár főterén fejét vétette*."[385]

Zeyk Károly ajtoni kastélykertjének „*ügyesen van az első része parkírozva s apró cserjékkel beültetve. Az emelkedésnél jobbról egy óriási kőrisfa, balról egy eperfa díszíti a ház előterét, míg feljebb a rózsákkal beültetett oldal tetején áll a vadszőllővel befuttatott udvarház épület. Balra a háztól vannak a gazdasági épületek és a tiszti ház, majd ezek megett a nagy kert százados fáival. E százados fák között mutatnak egy diófát, melynek árnyékában II. Rákoczy Gy. állítólag megpihent egy alkalommal*."[386]

Az erdélyi kastélykertek kapcsán már több ízben hangsúlyoztam a tűlevelű örökzöldek jelentőségét, amelyek díszértéket biztosítanak a kerteknek a téli időszakban is. A kiemelten értékes (14) és értékes (24) erdélyi kastélykertekben végzett fafelmérés alapján a lombhullató-örökzöld aránya 10:0.8 és 10:3 közötti skálán mozog. Ez azt jelenti, hogy a szóban forgó helyszíneken (amelyekben a faállomány még számottevő), az értékes faállomány 8-30%-át tűlevelű örökzöldek alkotják.

Végezetül ebben a fejezetben említem azokat a kertészetileg nemesített változatokat is, amelyek alapfajai a honos faállományból kerültek ki, de amelyeket különböző kertészeti módszerekkel díszítő tulajdonságokkal ruháztak fel, és utána előszeretettel alkalmaztak az erdélyi kastélykertekben is: itt elsősorban a korai és hegyi juhar vörös változatait (*Acer platanoides 'Rubrum'*, *Acer pseudoplatanus 'Atropurpureum'*), és a szomorú kőrist (*Fraxinus excelsior 'Pendula'*) emelem ki.

[384] Fényes Elek (1851): i.m. IV. köt. 32.
[385] Kádár József (1901): i.m. 297-298.
[386] Kelemen Lajos (1993): i.m. 92-93.

Ugyancsak sajátos és különleges, a 20. század első évtizedeinek kertészeti kultúrájából ízelítőt adó zabolai lucfenyő, amelyet díszítő célzattal, kuriózumként, tizenegy törzsre neveltek, és amelyet sajnos egy 2012-es vihar kidöntött. (***102. melléklet***)

Összefoglalás

Összességében megállapítható, hogy Erdélyben napjainkban a tájképi kastélypark a legjelentősebb kerttörténeti érték, kertörökségi kategória. Az erdélyi tájképi kastélykertek táji beágyazódásuk, külső és belső látványkapcsolataik, hangsúlyos látványelemeik révén komplex örökségi jelentőséggel bírnak. A kastélyépület, a kastély kertje és a környező táj együttesen képeznek művészi-kompozíciós egységet. Sem a kastélyépület, sem a kastélypark nem értelmezhető önállóan, egymástól függetlenül. Egységben léteznek, s ennek az egységnek a kastélypark összes művi és természeti eleme is része, sőt, gyakran a kastélykert határain kívül eső tájelemek is beletartoznak. A kastélyegyüttesek kialakításánál a látványok, vizuális tengelyek a tájban rejlő potenciált használták, amit építő- és képzőművészeti eszközökkel és elemekkel hangsúlyoztak. A kastélykertek tájkompozíciós léptékben alkalmazott vizuális kapcsolatai két fő csoportra oszthatók: hangsúlyos látványelemekre és a kilátásokra. A látvány, mint tájkompozíciós produktum, a vizuális eszközök segítette hatáskeltés, a szimbolikus tartalmak és üzenetek közvetítésével valósul meg. A kastélykertek szerkesztett látványtengelyeinek lezárásaként alkalmazott hangsúlyos látványelemek többnyire olyan építőművészeti vagy képzőművészeti alkotások, amelyek távolról is felkeltik a figyelmet és vonzzák a tekintet. A leggyakrabban használt hangsúlyos látványelemek a következők: templomok, síremlékek/emlékhelyek (kripta, gloriett, temetkezési kápolna, tempietto, imola, obeliszk), romok (várrom, kastélyrom, templomrom).
Az erdélyi tájképi kastélykertek növényalkalmazásában jelentős szerepet játszottak az egzóta fafajok, amelyek közül 20 kiemelkedő jelentőségű fafajt sikerült meghatározni. Ezek nagy átfedésben vannak a Magyarországon is népszerű egzóta fafajokkal. Kutatásaim eredményeit összevetve korábbi tanulmányokkal[387] megállapítható, hogy az egzóta fafajválaszték szegényesebb Erdélyben, és a fennmaradt értékes, érett korú egzóta faegyedek példányszáma is alacsonyabbként valószínűsíthető. Ez főként a kertek több évtized alatt elhanyagolt állapotára vezethető vissza. A szakszerű fenntartás hiánya nem csak az értékes faegyedek kihalását vagy eltűnését eredményezte, hanem tipikus tájképi térszerkezet romlását is elősegítette.[388] A kiemelten jelentős és jelentős helyszínek esetében is leggyakrabban előforduló fenntartási probléma – ami a kompozíció sérülését eredményezi – a beerdősülés (vagy túlzott ültetések) következtében kialakuló magas lombkorona borítottság. Ezekben a kertekben a szabad gyepfelületek, mint funkcionális és kompozíciós alapelemei a tájképi kertnek, nagymértékben lecsökkentek (vagy akár teljesen hiányoznak). Így még a legjobb állapotban fennmaradt kastélykertek esetében is a lombkorona borítottság felső határa jellemzi a térszerkezetet, ami szinte minden esetben 55% fölötti (***103. melléklet***).
Megjegyzendő, hogy a haszonkerti növények tekintetében is gazdag választék jellemezte a tájképi korszakot is, amint arról számos levéltári forrás és leírás tudósít. Pl. 1846-ban 30 db. „*Izabella*”

[387] Kisgyörgy Blanka (2012/2013): *Kastélyparkjainkról* Acta Siculica 2012–2013, 45–58; Anastasiu, Paulina; Negrean, Gavril; Pascale, Gabriela; Litescu, Sanda (é. n.): *Plante ornamentale naturalizate şi invazive în flora României,* http. www. univagro-iasi.ro; Kovács Sándor (1984): *Rezervaţii şi monumentele ale naturii din judeţul Covasna*, Aluta XVI, Sf. Gheorghe, 127–138; Szász-Fejér János (1994): *A zabolai Mikes-park és fás növényei*, Acta Siculica, Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 59–64; Fekete Albert (2008): *A zabolai Mikes kastélypark kerttörténeti jelentősége* ACTA SCIENTIARUM TRANSYLVANICA - MÚZEUMI FÜZETEK (1842-5070): 16 2 pp 59-67.
[388] Fekete Albert; Máté (2011): *Rehabilitation, maintenance and management of arboretums* ACTA UNIVERSITATIS SAPIENTIAE AGRICULTURE AND ENVIRONMENT (2065-748X 2068-2964): 3 pp 166-175.

szőlővesszőt vásárolt Wesselényi Miklós zsibói birtokára, majd egy 1847. ápr. 27-én kiállított számla még további szőlőbeszerzésről tanúskodik, a következő szőlőfajtákat említve: „*chasselas musque, viola színű muskotály, csuta vagy petréselyem levelü, alexandriai muskotály, chasselas rouge, genuiai fejér nagy szemű, chasselas blanc.*"[389]

5.2.4. Erdélyi kastélykertek művészeti alkotásai

Nyugat-európai előképeikhez hasonlóan, az erdélyi kastélykertekben is kiemelt kompozíciós szerepet kaptak a művészeti alkotások, amelyek gyakran hangsúlyos látványelemként is megjelentek. Az erdélyi kastélykertekben elszórt, s a kertművészeti kompozíciónak, a kerti hangulatnak és pompának, valamint a kert stiláris jegyeinek karakteres elemeiként meghatározható önálló művészeti alkotásokról hiányosak az ismereteink, s amelyekről művészettörténeti forrásaink említést tesznek, azoknak jó része sincs már meg.[390]

Pedig a kertek művészeti alkotásai és építményei dekorációs értékükön túl jelentős mondanivalót hordoznak: jó részük szimbólumként értelmezhető, s egységes, művészettörténetileg kódolt jelentéstartalmaik segítségével hatásosan és egyértelműen képesek a gondolatok, mögöttes szellemi tartalmak közvetítésére. Jól meghatározott térszerkesztési elvek szerinti elhelyezésük, stílusuk, tömegformálásuk, anyaghasználatuk, méreteik, kitettségük stb. társadalomtörténeti információkat közvetít, és az emberi érzelmek kiváltásának egyik legfontosabb eszköze.

Az erdélyi kastélykertek művészeti alkotásai évről évre gyorsan romlanak, tűnnek el, semmisülnek meg vagy sérülnek jelentősen a mostoha időjárási viszonyok, a lopás vagy a vandalizmus következtében is. Márpedig, ha a kertművészi alkotásait, mint a gondolatiság legerősebb közvetítőit elveszíti, örökségértéke szinte pótolhatatlan veszteséget szenved.

Az erdélyi kastélykertek kutatása során a művészeti alkotásokat öt nagyobb csoportba soroltam:

- Szobrok, szoborcsoportok
- Díszmedencék, szökőkutak, vízjátékok
- Obeliszkek, temetkezési emlékek
- Filagóriák, pavilonok, kerti lakok
- Egyéb művészi igényű objektumok

5.2.4.1. Szobrok, szoborcsoportok

Bár már a reneszánsz időszakától kezdve számos erdélyi, illetve Erdélyben alkotó külhoni szobrászról van tudomásunk, ezek tevékenysége elsősorban a kastély- és kúriaépületek részletképzésein (pl. ajtó és- ablakkeretek, párkányok, oszlopfők, címerfaragványok) nyilvánul meg, s nem annyira az önálló kerti szobrok, díszítőelemek megjelenésén. (***104/a-h. mellékletek***)

Az erdélyi kastélykertek szobrai kisebb mértékben a barokk, nagyobb mértékben a klasszicista, majd romantikus tájképi kertek hozadékai Erdélyben. A barokk kert szerves része a kastélyegyüttes építészeti kompozíciójának; formálási elveik megegyeznek, s ilyen értelemben tartalmilag is összhangban áll a kert az épülettel: szobordíszei nem öncélúak, hanem részei az egész együttest átfogó programnak, s a kastély egyéb – épített, festett vagy plasztikai – díszítéseinek ideológiai mondanivalóját hirdetik.

[389] Zsibó, 1847 = ANR Cluj, zsibói Wesselényi család levéltára Fond 250, 19-es iratcsomó („Socoteli, chitanțe privind administrarea moșiilor familiei Wesselényi din Jibou")

[390] Fekete Albert; Sárospataki Máté (2015): *Ornamental Sculptures in Transylvanian Manor House Parks* TRANSSYLVANIA NOSTRA JOURNAL (1842-5631): 1 pp 11-19.

Legjelentősebb barokk kertként Erdélyben a bonchidai Bánffy kastélykert említhető, amelynek angolkertté alakítása az 1830-as években kezdődött. Hermann Sámuel mérnök *„év nélkül való,"*[391] s László János 1831-ben rajzolt terve[392] mutatják a korábbi barokk parkon végzett átalakításokat. (***77/c. melléklet***). Biró József erre a tervre hivatkozva írja, hogy a parkban, a tájképi kertek követelményeinek megfelelően, egyebek mellett *„emlékek, padok, ermitage, gloriett, Pán-templom*" is helyet kaptak. Beszámolóját így folytatja: *„ezeknek egyike-másika meg is valósult; a Pán-szobor, a vadászkunyhó, s néhány Louis XVI. urna emlékeztet a romantika korára."*[393] A Biró által említett épített kerti elemekről és műalkotásokról azonban konkrét leírást vagy ábrázolást nem sikerült felkutatni. A tárgyi emlékek tekintetében több fogódzó is akad, ugyanis a kastélypark első, 2003-as helyszíni bejárása alkalmával több helyen is elszórt szobortöredékeket és kőfaragvány-maradványokat találtunk a kertben, továbbá a Biró leírásában említett (és a harmadik katonai felmérésen ábrázolt) gloriett alapjait is sikerült beazonosítani az egykori fácánoskert egyik magaslati pontján.

Számos szobor díszítette a magyarfenesi Jósika kastélykertet is a 19. század első évtizedeiben. Ezt egyrészt onnan tudjuk, hogy a Bethlen Lajos által 1815-ben Bécsből 400 forintért Kerlésre szerződtetett Josef Schmelzer szobrász *„kerti szobrokat készített még 1816-ban Jósika Miklós fenesi parkja számára is, mindez azonban már elenyészett."*[394] Másrészt Kelemen Lajos patakok táplálta tavat említ a parkban, két szigettel, híddal, remeteházzal, kerti fürdőházzal, s a tó közelében *„a park sétaútjai mellett több csinosan faragott, csonka, fejetlen női kőszobor áll, melyek 1848 őszén rongálódtak meg,"*[395] amelyek feltehetőleg éppen Schmelzer alkotásai.

Schmelzer erdélyi tevékenysége kapcsán érdemes a kerlési Bethlen kert művészi alkotásairól is szólni, melynek tulajdonosa a fentebb már említett Bethlen Lajos volt. Kazinczy Ferenc szerint a kerlési angolkert szépsége – amelyhez a kert művészeti alkotási jelentősen hozzájárultak – *„Erdélyben elsőnek találtatik,"*[396] s ezt az állítást Gyulai Pál is megerősíti.[397] A kert szobordíszei közül Biró egy kőből faragott oroszlán fotóját közli (***105/a melléklet***), amely méreteit és formajegyeit tekintve is nagyon hasonló a bonyhai Bethlen kastélykertben megtalálható két, derékmagasságú talapzaton nyugvó oroszlános szoborhoz (***105/b melléklet***) – bár ez utóbbiakat, nem tudni mi okból, fehérre meszelték be 2013-ban.

Egy Kerléshez közeli helyszínen, gróf Bethlen Ferenc bethleni birtokán a kastélyparkban szobrokkal díszített mesterséges váromladékot emeltek az 1840-es években, ahol ismét oroszlános szobrot is említ a korabeli krónika: *„ülő férfi, előtte triposz, egy női alak vállára teszi kezét, két férfi mellkép, felette ülő oroszlánok s ülő Jupiter-szobor."*[398]

A középkori erdélyi várkastély legjellegzetesebb megtestesítője a marosvécsi Kemény várkastély, amelynek főbejáratát két, piedesztálon ülő kőoroszlán őrizte. Biró József megállapítása – mely

---

[391] *„Plan des dem Herrn Joseph Banffi angehörigen Gartens in Bonchida. Aufgenommen von Samuel Hermann mp. Ingenieur*". Bonczhidai családi levéltár, idézi Biró József (1935): *A bonczhidai Bánffy kastély*, Cluj, Erdélyi Tudományos Füzetek, 75. sz., 31. Hermann többek között a kolozsvári Városi Tanács felkérésére a kolozsvári Sétateret is megtervezte 1838-ban In: Fekete Albert (2004): i.m. 42.

[392] *„Fekvési rajza a Losonczi Méltsgos L. B. és Gróf Bánffy Josef Ur eö Nagysága Curialis Telkének 's e' körül lévő Angoly, Fátzányos (vagy kis Sziget) kerteknek és a' gazdasági Udvarnak az ahoz tartozókkal egyetemben 1831, László János által*" Idézi Biró József (1935): *A bonczhidai Bánffy kastély*, Cluj, Erdélyi Tud. Füzetek, 75. sz, 31.

[393] *„Erklarung der in diesen Gartenplan vorkommenden Gegenstande: etc*." Herrmann Sámuel tervén. In: Bíró József (1935): *A bonczhidai Bánffy kastély*, Cluj, Erdélyi Tudományos Füzetek, 75. sz., 31.

[394] Bíró József (é.n): i.m. 91-92

[395] Kelemen Lajos (1984): *A magyarfenesi Jósika-kastély* In: Kelemen Lajos (1984): *Művészettörténeti tanulmányok II*. Bukarest, 227-235. 234

[396] Bíró József (é.n): i.m. 113.

[397] Gyulai Pál (1844): i.m. 199-201.

[398] Kádár József (1901): i.m. 153–194.

szerint *„szerte vannak még elszórtan szoborművek Erdélyparkjaiban…a legújabbak között a vécsi vár bejáratának kapuőrző oroszlánjai”*[399] – arra enged következtetni, hogy ezek a szobrok valószínűleg csak a 19/20. század fordulóján kerültek a kapuzat elé, s a második világháború el is pusztította ezeket. A kastély restitúcióját követően azonban 2019-ben megújultak. (***106/a-c mellékletek***).

További oroszlános szobrok láthatók ma is a sárpataki Teleki, az árkosi Szentkereszty, illetve a zsibói Wesselényi kastélykertekben. (***107/a-e mellékletek***).

Különleges és egyedülálló motívumként feltétlenül szólni kell a reneszánsz eredetű, szentbenedeki Kornis várkastély kapuit őrző kő unikornisokról. A tulajdonosok a bejárat ünnepélyességét kívánták emelni a kaputorony előtti híd két oldalára, egymással szemben elhelyezett, kőből faragott unikornisokkal. (***108/a-c mellékletek***) Az unikornisok ma már nincsenek eredeti helyükön, a tulajdonosok gondoskodtak biztonságos tárolásukról.[400]

Az ugyancsak reneszánsz gyökerekkel bíró görgényszentimrei Rákóczi-Bornemisza kastély parkját az 1840-es években Leopold báró alakíttatta át a tájképi stílusúra, gazdagítva azt az angolkertek jellegzetes mitológiai témájú szobraival. A kert művészeti alkotásai napjainkra jószerével eltűntek, de változatos szobormaradványok még láthatók a kertben szerteszét: megcsonkított szfinxek, birkózó medvék, továbbá számos felismerhetetlen szobor- és kőfaragvány gyűjteménye a kastély belső udvara és a mintegy tízhektáros arborétum. (***109/a-c. mellékletek***)

Az abafáji Huszár kastély főtengelyében a Három Grácia szobra jelentett művészi vonzerőt. A három grácia – akik a görög mitológia szerint Zeusz lányai – az egység, az öröm és a kellem szimbólumai, a föld termőképességének védelmezői, az emberek jótevői. A szerelem védelmezői, a kegyesség, a hála pártfogói, s a múzsák mellett ők a költészet, zene és tánc patrónusai is. A három grácia szobormotívum egyik legjelentősebb közép-kelet európai kastélykerti képviselőjével a Lednice-Valtice-i (Lednice na Morave, CZ) Lichtenstein kastélyparkban találkozhatunk, ahol az 1820-as években állították fel a szoborcsoportot és az azt hátulról körülölelő Három Grácia Templomát.[401] Bár az abafáji szoborcsoport a háború pusztításait túlélve a 21. század elejére elhagyatott és romos kastély kertjét is sokáig díszítette, a kert egyéb történeti értékeivel (növényállomány, térszerkezet, vízrendszer) együtt 2016-17 folyamán – gazdátlanság és a helyi közösség pusztításai nyomán – rövid idő alatt végleg megszűnt létezni, teljesen megsemmisült. (***110/a-f mellékletek***).

Érdekes és Erdélyben ritka plasztikai dísz a székelyhídi Stubenberg kastélykert griffszobra, amely a kerti medencét díszíti. (***111. melléklet***)

A Mayerhoffer András tervei alapján épített gernyeszegi kastély körül kialakított tájképi park kiteljesítése Teleki József gróf Angliát megjárt kisebbik fia, Teleki (II.) József (1777–1817) nevéhez fűződik. A későbbi századokban Teleki (IV.) Domokos (1880–1955) szenvedélyes műgyűjtőként számos másodlagosan elhelyezett plasztikával gazdagította kastélyának folyosóit és a parkot. Leghíresebb szerzeményei, a gernyeszegi mitológiai szoborsorozat darabjai: hét szobor és talapzat, amelyeket Biró József Juno, Neptun, Pán, Venus, Ceres, Bacchus és Ganymedes ábrázolásaiként azonosít. (***49/e. melléklet***) A szobrokat dinamizmus, csavarodó formák, erős érzelmi telítettség, anatómiai hűség, életszerűség jellemzi, elhelyezésükből adódóan pedig mozgalmas fény-árnyék hatások teszik teljessé művészi értéküket.

[399] Biró József (é.n.): i.m. 92.

[400] Géher Ferenc szóbeli közlése, 2021. október

[401] Firnigl Anett (2011): *Sculptures in the Gardens – From the Historical Ages to the “Neo-embarrassing” Trends*. Publication of the First International Conference “Horticulture and Landscape Architecture in Transylvania” Agriculture and Environment Supplement, 28-40. 37.

Szintén Teleki Domokos szerzeményeiként kerültek Gernyeszegre a parkban álló törpefigurák: a kerti tó északi partján, a kastély főbejáratával szembefordulva áll Mirabeau szobra, a tó déli partján pedig XVI. Lajos és a „*les dames des halles*" egy-egy törpeként ábrázolt alakja. A szobrok, mint térbeli, kerti karikatúrák számos európai kastélykertben tetten érhetők. Ebben az összefüggésben a gernyeszegi törpefiguráknak komoly európai analógiái említhetők Ausztriában, Németországban vagy Csehországban.[402] (***112. melléklet***) A gernyeszegi törpeszobrok Jacques Callot (1592-1635) francia nyomdász és karikaturista alkotásaira vezethetők vissza.[403]
További szobor- és díszes kőfaragvány-töredékek lelhetők fel többek között a feleki, csákigorbói, váralmási, erdőszentgyörgyi, hadadi, fiátfalvi, dédácsi, zsibói, árokaljai, bethleni, cegei, gyulafehérvári, keresdi, székelyhídi, torockószentgyörgyi, váralmási és válaszúti kastélykertekben is.

5.2.4.2. Szökőkutak, díszmedencék és kaszkádok

A víz művészi alkalmazásához kapcsolható művészeti alkotások bemutatásátaz erdélyi kastélykertekben Samuel Bruckenthalfeleki nyári rezidenciájának kertjében ma is látható barokk eredetű művészi elemekkel kezdem. Ilyen alkotás a franciakert 20. században felújított szökőkútja, vagy a szökőkúttól a díszudvarra felvezető kőlépcső és annak faragott kő ballusztrádjai. (***113. melléklet***)
A 18-19. század fordulóján angolparkká alakított zsibói Wesselényi kastélykert ma csak szánalmas töredéke a hajdaninak, amelynek grottáiról, mesterséges forrásáról, díszmedencéjéről és szökőkútjáról Kazinczy dicshimnuszokat zengett. Díszes szökőkútját Kováts Sámuel kolozsvári „*vízi mester,*" más megnevezéssel „*hydraulikus*" építette.
Kováts Zsibó mellett Erdély más kastélykertjeiben is tevékenykedett. Művészi szökőkutat készített 1802-ben Wass Ádám kastélyának előterében a mezőségi Cegén. A szökőkút geometrikus díszmedencéjét cifra virágágyak vették körül. (***114/a melléklet***) A háttérben látható díszkert karakteres elemeit képezik a ciprusok (*Cupressus sempetvirens*), amelyek Erdélyben a ritkán telepített egzóták közé tartoznak.
Biró leírásaiból tudjuk, hogy a cegei Wass Ádám kastély parkjában egy második szökőkút is létezett, amelyről azonban nem sikerült semmilyen ábrázolást felkutatni. Ma is fellelhetők viszont a terepen Cege másik kastélykertjében (Wass Jenő-féle) kialakított hajdani szökőkút kőből faragott díszmedencéjének maradványai. (***114/b melléklet***)
A kolozsvári Bethlen kert díszmedencéjét egy, a jelen disszertáció 22. mellékletében már közölt, 1840-es datálású tervrajz is bizonyítja.
Több szökőkút és díszmedence látható a keresdi kastélykertet ábrázoló korabeli fotókon is. A ***115/a-c. mellékletekben*** bemutatott négyszögű alaprajzú, ívesen faragott kőszegélyű, hozzávetőlegesen három méter átmérőjű díszmedence, közepében szökőkúttal a kastélykert keleti lejtőjén helyezkedett el, és az archív fotók segítségével még bizonyathatóan létezett a 20. század első három évtizedében. Napjainkra megsemmisült. Ugyanitt, a keleti várfal mentén, a várdomb

[402] Hartlaub, Gustav Friedrich (1962): *Der Gartenzwerg und seine Ahnen eine ikonographische und kulturgeschichtliche Betrachtung*. Heinz Moser Verlag, Heidelberg; Hansel, Volker; Kramer, Diether (1993): *Die Zwerge kommen!* Verein Schloß Trautenfels, Trautenfels, 89-110; Wiener, Jürgen *(2007)*: *Das Komische* in der *Gartenskulptur*, In: *Roland Kanz* (Hrsg.): Das *Komische* in der *Kunst*, Köln 2007, 110–137*;* Gobbi, Christine (2008): *Jacques Callot „Varie Figure Gobbi"* Diplomarbeit, Universitat Wien, Angestrebter akademischer Grad Magistra der Philosophie, Wien
[403] Callot, Jaques (1710-1719): *Il Callotto resuscitato: oder Neü eingerichtetes Zwerchencabinet*, Augsburg The New York Library Digital Collections https://digitalcollections.nypl.org/collections/il-callotto-resuscitato-oder-ne-eingerichtes-zwerchen-cabinet#/?tab=about&scroll=8

lejtőjének felső harmadában, egy másik, körformájú, süllyesztett, kőszegélyes díszmedence is volt, közepén kőfaragvánnyal.[404] (***115/d melléklet***). Napjainkra ez is megsemmisült ugyan, egykori helye a terepalakulatok segítségével jól beazonosítható. (***115/e melléklet***).
Válaszúton a Bánffy Albert féle kastély park felőli homlokzatát, oszlopos verandáját, széles erkélyét, az ebédlő, szalon és társalgó ablakait délkeleti tájolással építették. Ide, a kastély főbejáratának közelébe, virágcsoportok közé, szökőkutat és díszmedencét is építettek (***116/a-c. mellékletek***).
A váralmási Csáky kastélykertben elszórva több helyen is heverteka gazban még 2018-ban az egykori szökőkút és díszmedence maradványai, más szobortöredékekkel és kőfaragvány-maradványokkal egyetemben, amelyek a hajdani kert pompáját, művészi értékeit igazolják.
A Hallerek fehéregyházi kastélykertjében a korábban már megidézett gloriett mellett Kazinczy szökőkutat is említ, de szökőkút volt a klasszicizáló stílusjegyeket felmutató abafáji Huszár-kastély főhomlokzata előtt, az árkosi Szentkereszty, a marosnémeti Gyulay, a nagykárolyi Károlyi, a székelyhídi Stubenberg, a sárpataki és sáromberki Teleki kastélykertekben is.
A hangsúlyos látványelemek bemutatásánál már említett magyarfenesi gloriett mellett a Jósikák e Kis-Szamos menti birtokán műbarlang is készült, *„melyről patak zuhogott alá*."[405]
Gyulai kerlési kertleírásában Diana-filegóriát, vadászlakot, műromot („*csinált várrom*"), fürdőházat, halászházat, Neptun-kútat és grotta-kútházat is említ. A grottában a legnagyobb boltív alatt foglalt helyet Neptunus egy nagy hal hátán, kezében háromágú szigonyával. A hal szájából előtörő vízsugarak egy négyszögletes medencét tápláltak, ahonnan a víz kis tóba folyt tovább.[406]

5.2.4.3. Obeliszkek, temetkezési emlékek

A művészi kialakítású emlékművek tekintetében egyik első objektum Teleki (II.) József gernyeszegi empire emléke. A gernyeszegi tájképi kert a 19. század első éveiben készült el. Erről tanúskodik többek között Neuhauser Ferenc 1818-ban készített akvarellje.[407] A kert egy ma is meglévő, korabeli plasztikai eleme a nagyméretű, párkánnyal lezárt talapzaton álló, füzérdíszes urna, amelyet a gróf özvegye, Teleki Zsófia állíttatott férjének, annak halála évében, 1817-ben. (***117/a-c. mellékletek***) Zádor Anna szerint a kastélykertben obeliszk és gloriett is állt a 19. század első felében, amelyeket Zádor egy 1831-es, két magyar mérnök szignójával ellátott kerttervre hivatkozva említ.
A gernyeszegi urna 1817-es állítása nem véletlen. Meghatározó eszmei áramlat ebben a korszakban a szentimentalizmus, amely a tájképi kertek kialakításának ideológiáját is meghatározta. A szentimentális kertekben gyakori emlékművek, síremlékek festői elhelyezése, s melankolikus hangulatú kertrészek kialakítása, megteremtve a 19. századi emlékmű-kultusz alapját.
Hasonló, hozzávetőlegesen két évtizeddel később állított emlékműről tudok beszámolni az árokaljai Bethlen kastélykert vonatkozásában, amely a kastélykert legértékesebb objektumát

[404] A korabeli fényképről nem kivehető, hogy a faragvány pontosan mit is ábrázol. Sandru Vasile Cornel, helyi lakos szóbeli közlése alapján (2023. január) eredetileg egy medvét ábrázolt két boccsával.
[405] Dézsi Lajos (1916): *Báró Jósika Miklós (Negyedik könyv)*. Athaeneum Nyomda, Budapest http://mek.niif.hu/05800/-05804/html/02.ht
[406] Pataky Ferenc (1847): *Helyleírások Erdélyből. IV*. Pesti Divatlap, 1847. évf., 36. sz., 1137; Jakab Ödön (1880): *A cserhalmi tetőn*. Fővárosi Lapok, XVII. évf., 205. sz. (1880. szept. 7.), 1014. Id: Hajdú Nagy G. (2011): i.m. 111.
[407] A Teleki-kastély a várárok felől, 1818-ban (papír, akvarell, 33x54 cm. Jelezve: „Neuhauser 1818" (1943-ban a Brukenthal Múzeum igazgatója, dr. Julius Bielz magángyűjteményében, Nagyszeben.) Közli Ecsedy Anna (2003): i.m. 26. kép.

képezi. Az emlékművet az építtető Bethlen János gróf (1752-1812) és felesége, Wesselényi Zsuzsanna (1764-1838) tiszteletére állították. A gernyeszegihez hasonlóan ez is egy lépcsős talapzatra helyezett, hasábformájú, faragásokkal díszített kőposztamensen elhelyezett fűzérdíszes urna. (***118. melléklet***) Az emlékmű középső részén a következő szöveg olvasható:

„E néma kő hirdet egy igaz házas párt,
Egy búvár olvasót és eleven könyv-tárt
Kinél a józan Hit templomában szállott
Tudomány, barátság valóságból állott.
Udvarhely széki Fő Tiszt, de majd magános,
Házi boldog Tudós volt Gróff Bethlen János."

A Bethlen család keresdi temetkezőhelyét több sírkő is jelöli, a legkorábbi 1631-ből való. (***119. melléklet***) Ezek között Elias Nicolai kőfaragó munkái is fellelhető (például Bethlen Ferencné és gyermekeinek síremlékét is ő faragta).[408] Itt van továbbá Kamuthy Zsuzsanna (Kamuthy Farkas lánya) és az ő két lányának (Bethlen Borbála és Bethlen Erzsébet) sírköve is. Felirata: *„A(nn)O 1631 DIE 19 IAN/ELIAS NICOLAI S."*[409] A kertben található még egy Bethlen-Váradi-címeres kő, 1647-es évszámmal és Elias Nicolai névjelzésével.[410]
Egyedi emlékhely a kerlési barlangsír (***120. melléklet***), amely megrongálódott állapotban, kifosztva, de ma is fellelhető a Kerlésről Bethlen felé kivezető országút mellett.
Számos monumentálisabb méretű erdélyi kastélykertekhez köthető temetkezési emléket (glorietteket, kriptákat, családi kápolnákat és sírhelyeket, tempiettót, imolát stb.) már jelen munka „EREDMÉNYEK - Tájképi kastélykertek hangsúlyos látványelemei" című fejezetében részletesen ismertettem, illetve a ***81-84. mellékletekben*** is közöltem, így ezekre itt most nem térek ki.

5.2.4.4. Filagóriák, pavilonok, kerti lakok

A késő reneszánsz erdélyi kertek legjellemzőbb kerti elemei kapcsán már számba vettem a 17-18. századi erdélyi kastélykertekben részletesebben leírt, vagy csak említett filagóriákat, s ezek előfordulási helyeit (***57/b. melléklet***). A továbbiakban a barokk, illetve tájképi időszak kastélykertjeiben említett pavilonokat és kerti lakokat ismertetem, amelyek funkcionális és építészeti sokszínűségük folytán közkedvelt térszervező eszközökké váltak a kastélykertekben. Rendkívül széleskörű hasznosításukon túlmenően magas esztétikai és kompozíciós értékeket képviselnek.
Marosvécsen, a Kemény várkastély déli homlokzata előtti fennsíkon, a Marosra fordítva állt az 1660-as években Kemény János fejedelem szakállszárítója: *„homlokzata, mi délnek néz, a legszebb kilátást adja az alatta 20 ölnyi mélységben zugó Marosra és völgyére*,"[411] de ennél korábbról, a Rákóczi inventáriumból a belső vár kiskapuja előtt elhelyezett nyolcszögű nyári lakról is tudunk.[412]
B. Nagy Margit levéltári kutatásaiban a zsibói Wesselényi kastélykert kínai filagóriájáról számol be, amelyet Cserei Farkas is említ 1800. június 16-án Krasznán kelt, Cserei Helénához írott levelében s

[408] Kovács András (2006): *Késő reneszánsz építészet Erdélyben*. Teleki László Alapítvány-Polis Kiadó, Budapest-Kolozsvár. 142.; Biró József (é.n.): i.m. 122.
[409] H. Takács Mariann (1970): *Magyarországi udvarházak és kastélyok*. Budapest, 203.
[410] H. Takács Mariann (1970): i.m. 203.
[411] Kőváry László (1866): i.m. 204-205.
[412] Fekete Albert (2007): i.m. 15.

a levélváltás tárgyát képezte annak megvitatása is, hogy a kínai filegória harangjait mekkorára öntsék.[413] Zsibón 1801-ben télikertet is építettek, s Wesselényi Károlyi József akkoriban már híres nagykárolyi üvegházából hozatott 120 darab citromfát.

Kínaizáló, pagodaszerű filegória és mór stílusú kerti lak díszítette a keresdi Bethlen kastélykertet (***121/a-b. mellékletek***), amelyben ezeken kívül más díszítő célzatú kerti építmények is megjelentek (mint pl. tekeház és törpelak). Tekeház - két másik kerti pavilon mellett - a görgényszentimrei kertben is található.

Az idegen, távoli vidékek és tájak elemeiből inspirálódó, azok építészeti jegyeit hordozó kerti pavilonok a 18. század első felében terjednek el az európai kertekben. Egyik legelnépszerűbb válfajuk a pagoda, amely a távol-keleti (főként kínai) építészetből jól ismert, sokszor többszintes, karakteres tetőszerkezettel rendelkező pavilon-típus. Számos angliai helyszínen találkozhatunk pagoda-szerű kerti pavilonnal vagy teaházzal, amelyek a tájképi kertek egyik jellegzetes divathullámának (*„kínai hatású angolkertek”*[414]) köszönhetően terjedtek el Angliában, majd fokozatosan az európai kontinensen is (beleértve Magyarországot és Erdélyt). Népszerűségükhöz nagyban hozzájárultak a 17-18. század európai utazóinak (Semedo, Niehoff, Kircher, Navarrette, Ripa, Du Halde, Halfpenny és mások) leírásai,[415] továbbá William Chambers angol építész tervezési mintakönyve.[416]

Kelemen Lajos Magyarfenesen a Jósika kastélykertben említ egy *„díszes, farostélyos festett filagóriá*”-t.[417] A terjedelmes Jósika-birtok az első világháború utáni impériumváltozást követően legnagyobb részben kisajátítás alá került. A család is leszegényedett, s a megmaradt birtokrészeket el-eladogatta a falubélieknek. Balogh Edgár 1940-ben már nem találta a kastélyt.[418]

A szentbenedeki Kornis kastélykert faragott kőpilléreken álló barokk kútháza ma is megvan. (***122. melléklet***). Hasonló építménnyel találkozunk csákigorbón a Haller-Jósika kastély udvarának közepén, amely Szolnok-Doboka vármegye monográfiája szerint *„16 öl mély s a gorbói patak forrásával van összeköttetésben, a leszállásra berakott kövekkel van ellátva.”*[419] (***123/a-b. mellékletek***).

Cegén, az 1769-től épült Wass Ádám-féle kastély parkjában álló *„oszlopos pavillon az erdélyi barokk ritka ilynemű ép emléke.”*[420] Legalábbis így látta még Biró József a két világháború közötti időszakban, ugyanis napjainkra ez is teljesen megsemmisült. E kőből épült pavilonról, (***124. melléklet***) amelyet a Wass család tagjai „*lovagház*”-ként is emlegettek, Siemers Ilona így emlékezik: *„A kertben külön emeletes-erkélyes kétszobás pavilon állt. Itt folytak a zongoraleckék. Minden olyan volt, akár egy Spitzweg-képen*.”[421]

Biró ugyanakkor a kerlési kertben kialakított tó partján álló, Vénusz képével díszített mulatóházat (nyári lakot) említ, „*siste viator, ubis tare jubet, ad stupenon artis, sed naturae delicis*” felirattal.[422]

Több, korábban már említett leírás bizonyítja, hogy Kerlésen „*mohasztal,*” híd, lugas, kőoszlop díszítette a korábban már megidézett, vízmedencékkel, vízjátékokkal és szobrokkal ékesített

[413] B. Nagy Margit: A zsibói kastély, 197. INT: http://adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf6226.pdf.

[414] „anglo-chinois gardens” In: Anglo-chinois gardens (https://www.gardendrum.com) (2023. 01.21.)

[415] Fekete Albert; Győri Péter (2021): *Chinese pavilions in the early landscape gardens of Europe* Scientific Journal of Latvia University of Life Sciences and Technologies, Landscape Architecture and Art, Volume 18, Number 18 DOI: 10.22616/j.landarchart.2021.18.08

[416] Chambers, William (1757). *The Drawings, Buildings, Furniture, Habits, Machines and Utensils of the Chinese.* R. Dodsley, London.

[417] Kelemen Lajos (1984): i.m. 227-235.

[418] Balogh Edgár (1940): *Íratlan történelem*. In http://adattar.vmmi.org/cikkek/13578/hid_1940_01-02_01_balog.pdf

[419] Kádár József (1901): i.m. II. köt. INT: Szolnok-Dobokavármegye monographiája / (oszk.hu)

[420] Biró József (é.n): i.m. 65.

[421] Siemers Ilona (1999): *Wass-Kor*, Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 69.

[422] Bíró József (é.n.): i.m. 115.

kertet. Ezekből most részletesebben is idézek: *„A kanyargó ösvényen egészen leereszkedve mohasztal mellett vizet okádó hal derekán Neptun ül tridensével; a csörtető forrás öntözi a körül nyiladozó vizi liliom- s másféle virágokat, a mellyeken nyugvó vízcseppek, midőn a nap sugárai a fenyőfák levelei között bélopódzhatnak, gyémántként tündöklenek, meg-megszállva néha a szomjuzó szárnyas dalosok tarka seregétől.*[423] Ugyanitt, a kastély felől leereszkedve a parkba *„széles kőbolthajtás alatt Neptun szobra ontja kristálytiszta vizét egy négyszögű medencébe, mely lejebb egy tavat táplál. A tó kiömlésinél híd vezet árnyékos lugasba, melynek közepén magas kőoszlop áll, tetején háttal egymásnak fordított mellszoborral. Alább másik boltív alatt más szobor csurgatja a vizet*."[424]

Teleki Ferenc 1824. július 20-án Nagysajóról, barátjához, Döbrentei Gáborhoz írott leveléből az tűnik ki, hogy a paszmosi kastélykertben több kerti lak is létezett a 19. század első évtizedeiben, de ezek megsemmisültek: *„Paszmosi kastélyom, virág- és hajtóházammal, a hollandus házzal és kétemeletű mulatóházzal együtt Április 27d majd mind egészen földig leégett."*[425]

Az 1830-as években tájképiesített bonchidai kert *„dombos oromzatján egy nyári lak fejérlik… ablaka keletre és nyugatra nyílik*" - tudósít Hodor 1837-ben a bonchidai klasszicista stílusban épített kerti hajlékról.[426] Ugyanebben a kertben található *„a Rózsa nevű dombon egy nyári filegória, mely szép kilátást nyújt Válaszút és K. Borsa felé*."[427]

„Óriási hársfa ágai közé" épített filagóriát említ Horváth István a magyarózdi Radék-Pekry kastélykert tavának kis szigetén is, amely a 19. században még létezett.[428]

5.2.4.5. Egyéb művészi értékű kerti objektumok

A fentebb ismertetett, jellemzőbb művészi-kompozíciós értékű kerti objektumok mellett egyéb értékes alkotások is díszítették Erdély kastélykertjeit.

A napjainkban különlegesnek és érdekesnek tűnő, de saját korukban igencsak elterjedt és divatos kerti művészi építmények közül kezdetnek két, az árkosi Szentkereszty kastélykertben fennmaradt elemet emelnék ki.

Az árkosi kastélyhoz tartozó hozzávetőlegesen 9 hektáros, gyűjteményes tájkert Szentkereszty Zsigmond és Haller Anna időszakában sok kerti építménnyel gazdagodott. Egy 1871-ben készült inventárium[429] részletesen leírja a kertet, melyben több rusztikus megjelenésű, művészi értéket képviselő kerti építmény/elem is állt.

Az egyik ilyen objektum a kertet átszelő csatorna fölötti domboldalban terméskőből kialakított Anna-grotta (***125/a. melléklet***), egy kis méretű műbarlang, amelyet a kommunista éra évtizedeiben nagyon 'praktikusan' kazánházként használtak. Ennek az újításnak köszönhetők a grotta szögletes, fából készült ablak- és ajtókeretei. Kutatásaim alapján az egyetlen, napjainkig

[423] Pataky Ferenc (1847): *Helyleírások Erdélyből. IV*. Pesti Divatlap, 1847. évf., 36. sz., 1137.

[424] Jakab Ödön (1880): *A cserhalmi tetőn*. Fővárosi Lapok, XVII. évf., 205. sz. (1880. szept. 7.), 1014.

[425] B. Nagy Margit (1977): *Stílusok, művek, mesterek. A paszmosi kastély* https://digiteka.ro/publikacio/stilusok-muvek-mesterek/1977/77554

[426] Hodor Károly (1837): *Doboka vármegye természeti és polgári esmertetése.* Barra Gábor Könyvkereskedése, Kolozsvár

[427] Szakács János (1999): Bonchidai hírek I-II. kötet. I. kötet: 1870-1939. kézirat, Kolozsvár Idézi: Gy. Dávid, Gy. (2011): *A bonchidai Bánffy-kastély.* Polis, Kolozsvár, 136.

[428] Horváth István (1971): *Magyarózdi toronyalja*. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár, 78.

[429] „*Inventariuma Tabulae Assessor Vargyasi Méltóságos Dániel Elek Úr ns Három széki Árkosi Jószágának*" Román Állami Levéltár, Kovászna Megyei Igazgatóság, Szentkereszty család fondja (48.), 3-as csomó, pp. 568-573.

fennmaradt erdélyi grottaként tartjuk számon az árkosit. Bordás Beáta szerint[430] volt a kertben egy második, úgynevezett „*Schweizer grotta*" is, amely egy 1857-ben készített összeírásban szerepel, de ennek helyéről, kialakításáról nincsenek adataim, s maradványai sem lelhetők fel a helyszínen. Ugyanakkor Bordás egy nyári lakként működő svájci faházat is említ az árkosi kastélyertben: „*das 'Schweizer', eine Art sommerliches einstöckiges Lusthaus, dessen Wände aus Holzsäulen und Ziegelsteinenbestanden und das mit seinen drei Räumen eine Grundfläche von fast 6 mal 6 Metern aufwies*."[431] Nem világos azonban, hogy a grotta és a svájci ház egyazon objektumnak a különböző értelmezései, vagy két különálló kerti elemet kell értenünk ezek alatt.
A másik érdekes árkosi kerti elem a műszurdok (***125/b. melléklet***), amelyet közvetlenül a kastély kerti homlokzatának bal oldalán alakítottak ki. Ez egy magas, egymással párhuzamos, terméskövekből falazott kerti objektum, melynek alján ösvény vezet át. Erdélyi viszonylatban még két műszurdokról tudunk: az egyik a nagykárolyi Károlyi kastélykert sziklakertjében lett kialakítva,[432] a másik pedig a kolozsvári Mikó kert botanikus kertté alakítása nyomán létesült a felvidéki sztracenai sziklaszirtek mintájára.[433]
Árkoson egy 1829-ben készült, az udvarházat és környezetét bemutató inventárium remetelak létezéséről is említést tesz.[434]
A korábban már többször említett marosvécsi kastélykert is számos izgalmas, kiemelkedő művészi kvalitásokkal bíró objektumnak ad helyet. Kemény János író 1926 júniusában meghívta otthonába az akkori erdélyi irodalmi élet 28 legszámottevőbb képviselőjét, megalapítva ezzel az Erdélyi Helikon társaságát, melynek találkozóit ettől kezdve a marosvécsi várkastély és kertje fogadta be. A kastélyparkban állították fel 1935-ben a kert egyik kiemelkedő művészeti alkotását, a Kós Károly tervezte Kuncz Aladár emlékasztalt. (***126. melléklet***)
A Kuncz emlékasztalnál szerényebb kivitelűek a viszontagságos évszázadokat átvészelő, töredezetten ma is meglévő malomkő asztalok a mára összeroskadt pusztakamarási Kemény-udvarház kertjében (***127/a. melléklet***), vagy a bethleni Bethlen András kastély kertjében (***127/b melléklet***). Hasonló malomkő asztal állít emléket Petőfinek a koltói kastélykertben, a költő mézesheteinek boldog helyszínén. (***127/c. melléklet***) Díszes kőasztal található a piski Fáy-Ocskay kastélykertben, (***127/d. melléklet***) s kőasztal maradványait találtuk Árokalján is.
Csákigorbón az „L" alaprajzú, templommal is egybefoglalt kastély építészeti érdekessége Bíró József szerint a „*klasszicista ízű, háromszögesen lezárt udvari faoszlopos tornác s fő értéke az az udvarra vezető nagy díszkapu, melyet a gróf 1766-ban emeltetett, kétségkívül Bonchida hatása alatt.*"[435] A kastélyudvarba északnyugati irányból bevezető díszes kapuhoz vadgesztenye fasor vezet, amely felett a Hallerek címere, s a homlokzat csúcsán kőből faragott Herkules-szobor állt,

[430] „*Inventariuma Tabulae Assessor Vargyasi Méltóságos Dániel Elek Úr ns Három széki Árkosi Jószágának*" Román Állami Levéltár, Kovászna Megyei Igazgatóság, Szentkereszty család fondja (48.), 3-as csomó, 568-573. illetve Román Állami Levéltár, Kovászna Megyei Igazgatóság, Szentkereszty család fondja (48.), 25-ös csomó, 266. In: Bordás Beáta (2010a): *A Szentkereszty család 19. századi építkezései (Árkos, Budapest)*. Kézirat. Babeş-Bolyai Tudományegyetem, XIII. Erdélyi Tudományos Diákköri Konferencia. Kolozsvár, 2010 május 14-16, 1-24, 10.

[431] „*a 'Schweizer', egyfajta nyárias, egyemeletes mulatóház, amelynek falai faoszlopokból és téglákból álltak, és amely három szobájával közel 6 x 6 méter alapterületű volt*" (szerz. fordítása) In: Inventar des Jahres 1863, Fonds Szentkereszty, Fasz. 3, 500-503. Id: Bordás Beáta (2011): *Das Schloss der Familie Baron Szentkereszty in Árkos Ein adliger Wohnsiz in Siebenbürgen im 19. Jahrhundert* Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde 34 (2011), Heft 1, 40-54., 53

[432] Atelier de Proiectare-cercetare S.C. Restituitor Proiect Srl (2021): *Studiu istorico-arhitectural privind Ansamblul castelului Károlyi din Carei*, kézirat; Herczeg Ágnes; Fekete Albert; Benkő Anna (2022): *Studiul Istoric al parcului dendrologic din Carei*, kézirat

[433] Fekete Albert (2004): i.m. 49.

[434] Árkos, 1857 = ANR Covasna, Szentkereszty család fondja (48.), 3-as csomó, 8-19.

[435] Biró József (é.n): i.m. 62.

két szélén egy-egy pánczélos vitézzel. Mára csak a címer maradt meg a vadgesztenye sétány végén elhelyezkedő kapu tetején; a címer alatt a következő felirat olvasható: K./ILLMVS D. C. /IOA: HALLER /A. MDCCLXVI.[436] (***123/c-d. mellékletek***)

A 19. század végi családi és nemzeti tragédiát követő Sissi-kultusz eredménye, hogy a megfogyatkozott görgényszentimrei tölgyrondó közepén Erzsébet-emléktáblát is rejt a kastélypark, amely az utolsó magyar királyné emlékét őrzi. Az emléktábla közvetlen szomszédságában egy faragott kőpad található, (***128. melléklet***) amely Erzsébet egyetlen gyermekének, a tragikus körülmények között elhunyt Rudolf trónörökösnek állít emléket, aki vadászkastélyként használta a görgényszentimrei rezidenciát.[437]

„Alhambra ülése is elkészült római kövekből egybeállítva, mely is igen jól veszi ki magát ablakomból és mindenünnen, honnan látni lehet"[438] – írja gróf Gyulai Lajos 1841. június 18-i naplóbejegyzésében Marosnémetiben. A különleges ülőalkalmatosság nem volt egyedülálló Erdély kastélykertjeiben. Művészi értékű kőpadról tettem már említést úgy a zsibói Wesselényi, mint a görgényszentimrei Rákóczi-Bornemisza kertek kapcsán korábban is, de minden bizonnyal a kerti kőpadok egyik legelragadóbbika és művészettörténetileg is legértékesebbike a keresdi Bethlen kastélykertet hajdanán díszítő, gazdagon faragott háttámlájú reneszánsz kőpad. A pad háttámlája a bethleni Bethlen és a kolozsvári Váradi család címerét ábrázolja. A kőlapot Elias Nicolai készítette és valószínű a Bethlen János és Váradi Borbála 1637-es házasságkötését szimbolizálja. [439] (***129. melléklet***)

Az árkosi Szentkereszty kert korábban idézett grottái mellett ugyancsak grottáról regél Döbrentei Gábor, Berzsenyi Dániel későbbi barátja 1812 nyarán özv. Bethlen Ádámné grófnőnél tett bonyhai látogatása nyomán. A „*csinos tapintat*"-tal berendezett „*új izletű*" kastély angolkertjében látta meg Döbrentei azt a grottát, amely később Berzsenyi Dánielt versírásra ihlette.[440]

Érdekes helyszín a művészi alkotások tekintetében a válaszúti Bánffy kastélykert, amely a korabeli divat szerint a szentimentális angolkertek mintájára tóval, annak közepén keleties ízlésű madárházzal büszkélkedhetett. (***116/b. melléklet***) A kínai madárház megjelenése az európai tájképi kertekben jelentős művészettörténeti előzményekkel bír. A 18. században erőteljes kínai divathullám érkezett Európába. Építészeti, kertépítészeti vonatkozásait vizsgálva Sir William Chambers, a távol keletet 1740-1749 között többször is beutazó építész befolyása említhető. Kína művészetéről írott könyveiben – „*Design of Chinese Buildings, Furniture, Dresses, Machines, and Utensils*" (1752) és „*Dissertation on Oriental Gardening"* (1772) – fejtette ki nézeteit a kínai építészet jellemző elemeinek fontosságáról a tájképi kertekben. Befolyásos építészként (III. György angol király udvari építésze volt), következetesen alkalmazta ezeket a kínaizáló kerti építményeket, hozzájárulva angliai és európai elterjedésükhöz. A kínai divathullám a Habsburg-házat, s annak közvetítésével Magyarországot is elérte. Udvari mulatságokat rendeztek kínai módra, s a módi motívumai a korabeli magyarországi kertekben is megjelentek. Egyik legismertebb példa erre vonatkozóan a csákvári Esterházy-kastély kertje, amelyben a 18. század végén épített staffázsépítmények között egy – Esterházyné Pálffy Anna névnapjára épített – kínai pavilon is található.[441] Bár a keleti (kínai) madárház, mint hangulati elem is fontos tartozéka a tájképi kerteknek, jelenléte a jelentős gazdasági szereppel bíró udvarházak hagyományos galambházaira

[436] Illustrissimus dominus comes Joannes Haller Anno 1766. (Guttmann Szabolcs építész szóbeli közlése, 2021 június 20)

[437] Retkes M. László (1993): *Százéves a görgényszentimrei erdészeti szakiskola*. Erdészettörténeti közlemények, 10. https://epa.oszk.hu/02400/02451/00025/pdf/EPA02451_Erdeszettorteneti_Kozlemenyek_10_1993_028-040.pdf

[438] Gyulay Lajos (2004): Napló (1820-1848), Kriterion Kolozsvár, 268.

[439] Lukinich Imre (1928): i.m. 179.

[440] Hajdu Nagy Gergely (2011): i.m. mellékletek, 22.

[441] Fatsar Kristóf (2007): *A Rivetti-album* 4D Tájépítészeti és Kertművészeti Folyóirat Budapest, 7. szám 8-15.

is visszavezethető, amely számtalan erdélyi udvarház birtokleírásában megjelenik. Rendszerint az épületek közelében elhelyezett díszes, sokszor nagyméretű építmény. Bíró Vencel szerint már a 17. század második felében is főként hangulatkeltő szerepet töltött be.[442] Ugyanebben a Bánffy kertben két kőből készült sakkasztal is készült, amelyek 2010-ben még álltak.
Az abafáji Huszár kastélyparkban, a tó partján egy romos kőépítmény látható, amelynek eredeti rendeltetését – a rendelkezésre álló kerttörténeti források hiányossága miatt – csak találgatni lehet. A görgeteg- és terméskőből, valamint téglából készült építmény Hajdu Nagy Gergely szerint[443] csónakház lehetett, de az építmény akár díszlet (staffázs) szerepét is betölthette a kertépítészeti kompozícióban
A kendilónai Teleki kastélykertben vadásztorony (vagy őrtorony) képez különleges vonzerőt. A 35 méter magas romos épület az új Teleki-kastély mellett, az egykori híres kendilónai kőrisfa közelében áll. (***130. melléklet***)

Összefoglalás

Az erdélyi kastélykertek művészi alkotásainak megjelenése és elterjedése a 18. század legvégére, a 19. századra, valamint a 20. század első éveire tehető. A 18. századi erdélyi kastélykertek kivétel nélkül tájképi kertekké alakultak/bővültek a 19. század folyamán. Ezek az új ideológia nyomán létesített művészi kertek már nem a reprezentáció, hanem a meghitt visszavonulás, a magány, a merengés mikrokozmoszai voltak. Az átmenet természetesen fokozatosan történt. Ahogy a barokk s a klasszicista jelleg ötvöződik egy kastélyhomlokzaton, a francia park egynémely attribútuma is tovább élt az angolpark térhódítása után.[444] A gloriette, a szökőkút, a grották, a görög istenszobrok, a vadászlakok népszerűsége mit sem csökkent, sőt fokozódott, hiszen ezek a művészeti alkotások jellemzőek voltak az erdélyi tájképi kertekre.
A hajdan virágzó erdélyi kastélykertekben a kertművészeti kompozíciónak, a kerti hangulatnak, valamint a kert stiláris jegyeinek karakteres elemeiként meghatározható önálló művészeti alkotások jelentős része napjainkra eltűnt, megsemmisült vagy megrongálódott. Pedig a kertek művészeti alkotásai dekorációs értékükön túl mondanivalót hordoznak: jó részük szimbólumként értelmezhető s egységes, művészettörténetileg kódolt jelentéstartalmaik segítségével hatásosan és egyértelműen képesek a gondolatok, mögöttes szellemi tartalmak közvetítésére. Jól meghatározott térszerkesztési elvek szerinti elhelyezésük, stílusuk, tömegformálásuk, anyaghasználatuk, méreteik, kitettségük stb. társadalomtörténeti információkat közvetít, és az emberi érzelmek kiváltásának egyik legfontosabb eszköze.

5.2.5. Erdélyi kastélykertek vízrendszere

Amint arra az általános kutatási eredmények ismertetésénél már kitértem, a 150 vizsgált erdélyi kastélykertből 103 Erdély nagyobb folyóvizei mentén, illetve azok völgyeiben helyezkedik el. Ez a

[442] *„A szentpéteri udvarházban egymástól távolabb két galambdúc is állott. Az egyik földbe ásott két lábfán. Zsindelyes galamblakó helye hat emeletre terjedt. A másik galambdúc alja tyúkolul szolgált, két oldalát 36 szál fenyő borította. Felső része a galambokat fogadta be. Olyan módon oszlott két részre, hogy ott ember is eljárhatott. Az időben szép galambsereg népesítette be*." Bíró Vencel (1945): *Az erdélyi udvarház gazdasági szerepe a XVII. század második felében*. In: Matolcsy Ildikó; Sebestyén Lajos; Szalay Károly (szerk. 1986): *Ódon Erdély I–II.* Magvető Kiadó, Budapest, 287–288.

[443] Hajdú Nagy Gergely (2011): i.m. mellékletek, 4.

[444] Fekete Albert (2006): *Erdélyi nemesi rezidencia-kertek I.* In: 4D Tájépítészeti és Kertművészeti Folyóirat, 3. szám, 2006., 3-9.; Zádor Anna (1999): *Az angolkert Magyarországon* In: Régi magyar kertek, szerk. Géczi J. és Stirling J., Budapest, 309, 312.

tény önmagában is jelzi a kastélykertek és a víz kapcsolatának jelentőségét. Szinte nincs is olyan kastélykert, amelyben ne jelenne meg a víz valamilyen formában, legyen szó annak díszítő, rekreációs vagy gazdasági célú alkalmazásáról.
Gerenden például a Kemény birtok vízrendezése és a folyó gazdasági hasznosítása céljából a kastélytól délre eső részen már a 14. században csatornát alakítottak ki, melynek vízellátását az Aranyos folyóra épített gát segítségével szabályozták. A csatorna vizét malom hajtására hasznosították.[445] A későbbi térképeken (III. Katonai felmérés térképe) megfigyelhető, amint a csatorna a terület határszélén tóvá szélesedik.
A kutatott időszak legkorábbi, késő reneszánsz kertjei közül 17 esetben említik a leírások a halastavat, mint jellegzetes kerti elemet (***57/b. melléklet***), s számos helyszínen a mai napig beazonosíthatók az évszázadok során feltöltődött reneszánsz tavak és csatornák, ma többnyire már használaton kívüli, medrei. (***65/b-d. mellékletek***)
„Erdel Belgradi (Erdély Belgrádja, vagyis Gyulafehérvár, szerző megj.) *… az erdélyi királyoknak tartózkodási helye. Vára a Maros folyópartján egy nagy síkságon fekszik, négyszög alakú erős vár… Avár belsejét sakktábla festésű utak, s oly művészi templomok díszítik, hogy azt leírni nem lehet… A vár keleti oldalán levő fal felett, síkságra tekintve áll a királyoknak ritkaszép palotája… Különböző alsó és felső helyiségeiben szökőkutak, víztartó medencékés csurgók vannak, melyekben tiszta víz bugyog…"* – olvashatjuk Evlia Cselebi beszámolóját a török dúlta Gyulafehérvárról, az 1660-as évek elejéről.[446]
A halastavat, mint reneszánsz kertművészeti elemet Stirling szerint fenntartásokkal kell fogadnunk. Szerinte ez akkoriban csupán gazdasági szerepet játszhatott,[447] s többek között a gerendi Kemény-birtok halastavainak változatos halállománya – „*Kemény János Gerend vári halastavaiban harcsa, csuka, ponty, compó, márna, pozsár*"[448] uszkált – is elsősorban élelmezési jelentőséggel bírt. A halastavak gazdasági értékét az is növelte, hogy élőhelyeként szolgáltak egy, a korabeli építkezéseknél is fontos szerepet betöltő növény, a nád termesztéséhez, továbbá a nemesi és egyházi birtokok vízellátásához is hozzájárultak.
A halastó Erdély bizonyos részein, mint például a különösen gazdag vízrajzzal és természetes, illetve mesterséges tórendszerrel rendelkező Mezőségen,[449] mint korábbi, már meglévő tájelem épült be a reneszánsz kertbe vagy birtokba. A kolozsvári és besztercei domonkos kolostor szerzetesei például már a 15. században birtokokat és halastavakat kaptak Visa környékén.[450]
Részben egyet kell értenünk tehát Stirling fenti megállapításával, amely szerint Erdélyben a tó (halastó) elsődlegesen nem díszítő-kompozíciós szerepet töltött be a késő reneszánsz kertben, s nem is a tábláskert részeként jelent meg, hanem attól különállóan.
Ugyanakkor számos korabeli leírás alapján joggal feltételezhető, hogy halastavat (vagy kisebb méretű haltartót) adott esetben akár kitüntetett, díszkerti részekben is létrehoztak, s ezáltal a halastó a késő reneszánsz erdélyi tábláskert látványelemeként, kompozíciós hangsúlyaként is értelmezhetővé vált.

---

[445] *„1378-ban Lajos király Gerendi Miklós, Jakab és Lászlónak stb. a sós hajók által malmaik és gátjaiknál okozott károk megtérítése fejében a sókamarától évenkint 200 frtot rendel."* In: Orbán Balázs (1868/1873): i.m. V köt. 128.
[446] Karácson Imre (1985): i.m. 98–99.
[447] Stirling János (1996): i.m. 55-58.
[448] MNL OL, E156 fasc. 14. No 40., idézi Benda B. (2004): i.m. 238, 252.
[449] Emődi Kálmán (1910): *A mezőségi tavak eredetéről* Földtani Közlöny, 40. köt. 1910. 5-6. füzet, 336-339.; Timkó Imre (1914): *Erdély központi részének talajviszonyai* Jelentés a 1914. évi országos átnézetes talajfelvételről. Magyar Állami Földtani Intézet, 412-430. INT: A Magyar Állami Földtani Intézet évi jelentése 1914. (oszk.hu)
[450] Entz Géza (1996): i.m. 150–151, 344.

Porumbákon például egy filegóriás-virágos kertben található a halastó, s oldala „*kerületi kővel van kirakva,*”[451] ami épített, medence jellegre utal. Hasonlóképpen, Alvincen *„a díszkert a vizesárkon túl, a hídtól kelet felé terült el. Sugár alakban kiépített ösvényekkel osztott, virágos és veteményes táblák fogták közre a haltartó fölé épített filagóriát, amely a nyilván szimmetrikus kompozíció központja volt.”*[452]

Erdélyben nem hagyhatjuk figyelmen kívül a portával ápolt jó kapcsolatokkal járó gyakori követjárást. A halastó díszmedence-szerű megjelenését a kastélykertekben a 17. századi erőteljes iszlám hatása is elősegíthette.

Miklósváron a Kálnoky birtokon ugyancsak központi szerep jut „*a' Konyha előtt lévő Tónak*” amelynek „*az közepén vagyon egy deszkábul csinált Tornácz, avagy Filegoria, hegyessen szarvazott úisendelyezet alatt: vitorlás, melly Filegoriara vagyon Cserefakon álló hosszu folyosóra nyilik… Innen kijövéndel fele, vagyon az megirt házok mellett lévő más Tonak az közepin egy Filegoria, nyolcz Szegre deszkábul csinálva, hegyessen Szarvazot uy, Czifrázot, Sendelyzes alatt, regi Tölgy fábul való hidgya vagyon… A' megirt Filegoriabul kijövén, a Tó mellett levő virágos kertre nyílik egy felszer fa Sarkokon forgó fenyő deszka Aito, retezze, retezfejevel edgyütt. Ezen kert ben 4 Tábla, Puszpángal virágokra meghrakva. Ezen négy tá la körül Szilva fakkal sürün megh vagyon ültetve. Vagyon ezen kertnek Szegleti be fenyő fabul faragot kisdeg kápolna, jó Séndelyezés alatt*.”[453] Itt tehát két tóról is tudósít a leírás, amelyekhez hangsúlyos, magas díszítő és használati értékkel bíró egyéb kerti elemek kapcsolódnak, mint filegóriák, kápolna, virágos- illetve gyümlcsöskertek.

A halastó látványértékét az is elősegíthette, hogy számos erdélyi késő reneszánsz kert (például Görgényszentimrén, Branyicskán, Porumbákon, Cegén, Gerenden, Mezőörményesen, Szentbenedeken) domb- illetve hegyvidéki környezetben feküdt, így a terepadottságok, mint meghatározó téralakító tényezők, hozzájárultak a kedvező látványkapcsolatok kiemeléséhez.

A későbbi korokban, a francia barokk kertmintából fakadóan egyes erdélyi barokk kastélykertek kedvelték a víztükröt, s ennek elhelyezése a geometrikus barokk kompozícióban helyenként sajátos megoldásokhoz vezetett. A fehéregyházi Haller és a kerlési Bethlen kastélykert mellett a torockószentgyörgyi Thoroczkay-Rudnyánszky kastélykert esetében is találunk utalást nagyobb méretű – akár halastónak is használt – vízmedencére, amely egyedi karaktert kölcsönzött a kertnek: *„A nagy csatornató meg éppen régi erdélyi hagyomány, hiszen például a torockószentgyörgyi grófi kastély egykori díszkertjének halastavához még monda is fűződik*”.[454]

Bonchidán már 1720-ban azaz a barokk kert kialakítása előtt három évtizeddel létezett a kastély mellett tó, amelytől nyugatra helyezkedett el egy palánkokkal körülvett „*kis kert*”, illetve a tó déli részén kapott helyet a veteményeskert.[455]

A feleki Bruckenthal kastélykert a kezdetektől gazdag vízrendszerrel rendelkezett. Az 1770-es években forrásfoglalásokat, kutakat, malomárkot, víztározókat és csatornákat alakítottak ki a kertben, illetve a kert közvetlen szomszédságában. A teraszosan kialakított barokk kert parterrjeit elválasztó kelet-nyugati irányú mesterséges csatornák medre 1771-ben már ki volt kövezve.[456] A

[451] Stirling János (1996): i.m. 56.

[452] Kovács András (2004): *Az alvinci kastély és leltárai* In: Kovács Zsolt (szerk, 2004): Erdély XVII-XVIII. századi építészetének forrásaiból, Sapientia Kiadó, Kolozsvár, 9-65., 14.

[453] Tüdős S. Kinga (1998): i.m. 196–197.

[454] A monda szerint a férjeik által elűzött rossz asszonyok ebben a tóban megfürödve tündérekké váltak, s az út mentén elragadták a férfiakat, majd bosszú gyanánt felkeringőztek velük a torockószentgyörgyi várba, ahol addig táncoltatták őket, míg csizmájuk szárán ki nem csordult a vér. In: Biró (é.n.), i.m. 112.

[455] Bonchida, 1720 = ANR Cluj, A Bánffy család levéltára Fond 320, 147. iratcsomó („Planuri cadastrale privind proprietățile familiei Bánffy”)

[456] Feyer et al. (2006): i.m. 39-52.

díszes barokk kutak és medencék vízellátását négy forrás biztosította.[457] A 19. század folyamán a barokk kert területe tájképi kertrésszel egészült ki, amelynek vízrendszere a korábbi kert vizes elemeinek kibővítésével 1873-74-ben további romantikusan kialakított vízfolyásokat, illetve az I. Katonai térképen már megjelenő halastavat művészi hatású vízfelületté alakítva is tartalmazta. A nyugati parkrészben – amely alacsonyabb fekvéssel rendelkezett – a gazdag vízellátás következtében mocsaras-vizes élőhelyek alakultak ki. Napjainkra a park vízrendszere jelentősen összezsugorodott, a 18. századi vízmennyiségnek mindössze 10-20%-át téve ki,[458] az egykori vizes elemek eltűnésének következtében. Így ma már mindössze egy patak-ág csörgedezik a kastélykertben, az egykori halastó is megvan, de környezete leromlott, művészi-kompozíciós értékkel nem bír. (***131/a-b. mellékletek***)

Vizekben hasonlóképpen gazdag az árkosi Szentkereszty kastélykert. Itt egy korabeli számadás alapján 1829-ben halastavat létesítettek, amelynek partján remetelak állt. Egy 1859-es leltár a tóban szigetet említ, amelyen fürdőházat építettek,[459] partján pálmaház volt kialakítva.[460] Az északnyugat-délkelet irányú, kígyózó, nagy szerpentintó szigete ma is megvan. Az angolpark fejlesztése nyomán 1871-ben kis vízesést is kialakítottak a kertben, amely az 1930-as évekig funkcionált.[461]

Zabolán a kastélykertet átszelő bővizű patakok felduzzasztása és szabályozása nyomán alakítottak ki tórendszert és vizes élőhelyeket a 19. század második felében, többek között csónakázó tóval, benne szigettel.

Sáromberkén Keresztes Gyula közlése, szerint „*a kastély mögött, le a Marosig, tündéri szépségű park terült el, dendrológiai tájkerttel, halastóval s az uraság lovai részére gyakorló és díszlovagló pályával.*”[462] A III. katonai felmérésen a kastély mögötti, egészen a Marosig kiterjedt park látható, amelynek közepe táján az országúttal párhuzamosan két csatorna épült ki. Az északinak a partján sorfa-ültetést ábrázol a térkép. A parkban a folyó felé vezető út két oldalán összesen négy, szimmetrikusan elhelyezett halastó volt kialakítva, amelyeknek a maradványai ma is láthatók. (***132/a-d. melléklet***)

Nagyernyén a Bálintitt kastélypark aranyhalakkal betelepített tavát csónakázásra is használták.[463] A park alsó részében elhelyezkedő, tavirózsákkal borított tavat „*egy nagy és egy kis csorgó*” táplálta, s a tóban „*a múlt század* (érts 19. sz., szerző megj.) *végén még hattyúk is úszkáltak*.”[464] (***133/a-c. mellékletek***)

Marosszentgyörgyön a Máriaffy kastély mögött kisebb fenyőerdő húzódott a 19. században. A kastély alatt a völgyben egy kis tó volt kialakítva, szokás szerint ennek a partján ebédelt egykor a grófi pár.[465]

Radnóton egy 1713-as leltár az egykori fejedelmi kertben „*az falu felől egy nádas tó*”-ról tesz említést,[466] s Magyarózdon is „a *kastély belterületéhez tartozott még a múlt században egy halastó, közepén egy kis szigettel, ahol egy óriási hársfa ágai közé filagóriát építettek. Ide jártak át*

[457] Bruckenthalmuseum Hermannstadt, Bibliothek Siebenbürgischen-Deutsches Tagblatt, 14.02.1924., 3. SDT 1524.
[458] Feyer et al. (2006): i.m. 126-129.
[459] Árkos, 1859 = ANR Covasna, Szentkereszty család fondja (48.), 3-as csomó, 473-475 In: Bordás Beáta (2010a): i.m. 10.
[460] Bordás Beáta (2011): *Das Schloss der Familie Baron Szentkereszty in Árkos Ein adliger Wohnsitz in Siebenbürgen im 19. Jahrhundert* Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde 34 (2011), Heft 1, 52.
[461] Erinnerungen des Erben András Jankovich-Bésán idézi Bordás Beáta (2011): i.m. 53.
[462] Keresztes Gyula (1995): i.m. 48.
[463] Vofkori László (1998): *Székelyföld útikönyve I-II.* Cartographia Kft, Budapest, I. köt. 150
[464] Kornis Gabriella (2002): i.m. 95.
[465] http://www.sgmures.ro
[466] Kovács András (1993): i.m. 3–20.

az urak csónakkal kávézni.”[467] Úgy a radnóti, mint az ózdi tó kiszáradt; ez utóbbi medre a helyszínen ma is egyértelműen beazonosítható.

A fenti példákon kívül sorra említhető még az abafáji Huszár kastélykert halastava,[468] a vajdaszentiványi Zichy kastélykert tava,[469] a válaszúti Bánffy kastélykert tava, a magyarfenesi Jósika kastélykert tava,[470] az aranyosgerendi Kemény kastélykert tava, továbbá a zámi Nopcsa-Csernovitz[471] vagy a piski Fáy-Ocskay[472] kastélykertek tórendszerei.

A csombordi Kemény kastélykert alaprajza az II. katonai felmérésen a korábbi ábrázolásokon még telekhatárként megjelenő, Marosba torkolló patakot ábrázol. Ugyanakkor a folyó maga is a partjáig lehúzódó kert szerves részévé vált.

De a folyó (vagy bővízű patak), amely a kert szerves része vagy annak határa, nem csak Csombordra jellemző. Erdély 19. századi kastélykertjeinek közös vonása, hogy a víz valamilyen természetesebb megjelenési formája – nem dísztó vagy szökőkút, hanem inkább folyó, patak vagy csatorna – a tájképi kompozíció részét alkotta, ami az országrész természeti adottságaival és ember alkotta műtárgyaival függ össze. Ezek a vizes elemek Görgényszentimrén, Radnótfáján, Gernyeszegen, Sáromberkén, Radnóton, Erdőszentgyörgyön, Kerelőszentpálon, Bethlenszentmiklóson, Maroscsesztvén, Marosillyén, Enyedszentkirályon, Bonchidán, Bethlenben és még számos már erdélyi helyszínen is beépülnek a kastélykertbe.

A Kis-Szamos partján elhelyezkedő bonchidai kastélykert 19. századi gazdag vízrendszerét a ***45. melléklet*** elemzi, míg a marosparti gernyeszegi kastély és környezetének viszonyát a változó folyómederhez a ***43/a. melléklet*** szemlélteti.

Hasonlóképpen a tornyai Marczibányi kastélypark 25 holdnyi területét a 20. század eleji információk szerint, részben körül árkolt kerítés, részben az ívesen kanyarodó Maros-csatorna övezte.[473] Újszentpéteren a kastély és szabálytalan parkja a falu közepén helyezkedett el, a településen keresztül kanyargó Aranka-patak mentén.[474] Temesremetén a kastély és tájképi kertje a falun kívül, a Bega-csatorna kanyarulatában helyezkedett el.[475]

Több helyszín vízfelület változásainak vizsgálata azt mutatta, hogy az utóbbi 250 évben a vízfelületek jelentősen lecsökkentek. (***134. melléklet***) Ez a csökkenés főként az újonnan alkalmazott műszaki-mérnöki vízszabályozási és mederstabilizációs módszerekre, valamint a megnövekedett vízigényre és ipari víz-felhasználásra vezethető vissza.

Művészi kompozíciós szempontból is meghatározó vízfelületeket – álló vagy folyóvizeket – a vizsgált kastélykertek közül a ***135. mellékletben*** felsorolt tájképi helyszíneken azonosítottunk be a történeti kutatás során. A melléklet mutatja ugyanakkor azt is, hogy a hajdani díszítő értékű vízfelületek száma mára jelentősen megcsappant.

---

[467] Horváth István (1971): i.m. 78.

[468] Kornis Gabriella (2002): i.m. 168, 190.

[469] *„A vajdaszentiványiak most is büszkék arra, hogy a településen több mint 350 nagyon jó minőségű forrás található. A kertben a barlangszerű (grottaszerű) kiépítésű Butuka-forrás volt a legnépszerűbb. A tó partján kőrisfák álltak.”* Gróf Zichy Jozefa Melanie Georgina Huberta Antónia szóbeli közlése (2005. 01. 08., Leányvár)

[470] Biró József (é.n.): i.m. 113.

[471] *„Michael Csernovitz, akit mindenki szeretettel emlegetett, Angliában tanult és beutazta az egész világot. A kastély parkútjait és tavacskáit beárnyékoló magas trópusifákat ő hozta hazautazásairól*.” In: Fermor, P. L. (2000): i.m. 162.

[472] Kazinczy Ferenc (1944): i.m. 59.

[473] Sisa József (2011): i.m. 210.

[474] Borovszky Samu (1912): i.m. 13.

[475] Sisa József (2011): i.m. 224.

Összefoglalás

A vizsgált kastélykertek vízrendszerei és vizes elemei figyelemre méltó vízgazdálkodási megoldásokat mutatnak gazdasági, műszaki és művészeti síkon egyaránt. A kastélykertek vizes elemei gazdag formai változásokon mentek át az évszázadok folyamán. Funkcionalitásuk és ökológiai megalapozottságuk hosszú távú fentarthatóságot biztosított ezeknek az elemeknek, mindemellett pedig művészi szempontból is a kertörökségünk szemet gyönyörködtető objektumaivá váltak. Míg a késő reneszánsz erdélyi kertekben a leggyakrabban alkalmazott vizes elem a gazdasági célú halastó volt (amely egyes helyszíneken díszértékkel is bírt), addig a 19. század második felére – a vízszabályozás mérnöki módszereinek fejlődésével – a tájképi kertekben a nagyobb kiterjedésű tavaknak, tórendszereknek jutott gazdasági és kompozíciós szerep.
A második világháborút követően a gazdátlanság és a szakszerű fenntartás hiányában nagyrészük elapadt, feltöltődött, elláposodott, vagy teljesen megsemmisült. Romlásukat nagyban segítette az utóbbi évtizedekben Erdélyben is erőteljesen tapasztalhatóklímaváltozás, amely elsősorban a vízhozamok csökkenéséhez, a források és a vízutánpótlás elapadásához vezetett. A megváltozott környezeti feltételek mellett – pl. a folyóvizek szintjének drasztikus csökkenése miatt – számos helyszínen nincs mód a hagyományos vízutánpótlásra, s így a vizes elemek restaurálásának sincs realitása.

5.2.6. Művek, alkotók és mesterek

A kastélykertek soha nem önállóan álltak, hanem egy-egy kastélyépülethez vagy épületegyütteshez kötődtek, annak képezték szerves tartozékát. A kastélypark egyrészt egybefogta a kastélyt és melléképületeit, másrészt elkülönítette a reprezentatív rezidenciát és kertjét a birtok tágabb környezetétől. A 18. századtól kezdődően nem is igen tudunk olyan erdélyi nemesi rezidenciákról, amelyekhez ne tartozott volna reprezentációs célú díszkert.
A díszkertek alkotóinak egyik fő csoportját a nemesi családok, azaz a kastélyok tulajdonosai képezik. Ők sok esetben személy szerint is közvetlenül kapcsolhatók a parkok, kertrészek vagy egyes kerti elemek kialakításához, átalakításához. A birtokosok a hely szelleméhez, identitásának kialakulásához és a rezidenciakertek létrehozásához szükséges szellemiség, kulturális töltet hordozói. Számos helyszínen a tulajdonosok saját elképzeléseik szerint alakították a kerteket, vagy közvetlenül befolyásolták ezek kialakítását.
A kastélykertek másik alkotói csoportját a kerttervező és kertépítő mesterek (és egyéb, a kastélykertek művészi és műszaki elemeihez kapcsolódó szakágak mesterei) jelentik.

5.2.6.1. A birtokos család, mint alkotó

A tulajdonos család szerepe a rezidenciakertek alakításában Erdélyben a 17. század elejéig vezethető vissza. Különösen fontos a Fejedelemség nagyasszonyainak (pl. Bornemisza Annának, Lórántffy Zsuzsannának, Kálnoky Sámuelnénak, Bethlen Katának, Ráday Eszternek, Bánffy Klárának, Daniel Polyxénának vagy Kendeffy Ráchelnek) tevékenysége, akik nagy szeretettel és hozzáértéssel foglalkoztak a kertészettel és a korszak legjelentősebb kertjeit hozták létre Erdélyben.
Bethlen Gábort és feleségét, Károlyi Zsuzsánnát is erősen foglakoztatta a kertészedés a kertépítés. A fejedelem utazásai alatt, táborában sem feledkezett meg kertjéről, leveleiben biztatva „*édes Zsuzskáját*” kertjeik gondozására. 1621. augusztus 17-én Pozsony alatt kelt levelében a

következőképpen rendelkezik: „*A fehérvári, (*gyulafehérvári, szerz. megj.*) kisfaludi kerteket szerelmes asszonykám parancsold meg, csináljanak igen szép kerteket belőlök: lássanak valóba hozzájuk. Radnótra is elmenj, és ott is hagyj mindent jó állapotban; mert az lehetne legkedvesb lakóhelyünk, még ha élhetnénk.*”[476]

I Rákóczi György hitvese, Lorántffy Zsuzsanna, kertjébe egy alkalommal százharmincegy tulipán gyökeret és tizenkét sárga nárciszgyökeret hozatott.[477] Beszterce városától szép füveket, virágokat, magokat, valamint rozmaringot, „*spikinard*”-ot (levendulát), ciprust és „*nemesített szegfüvet*” is kért. A pozsonyi érsekkerttel szoros kapcsolatot tartott fenn, az első tulipánok és nárciszok így kerülhettek Erdélybe.[478]

Erdélyben a növények megismerése iránti érdeklődés mindig is jellemző volt, csakis így válhatott Kolozsvár egy Berlinnel és Nápollyal egy időben, 1578-ban füvészkönyvet kiadó várossá.[479] Kolozsvárt egyébként az 1770-es években „*Botanica Cathedra*” is működött.[480]

Erdély legnagyobb barokk rezidenciáján gróf Bánffy Dénes figyelme nemcsak az előépületek s a kastély díszítésére terjedt ki. „*Ő adja meg a kastélyt körülvevő park mai kiképzésének alaptervét, amely a maga négyszáz holdnyi terjedelmével az erdélyi részekben páratlan nagyságú s pazar flórájával csodálatos szépségben pompázik. … Versailles, Nymphenburg, Schönbrunn és Eszterháza nyomán a francia kert nagyvonalúságát akarta Bonczhidára varázsolni Bánffy Dénes*.”[481]

Gróf Bethlen Kata útmutatást kért sógorától, széki Teleki Sándortól a sáfránygyökér elültetésére vonatkozólag; egyik rokona sárga jácintot kért tőle, de sajnálattal válaszolta, hogy neki csak fehér színű van a kertjében.[482]

Bethlen Rozália lánya, a család hagyományait folytató Jósikáné gróf Csáky Rozália műveltsége, s a kertészet terén is újító törekvései révén joggal sorolták a grófnőt Erdély reformer egyéniségei közé. Csáky Rozália érdeklődött a botanika iránt, maga utasította kertészét hortenzia szaporítására, 1816-ban.[483] De a családi hagyományban benne volt a ritka növények meghonosításának igénye és szeretete. A grófnő 1823-ban részese volt egy új növény felfedezésének. Egy Bethlen Katalin kolozsvári kertjéből kapott ismeretlen orgonát Csáky Rozália küldött Bécsbe, ahol megállapították róla, hogy eddig ismeretlen, új cserjefajjal állnak szemben. 1830-ban báró Franz Joseph Jacquin bécsi egyetemi tanár növényt Jósika-orgonának (*Syringa josikaea Jacq*.) nevezte el. A növények jellemzői is érdekelték, ezért számos szakkönyvet szereztetett be. 1844 júliusában Wesselényinek is átküldött Zsibóra egy fűvészkönyvet, amit az nagy köszönettel vett tőle. Az évek során jelentős

---

[476] Csetriné Lingvay Klára (2001): *Nagyasszonyaink*. *Kiemelkedő női személyiségek Erdély és a Partium történetében.* Királyhágómelléki Református Egyházkerület, Nagyvárad, 21.

[477] Gottselig Gizella (1937): *Korrajz. Régi Nagyasszonyaink leveleiből*. Kolozsvári-Szegedi értekezések a magyar művelődéstörténelem köréből, 34. sz., a szegedi Ferenc József-Tudományegyetem Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi Karához benyújtott doktori értekezés, Szeged, 1-63, 22.

[478] Csoma Zsigmond; Tüdősné Simon Kinga (2010): *Virágok és virágkultúra a késő reneszánsz erdélyi kertekben*. Korunk, 21, 1. 24–32

[479] Melius Juhász Péter (1578): *Herbarium. Az faknac, fuveknec nevekről, természetekről és hasznairól. Magyar nyelwre, és ez rendre hoszta az doctoroc kőnyveiből az Horhi Melius Peter*, sajtó alá rendezte Szabó T. Attila, közzéteszi Kőszeghy Péter; hasonmás kiad.; Balassi–MTA Irodalomtudományi Intézet–OSZK, Bp., 2002 (*Bibliotheca Hungarica antiqua*)

[480] Papp Klára (2011): *Az erdélyi Csákyak*, Erdélyi Tudományos Füzetek 273, a Debreceni Egyetem Történelmi Intézete és az Erdélyi Múzeum-Egyesület közös kiadása, Kolozsvár 444, 224.

[481] Biró József (1935): i.m. 27.

[482] Szádeczky-Kardoss Lajos (szerk, 1922): *Széki Gróf Teleki József özvegye Bethleni Bethlen Kata grófnő írásai és levelezése. 1700-1759.* I-II. kötet. Budapest

[483] Jósika hitb. lt. No. 552. Bakó József egy 1816. június 8-án, Nagyalmásról küldött levelében ír a parancs átadásáról.

növénygyűjteményre tett szert, amit fia, Jósika Samu ajánlott fel a létrejövő Erdélyi Múzeum számára.[484]

Az erdélyi arisztokraták viszonya a kertekhez a későbbiekben is szoros maradt, a díszkert kialakítása midig is a kastélyépítési program részét képezte. A kastélykert kialakítása legtöbbször a kastélyépítést követően történt, gyakran időben elcsúszott ahhoz képest, de szinte mindig megvalósult. Csak ritka esetekben, kizárólag valamilyen váratlan esemény – pénzügyi fiaskó, családi katasztrófa esetleg utódlás vagy tulajdonosváltás – következtében maradt el a teljesen a díszkert megépítése. A legbefolyásosabb erdélyi arisztokraták, többek között Gróf Bánffy Dénes Bonchidán, gróf Teleki József Gernyeszegen, báró Samuel von Bruckenthal Feleken, gróf Wesselényi Miklós Zsibón, gróf Bethlen Lajos Kerlésen, gróf Mikes Ármin Zabolán vagy Patachich Ádám érsek Nagyváradon tulajdonosként vettek részt saját kastélykertjeinek tervezésében és kialakításában.

Teleki József gróf például 1789. szeptember 16-án kelt levelében utasítja fiát, az akkortájt Nagyszebenben[485] tartózkodó Teleki Lászlót egy kertész szerződtetésére, akinek „*kötelessége lészen egy ujj kertet a kastély körül elrendelni és felállítani*", s akinek az „*általam helyben hagyandó delineatio szerint*" kell kialakítania a gernyeszegi kertet, és feladata „*mind arra mind a régi kertre vigyázni, veteménnyel, gyümölccsel híven, igazán és az én hasznomra takarékosan bánni.*" 1792. február 17-én újabb levelet fogalmaz a gróf, amelyben neheztel az elkészült kerttervre, mert az nem kedvére való (túl mértani, mellőzi a természeti előképeket), és fiát kéri, hogy tervezze azt át, elvárásainak megfelelően.[486] A barokkos kertterv elutasítása a gróf progresszív gondolkodásának tudható be. Nyugat-európai utazásai során meglátogatta korának híres kertjeit is, amelyek iránt – hasonlóan valamennyi képzőművészeti alkotáshoz –

egész életében kimagasló érdeklődést mutatott. Tizenöt évesen hosszabb időt töltött Bécsben, majd 1759-1761 között bejárta Ausztriát, Bajorországot, Svájcot, a rajnamenti fejedelemségeket, Hollandiát, és eljutott Franciaországba is. Útinaplójában leírást ad a versailles-i parkról, Saint Cloud, Meudon és Chantilly kastélyáról és parkjáról, a párizsi Tuilleries- és Montmorency-kertről, valamint a Marly-i kastély szobordíszes parkjáról. Német földön járva meglátogatta Rastatt, Karlsruhe, Mannheim kertjeit és a brühli Augustusburgot, Hollandiában pedig többek között Htiis ten Bosch kastélyát és parkját. 1769-ben négyhetes utazást tett Észak-Itáliába, ezúttal azonban nem készített feljegyzéseket élményeiről. A gróf a kertészkedés gyakorlati kérdéseivel foglalkozó munkákon kívül számos friss kiadású kertművészeti tárgyú kötetet őrzött pesti könyvtárában. Kertészeti téren tehát szerényen szólva is meglehetős jártassággal rendelkezett, s a 18. század végén, amikorra a tájképi kertek Európa-szerte elterjedtek, elavultnak tartotta volna egy barokk típusú kert kialakítását.

Hasonlóképpen idézhető Bethlen Lajos gróf is, aki híres műgyűjtő volt, s gazdagon berendezett kerlési kastélya mellett – amelyben többek között id. Franz Neuhauser nagyszebeni festőművész tájképei kaptak helyet – a kastélykertet is maga alakította: „*Kerlési gyönyörü sziklám puszta tetejét művelni kezdettem. Uj falut építettem, hogy a régi hánt-vetett falut lerontván, annak helyére a mostan még fennálló, híressé vált lakomat, kertemet építhessem, roppant fáradsággal és költséggel… Kerlést minden látvágyóknak, barátaimnak gyönyörjére még nagyobb igyekezettel*

[484]Papp Klára (2011): *Az erdélyi Csákyak*, Erdélyi Tudományos Füzetek 273, a Debreceni Egyetem Történelmi Intézete és az Erdélyi Múzeum-Egyesület közös kiadása, Kolozsvár pp 444. 224.

[485] Akkoriban már készen áll Samuel von Brukenthal nyári rezidenciája a Nagyszeben melletti Feleken, melynek kertjét a bonchidai kert után Erdély második jelentősebb barokk kertépítészeti alkotásaként tartjuk számon. Az arisztokrata családok közti kapcsolatok alapján feltételezhető, hogy a feleki kert is előkép lehetett a gernyeszegi kert kialakításánál.

[486] Csanak Dóra (1978): *Teleki József és a művészetek*. Művészet és felvilágosodás. Budapest, idézi: Ecsedy Anna (2003): Huszadik századi szerzemények a magyarországi kertek barokk szoboranyagában: Schmidt Miksa kertdekorációs tevékenysége a „gernyeszegi sorozat" kapcsán. Budapest, SZIE BTI

szépítettem, sziklámba egy orjásimívet véghez vittem, abba egy nagy pinczétbévésettem, egy harminczkét öles tunelt vágattam és annak mélyibe a kriptámat, a három Párkák szobrával nagy mesterséggel, külországi szobrászszal két és fél évek alatt bevégeztem."[487] Nem csak érzéke volt a kertészethez, hanem tanulta is azt, hiszen „*kertészi, bajor királytól nyert diplomájára"* fölöttébb büszke volt.[488]

Gyulay Lajos 1841. június 18-i naplóbejegyzése arról árulkodik, hogy a gróf bizakodva kertépítészeti ismereteiben, saját kútfőből végzi marosnémeti kastélykertjének alakítását: „*Kertet csinálni nem mesterség, csak hely legyen arra való, s jó ízlés. Én kecsegtetem magamat, hogy minden drága és költséges kertész nélkül is csinos kertet fogok állítani ide. Amíg Párist meglátom, úgy is lesz még időm szaporítani kertemet*."[489]

Báró Jósika Miklós (1794-1865), regényirodalmunk megalapítója 1824-ben bekövetkezett halála után örökölte meg a család szurduki, branyicskai és magyarfenesi birtokait, amelyek fejlesztésével sokat foglalkozott. „A *felsőházat megtoldottam, építettem egy hosszú ólat, gabonást, a kertet rendbe hoztam, úgyhogy a branyicskai ház szebb és kényelmesebb volt, mint valaha,*" írja emlékirataiban. A báró kertek iránti vonzódása, visszaemlékezései szerint, egyrészt gyerekkori emlékeinek, élményeinek köszönhető. Másrészt, Bukovinát, Galíciát, Lengyelországot, Ausztriát, Tirolt, Észak-Olaszországot és Franciaországot beutazva részletesen megfigyelte és leírta az utazásai során látott tájakat, kerteket, s azok hatásait, lenyomatait. Bécs közparkjait például, mint a bécsi lakosok legkedvesebb mulatóhelyeit említi, s ezekben már akkoriban a város kiemelkedő értékeit látja: „*a Prater, az Augarten, a gyönyörű, gyepes glacis-k s azon száz meg száz mulatóhely, kert, vendéglő, hol a bécsi nép oly kedvtelve s kedélyesen tud mind ez óráig mulatni…. Sok zöld van ott! No de most csak a fákat és mezőket, a hegyeket és völgyeket értjük, s azt a sok, egészen polgáriasodott tekintetű helységeket, melyek Bécsnek úgyszólván természeti keretét képezik, s melyek roppant területekre nyúlnak el. A mödlingi völgy, a Helena-völgy, a sok szép kert, ültetvény, gazdaság, a körülfekvő közeli és távoli helységekben emelik Bécs érdekét és értékét."*[490] Az író apja, idősebb báró Jósika Miklós (meghalt 1824-ben) Branyicskán, a faluval szemközt álló Miklóshegyen saját telepítésű szőlőültetvényt létesített, mely nyughelyül is szolgált volna, ha történetesen itt éri a halál.[491]

Cegei Wass György sokszor szegődött kíséretül Teleki Mihály és Apafi fejedelem mellé. Rendszeresen meghívót kapott az országgyűlésekre, világlátott nemesember volt, fogékonya természet és a kertkultúra iránt. Ennek egyik bizonyítéka, hogy Miskolci Gáspár református prédikátor neki és második feleségének ajánlotta vadaskertekkel kapcsolatos „*Egy jeles vadkert*, *avagy az oktalan állatoknak [...] tellyes Historiaja"* című munkáját.[492] Egyik bécsi látogatása alkalmából Teleki Lászlóval közösen megtekintették a schönbrunni kastélyt, ellátogattak az állatkertbe, valamint császári vadászaton is részt vettek a Praterben.[493]

---

[487] Bethlen Lajos (1853): *Gróf Bethlen Lajos önéletírása*, 30. INT: https://adatbank.ro/html/alcim_pdf8659.pdf

[488] Bethlen Lajos (1853): i.m. 33.

[489] Gyulay Lajos (2004): i.m. 273.

[490] Győri József (szerk, é.n.): Emlékirataim. https://mek.oszk.hu/04900/04984/04984.htm#10

[491] „*Végrendeletében meghagyta, hogy egyszerűen temessük el; az erre vonatkozó szavak így hangoztak: ha felső jószágaimban halok meg, temessenek minden pompa nélkül a Miklóshegynektetejére."* In: Győri József (szerk. é.n.): Emlékirataim. https://mek.oszk.hu/04900/04984/04984.htm#10; Dézsi Lajos (1916): i.m.

[492] Szabó Károly (1879): *Az 1531–1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*. Régi Magyar Könyvtár, Budapest, 1658. sz. In: W. Kovács András (é.n.): A cegei Wass család története (16–20. század), 14. http://www.familyhistory.ro/admin/data/file/20061224EME-EM-2004-3-4-jav-UJ.pdf (2018.08.10)

[493] „*ebéd után az király épületeit nézni Seinburchban mentünk [...] Seinbrumban, az király házaihoz, holott láttunk tengeri szarvasokat, tirolisi kecskéket, strucz madarakot, indiai és egyiptomi tyukokat [...] voltam az Rézkertben az oroszlányok és egyébféle vadakat látni*" In: W. Kovács András (é.n.): i.m. 14.

Hasonló kertészeti vonzódásról tudunk gróf Bethlen Farkas esetében is, aki bonyhai birtokán, a 19. század közepén tanúsított érdeklődést a gyümölcstermesztés iránt, s egyike lett Erdély legkülömb pomológusainak.[494] De említhető itt Stubenberg József Fülöp is, aki miután a hallei (Németország) mezőgazdasági egyetemen oklevelet szerzett, 1865-ben hazatért és átvette a székelyhídi uradalom vezetését, a kornak megfelelő legmodernebb gazdaságot hozva létre.[495]

A dédunoka leírása szerint, a nagyernyei kastélykert megalkotásában is jelentős szerep jutott a korabeli tulajdonosnak, Bálintitt Györgynek: *„A szalon nagy és szép volt, két dór oszloppal és arcképekkel. A könyvtár kb. 15 000 könyvet tartalmazott: magyar, német, francia és angol nyelvűeket, sok régi orosz író műveit is, német fordításban. Elöl a teraszt szarvasagancsok és kitömött siketfajdok díszítették. Nyáron meg sok-sok virág. A park is gyönyörű volt, dédnagyapám tervezte*."[496]

Minden bizonnyal az arisztokraták egymástól is sokat tanultak a kertművészet és kertkultúra terén. A Nagyszebenben gyakran tartózkodó Bethlen Miklós feltehetően a korábban már említett erdélyi gubernátor Samuel Bruckenthal példáját követte saját, küküllővári kastélykertjének kialakításánál, növényzetének gazdagításánál. Az 1795-ben végrehajtott küküllővári becsű az akkor még ritkaságszámba menő narancsház folyamatos gondozását tükrözi: a 61 régi narancs és citromfa mellett, 53 kisebb fát, sőt 45 darab „*idén oltatott ... fácskát*" találtak, 83 ananászt, aloét, „*indiai és cifra fügét*", a virágos kert tábláiban „*oltott szekfűt*," violát stb.[497] Gróf Csáky Rozália váralmási kastélykertjében pedig Bethlen Miklós küküllővári kertépítési munkáinak mintájára, folyamatos átépítést, fasor-ültetést, kerti világítást tervezett.[498]

Toldalagi Róza így emlékezik 1900-ban a koronkai kastélykert és apja kapcsolatára az 1840-es évek végéről: *„Apám majd' minden évben elment Bécsbe; igaz, hogy annak idején nyolc-tíz napba telt, míg odaért az ember, ő mégis útra kelt. Ettől finomodott az ízlése; mindig hozott valami újat a ház és a kert számára … Pompás volt az a park! Ma is látom, ma is érzem a meleg, magnólia és daturaillattól fülledt nyári estéket."*[499]

Nem ritka eset az sem, hogy maga a kastélytulajdonos (vagy valamelyik közeli családtagja) szerzi be az értékes ültetőanyagot, vagy külföldi faiskolákkal, mesterekkel folytat levelezést növényvásárlás, kertészeti szerszámok és termesztési technológia beszerzése vagy egyéb szakmai közreműködés érdekében. Dokumentumok igazolják a kapcsolatfelvételt egy-egy külföldi közreműködővel, annak jelentkezését vagy éppen felkérését egy-egy speciaális kertépítészeti feladatra. A dédácsi Fáy-Ocskay kastélyparkban, amely a 20. század első felében már jelentős nemzetközi hírnévvel és elismeréssel rendelkezett a dendrológiai kutatások terén, egy 1931. február 13.-i dátummal ellátott C. Kitagawa-tól (Okayama, Japán) érkezett növénymagvas zsák arról tesz tanúságot, hogy távolkeleti országokkal is tudományos kapcsolatban álltak, aktívan folytak a növény- és magcserék a választék gazdagítása érdekében.[500]

Levelek igazolják azt is, hogy Csáky Kata már a 18. században igyekezett birtokain korszerűen gazdálkodni, az uradalmak gazdaságát úgy terveztetni, hogy személyes igényeit is ki tudja elégíteni,

---

[494] Sisa József (2004): i. m. 168-169.

[495] Székelyhíd, 1865 = ANR Bihor, Administraţia domeniului "Contele Stubenberg" Săcueni 1700-1948 http://www.arhivelenationale.ro/images/custom/image/Pdf-uri/DJANuri/DJAN_Bihor_fonduri_si_colectii_date_in_cercetare.pdf (2016.03.10)

[496] Kornis Gabriella (2002): *Elődök és utódok. Erdélyi főnemesek a XX. században*. Unikornis Kiadó, Budapest, 95.

[497] Küküllővár, 1795 = ANR Cluj, Küküllővár 1795 évi becsűje, A branyicskai báró Jósika család hitbizományi levéltára (Fond fideicomissionar Jósika) No. 960. (régi jelzete: Fasc. K. Nro. 194.)

[498] Papp Klára (2011): *Az erdélyi Csákyak*, Erdélyi Tudományos Füzetek 273, a Debreceni Egyetem Történelmi Intézete és az Erdélyi Múzeum-Egyesület közös kiadása, Kolozsvár pp 444. 250.

[499] Toldalagi Róza (1900): i.m.

[500] Coanda, Corina; Radu, Stelian (2006): i.m. 26.

ezért különösen megbecsülte a számára fontos mesterembereket. Váralmáson 1759-ben német kertészt alkalmazott, ezért nyugodt lelkiismerettel írhatta gazdatisztje: „*görög és disznódinnyére leszen gondunk, ... faszujkára, ugorkára*". A grófnő maga is odafigyelt a kertre, 1763-ban articsóka és karfiol magokat küldött a váralmási kastélyhoz, hogy a melegágyakba elvethessék. 1794 márciusában, nem sokkal halála előtt is azon aggódott a grófnő, hogy „*Vajon az Bécsből várt veteménymagok nem késnek-e el*," nem kellene-e mégis Erdélyben venni vetemény magvakat?[501]

5.2.6.2. Külhoni és hazai mesterek alkotói szerepe

Nyugat-Európában a kertek tervezése már a reneszánsz óta magas színtű mérnöki, kertészeti és művészeti ismereteket feltételezett. A 18-19. század kastélykert-tervezők Erdélyben főként az építészek közül kerültek ki, többnyire azok közül, akik magát a kastélyépületet is tervezték. Az építészek mellett azonban kertészek, mérnökök, sőt a 19. század folyamán elvétve már kertépítészek nevét is említik a korabeli dokumentumok. Kertépítészetre szakosodott mesterből egyértelműen hiány volt Erdélyben, ami a csekély számú megrendeléssel lehetett összefüggésben. A kerttervek nagy részét építészek készítették. Hozzáértő díszkertész alkalmazása jelntős anyagi befektetésnek számított, s az erdélyi arisztokraták kellőképpen meg is fontolták ezeknek a szakembereknek azigénybe vételét. Ezt támasztja alá az alábbi, 1786-os levélidézet is, amelyben Teleki Sámuel a sáromberki kert befejezetlensége miatt bosszankodik: „*… kertészt ha fizetek, már a kertet valaha vegye rendben, csinállja ki a planírozott szakaszokat, escarpokat, táblákat, és ültessen spallérokat a situs szerént, és a táblák körül apró Zwergel fákat mint a szebeni kertemben, hogy mikor az Isten bé viszen, kertet találllyak. Külömben most csupán csak az udvar szükségére kellő kevés veteményért nem szükség ollyan drága kertészt tartani.*"[502]

A felkutatott levéltári anyagok, illetve egyéb másodlagos források segítségével számos építőmestert, mérnököt, kőfaragót, szobrászt, kertészt, hidraulikust és földmérőt sikerült beazonosítani, akik különböző erdélyi kastélykerteknek, vagy azok bizonyos elemeinek, megtervezésében, megépítésében, átalakításában, művészeti alkotásainak elkészítésében játszottak szerepet. A képzett helyi szakemberek mellett (akik közül többen is külföldi származású, Erdélyben letelepedett mesterek voltak) főként osztrák, német, francia, vallon, flamand, cseh, olasz és lengyel származású mesteremberek dolgoztak erdélyi kastélykertek megvalósításán. Ám a nagyszámú közreműködő ellenére a kifejezetten kertépítésznek vagy kerttervezőnek titulált mesterek száma elenyésző. (***136. melléklet***)

Kutatásaim 86 mester hozzájárulását igazolják, akik a korabeli dokumentumok szerint 46 különböző erdélyi helyszínen dolgoztak a századok folyamán a kastélykertek építésénél. Ebből a 86 mesteremberből 63 külhoni, 23 pedig magyar származású mester volt.

Egyes mesterek konkrét hozzájárulására az erdélyi kertművészethez dolgozatomban már többször utaltam. Nem szeretnék ezekre újfent visszatérni, de néhány korszakos alkotó név szerinti felidézésével, mint pl. Franz Rosenstingl, Heinrich Christian Nebbien, William Klensky, Achille Duchene, Hein János, Jámbor Vilmos, hangsúlyoznám ebben a fejezetben is közreműködésüket, amely az erdélyi, magyarországi és nyugateurópai kertművészet találkozásait, összefonódását jelképezi.

A külföldi mestereknek, valamint az arisztokrata családoknak a kertművészeti szerepe abban áll, hogy szakmai kapcsolatokat, kulturális hidakat képeztek Nyugat- és Kelet-Európa között,

[501] Váralmás, 1795 = ANR Cluj, Váralmás, Csáky Katalin iratai, 1764–1797, A branyicskai báró Jósika család hitbizományi levéltára (Fond fideicomissionar Jósika) No. 662.

[502] Lészai Ferencz-Bendegúz (2010): i.m.

hozzájárulva az művészeti eszmék áramlásához, elterjedéséhez. Ezeknek a kapcsolatoknak köszönhető, hogy az erdélyi kertművészet, bár földrajzi szempontból marginalizálódott, nem elszigetelten létezett, hanem úgy azalkotók, mint a tervezők jóvoltából több szálon keresztül is folyamatosan kapcsolódott az évszázadok folyamán a kertművészetet befolyásoló eszmék központjaihoz. Az erdélyi arisztokraták tisztában voltak a követendő európai kertművészeti példákkal és azok értékeivel, amelyeket saját birtokaikon, díszkertjeikben is igyekeztek megvalósítani.

6. Az erdélyi kastélykertek helyzete a 20. században

6.1. Az erdélyi kastélykertek helyzete 1945-1989 között

A kastélykert-művészet virágkora Erdélyben minden bizonnyal a 19. századra tehető, és a kastély- és kúriakertek száma és a kertkultúra legszélesebb körű elterjedése úgy az arisztokrácia, mint a polgárság körében a kiegyezés utáni időszakra esik, egészen az első világháború kitöréséig.
A 20. századra a kastélyegyüttes globális viszonylatban is elveszítette a létalapját, védelme, fenntartása és fennmaradása a tulajdonosokra, illetve a világ általunk irigyelt, szerencsésebb részében a saját múltját becsülő társadalom által létrehozott közintézményekre vagy polgári szervezetekre hárult.[503]
Erdélyben ennél is mostohább sors várt a kastélyokra és a parkjaik kialakításához kötődő kertművészetre. A Trianont követő politikai átrendeződés társadalmi és gazdasági szempontból is súlyos csapást mért az erdélyi kastélykert-művészetre. Jelen munka „Erdélyi kastélykert-helyszínek meghatározása" című alfejezetében részletesen leírtam az 1921-es majd a későbbi, 1946-os és 1949-es román földtörvények katasztrofális következményeit. Míg a Román Királyság 1921-es földtörvénye a kisebbségi sorba került erdélyi magyar nagybirtok tönkretételét célozta meg nagyon hatékonyan, addig a második világháborút követően, a szovjet proletárdiktatúra szellemében fogant másik két rendelkezés általánosságban szüntette meg (államosította) a nagybirtokot és a magántulajdont. Így nem csak a kastélykert, nem csak a nemesi nagybirtok – mint a művészetet éltető gazdasági háttér – hanem egy életforma, egy társadalmi réteg szűnt meg létezni egyik napról a másikra. A kastélyok tulajdonosait száműzték, kényszerlakhelyre szállították, vagy börtönbe zárták.
Számtalan erdélyi kastély sorsa pecsételődött meg ezekben az években, s ekkorra tehető az erdélyi kastélykertek hanyatlásának, sőt romlásának kezdete. Már a két világháború közötti időszakban – amikor magának a kastélyegyüttesnek a tulajdonviszonyai még nem változtak, csak a nagybirtok csonkult – sok fenntarthatatlan épületet lebontottak, és építőanyagként hasznosítottak; a telkeket felparcellázták és eladták a tulajdonos családok.[504]
A két világháború közötti évtizedekben semmisült meg az ismertebb kastélyok közül a Bánffyak bárói ágának bonchidai udvarháza,[505] a Hallerek fehéregyházi rezidenciája[506] a szamosfalvi Mikola kastély,[507] vagy a magyarfenesi Jósika kastély.[508] (***137. melléklet***)
A második világháború utáni években bekövetkezett államosítás hirtelen szakadást idézett elő a nemesi családok és önazonosságukat igazoló lakóhelyeik (kastélyaik) között. Mivel a rezidenciák egy nem kívánatos társadalmi réteg kultúrájának, történelmi származásának szimbólumai voltak, elveszítették reprezentációs szerepüket. A kastélyok identitása megszűnt, névtelen építményekké váltak, amelyek mindössze funkcionális szerepet töltöttek be az új társadalom számára. Eredeti

[503] Ferch Magda (szerk. 2011): *Változó társadalom – változó műemlékvédelem*. Széchényi Irodalmi és Művészeti Akadémia, Budapest, 136–145, 268–272.
[504] Kovács András (2013): *Kastélyrekonstrukciók Erdélyben*. Korunk 24. évf. 6. sz. (2013/6), 3-13.
[505] Kelemen Lajos (1982): *A válaszúti kastély*. In: B. Nagy Margit: *Művészettörténeti tanulmányok. II*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest
[506] Kővári László (1892): *Erdély régiségei és történelmi emlékei*. Kolozsvár, 231–232; Kovács András (1980): *Szabályos alaprajzú, olaszbástyás várkastélyok Erdélyben*. In: Csetri Elek; Jakó Zsigmond; Tonk Sándor (szerk): Művelődéstörténeti tanulmányok. Bukarest, 77–98, 277–280.
[507] Kovács András (1997): *Castelul din Someseni (Cluj).* Ars Transsilvaniae 7/1997. 91–102.
[508] Kelemen Lajos (1982): *A magyarfenesi Jósika-kastély*. In: B. Nagy Margit (1977): *Művészettörténeti tanulmányok. II*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 227–235, 371.

funkcióiktól merőben eltérő, az új hatalom ideológiáinak megfelelő, közösségi hasznosítást kaptak: a szocialista mezőgazdaságot jelképező gép- és traktorállomásokká, állami gazdaságok majd kollektívek (termelőszövetkezetek) központjaivá, italbolttá, kultúrházzá, kórházzá, szanatóriummá, elmegyógyintézetté, iparcsarnokká stb. alakították a kastélyokat, vagy egyszerűen az enyészetre bízták sorsukat. Az új funkciókkal hasznosított közösségi tulajdonokra senki nem vigyázott, s néhány évtized alatt többségük felismerhetetlen, lakhatatlan rommá változott. A kastélyparkok fáit tűzifaként hasznosították, amíg a készlet tartott. (***138. melléklet***)

Az erdélyi kastélyok újrahasznosításának néhány konkrét példája érzékletesen szemlélteti a funkcionális változások mértékét és disszonanciáját. A marosszentgyörgyi Máriaffy kastély államosítása után a kastélypark helyén tömbháznegyed, szarvasmarha-tenyésztési kutatóállomás és csendőrlaktanya épült;[509] Marosvécsen fogyatékosok otthonává vált a Kemény kastély, s ugyanerre a sorsa jutottak egyebek mellett a kolozsborsai, zámi, nagykágyai, abafáji kastélyok is; Zabolán, Tordaszentlászlón, Körösgégényben, Nalácvádon és Gernyeszegen tüdőszanatórium (utóbbi gyermekotthon is), Bonchidán, Bethlenszentmiklós, Őraljaboldogfalván, Magyarbükkösön, Ördögkúton, Koronkán, Pribékfalván vagy éppen Kutyfalván állami mezőgazdasági vállalat (Intreprindere Agricola de Stat, IAS), mezőgazdasági kollektív gazdaság (Cooperativa Agricola de Productie, CAP), termelőszövetkezet vagy mezőgazdasági gépállomás működött évtizedeken keresztül.

Szerencsésnek mondhatók azok a helyszínek, amelyek polgármesteri hivatalként (pl. Mezőkapuson, Várfalván, Kutyfalván, Marosugrán vagy Bonyhán), iskolaként (pl. Sáromberkén, Görgényszentimrén, Erdőszentgyörgyön vagy Csombordon), netán múzeumként (pl. Nagykároly, Csucsa, Koltó), vagy kutatóállomásként (pl. Árokalja, Piski, Küküllővár) működhettek, s így kevesebb atrocitásnak, kisebb mértékű rombolásnak, átalakításnak voltak kitéve. De komoly, szakszerű fenntartás, esteleg megújítás sajnos ezekben sem történt 1945 után.

Megállapítható, hogy a második világháborút követő évtizedekben a kommunista rezsim az eredeti rendeltetéstől eltérő használattal, a fenntartás és szakszerű felújítás tudatos mellőzésével az erdélyi kastélyállomány jelentős részének visszafordíthatatlan romlását indította el. A brutális beavatkozások és a nemtörődömség a kastélyegyüttesek túlnyomó többségének végleges pusztulását okozta, s a megmaradó együttesek esetében is minimálisra csökkent a kertek műemléki értéke.

6.2. Az erdélyi kastélykertek az 1989-es politikai változások után

Az 1989-es forradalom, amely a kúriákat és kastélyokat ötven éven át rablógazdálkodással kezelő rendszer bukását idézte elő, új fordulatot hozott. A forradalmat megérő kastélyegyüttesek állami tulajdonú hasznosítása fokozatosan visszaszorult, az elkobzott ingatlanok a privatizációs törekvések, illetve a restitúciós (visszaengedményezési) törvények[510] következtében – sok esetben évek vagy akár évtizedekig tartó pereskedések nyomán – részben visszakerültek eredeti tulajdonosaikhoz, illetve örököseikhez. A visszaszolgáltatások nyomán több család leszármazottjai jelentek meg Erdélyben, s ezek a nemesi családok visszanyerték képviseleti szerepüket ősi birtokaik egy részén. Jó esetben felújítják azokat, vagy legalábbis fékezik az épületek és környezetük további romlását, fenntartják és életvitelszerűen belakják azokat. A folyamat a 2000-es évek elején kapott

[509] L. Bicsok Zoltán; Orbán Zsolt (2011): i.m. 385.

[510] *LEGE nr. 18 din 19 februarie 1991* Publicat în Monitorul Oficial nr. 37 din 20 februarie 1991; *LEGE nr. 165 din 16 mai 2013 privind măsurile pentru finalizarea procesului de restituire, în natură sau prin echivalent, al imobilelor preluate în mod abuziv în perioada regimului comunist în România* Publicat în Monitorul Oficial nr. 278 din 17 mai 2013.

lendületet, és az egyházi ingatlanok mellett több tucat nemesi birtok említhető példaként ebben a kategóriában. A visszaigénylések kezdetén kiderült, hogy a restitúció, számos tisztázatlan tulajdonjogi kérdés miatt, nehézkesen valósul meg.[511] Mindemellett napjainkra elmondható, hogy a legjelentősebb magyar vonatkozású erdélyi kastélyegyüttesek közül számos visszakerült eredeti tulajdonosaihoz. A teljesség igénye nélkül említhetők ebben a vonatkozásban a következő, kertművészeti szempontból is kiemelkedő értékű ingatlanok: a gernyeszegi Teleki, a sáromberki Teleki, a nagyernyei Bálintitt, a marosvécsi Kemény, a zabolai Mikes, a gyalui Bánffy-Rákóczi-Barcsay, a miklósvári Kálnoky, a maroshévízi Urmánczy, a fiatfalvi Ugron, a bonchidai Bánffy, a fugadi Bánffy, a keresdi Bethlen, a marosnémeti Gyulay-Kún, az odvosi Konopy, a kővárhosszúfalui Teleki vagy az árkosi Szentkereszty kastélyegyüttes.

A visszaszolgáltatás, az elvárásokkal szemben, a kastélyegyütteseket illetően sem csak pozitív fejleményeket hozott.

Egyrészt, „a *hajdani nemesi birtokok romániai visszaszolgáltatása már rég elveszítette eredendő hamvasságát. … A romániai hatalom ma már sokkal inkább odafigyel a visszatérő, követelőző arisztokráciára. Míg bő tíz évvel ezelőtt (*értsd 2011-ben - a szerző megj.*) rájuk se hederítettek, most ott tesznek keresztbe nekik, ahol tudnak.*”[512]

Másrészt, a restitúció még ma, az 1989-es változások után több mint 30 évvel is döcög. Hogy a kommunista rendszerek által államosított romániai ingatlanok visszaszolgáltatása miért megy ilyen lassan, arra Bónis Péter 2017-ben a következő magyarázatot adta: „*Romániában 1990-ben nem következett be rendszerváltás, egészen 2000-ig egyfajta féldiktatúrában működött az ország. A kommunista rendszerrel való szakítás csak akkor valósulhatott meg, amikor Románia politikai vezetése egyértelműen az euroatlanti integráció mellett döntött. Romániában a valódi rendszerváltás tehát csak 2000–2004 között zajlott le, ehhez képest 15 év nem is olyan nagy idő, tekintve, hogy Németországban is kb. két évtizedig tartott az államosított ingatlanok visszaszolgáltatása*.”[513]

A késedelmes vagy akadályoztatott visszaszolgáltatások okozta lehetetlen helyzetet szemlélteti Nagy Kemény Géza, a marosvécsi Kemény család egyik örökösének nyilatkozata is: „*2013-ban megnyertünk háromezer hektárnyi erdőt visszavonhatatlanul, amit most vissza akarnak vonni. Még mindig csak 35 hektárnál tartunk, amennyi valóban a mi kezünkön van… Tizennyolc perünk van most erdőügyben*.”[514] A pénzügyi hátteret nyújtó erdőgazdálkodás hiányában a család nem rendelkezik a kastélyegyüttes megóvásához, felújításához, fenntartásához szükséges anyagi háttérrel.

A Román Örökségvédelmi Intézet (Institutul National al Patrimoniului) 2019-ben megjelent közleménye alapján, amely ugyan egy kisebb régióra, konkrétan Maros megyére vonatkozó adatokat tartalmaz, a megye kastélyainak és kúriáinak 61%-a van magántulajdonban. A kommüniké ugyanakkor kihangsúlyozza azt is, hogy az egykori birtokok visszaállíthatatlanul feldarabolódtak és

[511] A Rompress román hírügynökség egy 2005-ös híradása szerint szerint 24 barokk vagy reneszánsz stílusban épült kastély esetében – amelyek a Kemény, Bethlen, Teleky és Rhédey családok tulajdonait képezik – az ingatlanok jogi helyzetével nincs tisztában sem a helyi, sem a megyei közigazgatás, tekintettel arra, hogy az örökösök a visszatérítési kérelmeket egyenesen bíróságoknak küldték meg. In: *Visszakövetelik kastélyaikat a magyar nemesi sarjak Romániában* 2005. október 19. INT: https://mult-kor.hu/cikk.php?id=11215; Margittai Gábor (2017): *Tiltott kastély - Erdélyi történelmi családok a jóvátétel útvesztőjében*, Külső Magyarok, Budapest

[512] Csinta Samu (2021): *Bál a romkastélyban. Az erdélyi arisztokrácia hazatérése.* Kossuth Kiadó, Budapest, 7.

[513] Bónis Péter (2017): *Az Emberi Jogok Európai Bíróságának ítélete az államosított magántulajdon visszaszolgáltatásáról* ACTA HUMANA, 2017/3. 7–22.

[514] Margittai Gábor (2020): *Láthatatlan kastély - Erdélyi történelmi családok a jóvátétel útvesztőjében: Wassok és Kemények*, Külső Magyarok, Budapest, 261-262.

beépültek, és hogy a kastélyegyütteseken belül jellemzően a parkok állapota a legmostohább (mindössze 21%-uk van jó vagy kielégítő állapotban).[515]

Az 1989-ig épen, vagy legalábbis menthető állapotban fennmaradt kastélyegyüttesek egy része állami (vagy önkormányzati) tulajdonban maradt, s többnyire az 1945-ös államosítás utáni, új funkcionális hasznosítás szerint működik ma is. Ezek közül a kertművészetileg is értékes helyszínek közül továbbra is múzeum és közpark funkciót lát el a nagykárolyi Károlyi, a koltói Teleki vagy a görgényszentimrei Rákóczi-Bornemisza kastélyegyüttes; arborétum, dendrológiai kert és/vagy dendrológiai kutatóállomás funkciót lát el a dédácsi Fáy-Ocskay, a mácsai Csernovitz, az árokaljai Bethlen, a zsibói Wesselényi kastélyegyüttes; egészségügyi (szanatórium, kórház, speciális rendeltetésű iskola) funkciót lát el a kendilónai Teleki, a kolozsborsai Bánffy, a tordaszentlászlói Mikes vagy a zámi Nopcsa-Csernovitz kastélyegyüttes.

Az állami tulajdonban maradt kastélyok esetében az identitás kérdése azonban továbbra is nyitva van, hiszen az eredeti rendeltetésétől, az építtető szellemiségétől és gondoskodásától megfosztott kastély fenntartása, fejlesztése és üzenete is változik. Közösségi célú kulturális hasznosítás eseténaz adminisztráció stratégiája a kastélyok funkcionális átalakításánálugyanis leginkább az adaptív menedzsment elveit követi, amely szerint gyorsan kell megtanulni alkalmazkodni, közben hozzáadott értéket hozva létre. A javasolt megoldásnak alkalmasnak kell lennie arra, hogy a következő generációkban is biztosítsa az épület és kert együttesének működőképességét, amikor a gazdasági, társadalmi vagy kulturális helyzet teljesen megváltozhat.[516]

A legnagyobb probléma azokban az esetekben tapasztalható, amikor a tulajdonos család nem igényelte vissza a kastélyt (vagy visszaigényelte, vissza is kapta, de anyagi erőforrások hiányában nem tudta megóvni vagy fejleszteni, és eladni sem sikerült), és annak használatára a helyi közösség sem tartott számot. Ezekben az esetekben a kastélyegyüttes nagyon gyorsan leromlott vagy megsemmisült. A szomorú példák sorában közismert a kisbúni Bethlen, a kerelőszentpáli Haller, az abafájai Huszár, a csákigorbói Haller-Jósika, a szentbenedeki Kornis, a magyarcsesztvei Mikes, a gyekei Béldi, vagy a pusztakamarási Kemény kastély és kert pusztulása. (***139/a-e. mellékletek***)

A nehézségek ellenére az utóbbi években történtek példaértékű kertmegújítások is, eredeti tulajdonosaiknak visszaszolgáltatott helyszíneken. A zabolai Mikes-kastélykert, a miklósvári Kálnoky kastélykert vagy a nagyváradi Püspöki Palota kertje teljesen, míg a koltói Teleki kastélykert részben megújult. Konzerválás, állagmegóvás is több helyszínen megvalósult, mint például Gernyeszegen, Marosvécsen, Soborsinban, Árkoson vagy Nagyernyén. Néhány állami tulajdonú ingatlan esetében is megtörtént a kert állagmegóvása, vagy legalábbis állapotának szinten tartása (pl. Nagykárolyban, Görgényszentimrén, Árokalján vagy Tordaszentlászlón).

Mindemellett, amint arra az *„Erdélyi kastélykertek egyedi felmérése és kertművészeti értékelése”* fejezetben rámutattam, a 150 feldolgozott erdélyi kastélykert közül napjainkban mindössze 14 db „kiemelten értékes” és 24 db „értékes” helyszín, míg a helyszínek 74%-a (azaz a többi 112 kastélykert) szinte értékelhetetlen állapotban van, vagy teljesen megsemmisült. E jelentős, a teljes kutatott kertállomány majdnem háromnegyedét kitevő romos kert arány – amely esetében a kertek rekonstrukciójára esély sincs – egyértelműen az 1945-től napjainkig tartó nyolc évtized politikai-gazdasági mentalitásának következménye.

[515] *Noi șanse pentru castelele de pe valea Mureșului, prin proiectul european INNOCASTLE* https://www.adrcentru.ro/comunicare/noi-sanse-pentru-castelele-de-pe-valea-muresului-prin-proiectul-european-innocastle/

[516] Cociubei Lavinia Rebeca (2019): *Castele si comunitati - Resedinte nobiliare din Transilvania in contextul comunitatii rurale.* Lucrare de disertatie, Facultatea de Arhitectura si Urbanism, Universitatea Tehnica Cluj Napoca

7. A kutatás új tudományos eredményeinek összefoglalása/Tézisek

Az erdélyi kertművészettel foglalkozó korabeli forrásokban és a 20. század meglehetősen szerény, de annál líraibb szakirodalmában az erdélyi kastélykertek az európai és a magyar kertművészet romantikus, keleti „végváraiként" jelennek meg. Az erdélyi kastélykertekkel kapcsolatos legerősebb toposz szerint a tájjal összhangban álló erdélyi kastélykert a nyugateurópai példákhoz képest méreteiben kisebb, megjelenésében szerényebb, ugyanakkor erős lokális kötődést és karaktert tükröz.
Disszertációm a témában korábban végzett csekély számú kutatást elemzi, további történeti forrásokkal, illetve terepi adatokkal és elemzésekkel egészítve ki azokat.
Kutatásom legfontosabb, új tudományos eredményeit tíz tézisben foglaltam össze, az alábbiak szerint:

1. TÉZIS

Kutatásomban Erdély egy 400 éves időszakának (17. sz. elejétől napjainkig) terjedő kerttörténeti sajátosságait tártam fel. Megállapítottam, hogy az erdélyi kastélykertek képezik az erdélyi kertművészet és kertörökség legrégibb és legjelentősebb kategóriáját. Összeállítottam a 150 legjelentősebb erdélyi kastélykert listáját és elvégeztem a listán szereplő összes kastélykert történeti és terepkutatását, jelenlegi helyzetének felmérését. Erdélyben elsőként dolgoztam ki és alkalmaztam a kastélykertek terepkutatásához használható felmérési módszertant és szempontrendszert.

Megállapítottam, hogy a kutatott négy évszázad átfogja a teljes dokumentálható erdélyi kerttörténetet, hiszen a legkorábbi ismert 1624-es kertleírás a kisbarcsai udvarház kertjének késő reneszánsz inventáriumában található. Báthory Zsigmond kertészének 1595-ös említése kapcsán valószínűsíthetők ugyan korábbi fejedelmi kertek is, ezekről azonban nem rendelkezünk leírásokkal vagy dokumentálható kertemlékekkel. Megállapítottam továbbá, hogy bár szórványosan több kísérlet is történt az elmúlt évtizedekben egy-egy kastélykert kutatására, felmérésére és dokumentálására, de sem a magyar, sem a román műemlékvédelmi hatóságok vagy szakmai-civil szervezetek nem rendelkeznek átfogó nyilvántartásokkal, kimutatásokkal és adatokkal az erdélyi kastélykert-örökséget tekintve.

2. TÉZIS

Az európai viszonylatban is meghatározó három fő stílustörténeti korszak tekintetében megállapítottam, hogy a vizsgált 150 kastélykertből a legszámosabb kerttípus Erdélyben a tájképi kertek különböző válfajai (122 helyszín), ezeket követik a késő reneszánsz kertek (97 helyszín), míg a legkisebb arányban a barokk kertek (50 helyszín) jellemzők Erdélyre az elmúlt négy évszázadban. Megállapítottam, hogy a három meghatározó stílustörténeti korszak (a reneszánsz, a barokk és a tájképi kertek korszaka) az erdélyi kertművészetben jelentős, mintegy 100-150 éves késéssel jelent meg és terjedt el a nyugateurópai idősíkokhoz képest. Bizonyítottam, hogy a késő reneszánsz, a barokk, illetve a tájképi típusú kertformák számos erdélyi rezidenciakertben egymást követően megjelentek, négyszáz éven keresztül folytonosságot biztosítva a kertművészet fejlődéstörténetéhez.

A kutatás során 28 olyan helyszínt tártam fel, amelyeken a késő reneszánsz időszakától napjainkig a kertkultúra kontinuitása, folyamatos formálása, fejlesztése feltételezhető, ugyanakkor további 8 helyszín esetében bizonyíthatóan dokumentálható is a folytonosság. A kutatással egyúttal azt is bizonyítom, hogy egyértelmű párhuzam mutatható ki a rezidenciakertek kialakulása és fejlődése, valamint az ország gazdasági helyzete között.
A három jelentős stílustörténeti korszak késedelmes megjelenése az 1526-os mohácsi vészt követő földrajzi elszigeteltségnek, illetve a 150 éves török függőségnek az egyenes következménye. A megkésett stílustörténeti fejlődés azonban nem okozott jelentős ideológiai és formai eltéréseket az erdélyi kertművészetben, és a 19. század második felére az időbeni felzárkózás is megtörtént, az 1860-as évektől szorosan követve az európai szakmai és művészeti irányvonalakat.

3. TÉZIS

Kidolgoztam az erdélyi kastélykertek kertörökségi értékelési rendszerét, meghatározva négy értékkategóriát a kertek hajdani és ma is meglévő történeti értékeinek figyelembevételével. A kutatott 150 erdélyi kastélykertet besoroltam a négy értékkategóriába, az alábbiak szerint:

- **14 db (9,3 %) kiemelten értékes helyszín, ahol művészi-kompoziciós és kerttörténeti szempontból értékes, jó állapotban megmaradt vagy helyreállított, jelentős turisztikai vonzerővel rendelkező, funkcionálisan is jól működő kert, vagy kertrészlet található;**
- **24 db (16,7%) értékes helyszín, ahol számottevő kert, kertrész vagy kerti elem található, és a kerti térkompozíció is felismerhető; a kert történeti értékkel, turisztikai vonzerővel bír, de sürgető szükség van az értékmentő szakszerű helyreállításra/kezelésre;**
- **45 db (30 %) jelentős helyszín, ahol számottevő kert vagy kerti elem volt, de mára eltűnt; a kert ugyan még létezik valamilyen formában, de térszerkezete felismerhetetlen, állapota folyamatosan romlik, növényzete, épített elemei pusztulnak;**
- **67 db (44,6%) kevésbé jelentős helyszín, ahol egyáltalán nincs már fennmaradt kert, vagy kertrész, és többnyire a kastélyépület is megsemmisült, vagy erősen romos;**

Bizonyítottam, hogy az erdélyi kastélykert állomány mennyisége és minősége a 19. század végére jellemző „virágkorhoz" képest jelentősen csökkent és leromlott. A „jelentős" helyszínek helyreállítására elméleti esély létezik, de a gyakorlati megvalósítás szándéka csekély; a „kevésbé jelentős" helyszínek helyreállítására reális esély nincs. Ennek megfelelően a hajdan értékes kertművészeti alkotások nagyobb része részlegesen vagy teljesen megsemmisült.
A „kiemelten értékes" és „értékes" kastélykertek esetében (38 helyszín) – figyelembe véve azok társadalmi és gazdasági hatásait – meghatároztam 8 nemzetközi, 9 országos 9 regionális és 12 helyi jelentőségű kastélykertet.
A kertörökség felmérési és értékelési rendszerének kidolgozásánál a magyarországi Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat, valamint az angol English Heritage Történeti Kert Tanácsadó Bizottságának szempontrendszerét vettem alapul.

4. TÉZIS

A kutatás eredményeként beazonosítottam 97 erdélyi rezidenciakertet, amelyekben levéltári források dokumentálják a késő reneszánsz kert létezését. Feltártam és osztályoztam a késő reneszánsz erdélyi kertek legjellemzőbb kerti egységeit (veteményeskert, gyümölcsöskert, virágoskert, csűrkert, méheskert, vadaskert), kerti alkotóelemeit (filagória, lugas, halastó),

valamint a legfontosabb korabeli növényegyütteseket: virágokat és virágoskertekben alkalmazott gyógy- és fűszernövényeket, zöldségeket, a veteményeskertben alkalmazott takarmánynövényeket, illetve gyümölcstermő növényeket. Megállapítottam, hogy az erdélyi késő reneszánsz kertek fő kompozíciós és szerkesztési elvei megegyeznek a nyugat európai reneszánsz kertművészet jellemzőivel.

A felkutatott források részletesen leírják a kerteket, avagy azok egyes részeit (50 helyszín esetében), vagy említést tesznek kert (vagy kertek) létezéséről (47 helyszín esetében). Megállapítottam, hogy jó állapotban fennmaradt reneszánsz vagy késő reneszánsz kertemlékekkel Erdélyben nem rendelkezünk, s az átalakult vagy módosult állapotban helyenként még fellelhető, erősen megrongálódott, sokszor nehezen felismerhető és beazonosítható reneszánsz-kori kertemlékek száma is elenyésző: 16 helyszínen sikerült feltárni és beazonosítani még felfedezhető késő reneszánsz kertemlékeket. Ezek többnyire nagy volumenű földmunkákkal létrehozott korabeli terepalakulatokként határozhatók meg, mint pl. vizesárkok, védművek, halastavak, csatornák, földteraszok illetve ezek maradványai és nyomai.

Beazonosítottam és osztályoztam a késő reneszánsz erdélyi kertek legjellemzőbb kerti egységeit, az alábbiak szerint: veteményeskert (49 helyszínen), gyümölcsöskert (44 helyszínen), virágoskert (33 helyszínen), csűrkert (21 helyszínen), méheskert (13 helyszínen), vadaskert (11 helyszínen). Ezeket a kerti egységeket a magyar és nemzetközi szakirodalom segítségével egyenként definiáltam. Megvizsgáltam és dokumentáltam továbbá más, az itáliai és más nyugat-európai reneszánsz kertekben gyakori kerti elemek (függőkert, remetekert, olaszkert) erdélyi előfordulását.

Beazonosítottam és osztályoztam a késő reneszánsz erdélyi kertek legjellemzőbb kerti alkotóelemeit, az alábbiak szerint: filagória (23 helyszínen), lugas (19 helyszínen), halastó (17 helyszínen). Ezeken kívül több helyszínen említenek „fedeles fahidat," illetve tábláskertet is a leírások. A kerti elemek tekintetében is vizsgáltam azokat is, amelyek tipikusak voltak a nyugateurópai reneszánsz kertekben, de a Kárpát-medencében és azon belül Erdélyben csupán elvétve, vagy egyáltalán nem fordultak elő. Ilyenek a topiarium, a napóra, a grotta, valamint a vízjátékok különböző formái.

A kertösszeírások növénylistáinak vizsgálatával és az összeírásokban felsorolt növényi párlatok és főzetek, továbbá korabeli szakácskönyvek és receptek összehasonlító elemzésével meghatároztam a késő reneszánsz erdélyi kertekben termesztett legfontosabb korabeli növényegyütteseket: virágokat, valamint virágoskertekben alkalmazott gyógy- és fűszernövényeket (42 taxon), zöldségeket, valamint veteményeskertben alkalmazott takarmánynövényeket (30 taxon), illetve gyümölcstermő növényeket (21 taxon).

Megállapítottam, hogy az erdélyi késő reneszánsz kertekben – még a fejedelmi kertekben is –kifejezetten gyakori a dísz- és haszonelvek erős elegyítése, a dísz- és haszonnövények vegyes kerti alkalmazása.

5. TÉZIS

Beazonosítottam és osztályoztam 50 erdélyi barokk rezidenciakertet, amelyek közül 43 világi, 7 pedig egyházi tulajdonú volt. Megállapítottam, hogy az első erdélyi barokk kertépítészeti kompozíció 1748-1752 között létesült a bonchidai Bánffy kastélykertben, tervezője Johann Christian Erras. Megállapítottam, hogy az erdélyi barokk kastélykertek részben (mindösszesen 8

kert esetében) egy már korábbi, reneszánsz kert helyszínén valósultak meg. Meghatároztam az erdélyi barokk díszkertek öt fő típusát, illetve az erdélyi barokk kertek legjellemzőbb fafajait.

Az 50 erdélyi barokk kastélykert térszerkezeti-kompozíciós kialakítását tekintve, esetenként átfedésben van az európai barokk kertek kompozíciós elveivel, részben pedig helyi kertművészeti sajátosságokat mutat. Megállapítottam, hogy az az erdélyi barokk kertek legáltalánosabban használt fafajai a kislevelű hárs (*Tilia cordata*) illetőleg a vadgesztenye (*Aesculus hippocastanum*) voltak. Ezeken kívül gyakran említik még sorfaként a platánt (*Platanus orientalis*), valamint sövényként vagy boszkéba ültetett tömegnövényként a gyertyánt (*Carpinus betulus*), a tiszafát (*Taxus baccata*) és a puszpángot (*Buxus sempervirens*). Ez a növényalkalmazás teljes mértékben összhangban van a magyarországi és nyugat európai barokk kertek növényalkalmazási gyakorlatával.

6. TÉZIS

Beazonosítottam 128 tájképi típusú erdélyi kastélykertet, amelyek többségét a 19. század során említik vagy ábrázolják archív dokumentumok. Megállapítottam, hogy a tájképi kertek mintegy háromnegyede rendelkezett valamilyen kerttörténeti előzménnyel, azaz korábbi reneszánsz vagy barokk kertek helyszínén jött létre, azok átalakítása vagy kiegészítése eredményeként. Megállapítottam, hogy a kutatott helyszínek közül mindössze három 19. század eleji kastélykert (Nagykároly, Soborsin, Nagybún) rendelkezett a festői kertek attribútumaival. Tucatnál több a gyűjteményes kertek száma, míg a legtöbb tájképi kert Erdélyben a szentimentális és a romantikus kertek csoportjába sorolható. Megállapítottam, hogy az erdélyi tájképi kertek kompozíciójában kiemelkedő szerepet játszottak a táji léptékű látványkapcsolatok, amelyek tudatos kialakítását két tényező segítette: a változatos domborzati adottságoknak köszönhető táji beágyazódás, illetve a magas tájspecifikus kastélykert sűrűség. Meghatároztam az erdélyi tájképi kastélykertek komponált látványkapcsolatainak két leglényegesebb összetevőjét: a hangsúlyos látványelemeket, illetve a tervezett kilátásokat.

A hangsúlyos látványelemek – amelyek pontszerű, túlnyomóan épített elemek, ritkábban természeti elemek (szoliter fák, látványos facsoportok) – a kert határain belül és azon kívül egyaránt megjelennek. Akár egyetlen tájépítészeti kompozíció (kastélykert) kapcsán több markáns látványtengely és -kapcsolat határozható meg úgy a kerten belül, mint azon kívül elhelyezkedő hangsúlyos látványelemeknek köszönhetően. is. Kutatásaim során a 128 tájképi helyszínből 69 helyszínen összesen 185 hangsúlyos történeti látványelemet azonosítottam, amelyek a kastélykert területén, vagy azon kívül helyezkedtek el. Ezek jelentős része, összesen 132 darab, jobb-rosszabb állapotban ma is megvan. A hiányzó 53 látványelemről leírások, fotók és egyéb archív anyagok maradtak fenn, amelyek bizonyítják korábbi létezésüket.

A hangsúlyos látványelemeket szimbolikus tartalmaik, üzeneteik alapján is osztályoztam. Eszerint megkülönböztettem: vallási szerepű hangsúlyos látványelemeket; emlékhely szerepét betöltő hangsúlyos látványelemeket és kerttörténeti/kulturális üzenetet közvetítő hangsúlyos látványelemeket.

Tudatosan tervezett, festői kilátásokat (látképeket), amelyeknél a kastélyból, annak előteréből vagy kertjéből feltáruló táj látványa egy vagy akár több irányba is kitüntetett, kiemelt, 79 esetben, összesen 50 helyszínen sikerült feltárni az erdélyi tájképi kertekben. A hatás két irányú: a kastélyból, illetve annak közvetlen környezetéből feltáruló festői tájkép és a stratégiai szempontból egyaránt fontos kilátás mellett a kastélyépület kiemelése, láttatása is cél.

7. TÉZIS

Meghatároztam az erdélyi tájképi kertekben alkalmazott, jellemző egzóta és honos fafajokat. Összesen 83 kastélykertben végeztem el a növényállomány részletesebb terepi felmérését. Vizsgálataim eredményeképpen 22 olyan karakteres, külhoni fafajt sikerült beazonosítani, amelyek legalább 5 kastélykertben előfordulnak. Eredményeim alapján a leggyakrabban alkalmazott egzóta fafaj az erdélyi tájképi kastélykertekben a vadgesztenye (*Aesculus hippocastanum*). Kiemelkedő népszerűségnek örvend még a simafenyő (*Pinus strobus*), a páfrányfenyő (*Ginkgo biloba*) valamint a platán különböző fajai (*Platanus x acerifolia, Platanus x hybrida, Platanus orientalis).* Az erdélyi tájképi kastélykertek jellemző honos fafajait is vizsgáltam. Megállapítottam, hogy az egzótákhoz hasonlóan az érett korú honos faegyedek matuzsálemi koruk folytán kiemelkedő genetikai, dendrológiai és örökségi értékkel bírnak.

Az alkalmazott fafajok vizsgálatát a dolgozatban meghatározott „kiemelten értékes", „értékes" és „kiemelten jelentős" kertekben végeztem el, amelyek számottevő része napjainkban is létezik. A 19. század során kialakított erdélyi kastélykertek jellemző és karakteres külhoni (egzóta) fafajait korabeli növénylisták, képi források, illetve a terepen még fellelhető érett korú (legalább 100 éves példányok) növényanyag alapján azonosítottam be. Az erdélyi kastélykertek legkarakteresebb egzóta fafajai, néhány eltéréstől eltekintve (amelyek elsősorban egyes fafajok speciálisabb környezeti igényeiből fakadnak) nagy mértékben egybevágnak a magyarországi tájképi kertekben alkalmazott egzóta fafajokkal, és sok hasonlóság tapasztalható az európai növényalkalmazással is. Az erdélyi tájképi kastélykertek jellemző honos fafajait is vizsgáltam. Megállapítottam, hogy az egzótákhoz hasonlóan az érett korú faegyedek itt is kiemelkedő örökségi értékkel bírnak. Az idős honos faállomány már a kastélykert létrehozásának pillanatában jelen volt az egyes helyszíneken, így ezek a példányok gyakran elérik (vagy akár meg is haladják) a 200-300 éves kort. Az idős szoliter egyedek mellett sajátos növényalkalmazási jellemzőként említhető a lucfenyő (*Picea abies*) és a gyertyán (*Carpinus betulus*) különösen széleskörű alkalmazása (fasorként, facsoportként, ligetként vagy rondóként). A tűlevelű örökzöldek jelenléte sok erdélyi kastélykertben hangsúlyos. A kiemelten értékes (14 db) és értékes (24 db) erdélyi kastélykertekben végzett fafelmérés alapján az értékes faállomány 8-30%-át tűlevelű örökzöldek alkotják.

8. TÉZIS

Feltártam, összegyűjtöttem és rendszereztem a kertművészeti kompozíciónak, a kerti hangulatnak és pompának, valamint a kertek stiláris jegyeinek karakteres elemeiként meghatározható művészeti alkotásokat az erdélyi kastélykertekben. 43 helyszínen összesen 135 művészi alkotást azonosítottam be, amelyek többsége hangsúlyos látványelem szerepét is betöltötte a kerti kompozíciókban. Ezekből 82 alkotás ma is megtalálható különböző helyszíneken, de 53 alkotást már csak archív források alapján ismerünk, ugyanis ezek eltűntek vagy megsemmisültek az idők során. A felkutatott művészeti alkotásokat öt nagyobb csoportba soroltam, az alábbiak szerint:

- **szobrok, szoborcsoportok**
- **díszmedencék, szökőkutak, vízjátékok**
- **obeliszkek, temetkezési emlékek**
- **filagóriák, pavilonok, kerti lakok**
- **egyéb művészi igényű objektumok**

9. TÉZIS

Vizsgáltam az erdélyi kastélykertek vízrendszereit. Kutatásom alapján kijelenthető, hogy a 150 vizsgált kastélykertből 103 Erdély nagyobb folyóvizei mentén, illetve azok terében, völgyeiben helyezkedik el. Ezekben a folyóval közvetlen kapcsolatban álló kastélykertekben a folyók vizei minden esetben kompozicionálisan (víztükör, vízfelület, csatorna stb. formájában), funkcionálisan (vízi közlekedés és szállítás formájában) vagy gazdaságilag (vízi erőmű, halastó, öntözés, egyéb ipari tevékenység stb. formájában) a kastélykertek szerves részét képezték.

Megállapítottam, hogy a legtöbb helyszínen nincs mód a hagyományos vízutánpótlásra, s így a vizes elemek restaurálásának sincs realitása. Ezeken a helyszíneken csak valamilyen alternatív vízutánpótlás (tisztított szürkevíz alkalmazás, csapadékvíz visszatartás, zárt rendszerek kialakítása, új víztartalékok feltárása) nyújthat megoldást a kerti vízrendszerek visszaállítására.

Megállapítottam, hogy a víz valamilyen formában minden vizsgált kastélykertben jelen volt. Megállapítható, hogy a késő reneszánsz erdélyi kertekben a leggyakrabban alkalmazott vizes elem a gazdasági célú halastó volt (amely egyes helyszíneken díszértékkel is bírt), továbbá, hogy a 19. század második felére – a vízszabályozás mérnöki módszereinek fejlődésével – a tájképi kertekben a nagyobb kiterjedésű tavaknak, tórendszereknek jutott meghatározó kompozíciós és gazdasági szerep. A 150 vizsgált kastélykert esetében a vízfelületek (tó vagy folyóvíz) művészi-kompozíciós célú alkalmazását 43 helyszín esetében állapítottam meg. A helyszíni bejárások alapján kimutattam, hogy ebből a 43 kastélykertből napjainkban 18 helyszínen érhető tetten ma is a víz (de ezekből is mindössze 13 helyszínen tölt be jelenleg is kompozíciós szerepet), míg 25 helyszínről teljesen eltűnt. A vízfelületek csökkenésének és eltűnésének okai a gazdátlanság és a szakszerű fenntartás hiányából adódó eutrofizációra, iszaposodásra, elláposodásra, a megnövekedett vízhasználatra, a szakszerűtlen vízszabályozásra és mederrendezésekre vezethető vissza.

10. TÉZIS

Rámutattam a helyi arisztokrácia közvetlen és aktív szerepére az erdélyi kertművészet és kertkultúra kialakulásában és fejlődésében. Kimutattam, hogy az erdélyi és az európai kertművészet szakmai összefüggései a főúri kapcsolatrendszerek mellett a külföldi kerttervező és kertépítő mestereknek is köszönhető. Kutatásaim 80 mester tevékenységét igazolják különböző erdélyi kastélykerteknek, vagy azok bizonyos elemeinek, megtervezésében, megépítésében, átalakításában, művészeti alkotásainak megformálásában. Ebből a 80 mesteremberből 62 külhoni (főként osztrák, német, francia, vallon, flamand, cseh, olasz és lengyel) 18 pedig hazai (erdélyi) származású mester volt, akik 45 különböző erdélyi helyszínen működtek közre a kastélykertek építésénél.

Az erdélyi főurak és arisztokraták tisztában voltak a követendő európai kertművészeti példákkal és azok értékeivel, s ezeket saját birtokaikon, díszkertjeikben igyekeztek megvalósítani. A késő reneszánsz kertektől a 20. századig több tucat tulajdonos család saját kezűleg és tevékenyen vett részt a kastélykertek tervezésében, építésében és fenntartásában, így sok esetben maguk a tulajdonosok értelmezhetők a kertek alkotóiként. Különösen fontos szerepet játszottak az erdélyi kertművészet fejlesztésében az arisztokrácia hölgytagjai, a nagyasszonyok, akik sok esetben maguk igazgatták a rezidenciakertet és a családi birtokokat. A külhoni mesterek meghívása erdélyi rezidenciakertek építése, fejlesztése kapcsán a 18. század közepétől dokumentálható

gazdagabb forrásanyaggal. A korábbi erdélyi reneszánsz kertkultúra vonatkozásában mindössze egy-egy 16. illetve 17. századi konkrét forrásadatot sikerült felkutatni (Báthory Zsigmond gyulafehérvári kertészének 1595-ös, továbbá Elias Nicolai kőfaragó- és szobrászmester 1630-as keresdi, illetve egy „felső-magyarországi kertész" 1680-as tevékenységének említése, ez utóbbi ugyancsak a gyulafehérvári fejedelmi kastélykertből). Az erdélyi barokk kertkultúra tekintetében az osztrák, majd a 19. század folyamán monarchiabeli ismeretségek és kapcsolatrendszerek játszottak kiemelkedő szerepet, hiszen a közreműködő szakemberek túlnyomó többsége a mai Ausztria, Magyarország, Csehország, Lengyelország területéről érkeztek.

8. A kutatás gyakorlati hasznosulása

Mint minden tudományterületen, a kutatás tudományos eredményeinek gyakorlati hasznosulása ebben az esetben is hozzáadott értékként jelenik meg az elméleti eredmények mellett. Az erdélyi kastélykertek kutatásának folyamata és eredményei hozzájárulnak az erdélyi kertörökség ügyének társadalmasításához, az erdélyi kastélykertek védelméhez és felújításához szükséges stratégiai szemlélet megalapozásához, amelyek a kezdetektől fogva kiemelt célkitűzésként lettek megfogalmazva, tananyagul szolgálnak a felsőfokú szakoktatásban.

- **A kutatás eredményeinek beépülése a felsőfokú szakoktatásba**

Az erdélyi kastélykertek kutatása, mint oktatási tevékenység, 2003-tól kezdve képezi a budapesti tájépítész képzés szerves részét. A kastélykert-felmérések kidolgozásának módszertana, a levéltári kutatások, valamint a terepi felmérések és adatfeldolgozások jelentős része is a szakoktatás keretein belül, egyetemi hallgatók és oktató kollégák közreműködésével valósult meg. A kutatás kezdetekben az „Erdélyi tájtörténeti szeminárium" című választható tárgy részeként indult, majd egyre szervesebben épült be az oktatásba. Idővel a kutatási eredmények az elméleti tananyag részeivé váltak az erdélyi kerttörténeti ismeretekkel egészítve ki a magyar kert- és tájtörténeti oktatást. Napjainkban a Tájrendező és kertépítő mérnök BSc alapszakon a „Kerttörténet 1-2", a Tájépítészmérnök MSc képzésben a „Kertművészet és örökségvédelem," illetve a „Kertművészeti stúdió", a Tájépítész és kertművész MA képzésben a „Történeti kertek és tájak helyreállítása", az angol nyelvű mesterképzésben (Master of Arts in Landscape Architecture and Garden Design, MLA) a „Renewal of Historic Landscapes and Sites", továbbá a Tájépítészeti és Tájökológiai Doktori Iskola „Műemléki kertvédelem" című tantárgyakelméleti és gyakorlati tananyagában egyaránt szerepelnek a kutatási eredmények. Ugyanakkor a Sapientia EMTE Marosvásárhelyi Karán 2012-ben indult Tájépítész szakon a kerttörténeti oktatás, valamint a kolozsvári Babes Bolyai Tudományegyetem Filozófia Karán folyó Műemlékvédelmi szakmérnök képzésben a „Történeti tájak és kertek" című tárgyak tananyagainak meghatározó részét is a kutatás során feltárt ismeretanyag teszi ki.
Jelen kutatás keretében az erdélyi kastélykertek történetének feltárása és tervezése témakörében számos szakdolgozat, diplomaterv, TDK dolgozat és PhD disszertáció született, a témakörhöz kapcsolódó féléves egyetemi feladatok, tervezési műhelyek, terepgyakorlatokszáma pedig több tucatra tehető.

- **A kutatás eredményeinek tudományos kommunikációja**

A kutatás eredményeit a kezdetektől fogva rendszeresen közzétettem. Ennek a kommunikációnak a legjellemzőbb fórumaia hazai és nemzetközi szakmai konferenciák, a tudományos publikációk (folyóirat cikkek, könyvek, könyvfejezetek) valamint az egyetemi előadások voltak. Ez a szakmai-tudományos jelenlét szolgálta az erdélyi kertművészet értékeinek hiteles bemutatását, segítette az erdélyi kastélykertek helyzetének feltárását és megismertetését az ország határain innen és túl, ráirányította a figyelmet arra, hogy ez a veszélyeztetett és sérülékeny kulturális örökség az európai kertművészettel összhangban, annak hatásaira alakult ki, fejlődött és továbbra is szerves részeként értelmezendő.

- **A kutatás eredményeinek szakmai disszeminációja**

Ez a munka segítette a szakmai kapcsolatok kiépítését a kastélykertek védelmében és fejlesztésében érintett társszakmák felé (építészet, művészettörténet, régészet stb.), amely több

erdélyi kastélykert esetében is hozzájárult ahhoz, hogy az épület megújítása mellett a kastélykertre is nagyobb figyelmet fordítsanaka tulajdonosok és a folyamatban résztvevő szakági szereplők. Olyan szakmai párbeszédet gerjesztett, amelyet konkrét tervezési, szakértői, felkérések, konzultációk követtek, amelyek eredményeként több tucat erdélyi kastélykert megújult vagy éppen megújulás alatt áll. A megújítási tervek elkészítésben és gyakran a kivitelezési munkákban is személyesen és tevékenyen működtek közre a kutatás résztvevői. (***140. melléklet***)

- **A kutatás eredményeinek széleskörű társadalmi kommunikációja és tudatosítása**

A tudományos fórumok mellett fontosnak tartottam a kastélykert értékeinek szélesebb körű tudatosítását, társadalmasítását, amely elsősorban az értékmentésben egyre aktívabb helyi közösségek felé van jeletős szerepük Ez a kommunikáció segítette elő azt, hogy a mélyebb szakmai alapokkal nem rendelkező, de a kulturális értékek iránt fogékony helyi közösségekben is tudatosuljon a kastélykertek jelentősége. Ebben a folyamatban a kiállítások, népszerűsítő előadások, kerekasztal beszélgetések, önkéntes részvétel megszervezése, lebonyolítása (pl. kalákák) jelentették a leghatékonyabb eszközöket.

- **Matuzsálem fák szaporítási programja**

A kutatáshoz kapcsolódó új kutatási programként, a kastélykertek különleges értékekkel bíró fáinak tovább örökítése céljából 2021 tavaszán elindítottuk az erdélyi kastélykertek matuzsálem fáinak szaporítási programját. A program alkalmas bármely fásszárú egyed beazonosítására, rokonsági, származástani vizsgálatára és hosszútávú megőrzésére még az eredeti egyed pusztulása után is. A létrejött szellemi és élőanyagú termék a nemzeti örökségünk része és kiválóan hasznosítható hosszútávú élő innováció.
A 2021 tavaszán elindított szaporítási program három fő lépése:

- A kastélykertek idős, értékes faegyedeinek feltérképezése
- Mintavétel a terepbejárások során a kijelölt faegyedekről, majd a taxonok reprodukálása és törzsanyag előállítása auto-, illetve xenovegetatív klónozással
- A létrehozott törzsállományok genetikai fenntartása, megőrzése

A ***141/a-b. mellékletek*** a taxonreprodukcióhoz szükséges 2022-es és 2023-as mintavételbe nyújtanak betekintést, amelyeket három alkalommal, kilenc különböző helyszínen, 14 faegyedről gyűjtöttünk. A ***142. melléklet*** a dugványozott ültetvényt szemlélteti rögtön a dugványozás után, illetve a következő évben. A begyűjtött minták listája a ***143. mellékletben*** található.

Utószó

Erdély kastélykert művészetének meghatározó alkotásai a 17. század első felétől dokumentálhatók, azaz a történelmi újkor részét képezik. E nagymúltú műfaj felvirágzása az önálló Erdélyi Fejedelemség aranykorának hajnalán, a 17. század 20-as 30-as évtizedeiben kezdődött, fénykora pedig a 19. század második felére, a historizmus idejére tehető. A virágkor tehát kerttörténeti szempontból a szentimentális, a romantikus, illetve a gyűjteményes kertek időszakaként határozható meg. S bár az 1848/49-es szabadságharc román felkelői hozzájárultak néhány tucat erdélyi kastélyegyüttes megrongálásához vagy teljes megsemmisítéséhez, a kiegyezést követő gazdasági fellendülésnek köszönhetően ezt a veszteséget jószerével sikerült pótolni a 19. század második felére. A 19. és 20. század fordulóján már több száz kisebb-nagyobb erdélyi kastélykertben érhetők tetten a korabeli európai kertkultúra ismérveivel felruházott kertművészeti alkotások, amelyek létrehozásában sok helyen a tulajdonos arisztokrata családok meghívására számos külföldi szak- és mesterember is közreműködött.

Az erdélyi kastélykert-kultúra hanyatlátását a 20. század fergeteges történelmi eseményei, és főként az első és második világháborút követő impériumváltások és társadalmi változások indították el végérvényesen. A trianoni diktátum következtében a magyar tulajdonú erdélyi kastélyegyüttesek a román utódállam területére kerültek, s a romló gazdasági körülmények és a tendenciózusan magyarellenes földreformok következtében a tulajdonosok elszegényedtek, s a két világháború között a kastélyok gazdasági fenntarthatósága számos esetben kérdésessé vált. A pusztulást a II. Világháború is tetézte: számos erdélyi kastélyegyüttest lerombolták a bombázások, kiraboltak a visszavonuló német csapatok. A kegyelemdöfést végül a II. Világháborút követő szovjet rezsim adta meg, száműzve, megalázva és büntetve az erdélyi arisztokratákat, végérvényesen megfosztva őket tulajdonjogaiktól.

A kommunista rezsim évtizedei alatt az elhagyott, romos kastélyegyüttesek még használható részeit a Román Állam „újrahasznosította”: mezőgazdasági termelőszövetkezetként, ideggyógyászati szanatóriumként, javítóintézetként vagy akár fatelepként agonizáltak ezek a hajdanán pompás lakok, s kizárólag egy-egy jobb érzésű igazgató tevékenységének köszönhetően érhette meg egy részük az 1989-es rendszerváltást. A politikai fordulat új társadalmi helyzetet és elvárásokat teremtett, s a mostoha sorsú erdélyi kastélykertek helyzetének jobbra fordulásának reményét is felvillantotta. Ám ez a társadalmi változás olyan gazdasági fejleményekkel is járt, amelyek az évekig tartó jogi csatározások árán visszaszolgáltatott kastélykertek esetében sem csak pozitív fejleményeket hozott. Így bár néhány, az eredeti tulajdonosaiknak visszaszolgáltatott ingatlan esetében történtek példa értékű kertmegújítások, a legtöbb esetben a kastély nem került vissza a tulajdonos család birtokába (nem is mindig igényelték vissza), vagy ha visszakerült is, de anyagi erőforrások hiányában állapota nagyon gyorsan leromlott.

Az állami tulajdonban maradt kastélyok esetében is kétélű helyzet alakult ki: az identitásától, a tulajdonos család szellemiségétől megfosztott kastély és kertje – még ha megújult is – az eredetitől eltérő üzenetet hordoz.

A napjainkra kialakult helyzetben, amikor a kastélykertek túlnomó többsége szinte értékelhetetlen állapotban van, vagy teljesen megsemmisült, a szakember feladata a minél teljesebb körű, hiteles feltárás és dokumentálás, továbbá a lehetséges túlélési stratégiák meghatározása lehet. Jelen kutatás is ebben szeretne segíteni, közreműködni.

Köszönetnyilvánítás

Legnagyobb köszönettel és hálával mentoromnak, Jámbor Imre professzor úrnak tartozom. 1993-tól egyetemi hallgatóként, 1996-tól doktoranduszként, majd 1999-es egyetemi tanársegédi kinevezésemtől mostanáig folyamatosan élvezhettem szakmai és emberi támogatását. Nagy hatással volt gondolkodásmódomra, meghatározta oktatói és kutatói pályámat.

Hálásan köszönöm Szendrő Péter professzor úr támogatását, akinek biztatása és tanácsai döntő módon hozzájárultak jelen értekezés benyújtásához.

Szokás azt mondani, hogy a doktori értekezés önálló munka. Egyetemi kollégáim és hallgatóim segítsége nélkül ez a disszertáció nem születhetett volna meg**.** Hálásan köszönöm az Intézet minden munkatársának a támogatást, és hogy a kutatási témát már a kezdetektől nyitottan fogadták.

A terepi felméréskben nyújtott segítségért külön köszönet illeti Vajda Szabolcs, Sárospataki Máté, G. Tar Imola és Herczeg Ágnes tanszéki kollégáimat, akik számos alkalommal, jókedvvel kísértek el helyszíni bejárásaimra, tanácsokat adtak a felmérési módszertan megalapozásához és részt vettek a felmérésekben közreműködő magyar és külföldi egyetemi hallgatók terepmunkájának irányításában.

Hasonló köszönettel tartozom a kutatást szakmai tanácsokkal és kapcsolati tőkével segítő külsős kollégáknak és barátoknak, határon innen és túl, elsősorban Szabó Zsoltnak, Füleky Görgynek, Jakab Sámuelnek, Szabadics Anitának, Szikra Évának és Szakács Barnabásnak.

Különösen hálás vagyok hallgatóimnak. Annak a több mint 200 fiatal kollégának, akiket nincs módomban név szerint felsorolni; akik egyetemi tanulmányaik során hosszabb-rövidebb ideig bekapcsolódtak a kutatásba és lelkiismeretes munkájukkal segítették azt az évek során.

Köszönöm minden támogatóm segítégét, legyen az magánszemély, oktatási intézmény, szakmai szervezet, alapítvány, önkormányzat, lelkészi hivatal vagy plébánia. Önzetlen segítségük minden pillanatban biztatást jelentett számomra, s megerősített az összetartozás, a kutatás társadalmi jelentőségét illetően is.

Végül hálásan köszönöm családom támogatását, a kiegyensúlyozott, nyugodt családi hátteret, amely tudományos pályámat végigkísérte. Köszönöm feleségemnek, Orsinak a kitartó támogatást, az elmúlt évek folyamatos gondoskodását, türelmét és a mindennapi feladatokban nyújtott segítségét.

Irodalomjegyzék

Könyvek, folyóiratok, tanulmányok, tudományos cikkek és értekezések

1. Abu-Khafajah, Shatha (2010): *Meaning-making and cultural heritage in Jordan: the local community, the contexts and the archaeological sites in Khreibt al-Suq*, Internat. Journal of Heritage Studies, 16 (1-2)
2. Acsády Ignác; Weisz Károly; Paszlavszky József; Hauser Alajos; Lind Károly; Sclögl Frigyes; Ilg Albert (1885-1901): *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben I-XXI*.Magyar Királyi Államnyomda, Révai Testvérek, Budapest
3. Adams, William Howard (1979): *The French Garden 1500–1800*. George Braziller, London
4. Alföldy Gábor (1997): *Kertművészet a régi magyar kertészeti folyóiratokban, 1857–1944: Repertórium*. Összeáll. Alföldy Gábor és Zolnai Dóra. Szerk. és az előszót írta Galavics Géza; MTA Művtört. Kut. Int., Budapest
5. Alföldy Gábor (2001): *A budai királyi Várkert az újkorban. (Építéstörténeti vázlat).* In: A budavári királyi palota évszázadai. Tanulmányok Budapest múltjából XXIX. Budapest, 267-292., 279-280.
6. Alkér Katalin (2013): *A tájképi kert hatása a kortárs angol építészetben*. INT: http://docplayer. hu/33820830-A-tajkepi-kert-hatasa-a-kortars-angol-epiteszetben.html (2018.05.11.)
7. Anastasiu, Paulina; Negrean, Gavril; Pascale, Gabriela; Litescu, Sanda (é. n.): *Plante ornamentale naturalizate şi invazive în flora României* INT*:* http. www. univagro-iasi.ro (2020.07.20.)
8. Anthony, John (2009): *Discovering Period Gardens*. Shire Classics, Oxford
9. Antrop, Marc (2005): *Why landscapes of the past are important for the future*, Landscape and Urban Planning, 70(1-2)
10. Apátzai Tsere János (1655): *Magyar Enciclopaedia, Az az minden igaz és hasznos böltsességnek szép rendbe foglalása és Magyar nyelven világra botsátása*, Ultrajecti (Utrecht), Officina Joannis á Waesberge INT: https://mek.oszk.hu/07300/07334/07334.htm#1 (2023.06.18)
11. Aushurst, John (2006): *Conservation of Ruins*. Butterwort-Heinemann, Oxford
12. Ágoston Péter (1993): *A magyar világi nagybirtok története*. Grill Károly Könyvkiadó Vállalata, Budapest
13. Bajor Andor (1990): *Bánffy Miklós Erdélyi története* INT: http://tiszataj.bibl.u-szeged.hu/14349/1/tiszataj_1990_005_029-043.pdf (2021.03.11)
14. Balla Tünde; Lakatos Attila (2020): *Árkádiák a Körös partján* Nagyváradi Római Katolikus Püspökség, Litera Print, Nagyvárad
15. Balogh Edgár (1940): *Íratlan történelem*. INT: http://adattar.vmmi.org/cikkek/13578/hid_1940_01-02_01_balog.pdf (2021.06.07)
16. Balogh Jolán (1957): *Kolozsvári reneszánsz láda* In: Bodor András, Cselényi Béla, Jancsó Elmér, Jakó zsigmond, Szabó T. Attila (szerk, 1957): Kelemen Lajos Emlékkönyv. Bolyai Tudományegyetem, Történet- és Nyelvtudományi Kar, Kolozsvár
17. Balogh Jolán (1966): *A művészet Mátyás király udvarában*, Akadémiai Kiadó, Budapest
18. Bardoly István (2018): *Magyar építészettörténeti és műemléki bibliográfia 2001–2015*. INT: viewdocument (abtk.hu) (2022.02.03)
19. Baridon, Michel (1998): *The scientific imagination and the Baroque garden.* Stud. Hist. Gard. Des. Landsc. 1998, 18, 5–19.
20. Barkan, Leonard (1999): *Unearthing the past. Archeology and aesthetics in the making of Renaissance culture*. Yale University Press, New Haven/London
21. Baster, Przemyslaw (2022): *Comparative analysis of the nineteenth century Austrian Empire maps applied to the protection and restoration of designed landscapes*. Studies in the History of Gardens & Designed Landscapes, 42(3), 210-225.
22. Bell, Simon (2012): *Landscape: pattern, perception and process*. New York: Routledge.
23. Benkő József (1778): *Transsilvania, sive magnus Transsilvaniae principatus, olim Dacia Mediterranea dictus*, Vindobonae (ma Bécs, szerző megj.), Typis Iosephi Nob de Kurtzböck INT: https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok (2023.08.10)
24. Berzsenyi Dániel (1814): A bonyhai grotta INT: Berzsenyi Dániel: A BONYHAI GROTTA | Verstár - ötven költő összes verse | Kézikönyvtár (arcanum.com) (2022.10.12)
25. Bethlen Lajos (1853): *Gróf Bethlen Lajos önéletírása*, 30. INT: https://adatbank.ro/html/alcim_pdf8659.pdf (2021.01.02)
26. Bessière, Jacinthe (1998): *Local development and heritage: Traditional food and cuisine as tourist attractions in rural areas*, Sociologia Ruralis, 38, 21–34.

27. Bicsok Zoltán; Orbán Zsolt (2012): *„Isten segedelmével udvaromat megépítettem…" Történelmi családok kastélyai Erdélyben*. Gutenberg Kiadó, Csíkszereda
28. Biró József (é.n): *Erdélyi kastélyok*. Új Idők Irodalmi Intézet, Budapest
29. Biró József (1935): *A bonczidai Bánffy-kastély*. Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt., Cluj
30. Biró József (1938): *A gernyeszegi Teleki-kastély*. Budapest
31. Biró József (1942): *A zsibói kastély*. Budapest
32. Bíró József (1989): *Erdély művészete*. Budapest
33. Bíró Vencel (1945): *Az erdélyi udvarház gazdasági szerepe a XVII. század második felében*. In: Matolcsy Ildikó; Sebestyén Lajos; Szalay Károly (szerk. 1986): *Ódon Erdély I–II.* Magvető Kiadó, Budapest
34. B. Nagy Margit (1970): *A zsibói kastély* In: B. Nagy Margit (1970): Reneszánsz és barokk Erdélyben. Kriterion Kiadó, Bukarest
35. B. Nagy Margit (1970): *Reneszánsz és barokk Erdélyben, Művészettörténeti tanulmányok*, Kriterion Kiadó, Bukarest
36. B. Nagy Margit (1973): *Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták*. Kriterion Kiadó, Bukarest
37. B. Nagy Margit (1977): *Stílusok, művek, mesterek*. Művészettörténeti tanulmányok, Kriterion Kiadó, Bukarest
38. Bokor István (1897): *A piskolti park*. A Kert. 1897 (16. évf.) 59.
39. Bondoly István (1998): *A magyar művészeti folyóiratok repertóriuma I*. Ars Una 1923–1924 (Ars Hungarica 1998. 1. 143–152.); *A magyar művészeti folyóiratok repertóriuma II*. A Műbarát. 1921–1923 (Ars Hungarica 1998. 2. 401–446.)
40. Boner, Charles (1865): *Transylvania: its products and its people*, Longmans, Green, Reader and Dyer, London
41. Bordás Beáta (2010a): *A Szentkereszty család 19. századi építkezései (Árkos, Budapest).* Kézirat. Babeş-Bolyai Tudományegyetem, XIII. Erdélyi Tudományos Diákköri Konferencia. Kolozsvár
42. Bordás Beáta (2010b): *A Szentkereszty család árkosi és budapesti építkezései*. Magiszteri dolgozat, BBTE, Történelem és Filozófia Kar, Kolozsvár
43. Bordás Beáta (2014): *Erdélyi kastélyépítészet a historizmus korában (1840–1918). Az egykori Kolozs, Torda-Aranyos és Alsó-Fehér vármegyék kastélyai*. Doktori értekezés, Babes-Bolyai Tudományegyetem, Történelem és Filozófia Kar, „Történelem, kultúra, civilizáció" Doktori Iskola, Kolozsvár
44. Bordás Beáta (é.n.): *A marosújvári kastély két arca: a 18. és a 19. századi állapot* INT: EME_Certamen2_033_BordasBeata.PDF (2023.010.12)
45. Borovszky Samu (szerk., 1895-1913): *Magyarország Vármegyéi és városai 1–21*. Magyar Monographia Társulat, Budapest
46. Braaksma, Patricia; Jacobs, Maarten; van der Zande, André (2015): *The Production of Local Landscape Heritage: A Case Study in The Netherlands*, Landscape Research, 41(1), 64-78.
47. Bowden, Mark (Ed., 1999): *Unravelling the Landscape - An Inquisitive Approach to Archaeology*. Tempus Publishing Group Limited, Stroud, Gloucestershire, UK
48. Bónis Péter (2017): *Az Emberi Jogok Európai Bíróságának ítélete az államosított magántulajdon visszaszolgáltatásáról* ACTA HUMANA, 2017/3. 7–22.
49. Burke, Edmund (2008): *Filozófiai vizsgálódás a fenségesről és a szépről való ideáink eredetét illetően.* Magvető, Budapest
50. Butler, Adrew; Berglund, Ulla (2014): *Landscape character assessment as an approach to understanding public interests within the European landscape convention.* Landscape Research, 39(3), 219-236.
51. Callot, Jaques (1710-1719): *Il Callotto resuscitato: oder Neü eingerichtetes Zwerchencabinet*, Augsburg The New York Library Digital Collections INT: https://digitalcollections.nypl.org/collections/il-callotto-resuscitato-oder-ne-eingerichtes-zwerchen-cabinet#/?tab=about&scroll=8 (2022.09.01)
52. Carrari, Elisa et al. (2022): *The management of plants and their impact on monuments in historic gardens: Current threats and solutions*. Urban Forestry & Urban Greening, 76, 15.
53. Chambers, William (1757): *The Drawings, Buildings, Furniture, Habits, Machines and Utensils of the Chinese.* R. Dodsley, London
54. Clark, Kate; Drury, Paul (2000): *From Monuments to People: The Functions of Cultural Heritage in a Changing Europe*. Forward Planning: The Functions of Cultural Heritage in a Changing Europe. Council of Europe, 113-117.
55. Coanda, Corina; Radu, Stelian (2006): *Arboretumul Simeria*, Monografie, Bucuresti
56. Cociubei, Lavinia Rebeca (2019): *Castele si comunitati - Resedinte nobiliare din Transilvania in contextul comunitatii rurale*. Lucrare de disertatie, Facultatea de Arhitectura si Urbanism, Universitatea Tehnica Cluj Napoca
57. Conan, Michel (2005, Ed.): *Baroque Garden Cultures: Emulation, Sublimation, Subversion*; Dunbarton Oaks: Washington, DC, USA

58. Cormier, Chantal Marie (1992): *Seventeenth-Century Garden Theory in France: Its Culmination at Vaux-le-Vicomte*. Master's Thesis, Department of Art History, McGill University, Montreal, QC, Canada
59. Couch, Sarah. M. (1992): *The Practice of Avenue Planting in the Seventeenth and Eighteenth Centuries.*Garden History, Vol. 20, No. 2. pp. 173-200, Published By: The Gardens Trust, London
60. Crăciunescu, Vasile; Rus, Ioan; Constantinescu, Stefan; Ovejanu, Ionut; Bartos-Elekes Zsombor (2011): *Planurile Directoare de Tragere* INT: geo-spatial.org (2021.04.25)
61. Csanak Dóra (1978): *Teleki József és a művészetek*. Művészet és felvilágosodás. Budapest, idézi: Ecsedy Anna (2003): Huszadik századi szerzemények a magyarországi kertek barokk szoboranyagában: Schmidt Miksa kertdekorációs tevékenysége a „gernyeszegi sorozat" kapcsán. Budapest, SZIE BTI
62. Csekonics Erzsébet (1929): *Erdély kultúrtérképe*. Palladis Rt. Kiadása, Budapest
63. Cserey Farkas (1807): *Levél Kazinczy Ferencnek. 1807. augusztus 17.* In: Váczy János (1894): Kazinczy Ferenc levelezése. V. Kötet. 1807. május 1 - 1808. június 30. Budapest
64. Csetri Elek (1992): *Bethlen Gábor életútja*. Kriterion Kiadó, Bukarest
65. Csetriné Lingvay Klára (2001): *Nagyasszonyaink*. *Kiemelkedő női személyiségek Erdély és a Partium történetében.* Királyhágómelléki Református Egyházkerület, Nagyvárad
66. Csérer Lajos (1929): *Régi erdélyi kertek*. Pásztortűz 15.9.
67. Csinta Samu (2021): *Bál a romkastélyban. Az erdélyi arisztokrácia hazatérése.* Kossuth Kiadó, Budapest
68. Csoma Zsigmond (2001): *Főnemesi díszkertek, mint a polgárosodás előfutárai (a 18-19- sz. fordulóján)* In: Oroszi S. (szerk, 2001): A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1998-2000, Budapest
69. Csoma Zsigmond (2009): *A késő reneszánsz magyar nyelvű kertészeti szakirodalom (Ókori kontra kortárs hivatkozások)*. Orpheus Noster, 1. 95–114.
70. Csoma Zsigmond (2009): *Késő reneszánsz, kora újkori kertek és borok Erdélyben*. Budapest, Agroinform
71. Csoma Zsigmond; Tüdősné Simon Kinga (2010): *Virágok és virágkultúra a késő reneszánsz erdélyi kertekben*. Korunk, 21, 1. 24–32.
72. Csoma Zsigmond (2012): *Az első magyar nyelvű, erdélyi református lelkész által írt kertészeti szakkönyv (1669)* In: Szotyori-Nagy Ágnes (szerk.): A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 2011-2012, Budapest
73. Csőre Pál (1997): *Vadaskertek a régi Magyarországon*. Budapest, Mezőgazdasági Kiadó
74. Curl, James Stevens; Wilson, Susan (2016): *The Oxford Dictionary for Architecture*, Third Edition, Oxford University Press, Oxford, UK
75. Currie, Cristopher (2005): *Garden Archaeology - A Handbook*. Council for British Archaeology, York, UK
76. Dávid Gyula; Mikó Imre (1972): *Petőfi Erdélyben*, Kriterion Könyviadó, Bukarest
77. Deák Attila; Fekete Albert (2022): *Challenges and perspectives in the renewal and use of Rákóczi-Bánffy Castle Gerden Ensamble from Gyalu/Gilau* The Green Herald (2938-4001 2938-401X): 1 p. 61.
78. De Bay, Philip; Bolton, James (2000): *Gartenkunst im Spiegel der Jahrhunderten*. Collection Rolf Heyne: München
79. de Feller, François Xavier (1820): *Itinéraire ou Voyages de Mr. Abbé de Feller en diverses parties de l'Europe*, Luik en Parijs
80. Defoe, Daniel (1978): *A Tour Through the Whole Island of Great Britain*, Penguin Classics, UK
81. de Gerando, Auguste (1845): *La Transylvanie et ses habitants*, Imprimeurs-Unis, Paris
82. Déjeant-Pons, Maguelonne (2006): *The European landscape convention*. Landscape Research, 31(4), 363-384.
83. de la Torre, Marta (2013): *Values and heritage conservation.* Heritage & Society, 6(2), 155-166.
84. Dézsi Lajos (1916): *Báró Jósika Miklós (Negyedik könyv)*. Athaeneum Nyomda, Budapest INT: http://mek.niif.hu/05800/-05804/html/02.ht (2021.11.22)
85. de Vries, Jeroen; Ellen Fetzer; Gintaras Stauskis; Roxana Triboi; Attila Tóth; Emilia Weckman; István Valánszki; Albert Fekete; Eszter Bakay; Maria da Conceição Freire; Maria Beatrice Andreucci (2021): *Landscape Architects Value Sustainable Landscapes and Rethink the Competences for Sustainability* In: Burcu Yigit Turan; Sara Westerdahl (ed, 2021) Stop and Think: Book of Proceedings, Uppsala: Swedish University of Agricultural Sciences (SLU)
86. Dobrilovic, Marko (2010): *Vegetation elements in Baroque Gardens (The influence of foreign plants on the Baroque Programme).* Acta Hortic. 2010, 881, 899–904
87. *Dsida Jenő első levele Abafájáról* In: Magyar Karaván. Dsida Jenő írásaiból. INT: magyarkaravan.hu (2019.04.14)
88. Dövényi Zoltán (2012, szerk): *A Kárpát medence földrajza*. Akadémiai Kiadó, Budapest
89. du Scudéry, Madelein (1661): *Clélie*. V. kötet, 3. rész. Idézi: Tarnay, L. (2011.): *Az esztétika tapasztalati alapjai*. Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Pécs
INT: http://janus.ttk.pte.hu/tamop/tananyagok/esztetika_tapalap/76_azangol_kert.html (2021.02.08)

90. Ecsedy Anna (2003): *Huszadik századi szerzemények a magyarországi kertek barokk szoboranyagában: Schmidt Miksa kertdekorációs tevékenysége a „gernyeszegi sorozat" kapcsán*. Doktori értekezés, SZIE BTI, Budapest
91. Emődi Kálmán (1910): *A mezőségi tavak eredetéről* Földtani Közlöny, 40. köt. 1910. 5-6. füzet, 336-339.
92. Entz Géza (1944): *Szolnok-Doboka műemlékei. Szolnok-Doboka magyarsága*. Dés-Kolozsvár
93. Entz Géza (1996): *Erdély építészete a 14-16. században*. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár
94. Eplényi, Anna; Frohmann, Erik (2011): *Lynchets – Ackerterrassenlandschaften in Rumänien – Die landschaftsprägenden Ackerterrassen in Kalotaszeg*, Zoll+Österreichische Schriftenreihe für Landschaft und Freiraum
95. Eplényi Anna (2015): *Kalotaszegi táj-elégia - A magyarvalkói Jékely-kiállítás tájépítészeti koncepciója* In: Palkó Gábor (é.n, szerk): Tanulmányok Jékely Zoltánról Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest
96. Eplényi Anna (2015): *Garden-fragments: Garden Design and Historical Landscape Heritage in Călata Region / „Kert-fragmentumok" - Kertművészeti és tájtörténeti értékek Kalotaszegen*, Transsylvania Nostra, (1) pp. 20-32.
97. Eplényi Anna (2017): *Description Methods of Kalotaszeg's Landscape Character*, Budapest. Acta Ethnographica Hungarica, 62(1), pp. 221–248.
98. Everson, P. (1991): *Field survey and garden earthworks*. In: Brown, Raymond (ed, 1991): *Garden Archaeology*. Papers presented to a conference at Knuston Hall, Northamptonshire, April 1988, Council for British Archaeology Research Report 78, London.
99. Éble Gábor (1897): *A Károlyi grófok nagykárolyi kastélya és pesti palotája. Eredeti kútfők nyomán*, Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája, Budapest
100. Farkas Zsuzsa (2017): *Veress Ferenc: Erdélyi tájképek, 1869–1872*, Fotóművészet, 2017/4 LX. évf. 4. szám, Budapest
101. Fatsar Kristóf (2003): *A magyarországi kertrégészet története.* Műemlékvédelem XLVII. 3., 174-180.
102. Fatsar Kristóf (2007): *A Rivetti-album.* 4D Tájépítészeti és Kertművészeti Folyóirat, 7. szám, 8-15.
103. Fatsar Kristóf (2008): *Magyarországi barokk kertművészet*. Helikon Kiadó, Budapest
104. Fatsar Kristóf (2008): *A történeti kertekben végzett terepkutatások összetett eljárásai*. 4D Tájépítészeti és Kertművészeti folyóirat, 13. szám, 36-55.
105. Fatsar Kristóf (2003): *A magyarországi kertrégészet története.* Műemlékvédelem XLVII. 3., 174-180.
106. F. Csanak Dóra (2006): *Két korszak határán. Teleki József, a hagyományőrző és a felvilágosult gondolkodó*. Budapest, Neumann Kht, 224 INT: https://mek.oszk.hu/05100/05107/05107.pdf (2020.08.01)
107. Fehér János (2016): Az olaszteleki Daniel-kastély és 17. századi falképei. Daniel Kastély Egyesület, Olasztelek, 175. 234 illusztráció
108. Fekete Albert (2003): *Városi közkertek revitalizációs lehetőségei*. Doktori értekezés. Szent István Egyetem, Budapest
109. Fekete Albert (2004): *Kolozsvári kertek. Kolozsvár történeti zöldfelületei*. Művelődés Műhely, Kolozsvár
110. Fekete Albert (2006): *Erdélyi nemesi rezidencia-kertek I: Gardens of Transylvanian Manor Estates I.*4D TÁJÉPÍTÉSZETI ÉS KERTMŰVÉSZETI FOLYÓIRAT / JOURNAL OF LANDSCAPE ARCHITECTURE AND GARDEN ART (1787-6613): 3 pp 3-9.
111. Fekete Albert (2006): *Tájformálás: a nemzetek önkifejezésének eszköze*. 4D TÁJÉPÍTÉSZETI ÉS KERTMŰVÉSZETI FOLYÓIRAT / JOURNAL OF LANDSCAPE ARCHITECTURE AND GARDEN ART (1787-6613): 2 pp 54-58.
112. Fekete Albert (2007): *Gyűjteményes kertek funkcióváltozásai* 4D TÁJÉPÍTÉSZETI ÉS KERTMŰVÉSZETI FOLYÓIRAT / JOURNAL OF LANDSCAPE ARCHITECTURE AND GARDEN ART (1787-6613): 7 pp 27-35
113. Fekete Albert (2007): *Az erdélyi kertművészet - Maros menti kastélykertek*, Művelődés Műhely, Kolozsvár
114. Fekete Albert (2008): *Horticulture and Landscape Design along the Maros River/Kertkultúra és tájművelés a Maros mentén*. 4D TÁJÉPÍTÉSZETI ÉS KERTMŰVÉSZETI FOLYÓIRAT / JOURNAL OF LANDSCAPE ARCHITECTURE AND GARDEN ART (1787-6613): 11 pp 26-31.
115. Fekete Albert (2008): *Lugaskert, filegória, halastó – erdélyi reneszánsz kertemlékeinkből* KORUNK (KOLOZSVÁR) (1222-8338 9008-9456): 19 7 pp 46-51.
116. Fekete Albert (2008): *A zabolai Mikes kastélypark kerttörténeti jelentősége* ACTA SCIENTIARUM TRANSYLVANICA - MÚZEUMI FÜZETEK (1842-5070): 16 2 pp 59-67.
117. Fekete Albert; Kovács Lóránt; Kentelky Endre (2009): *The historical survey and environmental rehabilitation of the castle garden of Dumbravioara* LANDSCAPE RESEARCH (0142-6397 1469-9710): 34.
118. Fekete Albert (2010): *A 16-19. századi kolozsvári kertkultúra az írott források tükrében* KORUNK (KOLOZSVÁR) (1222-8338 9008-9456): III. folyam XXI/10 pp 33-40.

119. Fekete Albert (2010): *Erdélyi nemesi rezidencia-kertek II* 4D TÁJÉPÍTÉSZETI ÉS KERTMŰVÉSZETI FOLYÓIRAT / JOURNAL OF LANDSCAPE ARCHITECTURE AND GARDEN ART (1787-6613): 19 pp 16-30.
120. Fekete Albert (2010): *Studiu de reabilitare a parcului regal din Savarsin*, kézirat
121. Fekete Albert; Máté (2011): *Rehabilitation, maintenance and management of arboretums* ACTA UNIVERSITATIS SAPIENTIAE AGRICULTURE AND ENVIRONMENT (2065-748X 2068-2964): 3 pp 166-175.
122. Fekete Albert (2011): *Garden culture and approaches to landscape from Gábor Bethlen to József II Teleki* In: Atlantic Studies on Society in Change no 140. Romsics Ignác, Kovács-Kiss Gyöngy: Studies in the History of Early Modern Transylvania, Columbia University Press, New York, 396-419.
123. Fekete Albert (2012): *Az erdélyi kertművészet - Szamos menti kastélykertek*, Művelődés Műhely, Kolozsvár
124. Fekete Albert (2013): *Designed Visual Connections in the Transylvanian Landscape* TRANSSYLVANIA NOSTRA JOURNAL (1842-5631): 7 26 pp 39-48.
125. Fekete Albert; Gecséné Tar Imola (2016): *Kertörökség típusai, fejlesztő kezelése*. Kézirat. Tájgondok képzést előkészítő tananyag. SZIE, Tájépítészeti és Településtervezési Kar, Budapest
126. Fekete Albert; Jámbor Imre (2014): *Nemesi szellemiség és tájkultúra a 17-19. századi Erdélyben/Noble Mentality and the Landscape in 17th-19th Century in Transylvania*. TRANSSYLVANIA NOSTRA JOURNAL (1842-5631): 4 pp 49-58.
127. Fekete Albert; Sárospataki Máté; Takács Katalin (2014): *Landscape ecological and visual significance of dendrological gardens in the Carpathian Basin* ACTA UNIVERSITATIS SAPIENTIAE AGRICULTURE AND ENVIRONMENT (2065-748X 2068-2964): 6 pp 57-68.
128. Fekete Albert; Sárospataki Máté (2015): *Ornamental Sculptures in Transylvanian Manor House Parks* TRANSSYLVANIA NOSTRA JOURNAL (1842-5631): 1 pp 11-19.
129. Fekete Albert (2016): *Konzepte für Neugestaltung / Concepts pour réamenagement*, ANTHOS: ZEITSCHRIFT FÜR FREIRAUMGESTALTUNG, GRÜN- UND LANDSCHAFTSPLANUNG (0003-5424): 1 3 pp 17-20.
130. Fekete Albert; Kollányi László (2019): *Research-Based Design Approaches in Historic Garden Renovation* LAND (BASEL) (2073-445X): 8 12 p. 192.
131. Fekete Albert (2019): *Komponált látványok. Történeti kertek és tájak helyreállítása*, SZIE, Gödöllő
132. Fekete Albert (2019): *Vistas, Views, Prospects. Research and Design* In: Julius Gy. Fábos; Jack Ahern; Benjamin Breger; Theodore S. Eisenman; Mark Lindhult; Robert L. Ryan; Sándor Jombach; László Kollányi; István Valánszki (eds, 2019): Adapting to Expanding and Contracting Cities Proceedings of the Fábos Conference on Landscape and Greenway Planning (2642-338X 2326-9936): 6 pp 1-14.
133. Fekete Albert (2020): *Late Renaissance Garden Art in the Carpathian Basin*. Landscape & Environment 14 (1) 2020. 10-28.
134. Fekete Albert; Sárospataki Máté; Vajda Szabolcs (2021): *Technical aspects of the reconstruction of historic gardens* PROGRESS IN AGRICULTURAL ENGINEERING SCIENCES (1786-335X): 17 1 pp 69-88.
135. Fekete Albert; van den Toorn, Martin (2021): *Teaching Fieldwork in Landscape Architecture in European Context; Some Backgrounds and Organisation*. Land 2021, 10, 237.
136. Fekete Albert; Herczeg Ágnes; Kollányi László; Sárospataki Máté; Vajda Szabolcs (2022): *Történeti kertek és kerttörténeti kutatások. A magyar kastélykertek felmérése* MAGYAR TUDOMÁNY (0025-0325 1588-1245): 183 9 pp 1116-1126.
137. Fekete Albert (2022): *125 ans d'architecture des parcs et jardins, d'aménagement paysager et de jardins d'agrément Projets de paysage* (1969-6124): 1 p. 1.
138. Fekete Albert; Sárospataki Máté (2022): *Baroque Gardens in Transylvania: A Historic Overview* LAND (BASEL) (2073-445X): 11 6 Paper 949. 18 p.
139. Fekete Albert (2022): *Diseño urbano a través de la arquitectura del paisaje. El caso de estudio de Budapest/Urban design through landscape architecture. The Budapest case study*. Anales del Instituto de Arte Americano e Investigaciones Estéticas (2362-2024), Buenos Aires
140. Fekete Albert, Sárospataki Máté (2023): *Plant Use in the Late Renaissance Gardens of the 17–18th Century Transylvania* PLANTS: 12 9 Paper, 1798.
141. Fekete Zsolt (2012): *Az idő fényképe. Orbán Balázs és Veress Ferenc nyomán*, Méry Kiadó, Debrecen
142. Ferch Magda (szerk. 2011): *Változó társadalom – változó műemlékvédelem*. Széchényi Irodalmi és Művészeti Akadémia, Budapest
143. Fermor, Patrick Leigh (2000): *Erdők s vizek közt*. Európa, Budapest
144. Feyer, Cornelia; Hermann, Claus (2006): *Parksanierungskonzept Historsiche Parkanlage Sommerresidenz "Samuel von Bruckenthal" Freck/Avrig, Rumanien, Siebenbürgen*; Nationales Denkmalschutzamt: Sibiu, Romania, Volltext (pdf – 14.02 MB) (doczz.com.br)
145. Fényes Elek (1836-1840): *Magyarországnak, s a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben 1–6*. Pest

146. Fényes Elek (1839): *Magyarország leírása 1–2*. Pest
147. Fényes Elek (1851): *Magyarország geographiai szótára 1–4*. Pest
148. Filipescu, Ioana (2015): *Elements of European Architecture in Transylvania (1400-1900): Influences, Social representation, Heritage*. PhD Dissertation, Universitatea Babes-Bolyai Cluj Napoca, Facultatea de Istorie si Filozofie, Scoala Doctorala „Istorie, civilizatie, cultura" in cooperation with Sapienza Universitá di Roma, Dottorato di Ricerca in Storia Dell'Arte.
149. Fine, John Van Antwerp (1994): *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*. The University of Michigan Press. ISBN 0-472-08260-4. DOI: 10.3998/mpub.7807 availabla on: https://www.press.umich.edu/7807 (13.01.2022)
150. Firnigl Anett (2011): *Sculptures in the Gardens – From the Historical Ages to the "Neo-embarrassing" Trends*. Publication of the First International Conference "Horticulture and Landscape Architecture in Transylvania" Agriculture and Environment Supplement, 28-40.
151. Fowler, Peter (2002): *World Heritage Cultural Landscapes, 1992–2002: A Review and Prospect. In Proceedings of the Cultural Landscapes: The Challenges of Conservation*, Ferrara, Italy, 11–12, November
152. Fülöp Zsuzsánna (2010): *A bonyhai Bethlen-kastély*. Kézirat. XIII. Erdélyi Tudományos Diákköri Konferencia. Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Művészettörténeti Tanszék. Kolozsvár
153. Fülöp Zsuzsánna (2012): *A bethleni Bethlen család bonyhai kastélya*. Szakdolgozat, BBTE, Történelem és Filozófia Kar, Kolozsvár
154. Füreder Balázs (2009): *A „Hosszú reneszánsz konyhakultúra" magyar nyelvű szakácskönyveinek bemutatása és összehasonlító elemzése*, PhD disszertáció, Debreceni Egyetem, BTK (kézirat): content (unideb.hu). 45-72.
155. Galavics Géza (1999): *Magyarországi angolkertek*. Balassi Kiadó, Budapest
156. Galavics G. (2003): *The English Garden as a Political Symbol in Hungary, in Britain and Hungary*, ed by Gyula Ernyey. Budapest. Vol. 2:13-20
157. Gergely Samu (szerk, 1905): *Teleki Mihály levelezése. Első kötet: 1656-1660* Athenaeum Irodalmi és Nyomdai RT, Budapest
158. Genthon István (1936): *Erdély művészete. Különlenyomat a történeti Erdély-ből. Budapest*
159. Gobbi, Christine (2008): *Jacques Callot „Varie Figure Gobbi"* Diplomarbeit, Universitat Wien, Angestrebter akademischer Grad Magistra der Philosophie, Wien
160. Gombocz Endre (1936): *A magyar botanika története*. Reprint, 2007, Sopron
161. Gottselig Gizella (1937): *Korrajz. Régi Nagyasszonyaink leveleiből*. Kolozsvári-Szegedi értekezések a magyar művelődéstörténelem köréből, 34. sz., a szegedi Ferenc József-Tudományegyetem Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi Karához benyújtott doktori értekezés, 1-63, Szeged
162. Gothein, Marie Luise (1914): *Geschichte der Gartenkunst.* Diederichs: Jena, Germany
163. Grama, Dimitrie (2012): *Parcul si castelul de la Macea I-II*., Vasile Goldis University Press, Arad
164. Gransztói Olga (2017): *Széphalom – Egy angolkert utópiája* INT: (8) Széphalom: egy angolkert utópiája | Olga Granasztói - Academia.edu (2019.04.12)
165. Gy. Dávid Gyula (2001): *A bonchidai Bánffy-kastély*. Polis, Kolozsvár
166. Gy. Dávid, Gy. (2011): A bonchidai Bánffy-kastély. Polis, Kolozsvár
167. Gyenis András (1941): *Régi magyar jezsuita rendházak*. Szalézi Művek, Budapest
168. Gyimesi Emese (2019): *Szendrey Júlia kutatás* INT: Virágok közt - Szendrey Júliával - Szendrey Júlia - kutatás (blog.hu) (2022.07.19)
169. Gyémánt László (2010): *The Habsburgs' Policy: Absolutism, Reformism and Liberalism* In: Pop Ioan Aurel; Nagler, Thomas; Magyari András (Ed): The History of Transylvania: Vol. III (From 1711 to 1918). Romanian Academy, Center for Transylvanian Studies, 215-241, Cluj Napoca
170. Győri János (szerk. é.n.): *Emlékirataim I-IV. köt*.
INT: https://mek.oszk.hu/06100/06150/html/mikeskem0010003.html (2019.10.18)
171. Gyulai Ferenc (2000): *Klíma, táj kultúrák: összefüggések és különbözőségek a Kárpát-medencében*. In: Füleky György (szerk, 2000), A táj változásai a Kárpát-medencében a történelmi események hatására, Kulturális örökség Igazgatósága, Budapest – Szent István Egyetem, Gödöllő
172. Gr. Gyulay Lajos maga keze és könyve — Döbrentei Gábor és Gyulay Lajos naplófeljegyzései INT: http://gyulaynaplok.hu (2023.09.22)
173. Gyulai Pál (1857): *Egy régi udvarház utolsó gazdája*, Franklin Társulat, Budapest
174. Gyulai Pál (1921): *Erdélyi úti beszámolók*. Sajtó alá rend. Papp Ferenc; Franklin Társulat, Budapest
175. Hajdu Nagy Gergely (2011): *Rusztikus építmények a magyar kertművészetben – romok, grották, remeteségek* Doktori értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem, Tájépítészeti és Tájökológiai Doktori Iskola, Budapest
176. *Halaváts Gyula úti jegyzetei Szászsebes környékéről.* Archeologiai Értesítő. 1906. (XXVI.)

177. *Haller Gábor naplója 1600–1644*. In: Szabó Károly (szerk, 1862): Erdélyi Történelmi Adatok. IV. Kolozsvár. 1862; Tóth Ernő (kiad, 1900): Apafi Mihály naplója. Erdélyi Múzeum, Kolozsvár
178. Hankó Vilmos (1896): *Székelyföld*. Budapest
179. Haraszti Emil (1931): *Zsigmond Bathory, Prince de Transylvanie et la musique italienne. D´après un manuscrit de 1595 a la bibliothèque nationale de Paris*, Revue de Musicologie, T.12e, 39e, 1931, pp. 190-213, 198.
180. Hartlaub, Gustav Friedrich (1962): *Der Gartenzwerg und seine Ahnen eine ikonographische und kulturgeschichtliche Betrachtung*. Heinz Moser Verlag, Hansel Volker, Heidelberg
181. Hansmann, Wilfried (1983): *Gartenkunst der Renaissance und des Barock*, DuMont: Köln, Germany
182. Hegedüs Noémi Melitta (2018): *Gradini istorice din Banat.* Teza de doctorat*,* Universitatea Tehnica Cluj Napoca, Facultatea de Arhitectura si Urbanism, Scoala Doctorala UTCN - Domeniul Arhitectura
183. Herczeg Ágnes (2010): *Szép és kies kerte*k. Pro Print Kiadó, Csíkszereda
184. Hobhouse, Penelope (1992): *Plants in Garden History*; Chrysalis: London, UK
185. Hodor Károly (1837): *Doboka vármegye természeti és polgári esmertetése.* Barra Gábor Könyvkereskedése, Kolozsvár
186. Horváth Hilda (1998): *Régvolt magyar kastélyok*, Budapest
187. Horváth István (1971): *Magyarózdi toronyalja*. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár
188. Hóman Bálint (2003): *Magyar középkor*. Attraktor, Máriabesnyő - Gödöllő
189. Hosseini, Zohreh; Caneva, Giulia (2022): *Lost Gardens: From Knowledge to Revitalization and Cultural Valorization of Natural Elements.* Sustainability, 14(5), 20
190. Hristov, Dean et al. (2018): *Interpretation in historic gardens: English Heritage perspective*. Tourism Review, 73(2), 199-215
191. H. Takács Mariann (1970): *Magyarországi udvarházak és kastélyok*. Budapest
192. Hunfalvy János; Rohbock Ludwig (1856-1864): *Magyarország és Erdély képekben*. Lange, Darmstadt
193. Iliescu, Ana Felicia (2014): *Istoria artei grădinilor*, Ceres, București
194. Iosipescu, Sergiu; Cantacuzino, George Matei (1993): *Parcul si Palatul Brancovenesc de la Mogosoaia. memoriu pentru reconstituirea protectiei integrale a sitului*. Buletinul Monumentelor Istorice nr. 3-4, an IV, Bucuresti
195. Jacques, David (1997): *The progress of garden archaeology.* The Journal of Garden History, 17(1), 3-10
196. Jagiełło, Marzana (2021): *Do We Need a New Florence Charter? The Importance of Authenticity for the Maintenance of Historic Gardens and Other Historic Greenery Layouts in the Context of Source Research (Past) and Taking into Account the Implementation of the Sustainable Development Idea (Future).* Sustainability, 13(9), 4900
197. Jakab Ödön (1880): *A cserhalmi tetőn*. Fővárosi Lapok, XVII. évf., 205. sz. (1880. szept. 7.)
198. Jakab Elek (1871): *A királyföldi viszonyok ismertetése.* Heckenast, Pest.
199. Jakab Elek (1888): *Kolozsvár története.* Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomda, Budapest
200. Jakab Elek; Szádeczky Lajos (1901): *Udvarhely vármegye története a legrégibb időktől 1849-ig,* Athenaeum, Budapest
201. Jankó Annamária: *Magyarország katonai felmérései. A III. katonai felmérés (1869-1887)* INT: Kézikönyvtár (arcanum.com) (2022.12.10)
202. Jámbor Imre (2006): *Egy elveszett illúzió. Festői kertek a 18. század első felében*. 4D Tájépítészeti és Kertművészeti Folyóirat. 2006. 1. 9–17.
203. Jámbor Imre (2009): *Bevezetés a kertépítés történetébe* INT: Dr. Jámbor Imre - Bevezetés a kertépítészet történetébe (doksi.net) (2022.02.11)
204. Jekel Ferenc (1901): *Délkeleti Magyarország – Erdély és a szomszédos hegyvidékek* In: Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képekben; 7. köt.: Délkeleti Magyarország. Erdély és a szomszédos vidékek. Budapest, Magyar Királyi Államnyomda. INT: Délkeleti Magyarország: Erdély és a szomszédos hegyvidékek | Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben | Kézikönyvtár (arcanum.com) (2021.11.12)
205. *Kagerbauer Antal és a romantika építészete Erdélyben*, 85. INT: https://adatbank.ro/html/alcim_pdf9201.pdf (3023.09.12)
206. Karácson István (1985): *Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660-1664*. Gondolat Kiadó, Budapest
207. Karácsonyi [Károly]: *Parcul dengrologic din Carei*. Studii si comunicări (Satu Mare) 1972, pp. 373–385.
208. Karátson Dávid (szerk, 1997): *Magyarország földje*, KERTEK 2000 Könyvkiadó, Budapest (arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/pannon-pannon-enciklopedia-1/magyarorszag-foldje-1D58/ember-es-kornyezete-3032/torteneti-foldrajz-izsak-eva-3050/erdely-es-a-partium-306C/).
209. Kazinczy Ferenc (1806): *Hotkóc - ánglus kertek*. Hazai Tudósítások

210. Kazinczy Ferenc (1880): *Erdélyi levelek I-II* Abafi Lajos, Budapest, INT: https://mek.oszk.hu/15600/15672/15672.pdf (2022.11.22)
211. Kazinczy Ferenc (1944): *Erdélyi levelek*, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet, Kolozsvár
212. Kádár József (1901): *Szolnok-Doboka vármegye Monográphiája. II. és IV. kötet*. Deés
213. Károlyi László, gróf (1911): *A nagy-károlyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története, Második kötet*, Franklin Társulat Nyomdája, Budapest
214. Kelemen Lajos (1913): *Újabb adattár a vargyasi Daniel-család történetéhez*. Kolozsvár
215. Kelemen Lajos (1925): *A dobokai kúria*. Pásztortűz, 1925. XI. 155. l.
216. Kelemen Lajos (1925): *A fiádfalvi kastély és régi gazdái.* Pásztortűz, 1925. XI. 164–166. II.
217. Kelemen Lajos (1927): *A magyarfenesi báró Jósika-kastély*. Művészeti Szalon, 12. sz. 3–10.
218. Kelemen Lajos (1928): *A csákigorbói kastély*. Művészeti Szalon, III. 1928. 10. sz. 3–8. 11., 11–12. sz. 3–7.
219. Kelemen Lajos (1941): *Műemlékképek egy kiállításon*. Ellenzék, LXII évf. 286. sz. 9. (1941. december 13)
220. Kelemen Lajos (1977-1982): *Művészettörténeti* tanulmányok I-II. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest
221. Kelemen Lajos (1982): *A magyarfenesi Jósika-kastély*. In: B. Nagy Margit (1977): *Művészettörténeti tanulmányok. II*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest
222. Kelemen Lajos (1982): *A válaszúti kastély*. In: B. Nagy Margit: *Művészettörténeti tanulmányok. II*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest
223. Kelemen Lajos (1993): *Születtem Marosvásárhelyt. Önéletrajzi feljegyzések*. A töredékekből összeállította, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Gaal György KOMP-PRESS Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár
224. Kemény Zsigmond (1940): *Rajongók.* Athenaeum, Budapest
225. Kemény Zsigmond, báró (1853): Szalárdi János siralmas magyar krónikája kilenc könyvei. Kéziratok után szerkeszté B. Kemény Zsigmond. Emich Gusztáv Könyvnyomdája, Pest http://misc.bibl.u-szeged.hu/25550/1/017_017_001-690.pdf
226. Keresztes Gyula (1995): *Maros megyei kastélyok és udvarházak*, Impress Kiadó, Marosvásárhely
227. Kocsis Károly (2016): *A Kárpát-medence történeti vallásföldrajza (10–21. század)*. In: Gál András; Frisnyák Sándor; Kókai Sándor (szerk, 2016): Tanulmánygyűjtemény. Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete és a szerencsi Bocskai István Katolikus Gimnázium, Nyíregyháza, Hungary; Szerencs, Hungary, Vol. 1, pp. 9–30.
228. Kisgyörgy Blanka: *Kastélyparkjainkról*. Acta Siculica, 2012/2013 (2013). 45–58.
229. Kiss András: *A nagyváradi Rhédey-kert és -mauzóleum*. In: Kiss András: Források és értelmezések. Kriterion, Bukarest 1994, pp. 175–188
230. Kiss Dénes (2016): *Kastély a faluban. Kísérlet az épített örökség és annak társadalmi környezete közötti viszony vizsgálatára*, Erdélyi Társadalom, 14. évfolyam 2. szám, 131-140.
231. Kocsis, K. *A Kárpát-medence történeti vallásföldrajza (10–21. század)* In: Gál András; Frisnyák Sándor; Kókai Sándor (szerk, 2016): Tanulmánygyűjtemény. Első kötet. Kiadó: Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete és a szerencsi Bocskai István Katolikus Gimnázium 2016. Nyíregyháza-Szerencs, pp. 9-30.
232. Kornis Gabriella (2002): *Elődök és utódok. Erdélyi főnemesek a XX. században*. Unikornis, Budapest
233. Kovács András (1997): *Castelul din Someseni (Cluj).* Ars Transsilvaniae 7/1997. 91–102.
234. Kovács András (2004a): *Az alvinci kastély és leltárai* In: Kovács Zsolt (szerk, 2004): Erdély XVII-XVIII. századi építészetének forrásaiból, Sapientia Kiadó, Kolozsvár, 9-65., 14.
235. Kovács András (2004b): *A marosillyei Veres-bástya*. Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, Kolozsvár
236. Kovács András (2006): *Késő reneszánsz építészet Erdélyben*. Teleki László Alapítvány-Polis Kiadó, Budapest-Kolozsvár
237. Kovács András (2009): *Az alvinci kastély és leltárai*. In: Erdély XVII–XVIII. századi építészetének forrásaiból. Szerk. Kovács Zsolt, Kolozsvár, Scientia Kiadó, 2009–64.
238. Kovács András (2013): *Késő reneszánsz építészet Erdélyben* Teleki László Alapítvány, Budapest
239. Kovács András (2013): *Kastélyrekonstrukciók Erdélyben*. Korunk 24. évf. 6. sz. (2013/6), 3-13.
240. Kovács András (2018): *Arta în Transilvania în secolele XVI-XVII: Arhitectura si sculptura Renasterii* In: Theodorescu, R; Porumb, M. (Ed). Arta din România: Din preistorie în contemporaneitate) Editura Academiei Romana, Editura Mega, Bucuresti, Cluj Napoca
241. Kovács Kiss Gyöngy (Ed, 2011): *Studies in the History of Early Modern Transylvania*. Atlantic Research and Publications, Inc. Highland Lakes, New Jersey. Distributed by Columbia University Press, New York
242. Kovács Sándor, dr. (1984): *Rezervatii si monumente ale naturii din judetul Covasna* Aluta XVI, Studii si comunicari Muzeul Judetean Covasna, Sfintu Gheorghe
243. Kovács Zsolt (2001): *Teleki Mihály építkezéseiről*. In: Erdély XVII–XVIII. századi építészetének forrásaiból. Szerk. Kovács Zsolt Kolozsvár, Scientia Kiadó, 15–167.

244. Kovács Zsolt (2002): *Görgényszentimre. Várrom és kastély.* Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár
245. Kovács Zsolt (2005): *A Bornemiszák görgényszentimrei kastélya*. Korunk, 16, 12.
246. Kóbori Dorottya (2014): *A koltói Teleki-kastélykert történeti kutatása.* A SZIE Tájépítészeti és Településtervezési Kar Tudományos Diákköri Konferenciájának Szabadtérépítészeti és Településtervezési Szekciójában bemutatott, I. díjas tudományos dolgozat, Budapest
247. Köpeczi Béla; Makkai László; Mócsy András; Szász Zoltán (1988): *Erdély története I–III*. Akadémiai Kiadó, Budapest
248. Kőváry László (1853): *Erdély földe ritkaságai*. Kolozsvár; Kőváry László (1866): *Erdély régiségei*. Kolozsvár
249. Kőváry László (1866): *Erdély régiségei és történelmi emlékei*. Új kiadás. Kolozsvár
250. Kővári László (1892): *Erdély régiségei és történelmi emlékei*. Kolozsvár, 231–232; Kovács András (1980): *Szabályos alaprajzú, olaszbástyás várkastélyok Erdélyben*. In: Csetri Elek; Jakó Zsigmond; Tonk Sándor (szerk): Művelődéstörténeti tanulmányok. Bukarest, 77–98, 277–280.
251. Kramer, Diether (1993): *Die Zwerge kommen!* Verein Schloß Trautenfels, Trautenfels, 89-110; Wiener, Jürgen *(2007)*: *Das Komische* in der *Gartenskulptur*, In: *Roland Kanz* (Hrsg.): Das *Komische* in der *Kunst*, Köln
252. Krickel Adalbert Joseph (1831): *Fussreise durch den grössten Theil der österreichischen Staaten, in den Jahren 1827, 1828 bis Ende Mai 1829, und zwar durch Ungarn, Siebenbürgen, die Militärgrenze fast in allen Theilen, sammt einem Ausfluge in die Walachei*, 3 Bände, M. Ch. Adolf, Wien
253. Kulcsár András (2010): *A zsibói kastélyegyüttes*. Építettörökség Helyreállító Szakképző Központ, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, kézirat, Kolozsvár
254. L. Bicsok Zoltán; Orbán Zsolt (2011): *„Isten segedelmével udvaromat megépítettem…" Történelmi családok kastélyai Erdélyben.* Gutenberg, Csíkszereda
255. LeBlanc and P. J. Corbett (2006): *Garden Surveying Techniques and Methodologies, in The Oxford Companion to the Garden*, Oxford University Press, Oxford
256. Lenkey László; Kósa Noémi; Németh Kolos (2022): *Jelentés a keresdi Bethlen kastély körül végzett geofizikai mérésekről,* kézirat In: S.C. ABSIS LANDSCAPE STUDIO S.R.L; S.C. AB PLAN S.R.L. (2023): *Reabilitarea parcului castelului Bethlen din Criș, județul Mureș - Studiu istoric peisagistic,* Targu Mures
257. Lészai Ferencz-Bendegúz (2010): *A sáromberki Teleki-kert.* Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Műemlékvédelmi szakmérnök képzés. „Történeti kertek és tájak védelme és felújítása" szeminárium beadandó dolgozata, kézirat.
258. Lippay János (1664): *Posoni kert.* Cosmerovius Máthé Császár Urunk Őfelsége könyv-nyomtatója, Nagyszombat
259. Liu, Mei; Nijhuis, Steffen (2020): *Mapping landscape spaces: Methods for understanding spatial-visual characteristics in landscape design.* Environmental Impact Assessment Review, 82, 106376
260. Loudon, John Claudius (1832): Gardener's Magazine, London
261. Loulanski, Tolina (2006): *Revising the Concept for Cultural Heritage: The Argument for a Functional Approach*, International Journal of Cultural Property, 13(02), pp. 207-233.
262. Lowenthal, David (1993): *Landscape as heritage*. In: J. D. Fladmark (Ed.), Heritage: Conservation, Interpretation and Enterprise (pp. 3-16): Routledge.
263. Lukinich Imre, dr. (1928): *A Bethleni gróf Bethlen család története*. Athenaeum Rt., Budapest
264. Madeley, John (2003): *A framework for the comparative analysis of Church–State relation in Europe*. West Europe Politics 2003, 26, pp. 23–50.
265. Mader, Günther; Neubert-Mader, Laila (1997): *The English Formal Garden Five Centuries of Design*. Aurum: London, UK
266. Makkai László (1954): *Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648).* Akadémiai Kiadó, Budapest URL: I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai 1631-1648 (Budapest, 1954) (mtak.hu)
267. Marcus Rica (1958): *Parcuri și grădini în România.* Ed. Tehnica, Bucuresti
268. Margittai Gábor (2017): *Tiltott kastély - Erdélyi történelmi családok a jóvátétel útvesztőjében*, Külső Magyarok, Budapest
269. Margittai Gábor (2020): *Láthatatlan kastély - Erdélyi történelmi családok a jóvátétel útvesztőjében: Wassok és Kemények*, Külső Magyarok, Budapest
270. Matthieu Dejean, Perrine Galand-Willemen (2022): *Chanteloup the Renaissance Garden of the Villeroys*. Libraire Droz, Geneve-Paris
271. M. Bonta Claudia (2009): *XIX. századi úti grafikák. Erdély, ahogyan Ludwig Rohbock látta*. Polis Könyvkiadó, Kolozsvár
272. McHarg, Ian (1969): *Design With Nature*, The Natural History Press, New York
273. Melius Juhász Péter (1578): *Herbarium. Az faknac, fuveknec nevekről, természetekről és hasznairól. Magyar nyelwre, és ez rendre hoszta az doctoroc kőnyveiből az Horhi Melius Peter*, sajtó alá rendezte Szabó T. Attila,

közzéteszi Kőszeghy Péter; hasonmás kiadás; Balassi–MTA Irodalomtudományi Intézet–OSZK, 2002, Budapest (*Bibliotheca Hungarica antiqua*)
274. Meszlenyi Antal (1934) *A Jozefinizmus kora Magyarországon: 1780-1846*, Stephaneum kiadó, Budapest
275. Mexi, Alexandru (2020): *Monumente istorice, parcuri si gradini din Romania. Un scurt istoric de clasare in context national si european.* Revista Bibliotecii Academiei Romane, Anul 5, Nr. 10, iulie-decembrie 2020, p. 75-87.
276. Mészáros Márta; Csoma Zsigmond (2010): Kora újkori gyümölcsöskertek (fafajták, szokások) és kertészek Erdélyben (Történeti néprajzi, etnopomológiai tanulmány). Etnographia, 121, 1. 1–46.
277. Mikes Kelemen (1966): *Törökországi levelek és Misszilis levelek. Összes Művei,* I, Akadémiai Kiadó, Budapest
278. Mikó Imre, gróf (szerk, 1855): *Erdélyi történelmi adatok*, Stein János Bizománya, Kolozsvár
279. Mikó István (1996): *Vár állott, most kőhalom.* Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár
280. Mikszáth Kálmán (1890): *Magyarország lovagvárai*, Révai Kiadás, Budapest INT: MIKSZÁTH KÁLMÁN: MAGYARORSZÁG LOVAGVÁRAI (oszk.hu)
281. Milea, Andrea: *Grădini istorice din Transsilvania: primi paşi pentru o cercetare sistematică*. Transsylvania Nostra, 6, 2012, 4. 48–60.
282. Molnár József Károly (2012): *Egy ifjú teológus a Wass-kastélyban*. Harangszó. A Királyhágómelléki Református Egyházkerület gyülekezeti lapja, 2012. augusztus, XXIII. évf. 15. szám
283. Morgan, Luke (2009): *The Baroque garden*. In: Snodin, Michel; Llewellyn, Nigel (Eds, 2009): *The Baroque: Style in the Age of Magnificence, 1620–1800*; Victoria and Albert Museum: London, UK
284. Móricz Zsigmond (1922): *Tündérkert. Szépasszonyok hosszú farsangja. Történelmi regény a XVII. század elejéről. Báthory Gábor erdélyi fejedelemsége, Bethlen ifjúkora*; Athenaeum, Budapest
285. M. Szilágyi Kinga (2010): *Az angolkerttől a városi parkig*. 4D Tájépítészeti és Kertművészeti Folyóirat. 43. szám 4D online, Journal of Landscape Architecture
286. Mukerji, Chandra (1994): *The Political Mobilization of Nature in Seventeenth-Century French Formal Gardens*. Theory Soc., 23, 651–677.
287. Nagy, G. D. (2014): *Centrális téralakítás a magyar barokk szakrális építészetben.* Doktori értekezés, témavezető: Dr. Krähling János, BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszék, Budapest
288. Nagy-Tóth Ferenc; Fodorpataki László (2000): *Tündérkertész Lorántffy Zsuzsanna kertészeti jelentősége*. In. Köpeczi Béla és mtsai: Erdély és Patak fejedelemasszonya Lorántffy Zsuzsanna. I-II. Sárospatak
289. Nagy Szabó Ferenc (1855): *Nagy Szabó Ferenc Krónikája. 1581-1658.* In: Mikó I. (szerk. 1855): Erdélyi Történelmi Adatok. III. kötet, Stein János Bizománya, Kolozsvár, 39-168.
290. Nemes Péter (2006): *A táj esztétikája: A picturesque mint esztétikai elmélet és gyakorlat* In: Jeney Éva; Szegedy-Maszák Mihály (2006): A kultúra átváltozásai: Kép, zene, szöveg. Balassi, Budapest
291. Nemeskürty István (1988): *Édes Erdély*. Szabad Tér Kiadó, Debrecen
292. Newhall, Beaumont (1982): *The History of Photography*, New York, Museum of Modern Art, 50., 54.
293. Nurme, Sulev; Nutt, Nele; Hiob, Mart; Hess, Daniel Baldwin (2012): *Talking ruins: The legacy of baroque garden designin Manor Parks of Estonia*. In: Kluiving, S.J., Guttmann-Bond, E.B. (Eds.): Landscape Archaeology between Art and Science: From a Multi- to an Interdisciplinary Approach; Series: Landscape and Heritage Research; Amsterdam University Press: Amsterdam, The Netherlands, 2012; 115-126. Available online: https://www.jstor.org/stable/j.ctt6wp79m (28 January 2022)
294. Nurme, Sulev; Zenia, Kotval; Nele, Nutt; Mart, Hiob; Sirle, Salmistu (2014): *Baroque manorial cores and the landscape*. Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development, 4(2), 166-183.
295. Olivadese, Marianna; Dindo, Maria Luisa (2022): *Historic and Contemporary Gardens: A Humanistic Approach to Evaluate Their Role in Enhancing Cultural, Natural and Social Heritage*. Land, 11(12), 2214
296. Orbán Balázs (1868): *A Székelyföld leírása* I-VI köt. Ráth Mór, Pest
297. Orbán Balázs (1971): *Székelyföld képekben*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest
298. Ormos Imre (1955): *A kerttervezés története és gyakorlata*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest
299. Owens, Timothy; Robinson, Dawn; Smith-Lovin, Lynn (2010): *Three Faces of Identity*, Annual Review of Sociology, 36(1), pp. 477-499.
300. Paget, John (1839): *Hungary and Transylvania, with remarks on their condition social political and economical*. John Murray, London
301. Paiva, Patrícia Duarte de Oliveira; Sousa, Rafael de Brito; Alves, Schirley Fátima Nogueira da Silva Cavalcante (2021): *Patchwork quilt: A methodology proposed for the study of historic gardens*. Urban Forestry & Urban Greening, 62.
302. Papp József (1961): *Jámbor Vilmos* (1821-1901). Élővilág VI. 1961. 5. sz. 48-49.
303. Papp Klára (2011): *Az erdélyi Csákyak*, Erdélyi Tudományos Füzetek 273, a Debreceni Egyetem Történelmi Intézete és az Erdélyi Múzeum-Egyesület közös kiadása, Kolozsvár

304. Parret, Hermann (1988): *Le sublime du quotidien* Benjamins/Hadés, Amsterdam
305. Pataky Ferenc (1847): *Helyleírások Erdélyből. IV*. Pesti Divatlap, 1847. évf., 36. sz.
306. Petri Mór (1901): *Szilágy vármegye monographiája.* Szilágy vármegye törvényhatósági bizottságának megbízásából írta Petri Mór. I-VI. kötet. Budapest INT: Petri Mór: Szilágy vármegye monographiája [Magyar Elektronikus Könyvtár - MEK-04750] (oszk.hu) (2021.01.19)
307. Rados Jenő (1939): *Magyar kastélyok.* Műemlékek Országos Bizottsága, Budapest
308. Rapaics Raymund (1932): *A magyarság virágai.* Királyi Magyar Természettudományi Társulat, Budapest INT: https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Viragaink-viragaink-1/a-magyarsag-viragai-1449/11-tulipan-18AF/
309. Rapaics Raymund (1940): *Magyar kertek.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest
310. Rácz Lajos (1993): *Éghajlati változások a középkori és kora újkori Európában*. In: R. Várkonyi, Á., Kósa, L. (szerk), Európa híres kertje. Orpheus Könyvkiadó, Budapest
311. Redford, Kent et al. (2003): *Mapping the conservation landscape*. Conservation Biology, 17(1), 116-131.
312. Retkes M. László (1993): *Százéves a görgényszentimrei erdészeti szakiskola*. Erdészettörténeti közlemények, 10.https://epa.oszk.hu/02400/02451/00025/pdf/EPA02451_Erdeszettorteneti_Kozlemenyek_10_1993_028-040.pdf
313. Révész Emese (1999): *19. századi magyar képzőművészeti folyóiratok repertóriuma I.* INT: Ars Hungarica, 1999 (27. évf. 2. sz.) (oszk.hu) (2020.06.09)
314. Rica, Marcus (1958): *Parcuri şi grădini în România.* Editura Tehnica, Bucuresti
315. Richter Aladár (1905): *A Kolozsvári Magyar Királyi „Ferencz József" Tudomány-Egyetem Növénytani Intézete és Botanikus Kertje*, Kolozsvár
316. Richter Aladár (1911): *A növénytár jelentése*
INT: *A növénytár jelentése - PDF Free Download (adoc.pub)* (2020.03.10)
317. Román András (2011): *Karták könyve.* ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottság Egyesület, Budapest
318. Rózsa Sándor (2018): *A térképek felhasználásnak lehetőségei a történeti kutatásokban.* In: Módszertani közlemények, (58) 2. pp. 55-64. INT: modszertani_058_002_055-064.pdf (u-szeged.hu) (2020.03.18)
319. Rotenstein, Gottfried Edlen von (1783): *Reisen durch ein Theil des Königsreischs Ungarn im 1763 und folgenden Jahren*. Zwweyter Abschnitt, in Bernoulii, Johann: Sammler kurzer Reisebeschreibungen und andererzur Erweiterung der Lander und Menschkenntniss dienenter Nachrichten Jahrgang 1783. 9. Band, Berlin-Leipzig
320. Roymans, Nico; Gerritsen, Fokke; van der Heijden, Cor; Bosma, Koos; Kolen, Jan (2009): *Landscape biography as research strategy: The case of the South Netherlands project.* Landscape research, 34(3), 337-359.
321. Rus, Ioan; Bartos-Elekes, Zsombor; Constantinescu, Ştefan; Crăciunescu, Vasile; Timár, Géza; Ovejanu, Ionut (2007): *A Few Considerations Regarding the Romanian Cartographic Development at the Beginning of the 20th Century*. Geographia Technica 2: 56-61.
322. R. Várkonyi Ágnes (2000): *Táj és történelem. Tanulmányok a történeti ökológia világából*; szerkesztette: Osiris, Budapest; R. Várkonyi Á.; Kósa L.; Várkonyi G. (1993): *Európa híres kertje. Történeti ökológia tanulmányok Magyarországról* Orpheusz Könyvek, Budapest
323. Sánchez, Marina López; Cabrera, Antonio Tejedor; Del Pulgar, Mercedes Linares Gómez (2020): *Guidelines from the heritage field for the integration of landscape and heritage planning: A systematic literature review.* Landscape and Urban Planning, 204, 103931:
324. Sas Péter (é.n.): *„Kimondhatatlan örömmel kaptam a magyarországi klasszicizmus építészetéről írott hatalmas kötetet" Zádor Anna és Kelemen Lajos levelezése* In: Markója Csilla (szerk, é.n.): Enigma. Művészetelméleti Folyóirat, Galavics Géza 80: Forrásközlések és tanulmányok, Meridián-2000 Kiadói, Oktatási és Művészeti Bt., Budapest, 123-161.
325. Sas Péter (szerk, 2017): *Kelemen Lajos - Napló 1890-1920.* Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár v.ö. Kelemen Lajos (1903): *Kendy István eladományozott birtokai.* Erdélyi Múzeum, 20. évf., 4. sz.
326. Sárospataki Máté (2010): *A hazai dendrológiai kertek hatásai és változásai a 19. és a 20. században*. In: Füleky György (szerk, 2010): A táj változásai a Kárpát-medencében: Tájhasználat és tájátalakulás a 18-20. században. Gödöllő
327. Sárospataki Máté (2010): *Types of arboretums from the beginning of the 19th century till now*. In: Fabos, Julius et al.: Fabos Conference on Landscape and Greenway Planning 2010. Budapest
328. Sárospataki Máté (2010): *A hazai dendrológiai kertek hatásai és változásai a 19. és a 20. században*. In: Füleky György (szerk, 2010): A táj változásai a Kárpát-medencében: Tájhasználat és tájátalakulás a 18-20. században. (VIII. Tájtörténeti tudományos konferencia kiadványa. Konferencia helyszíne: Kalocsa.) Gödöllő, 188–195.
329. Sárospataki Máté (2011): *Ahol a művészet és a tudomány találkozik – gyűjteményes kertek a 19. századtól*. 4D Tájépítészeti és Kertművészeti Folyóirat, No 21. 2011. 27–39

330. Sárospataki Máté (2012): *Dendrológiai kertek Magyarországon*. 4D Tájépítészeti és kertművészeti folyóirat. Különszám. 2012. 55–67
331. Sárospataki Máté (2013): *Role of representative woody plants in the spatial composition of dendrological gardens.* Folia Oecologica. 2013 (40. évf.) 1. 141–145.
332. Sárospataki Máté (2014): *Dendrológiai kertek a 19. századi magyarországi kertépítészetben*. Doktori disszertáció. Budapesti Corvinus Egyetem, Tájépítészeti és Tájökológiai Doktori Iskola, Budapest
333. Sárospataki Máté; Szabó Patrícia; Fekete Albert (2022): Future Role of Exotic Tree Species in Hungarian Built Heritage Environments LAND (BASEL) (2073-445X): 117 p. 984. 19 p.
334. Scazzosi, Lionella (2004): *Reading and assessing the landscape as cultural and historical heritage*. Landscape Research, 29 (4), 335-355.
335. Schnapper, Antoine (1991): *Gardens and Plant Collections in France and Italy in the Seventeenth Century*. In: The History of Garden Design. Thames and Hudson, London
336. Schuller, Georg Adolf (1969): *Samuel von Bruckenthal*, Band 2, Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Komission. Band 19. Veréag R. Oldenbourg, München
337. Sedlar, Jean W. (1994). *East and Central Europe in the Middle Ages, 1000–1500*. University of Washington Press
338. Sebestyén Gheorghe (1963): *Arhitectura Renasterii în Transilvania.* Ed. Academiei republicii Populare Romine, Bucuresti
339. Sicoe-Murg Oana Maria; Mateoc-Sîrb Nicoleta; Mateoc Teodor; Peț Elena; Dumitrescu Carmen (2022): *Aspects regarding the development of tourist potential in Simeria area, Hunedoara County, Romania* Acta Carolus Robertus, 12, Különszám, 142–157.
340. Sidó Zsuzsa (2011): *Az őraljaboldogfalvi Kendeffy-kastély 18–19. századi építéstörténete*. In: Liber discipulorum. Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára. Szerk. Kovács Zsolt – Sarkadi Nagy Emese – Weisz Attila. Kolozsvár 2011, 309–329.
341. Siemers Ilona (1999): *Wass-Kor*, Mentor Kiadó, Marosvásárhely
342. S. Lauter Éva (1993): *Főúri kertek és reprezentáció a XVII. században* Korunk, Kolozsvár, 5. szám. 103-109.
343. Sipos Csaba: *Cserei Farkas, a botanikus és krasznai füvészkertje*. Korunk 5 (1994) 4, 97–103.
344. Sisa József (2001): *Az „angolkert" és a kényelmes ház. Brit hatások a 19. századi Magyarországon.* Ars Hungarica 29(1):75-110.
345. Sisa József (1990–92): *Landscape Gardening in Hungary and Its English Connections.* Acta Historiae Artium XXXV. pp. 193–206.
346. Sisa József (1994): *Count Ferenc Széchényi's Visit to English Parks and Gardens in 1787*. Garden History XXII(1):64-71.
347. Sisa József (2001): *Az „angolkert" és a kényelmes ház. Brit hatások a 19. századi Magyarországon*. Ars Hungarica 29 1, pp. 75–110.
348. Sisa József (2004): *Kastélyépítészet és kastélykultúra Magyarországon a historizmus korában* MTA doktori értekezés, Budapest INT: Sisa_kastélyépítészet_historzimus.pdf (mtak.hu)
349. Sisa József (2010): *A soborsini kastély és parkja*. In: "Ez világ, mint egy kert..." Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére. Szerk. Bubryák O. Budapest, MTA Művészettörténeti Kutatóintézet – Gondolat Könyvkiadó
350. Sisa József (2011): *Adalékok a bánság és partiumi késő barokk és klasszicista kastélyépítészetéhez* In: Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690–1848 között. Tanulmányok B. Nagy Margit emlékére. Szerk. Orbán J. Marosvásárhely–Kolozsvár, Maros Megyei Múzeum
351. Sólyom Barbara; Herczeg Ágnes; Fekete Albert (2023): *Tracing the coexistence of baroue design and current layout in a historical garden / Tracciare la la compresenza tra disegno baroccoe assetto attuale in un giardino storici Architettura del Paesaggio* (1125-0259): 1/2023. 107-110
352. Steenbergen, Clemens.; Reh, Wouter. (1995): *Architecture and Landscape: The Design Experiment of the Great European Gardens and Landscapes*. Prestel: München, Germany
353. Stirling János (1995): *Magyar reneszánsz kertművészet a XVI-XVII. században.* Enciklopédia Kiadó, Budapest
354. Stelian Radu; Hulea Ana (1964): *Arboretumul Simeria. Ghid-Album.* Ed. Agro-Silvica, Bucuresti
355. Sugar, Peter F. (1993): *Southeastern Europe under Ottoman rule, 1354–1804*, University of Washington Press
356. Szabadics Anita (2006): *Szabadkőműves szimbolika Európa tájképi kertjeiben*. 4D Tájépítészeti és Kertművészeti Folyóirat, 3. sz., 51-63.
357. Szabó Levente (2020): *„Nálunk még nem halt ki a női szemérem s a férfihűség." Erdélyiség-képzetek (és regionális történetek) a 19. század közepén*
INT: http://szabol.adatbank.transindex.ro/belso.php?k=8&p=2237
358. Szabó György, Tarnai Andor (szerk, 1988): *Benkő József levelezése,* Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézet, Budapest

359. Szabó Károly (1879): *Az 1531–1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*. Régi Magyar Könyvtár, Budapest, 1658. sz. In: W. Kovács András (é.n.): A cegei Wass család története (16–20. század), http://www.familyhistory.ro/admin/data/file/20061224EME-EM-2004-3-4-jav-UJ.pdf (2018.08.10)
360. Szabó M. Attila (2003): *Erdély, Bánság és Partium történeti és közigazgatási helységnévtára I-II.*, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda
361. Szabó T. Attila (2000): *Erdélyi történeti kertek egy biológus szemével*. In Galavics Géza (ed.): Történeti kertek. Kertművészet és műemlékvédelem, Budapest
362. Szabó T. Attila (2000): *Erdélyi történeti kertek egy biológus szemével*. In Galavics Géza (szerk, 2000): Történeti kertek. Kertművészet és műemlékvédelem. Mágus/MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, Budapest
363. Szathmáry Pap Károly (1842-43): *Erdély Képekben*, I-II. köt. Rauh J., Bécs
364. Szádeczky-Kardoss Lajos (szerk, 1922): *Széki Gróf Teleki József özvegye Bethleni Bethlen Kata grófnő írásai és levelezése. 1700-1759.* I-II. kötet, Budapest
365. Szádeczky Lajos (szerk, 1911): *Bornemisza Anna gazdasági naplója 1667–1690. I–III.* In: I. Apafi Mihály fejedelem udvartartása, Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadóhivatala, Budapest
366. Szádeczky Lajos, dr. (szerk, 1908): *Gróf Bethlen Lajos önéletírása* Gombos Ferencz Könyvsajtója, Kolozsvár
367. Szász-Fejér János (1994): *A zabolai Mikes-park és fás növényei*, Acta Siculica, Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy
368. Szekfű Gyula (1928): *Magyar történet.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. http://mek.niif.hu/07100/07139/html/0002/index.html
369. Székely Ferenc (1871): *Görgényszentimre leírása (monographia)*. Kézirat a Görgényszentimrei Református Egyházközség irattárában
370. Szijártó M. István (2005): *Dieta*. *A magyar rendek és az országgyűlés 1708-1792* Osiris kiadó, Budapest
371. Szikra Éva (1997): *A magyarországi kertépítészet a 19. században és műemlékeink rekonstrukciós lehetőségei.* Kandidátusi értekezés. Budapest
372. Szikra Éva (szerk., 2011): *Kertörökségünk. Történeti kertek Magyarországon.* MNM Nemzeti Örökégvédelmi Központ, Budapest
373. Szilágyi Kinga; Lahmer, Chaima; Szabó Krisztina (2020): *Allées in Landscape Architecture and Garden Art—Types, Preservation, and Renewal of the Living Heritage of Baroque Allées in Hungary,* Land 2020, 9(9), 283.
374. Szinnyei, József (1874): *Hazai és külföldi folyóiratok magyar tudományos repertóriuma.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest
375. Tabéry Géza; Incze Ernő (1925): *Jókai Erdélyben* (A legnagyobb magyar regényíró születésének századik forduló évében), Sonnenfeld Adolf R.T., Budapest
376. Tagányi Károly; Réthy László; Pokoly József (1900-1905): *Szolnok-Doboka vármegye monographiája*. Deés, Demeter és Kiss Könyvnyomdája. INT: Szolnok-Doboka vármegye monographiája / (oszk.hu) (2021.01.18)
377. Takács Sándor (1915-1917): *Rajzok a török világból*. I-III. köt. Akadémiai Kiadó, Budapest
378. Tamási Áron (1967): *Vadrózsa ága*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest
379. Taylor Patrick (ed, 2006): The Oxford Companion to the Garden, New York, Oxford University Press, Oxford
380. Thimár Attila (2017): *A nem látott képek vizuális poétikája - A bonyhai grotta elemzése*. Hungarológiai Közlemények 2017/4. Bölcsészettudományi Kar, Újvidék
381. Thoroczkai Wigand Ede (1917): *Régi kert s míesei.* Táltos, Budapest
382. Timkó Imre (1914): *Erdély központi részének talajviszonyai* Jelentés a 1914. évi országos átnézetes talajfelvételről. Magyar Állami Földtani Intézet, 412-430. INT: A Magyar Állami Földtani Intézet évi jelentése 1914. (oszk.hu)
383. Toldalagi Róza (1900): *Toldalagi Róza grófnő, későbbi Schleinitz báróné memoárjai. Emlékek melyeket drága anyám 1900-ban jegyzett le Gmundenben* INT: http://magyar-irodalom.elte.hu/2000/uj/10.htm
384. Turner, Tom (2005) *Garden history. Philosophy and design* 2000 BC – 2000 AD. New York
385. Turner, Tom European Gardens. History, Philosophy and Design, Londra și New York, Routledge, 2011
386. Tüdős S. Kinga (2000): *Egy székely nemesasszony élete és személyisége Apafi korában. Lázár Erzsébet Kálnoky Sámuelné.* In. Köpeczi B. és mtsai: Erdély és Patak fejedelemasszonya, Lorántffy Zsuzsanna I-II., Sárospatak
387. Tüdősné S. Kinga (1999): *Székely főnemesi életmód a XVII. század alkonyán*, Bukarest–Kolozsvár
388. Tüdősné S. Kinga (2013): *Kastélyok, udvarházak és lakóik a régi Székelyföldön.* In: Tüdős S. Kinga (szerk, 2013): In memoriam Demény Lajos, 1926–2010. Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy
389. *Ujfalvy Sándor emlékirataiból. Szemelvények «Emlékiratainak»* Kolozsvárt, 1941-ben, Gyalui Farkas gondozásában megjelent kiadása In: Makkai László; Cs. Szabó László (szerk, 1941): *Erdély öröksége. Erdélyi emlékírók Erdélyről IX. Erdélyi arcok 1791–1867*, Franklin-Társulat kiadása, Budapest
390. Vályi András (1796-1799): *Magyar országnak leírása. Mellyben minden hazánkbéli vármegyék, városok, faluk, puszták, uradalmak, fábrikák, kutak, hámorok, savanyú és orvosló vizek, fürdőházak, nevezetesebb hegyek,*

barlangok, folyó vizek, tavak, szigetek, erdők, azoknak hollételek, földes urok, fekvések, történettyek, külömbféle termésbeli tulajdonságaik, a betűknek rendgyek szerént feltaláltatnak. I-III köt. Királyi Universitas Betüivel, Buda, INT: https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/ValyiFenyes-orszagleirasok-81A15/valyi-andras-magyar-orszagnak-leirasa-87F85/ (2020.12.02)

391. Vecco, Marilena (2010): *A definition of cultural heritage: From the tangible to the intangible*, Journal of Cultural Heritage, 11(3)
392. Veres Valér (2002): *Adalékok Erdély 18. századi népessége etnikai összetételének kérdéséhez*, https://www.demografia.huVermes, G. *"Extra Hungariam non est Vita"and the Baroque in 18th and Early 19th Century Hungary* Hungarian Studies Review, Vol. XXXIX, Nos. 1-2(2012)
393. Vofkori László (1998): *Székelyföld útikönyve I-II.* Cartographia Kft, Budapest
394. von Buttlar, Adrian; Galavics Géza (1999): *Az angolkert. Magyarországi angolkertek*, Akadémiai Kiadó, Budapest
395. Weiss, Allen (1995): *Mirrors of Infinity: The French Formal Garden and 17th-Century Metaphysics*. Princeton Architectural Press: New York, NY, USA
396. Wesselényi István (1983): *Sanyarú világ (napló 1703–1708)*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest
397. Wesselényi Miklós (1925): *Báró Wesselényi Miklós útinaplója 1821-1822*. Cluj-Kolozsvár https://mek.oszk.hu/09200/09257/09257.htm
398. William Howard Adams (1979): *The French garden 1500-1800*. London
399. W. Kovács András (é.n.): *A cegei Wass család története (16–20. század),* 37. INT: http://real-j.mtak.hu/24861/2/EM_2004_66_3-4_.pdf (2023.10.10)
400. Zádor Anna; Rados Jenő (1943): *A klasszicizmus építészete Magyarországon*, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest
401. Zádor, Anna (1999): *Az angolkert Magyarországon*. In: Géczi, J; Stirling J: Régi magyar kertek, Budapest
402. Zgarbová, Maria (2014): *Philosophical and Socio-philosophical base of historical garden types development – from continental French Garden to insular English Landscape Garden of the 18th century* European Scientific Journal September 2014 /SPECIAL/ edition Vol. 2.
403. Zólyomi Bálint (1980), *Landwirtschaftliche Kultur und Wandlung der Vegetation im Holozaen am Balaton*, Phytocoenologia 7, 121–126.

Törvények, rendeletek, karták

- *LEGE din 30 iulie 1921 pentru reforma agrară din Transilvania, Banat, Crişana şi Maramureş* publicat în Monitorul Oficial nr. 93/30 iulie 1921.
- *LEGE nr. 187 din 23 martie 1945 pentru înfăptuirea reformei agrare* publicat în Monitorul Oficial nr. 68/23 mar. 1945.
- *LEGE nr. 18 din 19 februarie 1991* Publicat în Monitorul Oficial nr. 37 din 20 februarie 1991; *LEGE nr. 165 din 16 mai 2013 privind măsurile pentru finalizarea procesului de restituire, în natură sau prin echivalent, al imobilelor preluate în mod abuziv în perioada regimului comunist în România* Publicat în Monitorul Oficial nr. 278 din 17 mai 2013.
- *DECRET nr. 83 din 2 martie 1949 pentru completarea unor dispoziţiuni din legea nr.187 din 1945* publicat în Buletinul Oficial nr 1/2 martie 1949.
- *Decretul Regal nr. 1222/14 aprilie 1945 In: Monitorul Oficial, nr. 91/19 aprilie 1945*.
- *Lista Monumentelor de Cultură de pe Teritoriul R.P.R*, Academia Republicii Populare Române - Comisia Științifică a Muzeelor, Monumentelor Istorice și Artistice, Editura Academiei Republicii Populare Române, Editura Academiei Republicii Populare, h.n, 1955
- *Lista Monumentelor Istorice (LMI)* In: http://www.cultura.ro/lista-monumentelor-istorice
- *The Florence Charter* ICOMOS-IFLA International Scientific Committee on Cultural Landscapes (ISCCL): Nürnberg, Germany; 2010; https://www.icomos.org/charters/gardens_e.pdf (2020. 08.12)

Levéltári források

AAR = Arhivele Academiei Romane/Román Akadémia Levéltára

Kisbarcsa, 1624	= AAR, Bánffy család levéltára, Fasc. 99. Nr. 3.
Siménfalva, 1636	= AAR, Jósika család hitbizományi levéltára Fasc. XVIII, Nr. 1. („*Joannes Glukovski de Benkvits, az erdélyi fejedelem német katonáinak főkapitánya siménfalvi udvarházában található javak leltára*.")
Nagyteremi, 1647	= AAR, Lázár család gyalakúti levéltára, Fasc. 48, Nr. 16.

(*„Néhai Kassai István árváinak Küküllő és Fehér vármegyei udvarházainál lévő javak leltára.")*

Meggykerék, 1647 = AAR, Lázár család gyalakúti levéltára, Fasc. 48, Nr. 16.
(*„Néhai Kassai István árváinak Küküllő és Fehér vármegyei udvarházainál lévő javak leltára, Meggykerék, 1647*")

Görgény, 1652 = AAR, Ötvös Ágoston gyűjteménye
(*„I. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelem görgényi várának, udvarházának s az azokhoz tartozó ingó és ingatlan javaknak leltára, Görgény, 1652*")

Nagysajó, 1681 = AAR, Mikó-Rédey család levéltára, dobozolt anyag, 179-197 lap

Mezőörményes, 1721 = AAR, Bánffy család levéltára, Fasc 28, Nr.2.
(*„Inventarium, melyet Kisfaludi András a gyulafehérvári káptalan requisitora és a kancellária officiálisa Horváth Boldizsár készítettek. Az erdélyi fejedelmi fiskus javai. Fogaras váruradalma*")

Hadad, 1800 = AAR, Wesselényi-levéltár, Missilis

ANR = Arhivele Nationale Romane/Román Nemzeti Levéltár

ANR Bihor = Román Nemzeti Levéltár, Bihar megyei fiók
ANR Cluj = Román Nemzeti Levéltár, Kolozs megyei fiók
ANR Covasna = Román Nemzeti Levéltár, Kovászna megyei fiók
ANR Sibiu = Román Nemzeti Levéltár, Szeben megyei fiók

Szurdok, 1652 = ANR Cluj, Kemény család levéltára, Nr. 1565/a.
(*„A szurdoki udvarház leltára Lázár Péter idejében, 1652*")

Bonchida, 1720 = ANR Cluj, A Bánffy család levéltára Fond 320, 147miratcsomó
(*„Planuri cadastrale privind proprietățile familiei Bánffy*")

Kendilóna, 1765 = ANR Cluj, Teleki család levéltára, Szerződés: 1765. IX. 23.

Bonchida, 1767 = ANR Cluj, Bánffy család levéltára, Fond 320, 2296. 18v.

Felek, 1776 = ANR Sibiu, Bruckenthal gyűjtemény, CD 1-5. Leltár 86. Nr. 56. 1776, 17.

Küküllővár, 1778 = ANR Cluj, Jósika hitbizományi levéltár No. 552.
(*„1778. március 24-én Küküllővárról írott levél*")

Felek, 1792 = ANR Sibiu, Bruckenthal gyűjtemény, CD 1-5. Leltár 86. Nr. 79. 1792, 37.

Küküllővár, 1795 = ANR Cluj, Küküllővár 1795 évi becsűje, A branyicskai báró Jósika család hitbizományi levéltára (Fond fideicomissionar Jósika) No. 960. (régi jelzete: Fasc. K. Nro. 194.)

Váralmás, 1795 = ANR Cluj, Váralmás, Csáky Katalin iratai, 1764–1797, A branyicskai báró Jósika család hitbizományi levéltára (Fond fideicomissionar Jósika) No. 662.

Görgényszentimre, 1800 = ANR Cluj Báró Bornemisza Levéltár G. osztály, fasc. XXXIXa, p. 111, 127, 129, 130, 139, 141.

Kővárhosszúfalu, 1830 = ANR Cluj. A hosszúmacskási Teleki család levéltára, Fasc 19.

Zsibó, 1847 = ANR Cluj. A zsibói Wesselényi család levéltára Fond 250, 19-es iratcsomó
(*„Socoteli, chitanțe privind administrarea moșiilor familiei Wesselényi din Jibou*")

Gernyeszeg, 1853-1924 = ANR Cluj, A gernyeszegi Teleki család levéltára, 154-es csomó, 276 sz.

Marosújvár, 1855 = ANR Cluj, Mikó-Rhédei család levéltára, 151. cs. 68-81.
(*„Gróf Mikó Imre ő Méltósága felső M. Újvári kastélyához tartozó melléképületeknek, kastély udvarának, kertnek és csűrkertnek felmérésére és tervezésére tett költségek kiszámítása*")

Árkos, 1857 = ANR Covasna, Szentkereszty család fondja (48.), 3-as csomó, 8-19.

Őraljaboldogfalva, 1864 = ANR Cluj, Kendeffy család levéltára, Fasc 214, Nr.196-265.

Székelyhíd, 1865 = ANR Bihor
(*„Administrația domeniului "Contele Stubenberg" Săcueni 1700-1948*")

Gernyeszeg, 1870 = ANR Cluj, Gernyeszegi Teleki család levtára, 437. Teleki cs., 154. csomó, 94.
(*„Átváltoztatási Terve, a Gernyeszegi Méltóságos uralomnál lévő virágházhoz, Mélt. Grof. Teleki Domokosnő ő nagysága részére*")
= ANR Cluj, A gernyeszegi Teleki család levéltára, Fond 437, 173. iratcsomó
(*„Fântâna arteziană din Gornești*")

Marosújvár, 1872 = ANR Cluj, Mikó-Rhédei család levéltára, 151. cs. 12-26

(*„Kagerbauer Antal építőmester Rendes keresete gr. Mikó Imre ellen, kelt 1872. febr. 10*")

Bonchida, é.n. = ANR Cluj, A Bánffy család levéltára, Fond 320, 298-as iratcsomó, 36 sz.
(*„Acte privind bunurile baronilor Bánffyv Farkas I. și II. din Bonțida, bunurile bisericii și evidențe florilor din seră*")

Őraljaboldogfalva, é.n. = ANR Cluj, A Kendeffy család levéltára, Fond 371, 214 iratcsomó
(*„Acte referitoare la moșia Sântămărie Orlea*")

Kővárhosszufalu, é.n. = ANR Cluj, A hosszúmacskási Teleki család levéltára, Fond 440, 19. iratcsomó (*„Inventare, socoteli referitoare la grădinăritul practicat pe moșiile familiei Teleki din Satulung*")

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

Fogaras, 1632 = MNL OL E 156 a. Fasc. 014. No. 039.
(*„Inventarium, melyet Kisfaludi András a gyulafehérvári káptalan requisitora és a kancellária officiálisa Horváth Boldizsár készíttettek. Az erdélyi fejedelmi fiskus javai. Fogaras váruradalma*")
= MNL OL E 156 a. Fasc. 014. No. 039. 23. (*„Liktárium*")
= MNL OL E 156 a. Fasc. 014. No. 039.88. (*„Veteményes kertek*")
= MNL OL E 156 a. Fasc. 014. No. 039.99. (*„Vadaskerti összeírás*")
= MNL OL E 156 a. Fasc. 014. No. 039.91. (*„Kerti szerszámok jegyzéke*")

Csákvár, 1778 = MNL OL S 69 No 2. Eszterházy család tatai ága (18. sz.-19. sz.)
(„Csákvári kastélykert részlet")

Nagyvárad, 1773 = MNL OL T 86 Jezsuita rendi tervek (17. sz.-18. sz.), Kormányhatósági fondokból kiemelt tervek (17. sz.-20. sz.), Tervtár, Jelzet: T86-XIII.-No.1/c. *(„General Plan von dem gantzen Grunde den der Jesuiten Orden vormals zu Groswardein besessen hat")*

Felek, 1777 = MNL OL S 84-No. 24/1-6.
(„Mappa prima der neuen Land- und Post-Strassen von Hermanstat bis Cronstat")

Soborsin, 1782 = MNL OL S 11 Kamarai térképek (1747-1882) Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára S Kormányhatósági fondokból kiemelt térképek (17. sz.-20. sz.) - S – Térképtár - Jelzet: S11-No.114
(*„Situations Plan Der Marosch Fluss Laage bey Valliemare und jenseithts /!/ bey Soborsin")*

Nagykároly, 1783 = MNL OL T 20 Károlyi család levéltára (1664-1879) T Családi fondokból kiemelt tervek (1659-2000) T Tervtár Jelzet: T20No60
(*„A nagykárolyi régi kastély, lovarda és kert, valamint a tervezett új kastély")*

Nagykároly, 1789 = MOL NL T_20 Károlyi család levéltára, No_60
(*„Situs veteris castri Károly, et horti adiacentis, iem scholae equestris, cum adiuncta idea novi castri*")

Nagykároly, 1790 = MNL OL T 20 Károlyi család levéltára, No 182/1
(„Prospect des Hochgräfl. Karolyischen Schlossos, wie es auf dem Orth des alten Schlosses zu Gross-Károly sollte gebauet werden")

Nagykároly, 18. sz. = MNL OL No 101/7 Nagykároly. Károlyi-kastély terve [T 20 No 101/7]

Radnót, 19. sz. = MNL OL 84 Erdélyi főkormányszéki térképek (1754-1862), Kormányhatósági fondokból kiemelt térképek (17. sz.-20. sz.), Térképtár, Jelzet: S 84-No. 99.
(*„Geometrischer Plan des Radnoter Dominalgrundes")*

Kolozsvár, 1840 = MNL OL S 105 No. 68/2. S 105 Erdélyi kormányhatósági levéltárból kiemelt térképek (1798-1868) S Kormányhatósági fondokból kiemelt térképek (17. sz.-20. sz.) S Térképtár
(*„Planum Situationis horti C. Carolo Bethleniani 17755 orgiasquadratas. in se continentis")*

Bályok, 1854 = MNLOL S 82 No 121 (S 82 Károlyi család, 18. sz.-19. sz) S Térképtár
(*„Méltóságos gróf Dégenfeld Ottó ő nagysága bályogi uradalma belső udvarának térképe*")

HIM = Hadtörténeti Intézet és Múzeum

Görgény, 1692 = HIM, B IX a 487/15, Ausztria–Magyarország, B I–XV. Európa („*Mappa della Transilvania e Provintie contique nella quales*”)

Segesvár, 1692 = HIM B IX a 487/15, Ausztria–Magyarország, B I–XV. Európa („*Mappa della Transilvania e Provintie contique nella quales*”)

Déva, 1806 = HIM G I h 3935 vár alaprajzok, város és környéktérképek, útikönyvek, G I Európa, G I–V. Úti térképek („*Herrschaft Graf Hallerische Haus und Garten*”)

Fehéregyháza, 1849 = HIM H IV c 36/1 („*Fehéregyháza és környéke Segesvár mellett. Magyar és oroszhadállások, hadmozdulatok. A segesvári ütközet [1849. júl. 31.] (A helyzet déltájban.)*”

Erdély, 1769-1773 = HIM B IX a 715 („*Erdély, Történelmi téképek, Első Katonai Felmérés*”)

Erdély, 1853–1870 = HIM B IX a 718/21 („*Erdély, Történelmi téképek, Második Katonai Felmérés*”)

Erdély, 1869–1887 = HIM („*Habsburg Birodalom, Történelmi téképek, Harmadik Katonai Felmérés*”)

OSZK = Országos Széchenyi Könyvtár

Püspökfürdő, 1775 = OSZK, kéziratos térképek *(„General Plan des in der Bischöfflichen Herrschafft Groswardein gelegenen warmen Baades”)*

Szászfenes, 1869 = OSZK, TK 442 – 443., kéziratos térképek („*Szász Fenes község: 3ik vázlat 143-176 és 299-436 folytatás*”)

Magyarfenes, 1869 = OSZK, TK 452, kéziratos térkép („*Ó. Fenes községe: IIik vázlat: 1só belsőség 1től 174ig*”)

Nagyalmás, 1880 = OSZK, TK 1894. („Kolozsvári katasteri kerület átnézeti térképe”)

BFL = Budapest Főváros Levéltára

Marosújvár, 1899 = BFL, XV.17.i.1 - PM65 („*Sóbánya-telep helyszínrajza*”)

DMI = Directia Monumente Istorice/Román Műemlékek Gondnoksága

ACJ Mures = Arhivele Consiliului Judetean Mures/Maros Megye Tanácsának Levéltára

SZNM = Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy

KÖH = Kulturális Örökségvédelmi Hivatal

IMM = Iparművészeti Múzeum

FSZK = Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár

MTA BTK MI = Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kuttóintézet Művészettörténeti Intézet adattára

<u>Internetes adatbázisok</u>

www.hungaricana.hu
www.real.mtak.hu
www.kepkönyvtar.hu
www.fortepan.ro
www.azopan.ro
www.adatbank.ro
www.geomil.ro
www.forumhistoriae.sk
www.maps.arcanum.com
www.art-historia.blogspot.com
www.geo-spatial.org

MTA Doktori Értekezés

Erdélyi kastélykertek

II. KÖTET

MELLÉKLETEK

Fekete Albert

Magyar Agrár és Élettudományi Egyetem (MATE),
Tájépítészeti, Településtervezési és Díszkertészeti Intézet

Budapest, 2023

Mellékletek jegyzéke

A disszertációban előforduló helységnevek alfabetikus, kétnyelvű (román-magyar) mutatója

1. melléklet	A vizsgálati terület lehatárolása
2/a-f. mellékletek	A Magyar Királyság és Erdély legfontosabb történelmi korszakai
3. melléklet	Kerttörténeti stíluskorszakok idősíkjai
4. melléklet	A kutatási módszertan grafikai sémája
5/a. melléklet	A kutatás tárgyát képező 150 kastélykert listája
5/b. melléklet	A kutatás tárgyát képező 150 kastélykert földrajzi elhelyezkedése
6/a. melléklet	A dévai fejedelmi birtok 1667-es részleges bevételei (részlet)
6/b. melléklet	A fejedelmi udvar beszerzési listája délszaki növényekből (részlet)
7. melléklet	„Fogarasi Inventarium", 1632
7/a. melléklet	Kerti szerszámok jegyzéke, Fogaras, 1632
7/b. melléklet	Vadaskertek összeírása, Fogaras, 1632
7/c. melléklet	Veteményes kertek összeírása, Fpgaras, 1632
8. melléklet	Részlet az őraljaboldogfalvai Kendeffy kastélykert növénylistájából, 1864
9. melléklet	A kővárhosszúfalui Teleki kastélykertbe 1830. április 15-én, illetve 1833. augusztus 3-án vásárolt dísznövények számlái
10. melléklet	A keresdi Bethlen kastélykert fenntartási munkáiban közreműködő kerti munkások fizetésjegyzéke 1913. májusából
11. melléklet	A haarlemi (Hollandia) Peter van Velsen und Söhne virághagyma termesztő cég és a keresdi Bethlen grófné („Frau Grafin Gabriel Bethlen") közötti levelezés egy tétele
12. melléklet	Zsitny Venczel kertész motivációs levele a keresdi Bethlen kastélykert kertészi állására
13/a. melléklet	Bethlenszentmiklós az I. Katonai Felmérés térképen (1769-1773)
13/b. melléklet	A két bethlenszentmiklósi kastély egymáshoz viszonyított helyzete
14. melléklet	A radnóti fejedelmi kastély és kertjei a II. Katonai Felmérésen
15. melléklet	Erdőd település, valamint a Károlyi kastély és környezetének ábrázolása a III. Katonai Felmérésen
16. melléklet	Gyalu település, illetve annak északnyugati részén elhelyezkedő Rákóczi-Bánffy-Barcsay kastély-kert együttes térszerkezete egy 1918-as katonai térképen
17. melléklet	Az I. Világháborút követően készített román katonai térképek (Planuri Directoare de Tragere) térképszelvényei, készítési időpontokkal
18. melléklet	Székelyszenterzsébet, Kemény kastély és kertje egy 19. századi kataszteri térképen (részlet)
19/a. melléklet	Részlet Szászfenes község 1869-es kataszteri térképéből
19/b. melléklet	Olasztelek, Daniel kúria kertje, kataszteri térkép (részlet)
19/c. melléklet	Székelyhíd, Stubenberg kastélykert, kataszteri térkép (részlet)
19/d. melléklet	Soborsin, Forray-Nádasdy kastélykert, kataszteri térkép (részlet)
19/e. melléklet	Tornya, Marczibányi kastélykert, kataszteri térkép (részlet)
20. melléklet	Bályok, Károlyi kastély és közvetlen környezetének kéziratos térképe 1854-ből
21. melléklet	Déva vára és környéke 1806-ban, kéziratos térkép
22. melléklet	A botanikus kertnek javasolt kolozsvári Bethlen kert terve, 1840
23. melléklet	A koronkai Toldalagi kastély 1962-es felmérési rajza (részlet)
24/a. melléklet	A kerelőszentpáli Haller kastély környezetének 1962-es felmérési rajza (részlet)
24/b. melléklet	A mezőzáhi Ugron kastély környezetének 1963-as felmérési rajza (részlet)
25/a. melléklet	Johann Christian Erras marcheggi kertész bonchidai kertterve az 1750-es évekből
25/b. melléklet	A bonchidai kastély és kert ábrázolása az I. Katonai Felmérés térképszelvényén
26/a. melléklet	Részlet Achille Duchene francia tájépítész zabolai kastélykertre készült kerttervéből
26/b. melléklet	*„Plan für die Umgestaltung des Parkes in Zabola, Blatt zur Konzepzion - II"* - Részlet a zabolai Mikes kastélykertre a 20. század első évtizedeiben, ismeretlen tervező által készített átalakítási tervből
27. melléklet	A nagyváradi püspöki uradalomhoz tartozó Püspökfürdő parkjának terve, 1775-ből
28. melléklet	Az őraljaboldogfalvi Kendeffy-kastélykert tavának műszaki terve
29. melléklet	Bánffy György gubernátor tiszteletére készített diadalív terve (helyszín ismeretlen)
30. melléklet	*„Átváltoztatási Terve, a Gernyeszegi Méltóságos uralomnál lévő virágháznok, Mélt. Grof. Teleki Domokosnő ő nagysága részére"* Kézirat a régi virágház kiszélesítéséről, homlokzatának újra tervezéséről, 1870

31. melléklet A felsőmarosújvári Mikó-kastély és környezete Neuhauser 1789-es festményén
32/a. melléklet A szurduki Jósika kastélykert öreg tölgyfája Melka Vincze festményén
32/b melléklet Melka Vincze Báró Jósika Lajos marosillyei kastélyát megörökítő, 1876-os festménye
32/c melléklet Barabás Miklós festménye a (valószínűsíthetően) soborsini Forray-Nádasdy kastélyról
33/a. melléklet A magyarózdi Pekri-Radák kastély északi homlokzata és kertje
33/b. melléklet A nagyteremi Bethlen kastély Sükösd templomával, háttérben Kriptahegy
34. melléklet Erdélyi kastélykert ábrázolások Ludwig Rohbock német rajzművész és acélmetsző 19. századi metszetsorozatából
35/a melléklet A fehéregyházi Haller kastély és parkja Ludwig Rohbock metszetén, 1864-ben
35/b melléklet A fehéregyházi kastély és előkertje egy év nélküli, ismeretlen szerző által készített festményen
35/c. melléklet *„Fehéregyháza (Albesti, Erd.) és környéke Segesvár mellett. Magyar és oroszhadállások, hadmozdulatok. A segesvári ütközet [1849. júl. 31.]"*
35/d. melléklet Fehéregyháza a II. Katonai Felmérés térképszelvényén
35/e. melléklet Fehéregyháza Magyarország 1941-es katonai Felmérésén
36. melléklet Az erdőszentgyörgyi Rhédey kastélykert 1817-es acélmetszete
37. melléklet Franz Wrabetz cseh építész és freskófestő 1796-ban, Cserei Helénának készített allegórikus rajza, a zsibói Wesselényi kastéllyal a háttérben
38/a. melléklet Földlabdás lucfenyő átültetése Zabolán, a Mikes kastély előkertjébe, 1907-ben
38/b. melléklet A szentbenedeki Kornis birtok részlete, 1944
39/a. melléklet A gernyeszegi Teleki kastély kerti homlokzata a díszudvarral és a mitológiai szoborcsoport négy alakjával az 1930-as években
39/b. melléklet A nagyteremi Bethlen kastély előtere magastörzsű rózsákkal, 1930-as évek
39/c. melléklet A sepsikőröspataki Kálnoky illetve az árkosi Szentkereszty kastélykertek
39/d. melléklet A cegei Wass Jenő kastély előtti díszkert és díszmedence 1908-ban
40/a. melléklet A zabolai Mikes kastélykert egyik teraszán kialakított szőnyegágy az 1910-es években
40/b. melléklet A sáromberki Teleki kastély és környezete több nézőpontból, 1962-ben
40/c. melléklet A keresdi Bethlen kastély és kertje 1912-ben
41/a. melléklet Nagyszentpéter, gróf Szapáry Pál kastélyának parkja 1895-1899 között
41/b. melléklet Nagykároly, Károlyi-kastély és kertje, 1940
41/c. melléklet Nagyszentmiklós, Nákó kastély, 1895-1899 között
41/d. melléklet Az ördögkúti Bay kastély 1941-ben
41/e. melléklet A tordaszentlászlói Mikes kastélykert részlete
41/f. melléklet A magyarfenesi Jósika kastély
41/g. melléklet A válaszúti Bánffy kastély kerti homlokzata, a család néhány tagjával
41/h. melléklet A bonchidai Bánffy kastély kerti homlokzata és az angolkert részlete
41/i. melléklet A kolozsborsai Bánffy kastély főhomlokzata és előtere
42. melléklet Nagyvárad légifotója (a város amerikai bombázása 1944-ben, részlet)
43/a. melléklet A Maros tere és a folyó mederváltozásának dokumentálása térképfedvényezés segítségével a gernyeszegi Teleki kastélykert szomszédságában, 1769-től napjainkig
43/b. melléklet A görgényszentimrei Rákóczi-Bornemisza kastélykert úthálózatának és vízrendszerének elemzése; történeti térképek alapján készített grafika
44/a. melléklet A marosvécsi Kemény kastélykert manuáléja 2004-ből
44/b. melléklet A magyarzsombori Zsombory kastélykertről és tágabb környezetéről készített manuálé digitális feldolgozás után, 2015.
45/a. melléklet A bonchidai Bánffy kastélykert a III. Katonai Felmérés térképszelvényén
45/b. melléklet A bonchidai Bánffy kastélykert III. Katonai Felmérésének Autcad-ben átrajzolt interpretációja
46. melléklet A kutatás terepbejárásain használt, saját fejlesztésű kastélykert-felmérőlap
47. melléklet A zabolai Mikes kastélykert helyszíni felméréséhez készített montázs
48/a. melléklet A gernyeszegi Teleki kastélykert 2019-es fafelmérésének alaprajza és növénylistája (részlet)
48/b. melléklet A gernyeszegi Teleki kastélykert kiemelten értékes faegyedeinek felmérése (részlet)
48/c. melléklet A bonchidai Bánffy kastélykert tájképi átalakításának időszakából (1830-as évek) származó platán (*Platanus orientalis*) felmérési lapja.
49/a. melléklet A székelyhídi Stubenberg kastélykert díszmedencéinek műszaki felmérési rajzai
48/b. melléklet A csákigorbói Haller-Jósika kastélykert kútházának műszaki felmérési rajza (részlet)
48/c. melléklet A keresdi Bethlen kastélykert kőlépcsőinek műszaki felmérési rajzai (részlet)

49/d. melléklet	A gyalui Rákóczi-Bánfyy-Barcsay kastélykert kapuzatának műszaki felmérési rajzai (részlet)
49/e. melléklet	A gernyeszegi Teleki kastélykert mitológiai szobrainak dokumentálása, összehasonlítva a jelenlegi állapotukat az 1930-as években készített archív felvételekkel
50/a melléklet	Geofizikai mérések a bonchidai Bánffy kastély kertjében, a kastélyépület nyugati homlokzata előtt, az egykori lúdláb-sétány kiindulási pontjában
50/b melléklet	A bethlenszentmiklósi Bethlen kastélykertben 2021-ben végzett geofizikai mérések digitális képe
51/a. melléklet	A miklósvári Kálnoky kastélykert kőtámfalainak régészeti feltárása 2014-ben
51/b-d. mellékletek	Gyalu, Rákóczi-Barcsay kastély: a kerti forrásfoglalás és fürdő régészeti feltárásának helyszíni felmérése és dokumentálása 2019. szeptemberében
51/e. melléklet	A bonchidai Bánffy kastély belső udvarának tornyos tölgyei, amelyek a második világháború során megsemmisültek
51/f. melléklet	A bonchidai belső udvar nyugati tornyos tölgyének föld alatt megőrzött tuskója a 2009-es régészeti feltárás után
51/g. melléklet	Az újratelepített bonchidai tornyos tölgyek 2022 márciusában
52. melléklet	Kiegészítő fafelmérés: kivágott famatuzsálemek beazonosítása és kormeghatározás évgyűrűk alapján, különböző erdélyi helyszíneken
52/a. melléklet	Évgyűrű számlálás alapján 145 éves kocsányos tölgy kivágott törzse a kendilónai Teleki kastélykertben
52/b. melléklet	Évgyűrű számlálás alapján 160 éves magas kőris tuskója a bályoki Károlyi kastélykertben
52/c. melléklet	Évgyűrű számlálás alapján 120 éves szürke nyár tuskója a nagykárolyi Károlyi kastélykertben
52/d. melléklet	Évgyűrű számlálás alapján 110 éves magas kőris tuskója a görgényszentimrei Rákóczi-Bornemisza kastélykertben
53/a. melléklet	A felújítás alatt álló gyalui Rákóczi-Barcsay kastély tetőzete, és a kastélykert gazdag faállománya drónfelvételen, 2021 május
53/b. melléklet	A keresdi Bethlen kastély és kertje egy 2022. decemberi drónfelvételen
53/c. melléklet	A keresdi Bethlen kastély és kertje egy 2022. márciusi drónfelvételen
53/d. melléklet	A romos szentbenedeki Kornis kastély és kertjében még álló barokk kútház drónfelvételen, 2022 március
53/e. melléklet	A felújítás alatt álló fiátfalvi Ugron kastély és kertje egy 2023-as drónfelvételen
53/f. melléklet	A görgényszentimrei Rákóczi-Bornemisza kastély belső udvarának drónfelvétele (balra) illetve drónnal készített infravörös kép (jobbra)
54/a. melléklet	A szentbenedeki Kornis kastély barokk kútháza archív felvételen
54/b. melléklet	A szentbenedeki Kornis kastély barokk kútháza napjaink fotóján
54/c. melléklet	A szentbenedeki Kornis kastély barokk kútháza műszaki felmérésen
54/d. melléklet	A szentbenedeki Kornis kastély barokk kútháza LIDAR technikával készült felmérésen
55. melléklet	Erdélyi kastélykertek listája, amelyekben a késő reneszánsz időszakától napjainkig folyamatosan dokumentálható a kertkultúra
56/a. melléklet	A kutatás tárgyát képező 150 kastélykert értéklistája
56/b. melléklet	A kutatás tárgyát képező 150 kastélykert térbeli eloszlása a vizsgálati területen, a helyszínek kertörökségi értékét jelölő színkódokkal
57/a. melléklet	Erdélyi késő-reneszánsz kertek térbeli eloszlása
57/b. melléklet	Erdélyi késő-reneszánsz kertek listája, amely tartalmazza a legjellemzőbb kerti egységek, illetve kerti elemek előfordulási helyeit
58. melléklet	A görgényi Rákóczi vár, valamint a várhegy alatt elhelyezkedő udvarház és tábláskertjei egy 1692-es ábrázoláson
59. melléklet	A segesvári várdomb teraszolt gyümölcsöskertjei, valamint a folyómenti polgárházak tábláskertjei 1692-ben
60. melléklet	Részlet Fogaras váruradalmának inventáriumából, 1632-ből.
61. melléklet	Az erdélyi reneszánsz virágoskertekben használt növényfajok és előfordulási helyeik
62. melléklet	Erdélyi reneszánsz kertekben termesztett zöldség- és takarmánynövények összesítő táblázata
63. melléklet	Erdélyi reneszánsz kertekben termesztett gyümölcsfajok összesítő táblázata
64. melléklet	Erdélyi reneszánsz kertekben termesztett gyümölcsfajok gyakorisága
65/a. melléklet	Napjainkig fennmaradt, a helyszíni kutatások során beazonosított reneszánsz eredetű kerti elemek erdélyi kastélykertekben
65/b. melléklet	A gernyeszegi Teleki kastélykert reneszánsz eredetű északi várárka napjainkban

65/c. melléklet A marosvécsi Kemény kastélykert reneszánsz eredetű nyugati várárka napjainkban
65/d. melléklet A gerendi Kemény kastélykert halastavának kiszáradt medre napjainkban
65/e. melléklet A görgényszentimrei Várdomb alatt kialakított reneszánsz tó kiszáradt medre napjainkban
66/a. melléklet Erdélyi barokk kertek listája
66/b. melléklet Az erdélyi barokk kertek elhelyezkedésének térképes ábrázolása
67. melléklet A bonchidai Bánffy kastély-kert együttes térszerkezeti elemzése
68/a. melléklet A nagyváradi püspöki palota és környezetének kéziratos térkép 1795-ből (részlet)
68/b. melléklet A nagyváradi jezsuita rendház barokk kertterve
69. melléklet A radnóti fejedelmi kastély környezetének ábrázolása és kerttörténeti elemzése
70. melléklet A Bruckenthal család feleki nyári rezidenciájának barokk kertalaprajzai a 18. sz. második feléből, valamint a fallal körülvett díszkert jelenlegi állapota drónfelvételen
71. melléklet Erdőszentgyörgy, Rhédey kastélykert 1817-es ábrázolása (acélmetszet)
72. melléklet *„A nagykárolyi (Szatmár m., ma Carei, RO) régi kastély, lovarda és kert, valamint a tervezett új kastély”.*
73. melléklet Franz Rosenstingl 1736-os, a melki (Melk, AU) apátságnak készített kertterve, illetve az apátsági kert mai állapotának légifotója.
74. melléklet *„Situations Plan Der Marosch Fluss Laage bey Valliemare und jenseithts /!/ bey Soborsin”*
75. melléklet A gernyeszegi reneszánsz várkastély lebontott sarokbástyái helyére tervezett hímzett parterrek, feltehetően1792-ből
76/a. melléklet A bonchidai Bánffy kastélykert középső sétányának kislevelű hárs alléja 1998-ban
76/b. melléklet A bonchidai Bánffy kastélykert középső sétányának kislevelű hárs alléja 2003-ban
77/a. melléklet *„Schloss Park des Frecker Gutes. Unmauerter Teil desselben.*”
77/b. melléklet A mácsai Csernovics kastélykert barokk kertje az 1800-as évek első felében és a tájképi modorban átalakított kastélykert a 19. század második felében (kataszteri térkép)
77/c. melléklet A bonchidai Bánfffy kastélykert tájképi átalakításának terve, 1831.
78. melléklet A kutatott tájképi kastélykertek listája
79. melléklet A kutatott tájképi kastélykertek földrajzi elhelyezkedése a vizsgálati területen
80/a-b. melléklet A Maros folyó felső szakaszán a nagy kastélykert sűrűség és a kedvező terepadottságok együttesen eredményezték a jelentősebb kastélykertek közötti, tudatosan kialakított látványkapcsolatokat
80/c. melléklet Maros megye nemesi rezidenciái
81/a. melléklet A magyarfenesi Csicsal hegy, az egykori Jósika-gloriett helyszíne
81/b. melléklet A Csicsal hegyi gloriett Kelemen Lajos fotóján
81/c. melléklet A Csicsal hegyi gloriett Tóth István rajzán
82. melléklet Kastélykerten belül elhelyezkedő hangsúlyos látványelemek listája
83. melléklet Kastélykerten kívül elhelyezkedő hangsúlyos látványelemek listája
84/a-b. melléklet Kastélykertek határain kívül elhelyezkedő, piramis-szerű hangsúlyos látványelemek
84/c. melléklet A Teleki család gernyeszegi kriptája
84/d. melléklet A Teleki család sárpataki kriptája
85. melléklet Nagyteremi, Bethlen Kamilló kastélyának maradványa és a Kripta-hegy napjainkban
86. melléklet Az Almási-vár öregtornya a váralmási Csáky kastélykertből nézve
87. melléklet Festői kilátások erdélyi kastélykertekből
88/a. melléklet Festői látványok: a Gyalui-havasok bércei a gyalui Rákóczi-Bánffy kastélykertből nézve
88/b. melléklet A Maros völgye Marosfő irányába (dél felé) a maroshévízi Urmánczy kastély kertjéből nézve
88/c. melléklet Kilátás a koltói Teleki kastély kertjéből Nagybányára és a Máramarosi-havasokra (észak felé)
88/d. melléklet Kitekintés a zabolai Mikes kastélykertből a Bereczki havasok irányába (délkelet felé)
89. melléklet A kastély, mint látványelem régi ábrázolásokon és napjainkban
90. melléklet Rondók és szőnyegágyak erdélyi kastélykertekben a 19-20 század fordulóján
91. melléklet Magastörzsű rózsák erdélyi kastélykertekben a 19-20 század fordulóján
92. melléklet A legidősebb ma is meglévő erdélyi platán (*Platanus orientalis*) a nagykárolyi kastélykertben
93. melléklet Csüngő ágú japánakác (*Sophora japonica ’Pendula’*) alkalmazása szoliterként erdélyi kastélykertek előterében
93/a. melléklet A soborsini Forray-Nádasdy (később Hunyady) kastélykert ’pleasure ground’-ja, csüngő ágú japánakáccal
93/b. melléklet Csüngő ágú japánakác a nagyszentpéteri Szapáry kastélykertben
94. melléklet Szomorúfűzek („gyászfűzek”) a gernyeszegi és a nagyszentpéteri tájképi kertekben
94/a. melléklet Teleki kastélykert, Gernyeszeg: szomorúfűz és jegenyenyár

94/b. melléklet Szapáry kastélykert, Nagyszentpéter: szomorúfűz és jegenyenyár

95. melléklet Példák jegenyenyár alkalmazására szoliterként és fasorként erdélyi kastélykertekben a 19-20. századfordulóján

95/a. melléklet Jegenyenyár az árkosi Szentkereszty kastély kerti homlokzata előtt

95/b. melléklet Jegenyenyárak a bonchidai Bánffy kastélykertben a 20. század elején

95/c. melléklet Marosillye, Bornemisza-kastély a Maros felől két jegenyenyárral a 20. század elején

95/d. melléklet Keresd, Bethlen kastély és kertje: jegenyenyárak

95/e. melléklet Jegenyenyár fasor a bethleni Bethlen kastélykert határán

95/f. melléklet Jegenyenyárak a cegei Wass Ádám kastély kertjében, a tóparton

96. melléklet Példák korabeli (19. században ültetett) tornyos tölgyekre („cserjegenyék") napjainkban

96/a. melléklet Abafája, Huszár kastélykert

96/b. melléklet Keresd, Bethlen kastély

96/c. melléklet Gernyeszeg, a Teleki kastélykert egyik tornyos tölgye Sárpatakról fotózva

96/d. melléklet Nyárádszentbenedek, Toldalagi kastélykert

96/e. melléklet Kisbún, Bethlen kastélykert

97. melléklet 19. században ültetett elegyes erdeifenyő (*Pinus sylvestris*) és mocsári ciprus (*Taxodium distichum*) csoport az abafájai Huszár kastélykertben, a tóparton

98. melléklet Karakteres külhonos fafajok listája és előfordulási helyeik (fajok, amelyek legalább 5 erdélyi kastélykertben előfordulnak)

99. melléklet Gyertyán (*Carpinus betulus*) fasor a zabolai Mikes kastélykertben

100. melléklet Példák ma is meglévő történeti farondókra erdélyi kastélykertekben

98/a. melléklet Vörösfenyő (*Larix decidua)* rondó: Görgényszentimre, Rákóczi-Bornemisza kastélykert, 2015

98/b. melléklet Gyertyán rondó: Nalácvád, Naláczi kastélykert, 2017

98/c. melléklet Vadgesztenye rondó: Almakerék, Apafi kastélykert, 2016

98/d. melléklet Kislevelű hárs rondó: Körösgégény, Zichy kastélykert, 2016

101. melléklet A 380-400 éves marosvécsi Rákóczi tölgyek 2022-ben

102. melléklet A tizenegy törzsre nevelt zabolai lucfenyő 2006-ban

103. melléklet Lombkorona borítottság elemzése a gernyeszegi, árokaljai és zabolai kastélykertekben

103/a. melléklet A gernyeszegi Teleki kastélykert légifotója és lombkorona-borítottsági vázlata

103/b. melléklet Az árokaljai Bethlen kastélykert légifotója és lombkorona-borítottsági vázlata

103/c. melléklet A zabolai Mikes kastélykert légifotója és lombkorona-borítottsági vázlata

104/a. melléklet Kastélyépületek dekoratív faragványai: a szamosújvári vár Martinuzzi címere

104/b. melléklet A bethlenszentmiklósi kastély Bethlen címere

104/c. melléklet A kerelőszentpáli kastély Haller címere

104/d. melléklet A keresdi Bethlen kastély öregtornyának harcosokat ábrázoló domborművei

104/e. melléklet A sárpataki Teleki kastély homlokzatán található családi címer

104/f-g. melléklet A zsibói Wesselényi kastély istállójának ló-domborműve

104/h. melléklet A csákigorbói Jósika-Haller kastély kapudíszeként megjelenő családi címer

105. melléket A kerlési Bethlen kastélyt őrző, valószínűleg Schmelzer faragta oroszlános kőszobor az 1940-es években

106. melléklet Marosvécs, a Kemény kastély oroszlános szobrai

103/a melléklet A marosvécsi kőoroszlánok az 1930-as években

103/b melléklet A marosvécsi kastély főbejárata az elpusztított oroszlánszobrok nélkül 2012-ben

106/c. melléklet A restaurált szobrok újra a helyükön 2022. júliusában

107. melléklet Oroszlánszobrok erdélyi helyszíneken

107/a. melléklet Árkos, Szentkereszty kastélykert kapuőrző oroszlánja

107/b. melléklet Sárpatak, Teleki kastélykert

107/c. melléklet Sárpatak, Teleki kastélykert

107/d. melléklet Zsibó, Wesselényi kastélykert Szurdukról átköltöztetett kőoroszlánjai

107/e. melléklet Zsibó, Wesselényi kastélykert Szurdukról átköltöztetett kőoroszlánja

108. melléklet Szentbenedek, a Kornis kastély unikornisai

108/a. melléklet Az unikornisok 2008-ban

108/b. melléklet Az unikornisok 2010-ben

108/c. melléklet Az északi unikornis háttérben a kastély főbejáratához vezető vadgesztenye fasorral, 2013

109. melléklet Görgényszentimre, szobordíszek a Rákóczi-Bornemisza kastélykertből

109/a melléklet Kettő a gernyeszegi kastélykert szfinx szobrai közül 2014-ben

109/b. melléklet Birkózó medvék a görgényszentimrei kastélykertben
109/c melléklet Faragott kerti kődísz a görgényszentimrei kastélykertben
109/d.melléklet Egyik kerti szfinx a görgényszentimrei kastélykertben, 2022-ben.
110. melléklet Abafája, Huszár kastélykert: a Három Grácia szoborcsoport rohamos pusztulása
110/a. melléklet Az abafáji Három Grácia szoborcsoport a 20. század első évtizedeiben
110/b. melléklet A szoborcsoport 2009-ben
110/c. melléklet A kastély előterében felnőtt lucfenyő liget, illetve a Három Grácia 2009-ben
110/d. melléklet A letarolt előkert a romos kastéllyal, illetve a szobrok talapzataival 2018-ban
110/e. melléklet A kastély romos magtára és környezete 2016-ban
110/f. melléklet A kastély romos magtára és környezete 2018-ban
111. melléklet A székelyhídi Stubenberg kastélykert hátsó, griffszobros díszmedencéje
112. melléklet A gernyeszegi Teleki kastélykert törpeszobrai és európai előképeik
112/a. melléklet A gernyeszegi kastélypark törpefigurái a 20. század elején, illetve napjainkban, valamint a szobrok előképeiként szolgáló grafikák
112/b. melléklet A törpeszobrok európai analógiáiból Auszriában, Németországban és Csehországban
113. melléklet Samuel Bruckenthal feleki kastélykertjének szökőkútja, illetve a díszudvarra felvezető kőlépcső és annak faragott kő ballusztrádjai
114. melléklet A cegei Wass Ádám kastélykert szökőkútjai
114/a melléklet Cege, Wass Ádám kastélykert szökőkútja és díszmedencéje a 20. század elején
114/b melléklet Cege, Wass Jenő kastélykert díszmedencéjének maradványai napjainkban
115. melléklet Szökőkutak és díszmedencék a keresdi Bethlen kastélykertben
115/a. melléklet Díszmedence fotója 1912-ből
115/b. melléklet Díszmedence fotója 1928-ból
115/c. melléklet Díszmedence fotója 1927-ből
115/d. melléklet Körformájú díszmedence a keresdi kastélykertben a 20. század első évtizedeiben, a háttérben, a lucfenyőtől árnyékolva a kerti síremlék faragott köve látható
115/e. melléklet A körformájú díszmedence helye a terepalakulatok között napjainkban a keresdi kastélykertben
116. melléklet A válaszúti Bánffy Albert kastélykert
116/a melléklet A kastélykert díszmedencéje és tava aranykorában, a 19/20. század fordulóján (balra) illetve 2008-ban kiszáradt, használaton kívüli állapotban
116/b. melléklet A kastély kerti homlokzata, előtérben a működő szökőkúttal, a tóval, illetve a távol keleti modorú madárházzal
117. melléklet Az 1817-ben állított, empire stílusú Teleki emlékmű a gernyeszegi kastélykertben
117/a melléklet Az emlékmű látványa a kastély felől közelítve
117/b melléklet A hármas lépcső tetején elhelyezett posztamens és emlékmű
117/c. melléklet A fűzérdíszes urna
118. melléklet Árokalja, Bethlen kastélykert: gróf Bethlen János és felesége, Wesselényi Zsuzsanna emlékoszlopa 2013-ban
118/a. melléklet Az emlékoszlop rajza
118/b. melléklet A hármas lépcső elhelyezett posztamens a fűzérdíszes urnával 2013-ban
119. melléklet A Bethlen család síremléke 1631-ből a keresdi kastélykertben
119/a. melléklet A síremlék 1912-ben
119/b. melléklet A síremlék fotója napjainkban
119/c. melléklet A síremlék rajza
120. melléklet A kerlési barlangsírok bejáratai (fent) illetve a barlangsír belső járatainak díszítése 2023-ban
121. melléklet A keresdi Bethlen kastélykert pavilonjai
121/a. melléklet A keresdi Bethlen kastélykert kínaizáló pavilonja 1912-ben
121/b. melléklet Mór stílusú pavilon a keresdi kastélykertben
122. melléklet A szentbenedeki Kornis kastélykert barokk kútháza
123. melléklet A csákigorbói Jósika-Haller kastélykert barokk kútháza a címeres kapubejáraton át fotózva, illetve a kútház közelről
123/a melléklet A bejárati főtengelyben elhelyezett csákigorbói kútház a kapun át nézve
123/b melléklet A romos csákigorbói kútház és elhanyagolt környezete
123/c. melléklet Csákigorbó, kőből faragott Herkules-szobor a kapu timpanonos homlokzatán, 19/20. század fordulója
124. melléklet A cegei Wass Ádám kastélykert „lovagvár”-nak is nevezett kerti pavilonja

125. melléklet Árkos, Szentkereszty kastélykert
125/a. melléklet Az árkosi Anna-grotta az államosítás alatt elszenvedett átalakításokkal
125/b. melléklet Az árkosi műszurdok, háttérben a Szentkereszty kastéllyal
126. melléklet Az 1935-ben felavatott Kuncz Aladár emlékasztal a marosvécsi Kemény kastélykertben
127. melléklet Kőasztalok erdélyi kastélykertekben
127/a. melléklet Pusztakamarás, Kemény kastélykert
127/b. melléklet Bethlen, Bethlen kastélykert
127/c. melléklet Koltó, Teleki kastélykert
127/d. melléklet Piski, Fáy-Ocskay kastélykert
128. melléklet A görgényszentimrei tölgyrondó két megmaradt tölgyfája; az egykori rondó közepén Rudolf-emlékasztal, a megmaradt nagy tölgyfa mellett Erzsébet-emléktábla
129/a-b. melléklet Keresd, díszesen faragott reneszánsz kőpad: 1912, 1928, 2022
130. melléklet Kendilóna, Teleki kastélykert
130/a. melléklet A kendilónai Teleki kastély a vadásztoronnyal, előterében a 300 éves kőrissel
130/b. melléklet A kendilónai Teleki kastélykert vadásztornya 2011-ben
131/a. melléklet A radnóti fejedelmi kastélykert vízrendszerének elemzése a történeti térképek segítségével
131/b. melléklet *„Der Fisch-Teich im Parke zu Frek. Birnenform mit exzentrischer Tafel*” 1895-ben
132. melléklet Sáromberke, Teleki kastélykert
132/a. melléklet A sáromberki kastélykert a négy körformájú halastóval az 1880-as években, a III. Katonai Felmérés térképszelvényén
132/b. melléklet Az angolkerti tavak egyike Sáromberkén, a 20. század elején
132/c. melléklet A sáromberki halastavak egyike 1992-ben, nyugati partján filagóriával
132/d. melléklet A sáromberki halastavak ma már nem képezik a kastélykert szerves részét, üzletszerű horgásztóként üzemelnek
133. melléklet A nagyernyei Bálintitt kastélykert
133/a. melléklet Csoportkép a nagyernyei Bálintitt kastélykertben, háttérben a kastély, a tó, és az államosítást követően letarolt kert egy része, 1955.
133/b. melléklet A nagyernyei kastélykert tava 2009-ben
133/c. melléklet A nagyernyei kastélykert tava 2016-ban
134. melléklet Kastélykertekhez csatlakozó vízfelületek csökkenése a Maros terén
135. melléklet Művészi-kompozíciós szempontból meghatározó vízfelületekkel rendelkező erdélyi kastélykertek listája
136. melléklet Az erdélyi kastélykertek (illetve azok egyes épített elemeinek, objektumainak) tervezéséhez, megépítéséhez hozzájáruló szak- és mesteremberek listája
137. melléklet A magyarfenesi Jósika kastély romlása a két világháború közötti időszakban
137/a. melléklet A látszólag ép és használatban lévő magyarfenesi báró Jósika kastély 1929-ben
137/b. melléklet Az immár lakhatatlan, romos magyarfenesi Jósika kastély 1936-ban
138. melléklet Fakivágás a bonchidai kastélyparkban a második világháború után
139. melléklet A kisbúni Bethlen kastély agonizálása a második világháborút követő időszakban és a kastély rohamos pusztulása az 1989-es politikai fordulat után
139/a. melléklet A viszonylag jó állapotú kastély és környezete az 1960-as években
139/b. melléklet A még álló, de már használaton kívüli kastély és immár lepusztított kertje, átalakított környezete az 1980-as években
139/c. melléklet A még mindig álló, de már megrongálódott tetőszerkezetű, helyenként fedél nélküli kastély 1996-ban
139/d. melléklet A kisbúni romos kastély 2006-ban
139/e. melléklet A romba dőlt kisbúni kastély 2011-ben

A disszertációban előforduló helységnevek alfabetikus, kétnyelvű mutatója

Település magyar neve	**Település román neve, megye rövidítése**
Abafája	Apalina, MS
Abosfalva	Abus, MS
Abrudbánya	Abrud, AB
Ajton	Aiton, CJ
Almakerék	Malancrav, SB
Alsóárpás	Arpasu de Jos, SB
Alsózsuk	Jucul de Jos, CJ
Alvinc	Vintul de Jos, AB
Aranyosgerend	Luncani, CJ
Aranyosmeggyes	Mediesu Aurit, MM
Árkos	Arcus, CV
Árokalja	Arcalia, BN
Balázsfalva	Blaj, AB
Báld	Balda, MS
Bályok	Balc, BH
Bánlak	Banloc, TM
Bencenc	Aurel Vlaicu, HD
Bethlen	Beclean, BN
Bethlenszentmiklós	Sanmiclaus, AB
Bihardiószeg	Diosig, BH
Biharpüspöki (Püspökfürdő)	Episcopia Bihor, BH
Bodola	Budila, BV
Bocskó	Bocicau, SM
Bonchida	Bontida, CJ
Bonyha	Bahnea, MS
Borberek	Vurpar, AB
Bögöz	Mugeni, HR
Branyicska	Branisca, HD
Brassó	Brasov, BV
Buza	Buza, CJ
Búzásbocsárd	Bucerdea Granoasa, AB
Cege	Taga, CJ
Csákigorbó	Garbau, SJ
Csicsó vára (Csicsóújfalu)	Corabia-Ciceu, CJ
Csíkkozmás	Cozmeni, HR
Csíksomlyó	Sumuleu, HR
Csombord	Ciumbrud, AB
Csucsa	Ciucea, BH
Dálnok	Dalnic, CV
Dédács (ma Piski)	Simeria, HD
Dés	Dej, CJ
Déva	Deva, HD

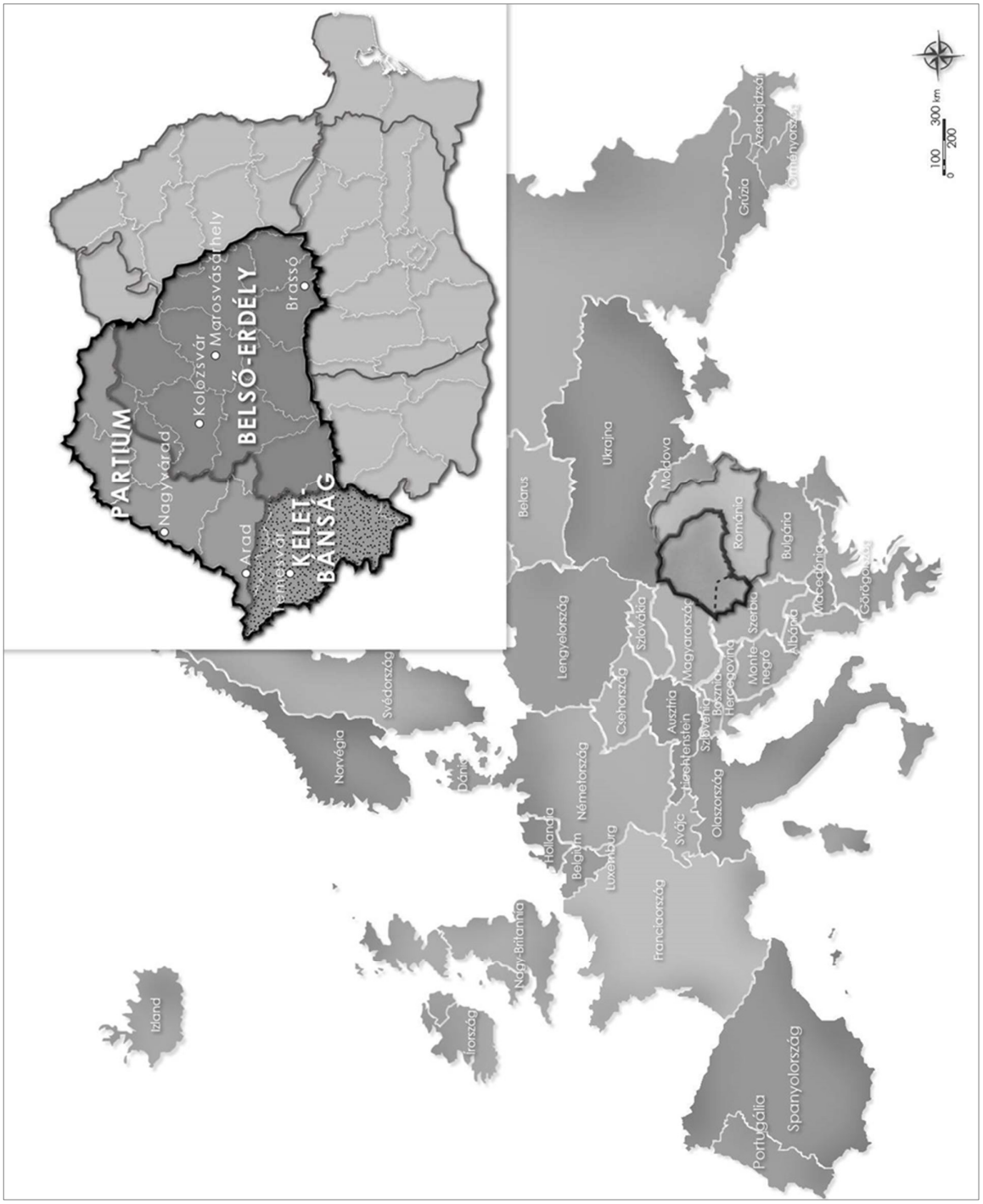
Drág	Dragu, SJ
Drassó	Drasov, AB
Ebesfalva (ma Erzsébetváros)	Dumbraveni, MS
Egeres	Aghires, CJ
Erdőd	Ardud, SM
Erdőszentgyörgy	Sangeorgiu de Padure, MS
Fehéregyháza	Albesti, MS
Felek	Avrig, SB
Felsőszivágy	Asuaju de Sus, MM
Fény	Foeni, TM
Fiatfalva - Székelykeresztúr	Filias - Cristuru Secuiesc, HR
Fogaras	Fagaras, BV
Fugad	Ciughuzel, AB
Galac (ma Galacfalva)	Galatii Bistritei, BN
Gáldtő	Galtiu, AB
Gernyeszeg	Gornesti, MS
Görgényszentimre	Gurghiu, MS
Gyalu	Gilau, CJ
Gyeke	Geaca, CJ
Gyergyószárhegy	Lazarea, HR
Gyéresszentkirály	Ghiris Sancrai, CJ
Gyulafehérvár	Alba Iulia, AB
Hadad	Hodod, SM
Halmi	Halmeu, MM
Havasrekettye	Rachitele
Hosszúaszó	Valea Lunga, AB
Kaplony	Coplean, SM
Kelementelke	Calimanesti, MS
Kendilóna	Luna de Jos, CJ
Kentelke	Chintelnic, BN
Kerelőszentpál	Sanpaul, MS
Keresd	Cris, MS
Kerlés	Chirales, BN
Kézdiszentlélek	Sanzieni, CV
Kolcvár (ma Malomvíz)	Rau de Mori, HD
Kóródszentmárton	Coroisanmartin, MS
Körösgégény	Gheghie, BH
Kisbarcsa	Barcea Mica, HD
Kisbún	Boiu, MS
Kolozsvár	Cluj Napoca, CJ
Kolozsborsa	Borsa, CJ
Koltó	Coltau, MM
Komána (Alsókomána)	Comana de Jos, BV

Komlód	Comlod, BN
Koronka	Corunca, MS
Korpád	Corpadea, CJ
Kővárhosszúfalu	Satulung, MM
Kraszna	Crasna, SJ
Küküllővár	Cetatea de Balta, AB
Kutyfalva	Cuci, MS
Lengyelfalva	Polonita, HR
Lovrin	Lovrin, TM
Lugos	Lugoj, TM
Magyarbükkös	Bichis, MS
Magyarcsesztve	Cisteiu de Mures, AB
Magyarfenes	Vlaha, CJ
Magyarózd	Ozd, MS
Magyarzsombor	Zimbor, SJ
Maroshévíz	Toplita, HR
Marosillye	Ilia, HD
Marosgezse	Gheja, MS
Maroskeresztúr	Cristuru Mures, MS
Marosludas	Ludus, MS
Marosnémeti	Mintia, HD
Marospetres	Petris, AR
Marosszentgyörgy	Sangeorgiu de Mures, MS
Marosszentkirály	Sancraiu de Mures, AB
Marosugra	Ogra, MS
Marosújvár	Ocna Mures, AB
Marosvásárhely	Targu Mures, MS
Marosvécs	Brancovenesti, MS
Martonfalva (ma Mártonfalva)	Metis, SB
Mácsa	Macea, AR
Máramarossziget	Sighetu Marmatiei, MM
Meggyes	Medias, SB
Meggykerék	Mescreac, AB
Mezőbodon	Papiu Ilarian, MS
Mezőkapus	Capusu de Campie, MS
Mezőszengyel	Sanger, MS
Mezőörményes	Urmenisu de Campie, MS
Mezősámsond	Sincai, MS
Mezőzáh	Zau de Campie, MS
Mihályfalva	Boarta, SB
Miklósvár	Miclosoara, CV
Nagyalmás (ma Váralmás)	Almasu, SJ
Nagybánya	Baia Mare, MM

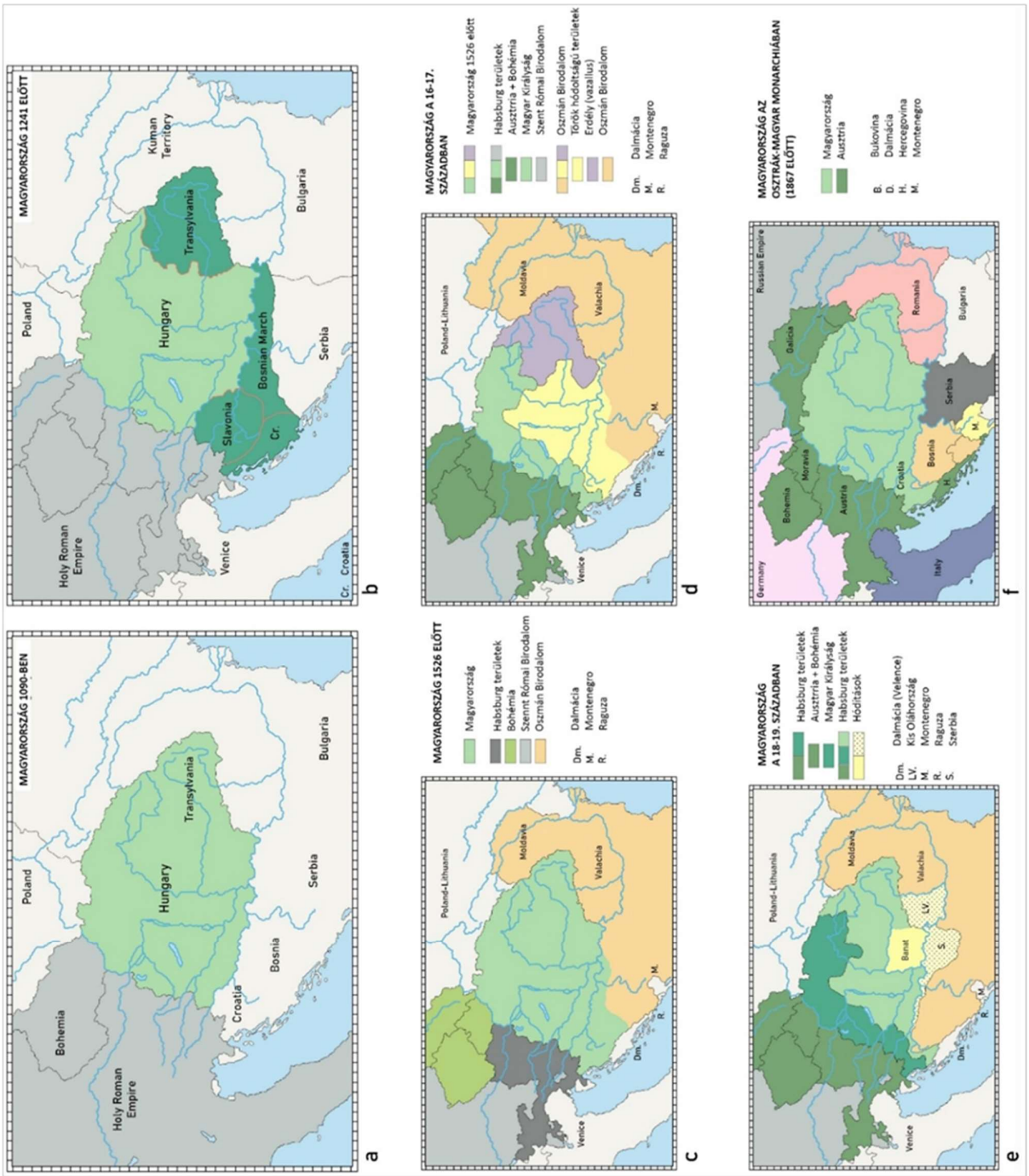
Nagyenyed	Aiud, AB
Nagyercse	Ercea, CJ
Nagyernye	Ernei, MS
Nagykároly	Carei, SM
Nagykend	Chendu, MS
Nagypacal (ma Érszőlős)	Viisoara, BH
Nagysajó	Sieu, BN
Nagyszeben	Sibiu, SB
Nagyszentmiklós	Sannicolau Mare, TM
Nagyszentpéter	Sanpetru Mare, TM
Nagyteremi	Tirimia, MS
Nagyvárad	Oradea, BH
Nalácvád	Nalatvad, HD
Négerfalva	Negrilesti, BN
Nyárádszentbenedek	Murgesti, MS
Nyújtód	Lunga, CV
Odvos	Odvos, AR
Olasztelek	Talisoara, CV
Oláhandrásfalva (ma Székelyandrásfalva)	Sacel, HR
Olthévíz	Hoghiz, BV
Oltszem	Olteni, CV
Oprakercisóra	Cartisoara, SB
Ottomány	Otomani, BH
Ördögkút	Treznea, SJ
Őraljaboldogfalva	Santamaria Orlea, HD
Paszmos	Posmus, BN
Pálos	Palos, BV
Piskolt	Piscolt, SM
Porumbák	Porumbacu de Sus, SB
Pribékfalva	Pribilesti, MM
Pusztakamarás	Camarasu, CJ
Püspökfürdő	Episcopia Bihor, BH
Radnót	Iernut, MS
Radnótfája	Iernuteni, MS
Románszilvás	Prunis, CJ
Rozsnyó	Rasnov, BV
Sarmaság	Sarmasag, SJ
Sáromberke	Dumbravioara, MS
Sárpatak	Glodeni, MS
Sáros	Soars, BV
Sebes (Szászsebes)	Sebes, AB
Segesvár	Sighisoara, MS
Sepsiköröspatak	Valea Crisului, CV
Sepsiszentgyörgy	Sfantu Gheorghe, CV

Siménfalva	Simonesti, HR
Soborsin	Savarsin, AR
Sorostély	Sorostin, AB
Szamosújvár	Gherla, CJ
Szatmárnémeti	Satu Mare, SM
Szászcsanád	Cenade, AB
Szászfenes	Floresti, CJ
Szásznádas	Nades, MS
Szentgotthárd	Sucutard, CJ
Székelyhíd	Sacueni, BH
Székelyszenterzsébet	Elisei, HR
Szentbenedek	Manastirea, CJ
Szentdemeter	Dumitreni, MS
Szilágybagos	Boghis, SJ
Szilágynagyfalu	Nusfalau, SJ
Szilágycsehi	Cehul Silvaniei, SJ
Szilágysomlyó	Simleul Silvaniei, SJ
Székelyudvarhely	Odorheiu Secuiesc, HR
Szőkefalva	Seuca, MS
Szurdok	Surduc, SJ
Tasnád	Tasnad, SJ
Temesremete	Remetea Mare, TM
Temesújfalu	Neudorf, AR
Temesvár	Timisoara, TM
Torda	Turda, CJ
Tordaszentlászló	Savadisla, CJ
Torockószentgyörgy	Trascau, AB
Tornya	Turnu, AR
Törcsvár	Bran, BV
Uzdiszentpéter	Sanpetru de Campie, MS
Vajdahunyad	Hunedoara, HD
Vajdaszentivány	Voivodeni, MS
Vargyas	Varghis, CV
Válaszút	Rascruci, CJ
Vámosgálfalva	Ganesti, MS
Várfalva	Moldovenesti, CJ
Világosvár	Siria, AR
Zabola	Zabala, CV
Zalatna	Zlatna, AB
Zágon	Zagon, CV
Zám	Zam, HD
Zentelke	Zam-Sancraiu, CJ
Zsibó	Jibou, SJ

1. melléklet A vizsgálati terület lehatárolása
Forrás: Szerző

2/a-f. melléklet A Magyar Királyság, s ezzel összefüggésben Erdély legfontosabb történelmi korszakai
Forrás: Szerző grafikája a *WHKMLA HISTORICAL ATLAS* alapján
INT: *https://www.zum.de/whkmla/histatlas/eceurope/haxhungary.html*

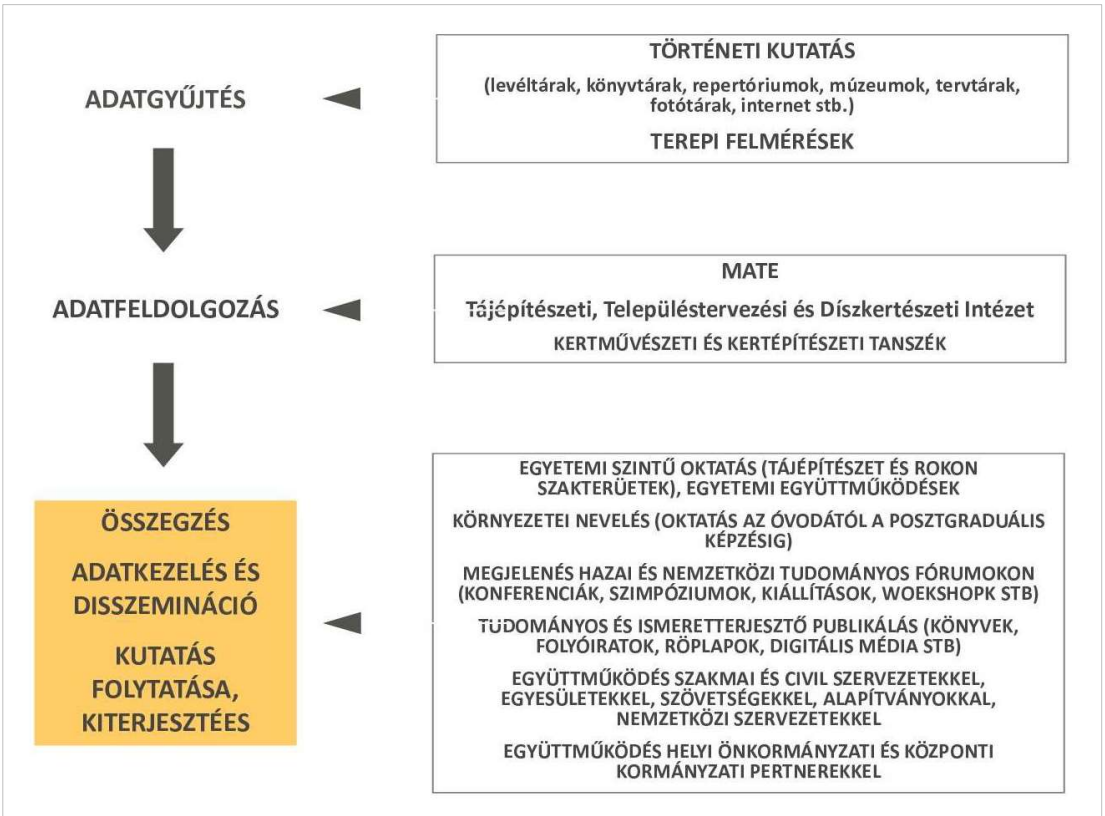
3. melléklet Kerttörténeti stíluskorszakok idősíkjai európai viszonylatban
Forrás: Szerző

IDŐVONAL

KERTTÖRTÉNETI STÍLUSKORSZAKOK ÖSSZEHASONLÍTÓ VIZSGÁLATA (NYUGAT-EURÓPA - ERDÉLY VISZONYLATÁBAN)

KERTTÖRTÉNETI STÍLUS	NYUGAT-EURÓPA	ERDÉLY	MEGJEGYZÉSEK	
KORAI RENESZÁNSZ KERTEK	14-15. század	Nincs adat		
KÉSŐ RENESZÁNSZ KERTEK	15-16. század	Erdély aranykora (1613-1690), 17. sz.	Kb. 100 év késés	16. sz. első fele
BAROKK KERTEK	17-18. század	18. század második fele	Kb. 100 év késés	
TÁJKÉPI KERTEK				
Festői kertek	18. század eleje (1730-as évektől)	19. század eleje	Jelentős késés (60-80 év)	
Szentimentális kertek	18-19. század fordulója	19. század első fele - közepe	Kis késés (30-40 év)	
Romantikus kertek	19. század első fele (1820-as évektől)	19. század közepe - második fele	Majdnem hasoló	19. sz. közepe
MODERN KERTEK				
Korai modern kertek (geometrikus, szecesszió)	19. század vége - 20. század eleje (1930-as évekig)	19. század vége - 20. század eleje (1930-as évekig)	Hasonló	
Modern kertek	1930-1950-es évek	1930-1950-es évek	Hasonló	
Posztmodern kertek	1950-1970-es évek	1950-1970-es évek	Hasonló	
KORTÁRS KERTEK	1970'-es évektől napjainkig	1970'-es évektől napjainkig	Hasonló	

4. melléklet A kutatási módszertan grafikai sémája
Forrás: Szerző

5/a. melléklet A kutatás tárgyát képező 150 kastélykert listája. Az első oszlopban a magyar településnév után zárójelben a települések jelenlegi román neve és a megye rövidítése található.
Forrás: Szerző

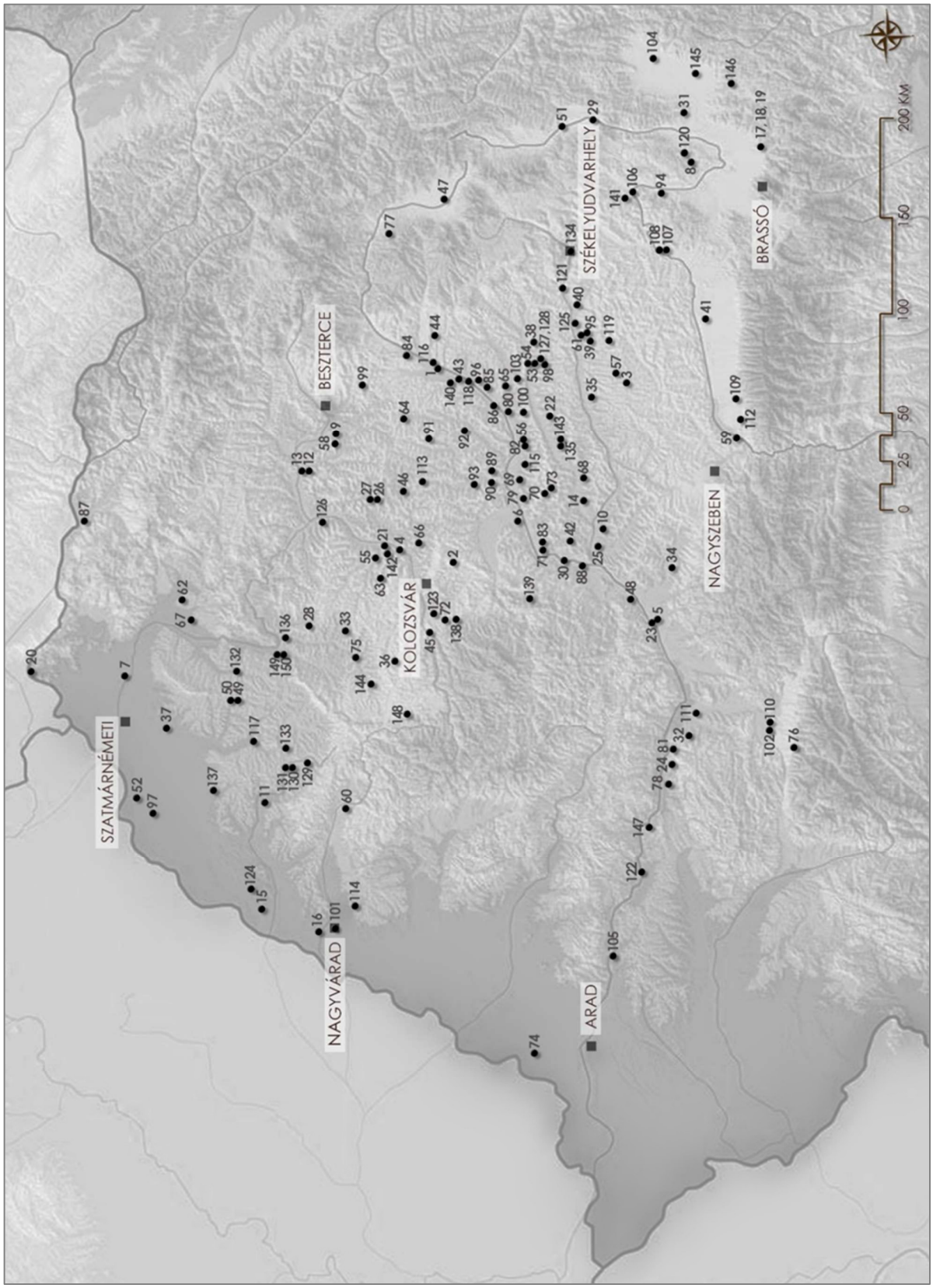
Kastélykert elhelyezkedése (település)	Tulajdonos család
1. Abafája (Apalina, MS)	Huszár
2. Ajton (Aiton, CJ)	Sándor
3. Almakerék (Malancrav, SB)	Apafi
4. Alsózsuk (Jucul de Jos, CJ)	Kemény-Bánffy
5. Alvinc (Vintul de Jos, AB)	Martinuzzi
6. Aranyosgerend (Luncani, CJ)	Kemény
7. Aranyosmeggyes (MediesuAurit, MM)	Apafi
8. Árkos (Arcus, CV)	Szentkereszty
9. Árokalja (Arcalia, BN)	Bethlen
10. Balázsfalva (Blaj, AB)	Bagdi
11. Bályok (Balc, BH)	Károlyi
12. Bethlen 1 (Beclean, BN)	Bethlen András
13. Bethlen 2 (Beclean, BN)	Bethlen Pál
14. Bethlenszentmiklós (Sanmiclaus, AB)	Bethlen
15. Bihardiószeg (Diosig, BH)	Zichy
16. Biharpüspöki (EpiscopiaBihor, BH)	R.k. Püspöki Kert
17. Bodola 1 (Budila, BV)	Béldi Pál
18. Bodola2 (Budila, BV)	Béldi László
19. Bodola3 (Budila, BV)	Mikes
20. Bocskó (Bocicau, SM)	R.k. Püspöki Kert
21. Bonchida (Bontida, CJ)	Bánffy
22. Bonyha (Bahnea, MS)	Bethlen
23. Borberek (Vurpar, AB)	Bálpataki
24. Branyicska (Branisca, HD)	Jósika
25. Búzásbocsárd (BucerdeaGranoasa, AB)	Rákóczi
26. Cege – 1 (Taga, CJ)	Wass Ádám
27. Cege – 2 (Taga, CJ)	Wass Jenő
28. Csákigorbó (Garbau, SJ)	Haller-Jósika
29. Csíkkozmás (Cozmeni, HR)	Petki
30. Csombord (Ciumbrud, AB)	Kemény
31. Dálnok (Dalnic, CV)	Beczásy
32. Déva (Deva, HD)	Bornemisza-Haller
33. Drág (Dragu, SJ)	Wesselényi
34. Drassó (Drasov, AB)	Teleki
35. Erzsébetváros / régen Ebesfalva (Dumbraveni, MS)	Apafi
36. Egeres (Aghires, CJ)	Bocskai
37. Erdőd (Ardud, SM)	Károlyi
38. Erdőszentgyörgy (Sangeorgiu de Padure, MS)	Rédey
39. Fehéregyháza (Albesti, MS)	Haller
40. Fiatfalva (Filias, HR)	Ugron
41. Fogaras (Fagaras, BV)	Rákóczi
42. Fugad (Ciughuzel, AB)	Bánffy

43. Gernyeszeg (Gornesti, MS)	Teleki
44. Görgényszentimre (Gurghiu, MS)	Rákóczi-Bornemisza
45. Gyalu (Gilau, CJ)	Rákóczi-Bánffy-Barcsay
46. Gyeke (Geaca, CJ)	Béldy
47. Gyergyószárhegy (Lazarea, HR)	Lázár
48. Gyulafehérvár (Alba Iulia, AB)	R.k. Püspöki Kert
49. Hadad – 1 (Hodod, SM)	Wesselényi
50. Hadad – 2 (Hodod, SM)	Wesselényi-Degenfeld
51. Hosszúaszó (Valea Lunga, AB)	Szentkereszty
52. Kaplony (Coplean, SM)	Haller
53. Kelementelke – 1 (Calimanesti, MS)	Simén
54. Kelementelke – 2 (Calimanesti, MS)	Henter
55. Kendilóna (Luna de Jos, CJ)	Teleki
56. Kerelőszentpál (Sanpaul, MS)	Haller
57. Keresd (Cris, MS)	Bethlen
58. Kerlés (Chirales, BN)	Bethlen
59. Felek (Avrig, SB)	Bruckenthal
60. Körösgégény (Gheghie, BH)	Zichy
61. Kisbún (Boiu, MS)	Bethlen
62. Koltó (Coltau, MM)	Teleki
63. Kolozsborsa (Borsa, CJ)	Bánffy
64. Komlód (Comlod, BN)	Wesselényi-Teleki
65. Koronka (Corunca, MS)	Toldalagi
66. Korpád (Corpadea, CJ)	Gaál
67. Kővárhosszúfalu (Satulung, MM)	Teleki
68. Küküllővár (Cetatea de Balta, AB)	Bethlen-Haller
69. Kutyfalva (Cuci, MS)	Degenfeld
70. Magyarbükkös (Bichis, MS)	Kemény
71. Magyarcsesztve (Cisteiu de Mures, AB)	Mikes castle
72. Magyarfenes (Vlaha, CJ)	Jósika castle
73. Magyarózd (Ozd, MS)	Radák-Pekry
74. Mácsa (Macea, AR)	Klebelsberg
75. Magyarzsombor (Zimbor, SJ)	Zsombory
76. Malomvíz (Rau de Mori, HD)	Kendeffy
77. Maroshévíz (Toplita, HR)	Urmánczy
78. Marosillye (Ilia, HD)	Bornemisza
79. Marosgezse (Gheja, MS)	Bánffy
80. Maroskeresztúr (CristuruMures, MS)	Knöpfler
81. Marosnémeti (Mintia, HD)	Gyulay
82. Marosugra (Ogra, MS)	Haller
83. Marosújvár (Ocna Mures, AB)	Teleki
84. Marosvécs (Brancovenesti, MS)	Kemény
85. Marosszentgyörgy (Sangeorgiu de Mures, MS)	Petki-Máriaffy
86. Marosszentkirály (Sancraiu de Mures, AB)	Bánffy
87. Máramarossziget (Sighetu Marmatiei, MM)	Piarista Rendház

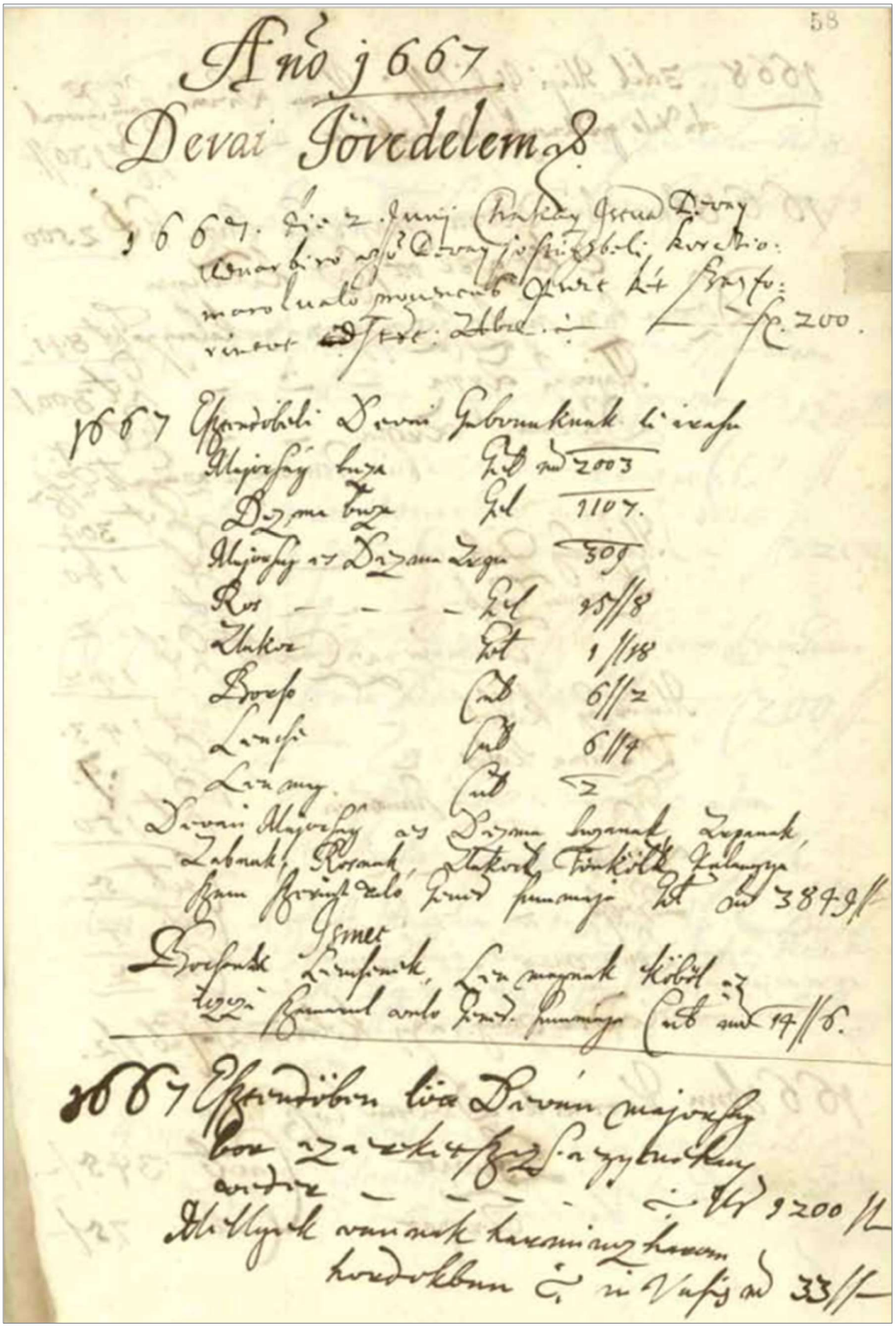
88. Meggykerék (Mescreac, AB)	Kassai
89. Mezőbodon (Papiu Ilarian, MS)	Bethlen
90. Mezőszengyel (Sanger, MS)	Teleki-Betegh
91. Mezőörményes (Urmenisu de Campie, MS)	Rákóczi-Bethlen
92. Mezősámsond (Sincai, MS)	Bethlen
93. Mezőzáh (Zau de Campie, MS)	Ugron
94. Miklósvár (Miclosoara, CV)	Kálnoky
95. Oltszem (Olteni, CV)	Mikó
96. Nagyernye (Ernei, MS)	Bálintitt
97. Nagykároly (Carei, SM)	Károlyi
98. Nagykend (Chendu, MS)	Schell
99. Nagysajó (Sieu, BN)	Kemény
100. Nagyteremi (Tirimia, MS)	Kassai-Bethlen
101. Nagyvárad (Oradea, BH)	R.k. Püspöki Kert
102. Nalácvád (Nalatvad, HD)	Naláczi-Fáy
103. Nyárádszentbenedek (Murgesti, MS)	Toldalagi
104. Nyújtód (Lunga, CV)	Nyújtódi
105. Odvos (Odvos, AR)	Konopy
106. Olasztelek (Talisoara, CV)	Daniel
107. Olthévíz 1 (Hoghiz, BV)	Bethlen-Haller
108. Olthévíz 2 (Hoghiz, BV)	Kálnoky
109. Oprakercisóra (Cartisoara, SB)	Teleki
110. Őraljaboldogfalva (Santamaria Orlea, HD)	Kendeffy
111. Piski/régen Dédács (Simeria, HD)	Ocskay-Fáy
112. Porumbák (Porumbacu de Sus, SB)	Rákóczi
113. Pusztakamarás (Camarasu, CJ)	Kemény
114. Püspökfürdő (Episcopia Bihor, BH)	R. k. Püspöki kert
115. Radnót (Iernut, MS)	Rákóczi
116. Radnótfája (Iernuteni, MS)	Matskási
117. Sarmaság (Sarmasag, SJ)	Kemény
118. Sáromberke (Dumbravioara, MS)	Teleki
119. Sárpatak (Glodeni, MS)	Teleki
120. Sepsiköröspatak (Valea Crisului, CV)	Kálnoky
121. Siménfalva (Simonesti, HR)	Székely-Benkvics
122. Soborsin (Savarsin, AR)	Nádasdy-Forray
123. Szászfenes (Floresti, CJ)	Mikes
124. Székelyhíd (Sacueni, BH)	Stubenberg
125. Székelyszenterzsébet (Elisei, HR)	Kemény
126. Szentbenedek (Manastirea, CJ)	Kornis
127. Szentdemeter – 1 (Dumitreni, MS)	Balási
128. Szentdemeter – 2 (Dumitreni, MS)	Schell
129. Szilágybagos (Boghis, SJ)	Bánffy
130. Szilágynagyfalu – 1 (Nusfalau, SJ)	Bánffy János
131. Szilágynagyfalu – 2 (Nusfalau, SJ)	Bánffy Albert
132. Szilágycsehi (Cehul Silvaniei, SJ)	Cserey-Fischer
133. Szilágysomlyó (Simleul Silvaniei, SJ)	Báthory
134. Szombatfalva-Székelyudvarhely (Odorheiu Secuiesc, HR)	Ugron

135. Szőkefalva (Seuca, MS)	Rhédey
136. Szurdok (Surduc, SJ)	Jósika
137. Tasnád (Tasnad, SJ)	Cserei
138. Tordaszentlászló (Savadisla, CJ)	Mikes
139. Torockószentgyörgy (Trascau, AB)	Thoroczkay-Rudnyánszky
140. Vajdaszentivány (Voivodeni, MS)	Zichy-Horváth
141. Vargyas (Varghis, CV)	Dániel
142. Válaszút (Rascruci, CJ)	Bánffy
143. Vámosgálfalva (Ganesti, MS)	Dániel
144. Váralmás (Almasu, SJ)	Csáky
145. Zabola (Zabala, CV)	Mikes
146. Zágon (Zagon, CV)	Mikes-Szentkereszty
147. Zám (Zam, HD)	Nopcsa-Csernovitz
148. Zentelke (Zam-Sancraiu, CJ)	Bánffy-Jósika
149. Zsibó – 1 (Jibou, SJ)	Wesselényi
150. Zsibó – 2 (Jibou, SJ)	Béldi

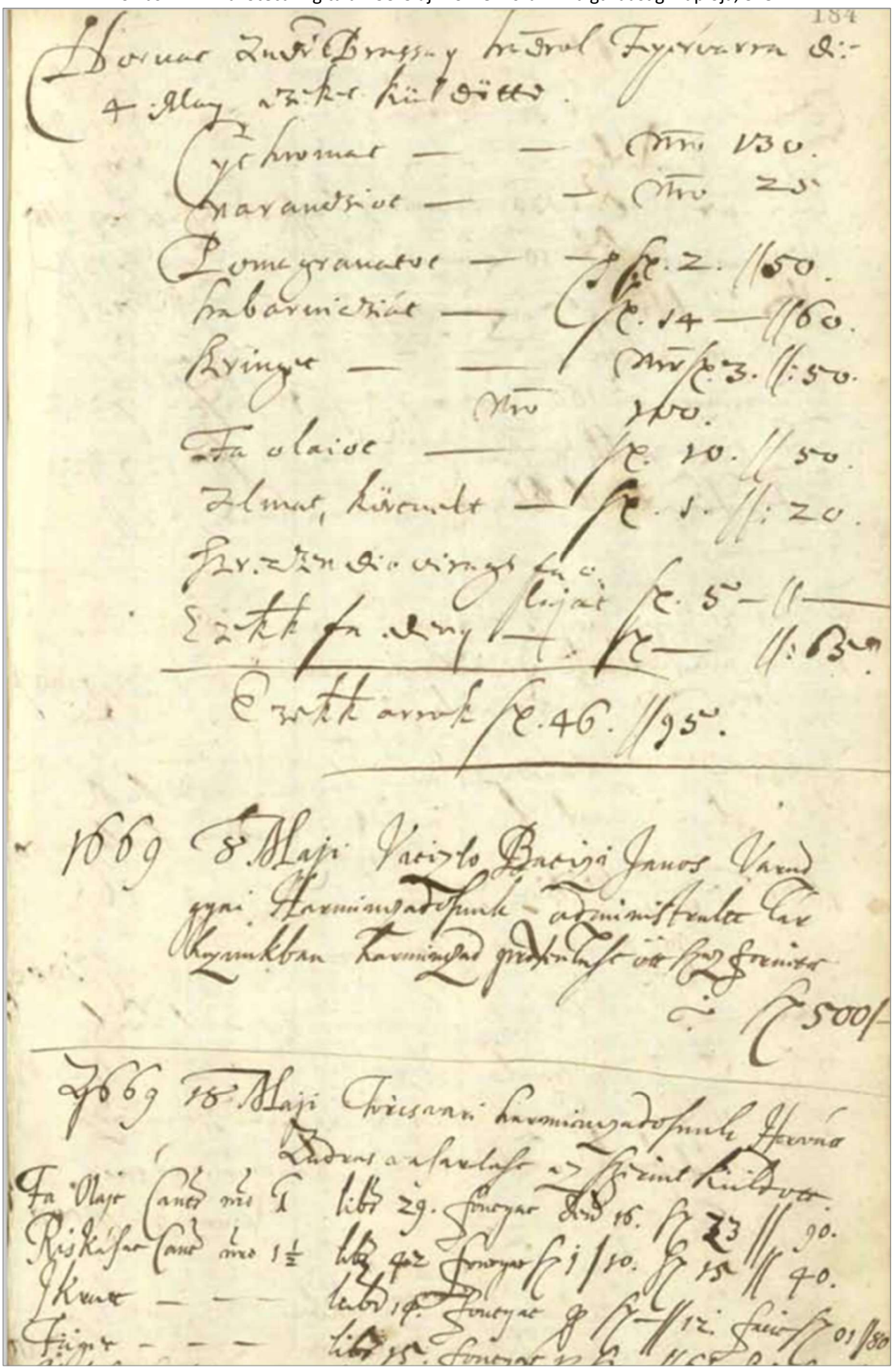
5/b. melléklet A kutatás tárgyát képező 150 kastélykert földrajzi elhelyezkedése
Forrás: Szerző

6/a. melléklet Részlet Bornemisza Ana gazdasági naplójából
Forrás: INT: Biblioteca Digitala BCU Cluj: Bornemisza Anna gazdasági naplója, 117.

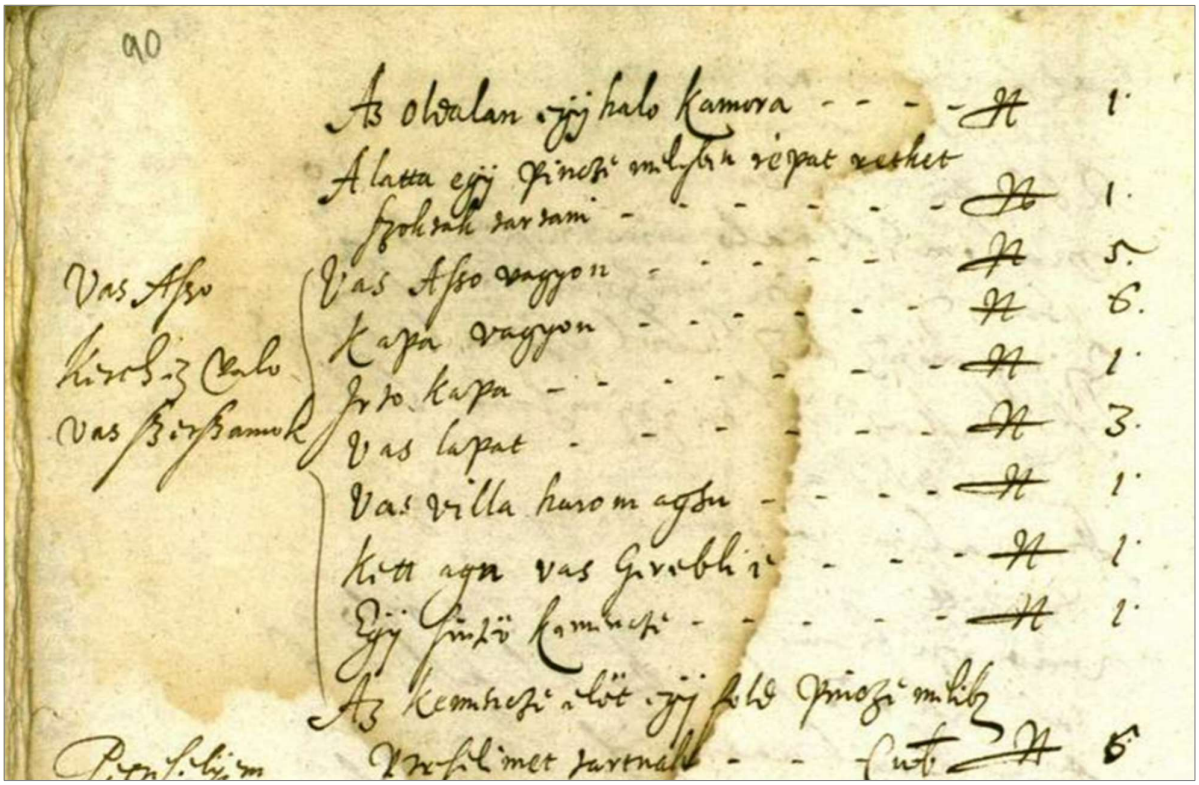

6/b. melléklet Részlet Bornemisza Ana gazdasági naplójából
Forrás: INT: Biblioteca Digitala BCU Cluj: Bornemisza Anna gazdasági naplója, 345.

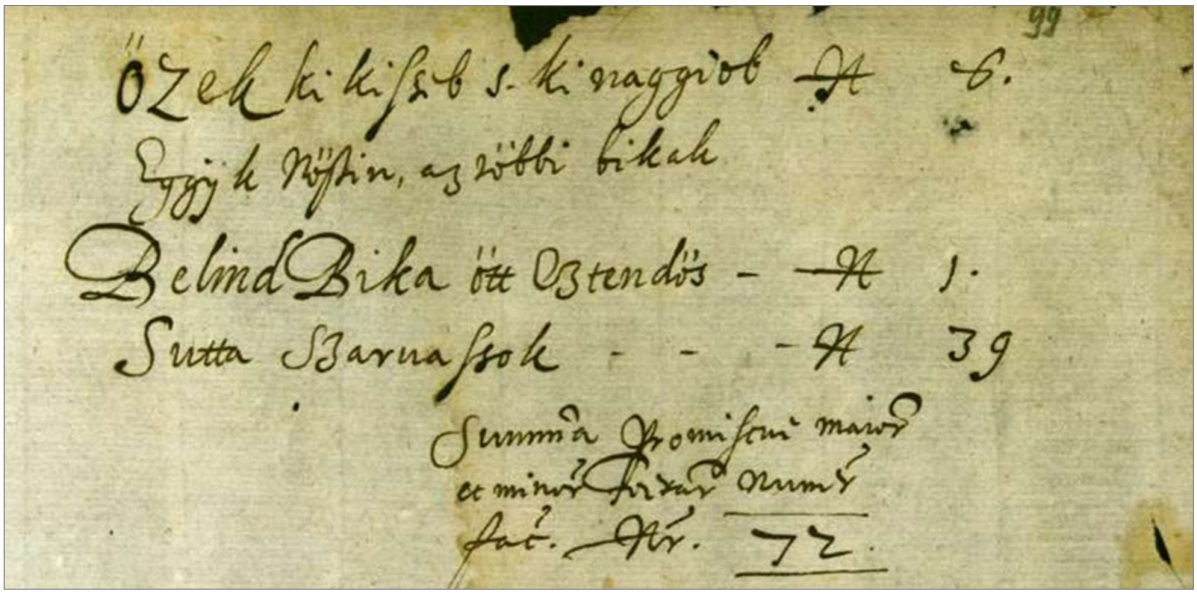

7. melléklet **„***Inventarium, melyet Kisfaludi András a gyulafehérvári káptalan requisitora és a kancellária officiálisa Horváth Boldizsár készítettek. Összeírás: vár és berendezése, gazdasági épületek, majorság igen részletes leltára, állatok, szántó, rét, kert, halastó, kocsma). Az erdélyi fejedelmi fiskus javai. Fogaras váruradalma (Erdély)*"

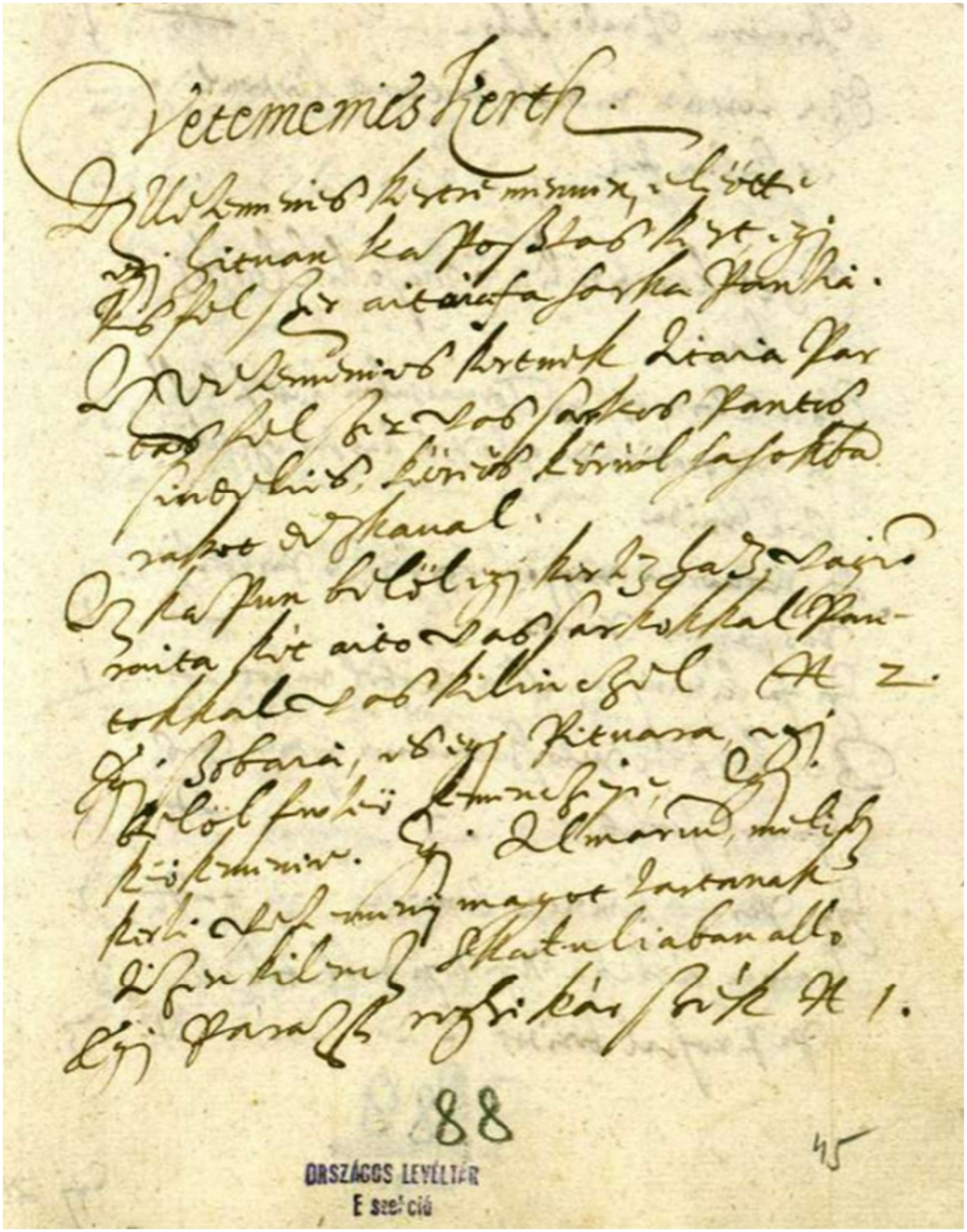
7/a. melléklet Kerti szerszámok jegyzéke, 1632
Forrás: HU MNL OL E 156 a. Fasc. 014. No. 039.91.

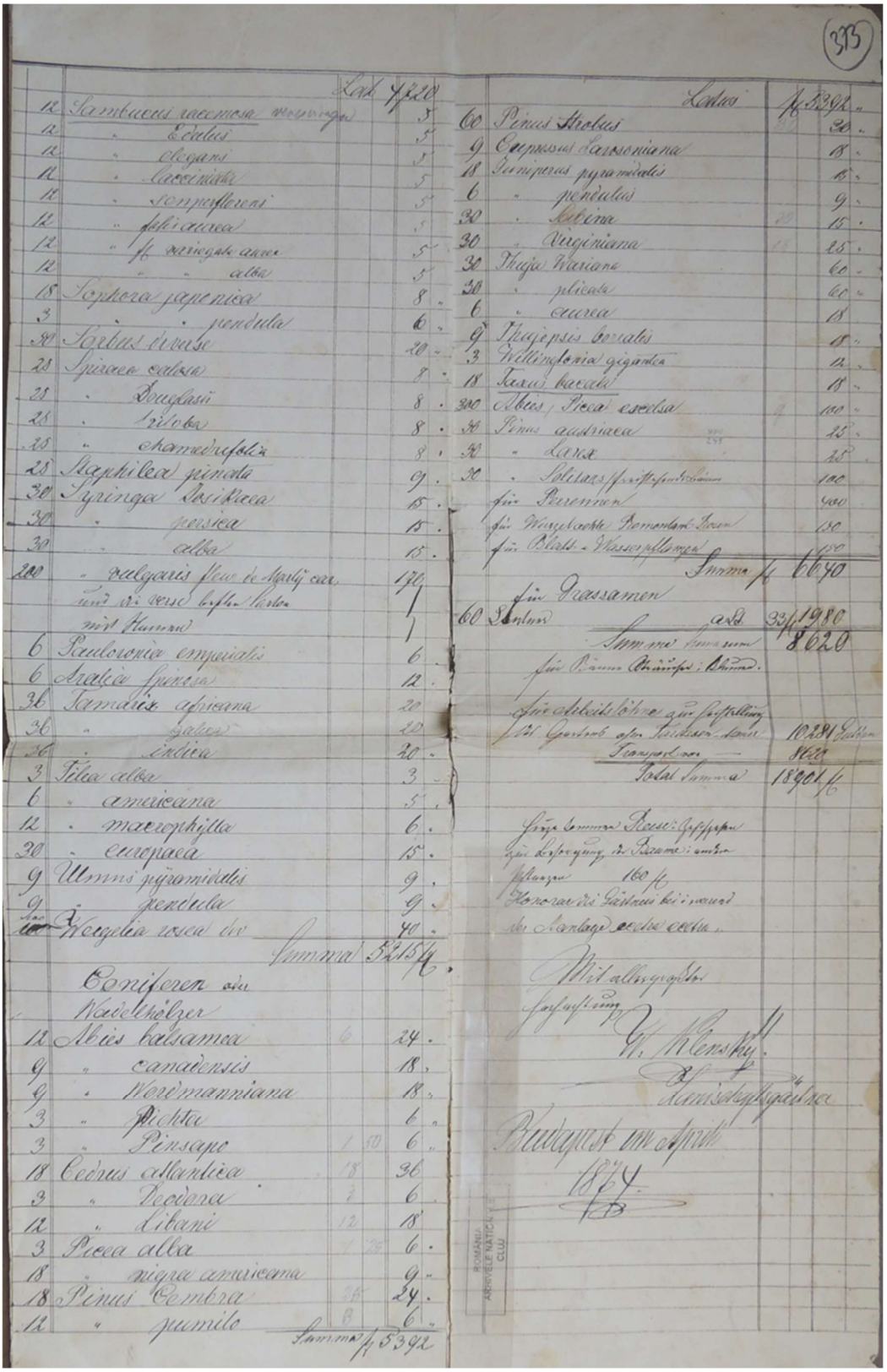
7/b. melléklet Vadaskerti összeírás
Forrás: MNL OL E 156 - a. - Fasc. 014. - No. 039.99.

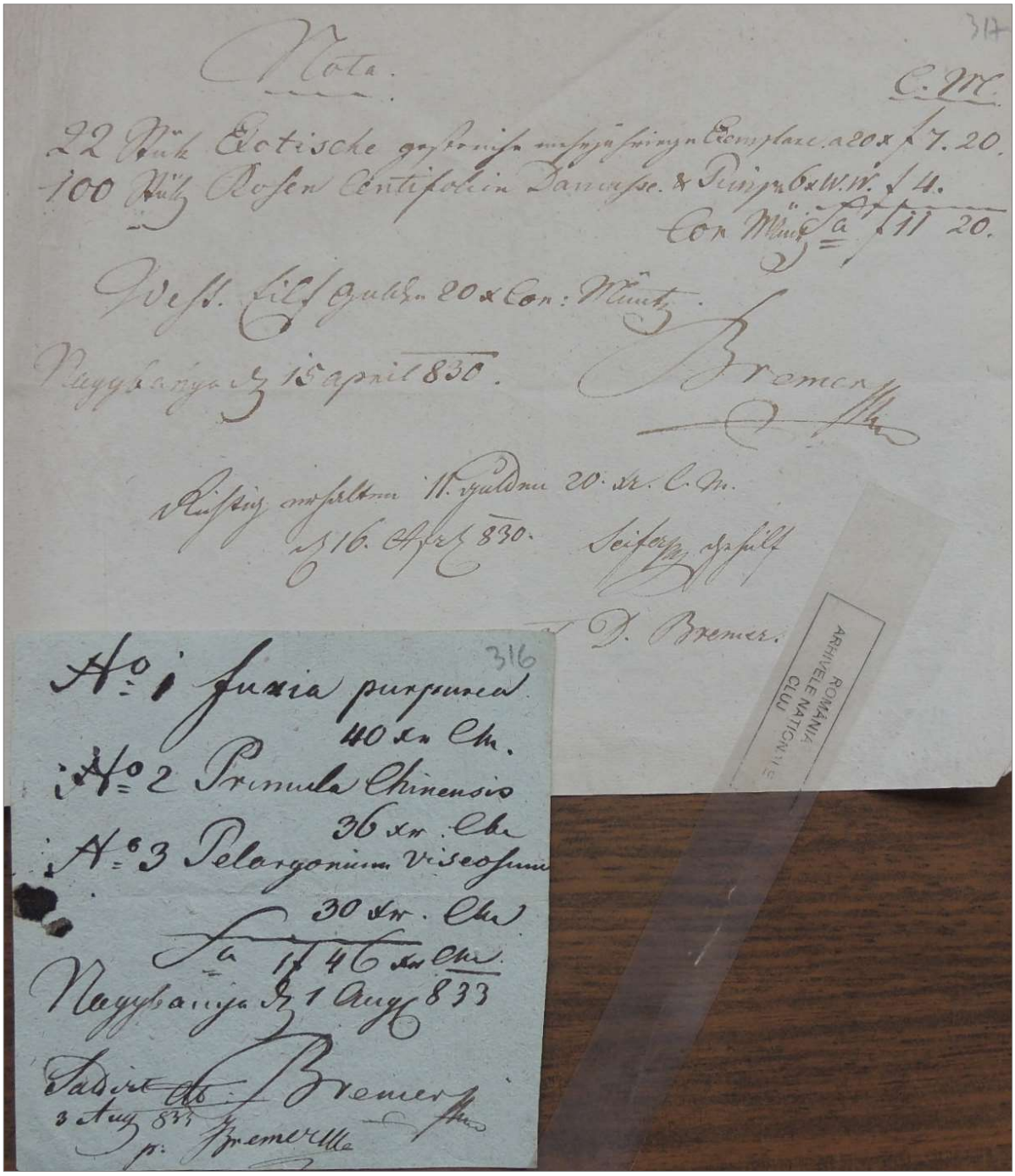
7/c. melléklet *„Veteményes kertek”* - részlet
Forrás: MNL OL E 156 a. Fasc. 014. No. 039.88.

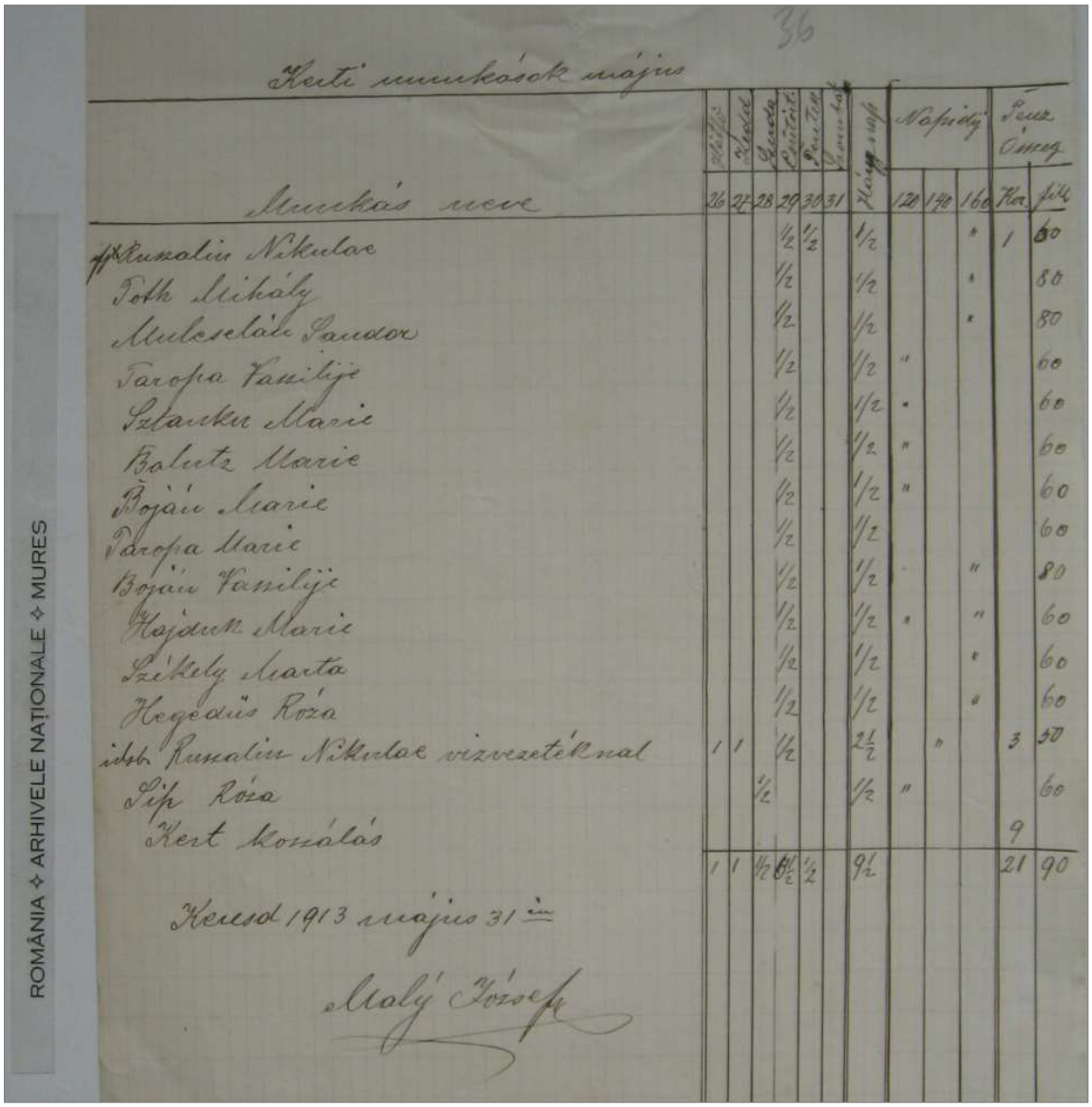
8. melléklet Részlet az őraljaboldogfalvai Kendeffy kastélykert növénylistájából,1864-ből
Forrás: Őraljaboldogfalva, 1875 = ANR Cluj, 371. Kendeffy család levéltára, 214. csomó

9. melléklet A kővárhosszúfalui Teleki kastélykertbe 1830. április 15-én, illetve 1833 augusztus 3-án Nagybányán vásárolt dísznövények számlái
Forrás: Kővárhosszúfalu, 1830 = ANR Cluj. A hosszúmacskási Teleki család levéltára, Fasc 19.

10. melléklet A keresdi Bethlen kastélykert fenntartási munkáiban közreműködő kerti munkások fizetésjegyzéke 1913 májusából
Forrás: ANR Mures

Kerti munkások május

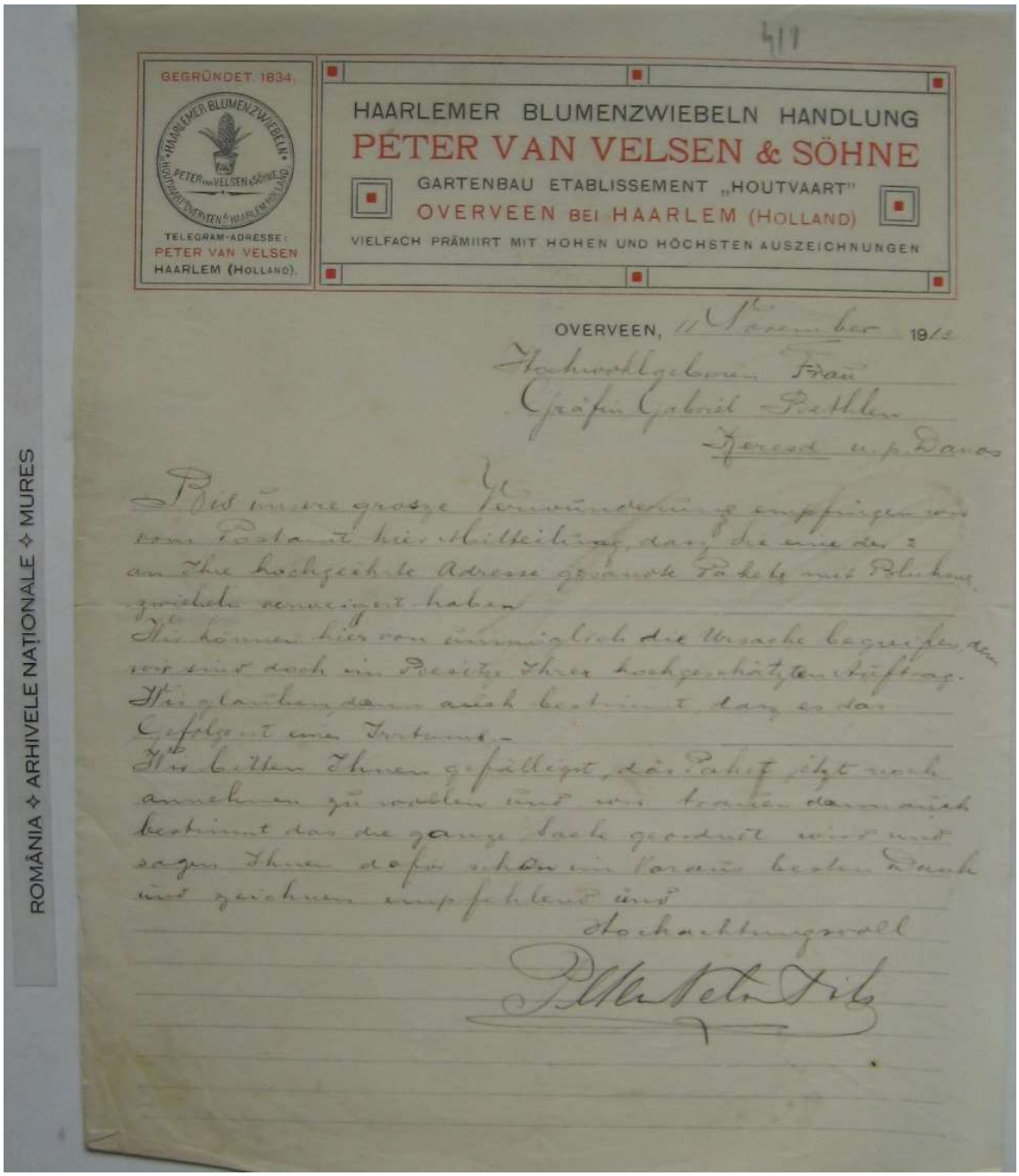
Munkás neve	26	27	28	29	30	31	Napszám	Napidíj 120	140	160	Összeg Kor.	fill.
Rumalin Nikulae				½	½		½			"	1	60
Toth Mihály				½			½			"		80
Mulcselán Sandor				½			½			"		80
Faropa Familje				½			½	"				60
Szlanku Marie				½			½	"				60
Balutz Marie				½			½	"				60
Bojáu Marie				½			½	"				60
Faropa Marie				½			½					60
Bojáu Familje				½			½			"		80
Hojdu Marie				½			½	"		"		60
Székely Marta				½			½			"		60
Hegedüs Róza				½			½			"		60
idősb Rumalin Nikulae vizvezetéknal	1	1		½			2½		"		3	50
Lip Róza			½				½	"				60
Kert Kovács											9	
	1	1	½	6½	½		9½				21	90

Keresd 1913 május 31-én

Maly József

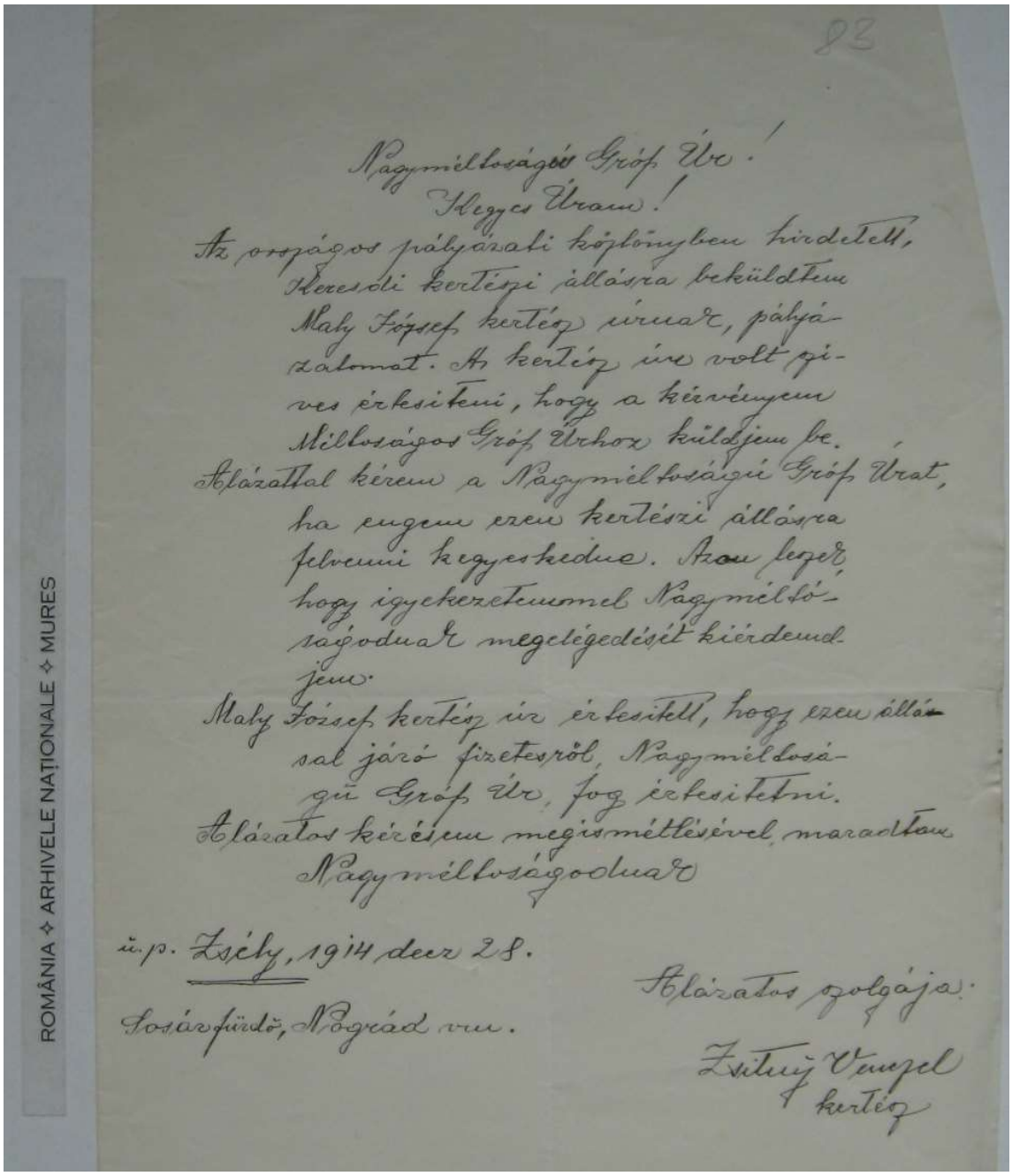
ROMÂNIA ✧ ARHIVELE NAȚIONALE ✧ MURES

11. melléklet A haarlemi (Hollandia) Peter van Velsen und Söhne virághagyma termesztő cég és keresdi Bethlen grófné („Frau Grafin Gabriel Bethlen” közti levelezés
Forrás: ANR Mures

ROMÂNIA ✧ ARHIVELE NAȚIONALE ✧ MUREȘ

12. melléklet Zsitny Venczel kertész motivációs levele a keresdi Bethlen kastélykert kertészi állására
Forrás: ANR Mures

Nagymélóságú Gróf Úr!

Kegyes Uram!

Az országos pályázati közlönyben hirdetett, Keresdi kertészi állásra beküldtem Maly József kertész úrnak, pályázatomat. A kertész úr volt szíves értesíteni, hogy a kérvényem Mélóságos Gróf Urhoz küldjem be.

Alázattal kérem a Nagymélóságú Gróf Urat, ha engem erre kertészi állásra felvenni kegyeskedne. Azon leszek, hogy igyekezetemmel Nagymélóságoduak megelégedését kiérdemeljem.

Maly József kertész úr értesített, hogy ezen állással járó fizetésről, Nagymélóságú Gróf úr, fog értesíteni.

Alázatos kérésem megismétlésével, maradtam

Nagymélóságoduak

u.p. Zsíky, 1914 decz 28.

Sósárfürdő, Nógrád vm.

Alázatos szolgája:

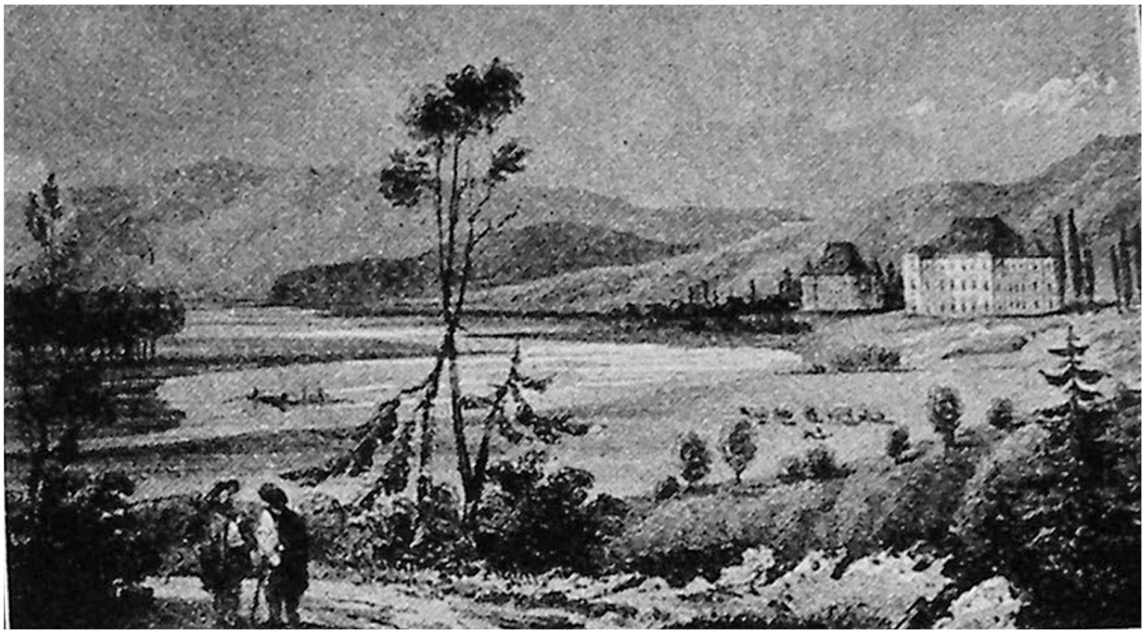
Zsitny Venczel
kertész

ROMÂNIA ✧ ARHIVELE NAȚIONALE ✧ MUREȘ

13/a. melléklet Bethlenszentmiklós az I. Katonai Felmérés térképen (1769-1773)
Forrás: maps.arcanum.com

13/b. melléklet A 13/a melléklet térképén jelölt két sarokbástyás kastély egymáshoz viszonyított térbeli helyzetét, illeszkedését a folyóhoz és a környező tájhoz, valamint a korabeli divatos növényalkalmazást (jegenyenyárak) a 19. századi ábrázolás is megerősíti.
Forrás: Dr. Lukinich Imre (1928): i.m. 253.

14. melléklet A radnóti fejedelmi kastély és kertjei a II. Katonai Felmérésen
Forrás: maps.arcanum.com

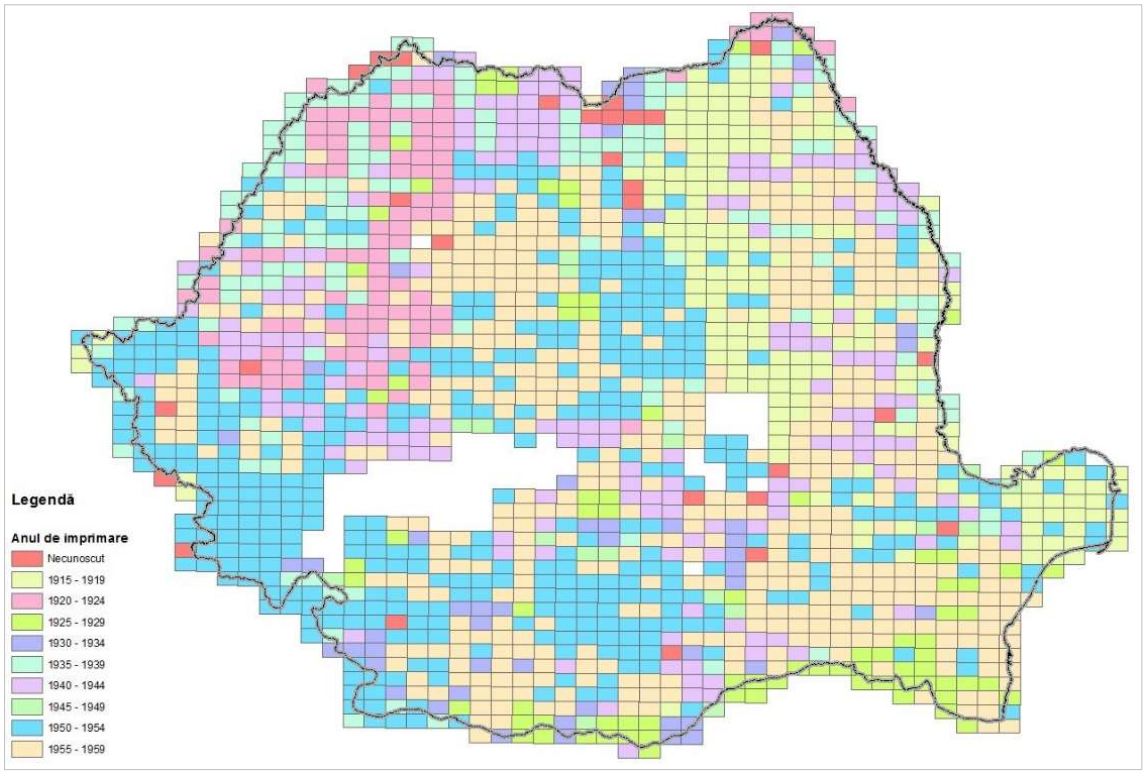
15. melléklet Erdőd település, valamint a Károlyi kastély és környezete a III. Katonai Felmérésen
Forrás: maps.arcanum.com

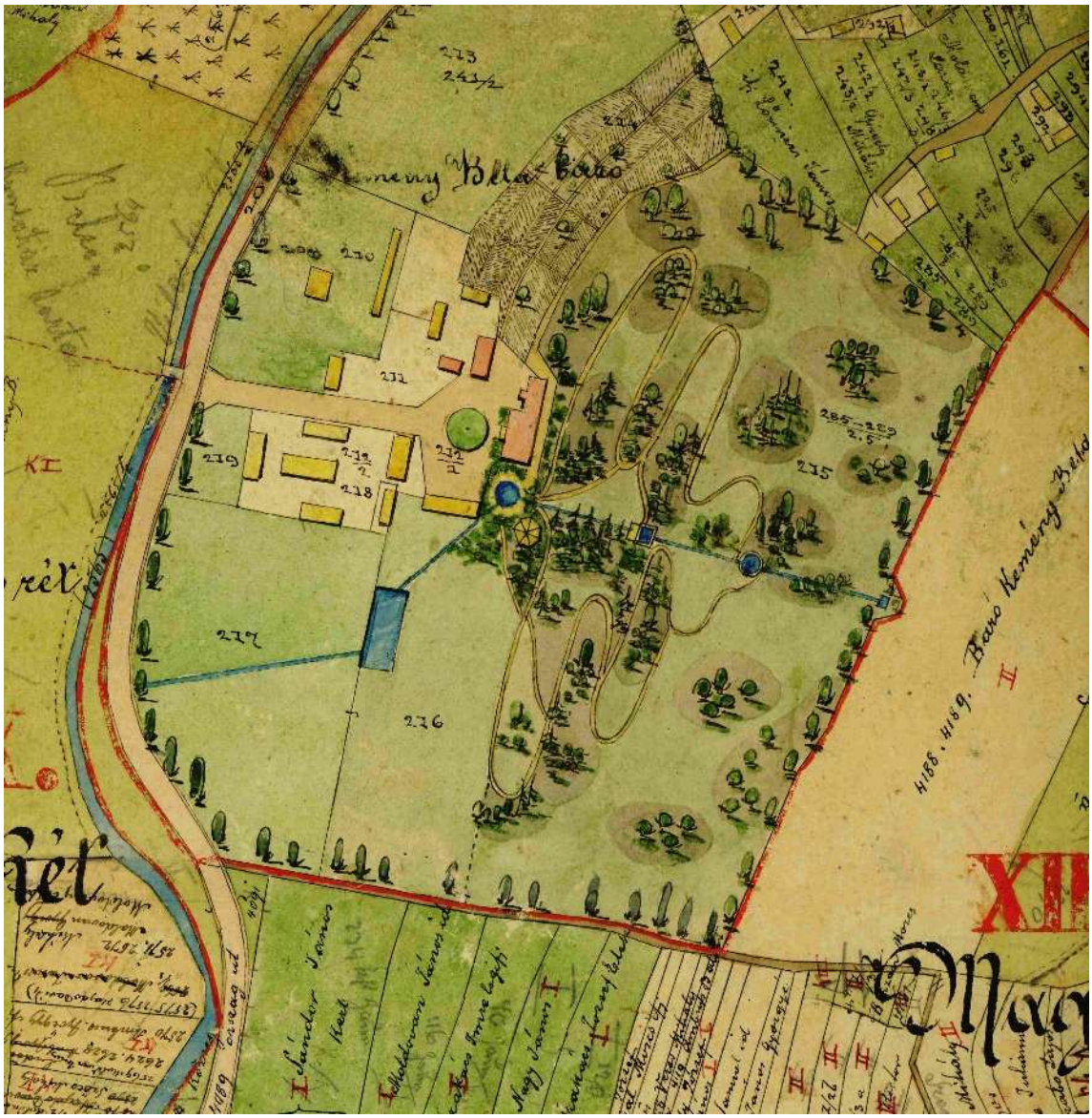
16. melléklet Gyalu település, illetve annak északnyugati részén elhelyezkedő Rákóczi-Bánffy kastély-kert együttes szerkezete egy 1918-as katonai térképen
Forrás: geo-spatial.org

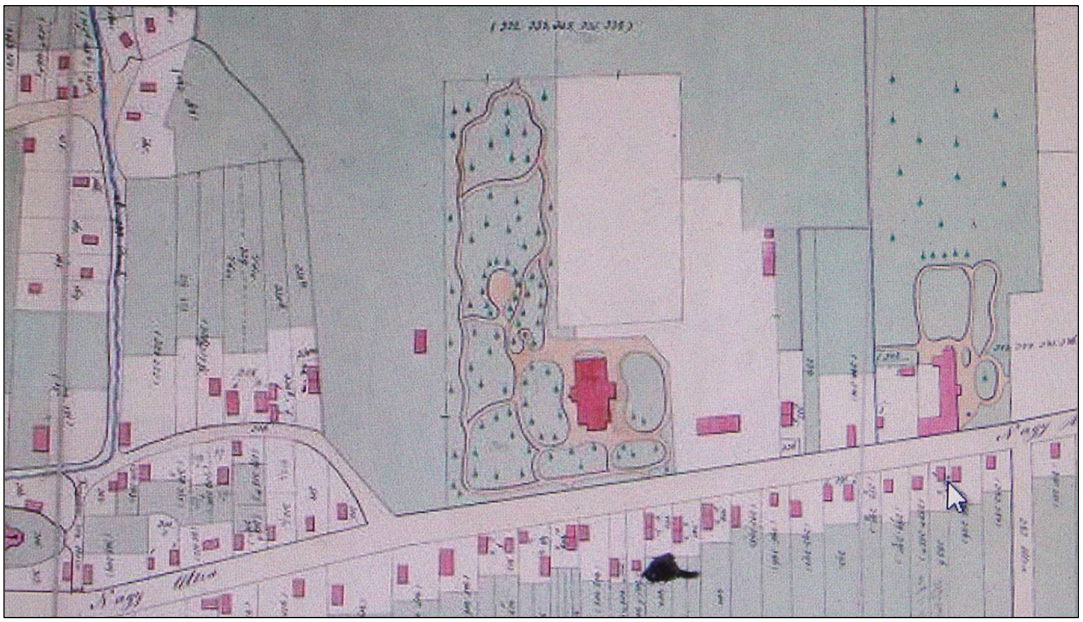
17. melléklet Az I. Világháborút követően készített román katonai térképek (Planuri Directoare de Tragere) térképszelvényei, készítési időpontokkal
Forrás: www.geomil.ro/assets/img/produse/_plan_index.pdf

18. melléklet Székelyszenterzsébet, Kemény kastély és kertje 19. sz. végi kataszteri térképen
Forrás: Molnár István Múzeum, Székelykeresztúr

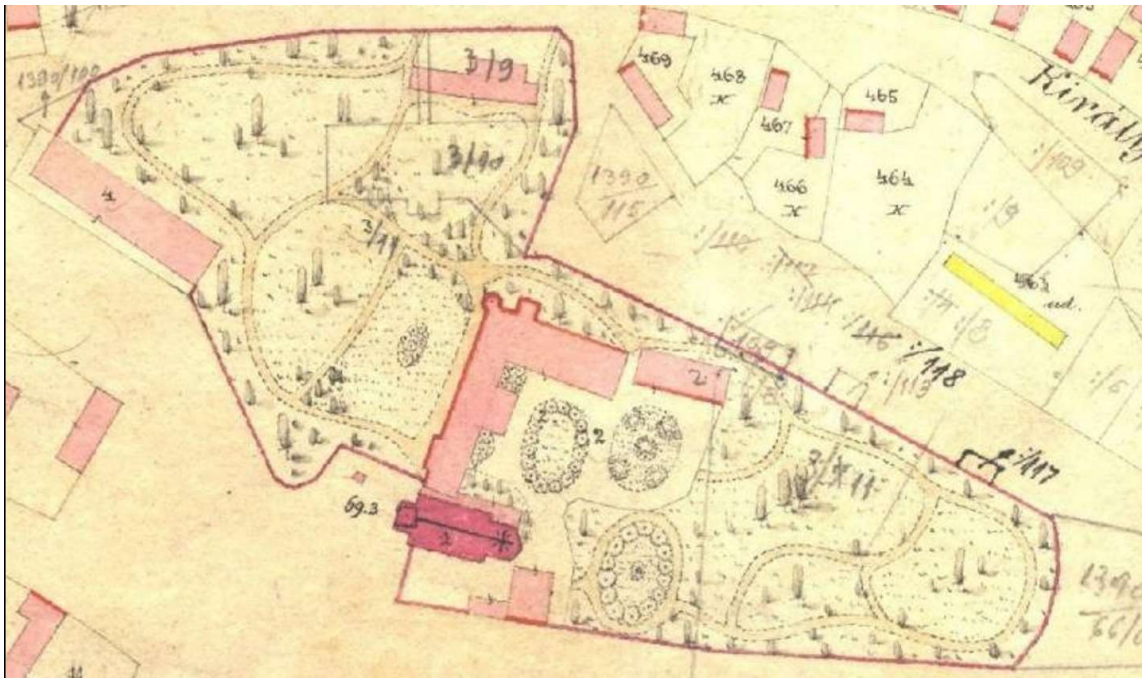
19/a melléklet Részlet Szászfenes község 1869-es kataszteri térképéből:
Forrás: *„Szász Fenes község: 3ik vázlat 143-176 és 299-436 folytatás [TK 443]*" OSZK, kéziratos térképek

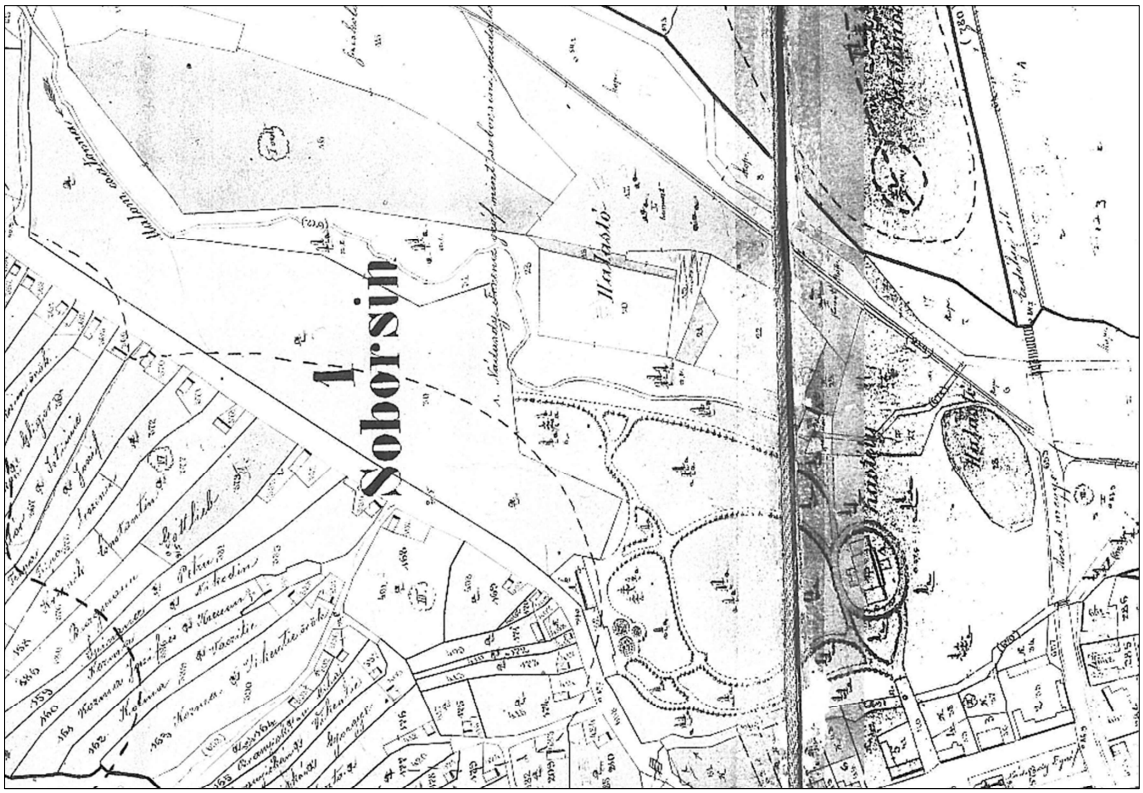
19/b. melléklet Olasztelek, Daniel kastély kertje – kataszteri térkép részlete
Forrás: Fehér János (2016): Az olaszteleki Daniel-kastély és 17. századi falképei. Daniel Kastély Egyesület, Olasztelek, 175., 234 illusztráció

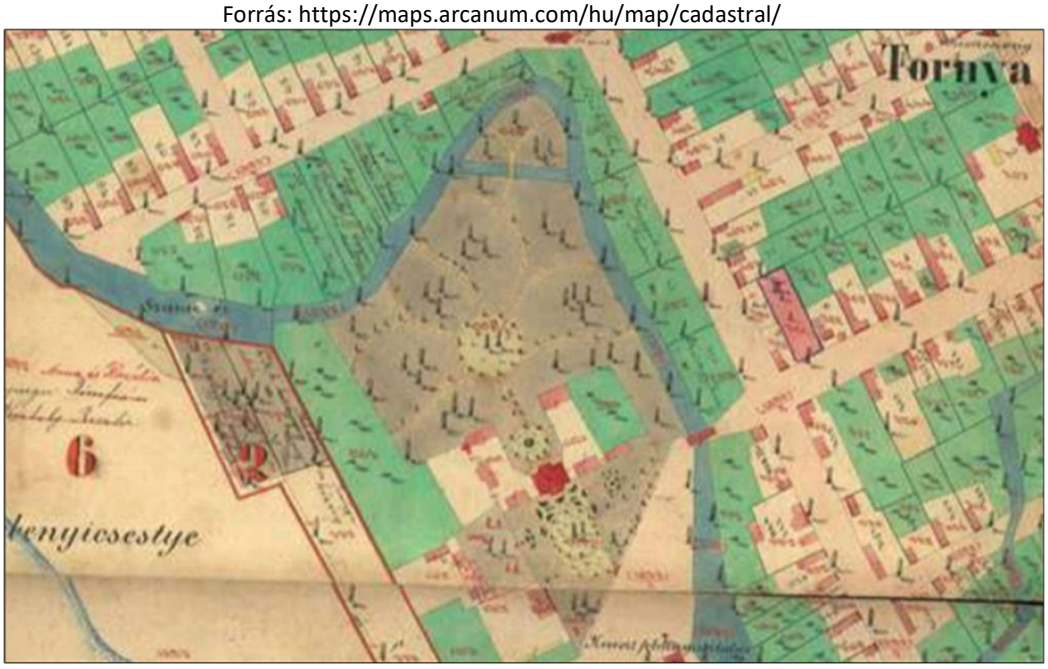
19/c. melléklet A székelyhídi Stubenberg kastélykert ábrázolása a település kataszteri térképén
Forrás: ANR Bihor, Administraţia domeniului "Contele Stubenberg" Săcueni 1700-1948

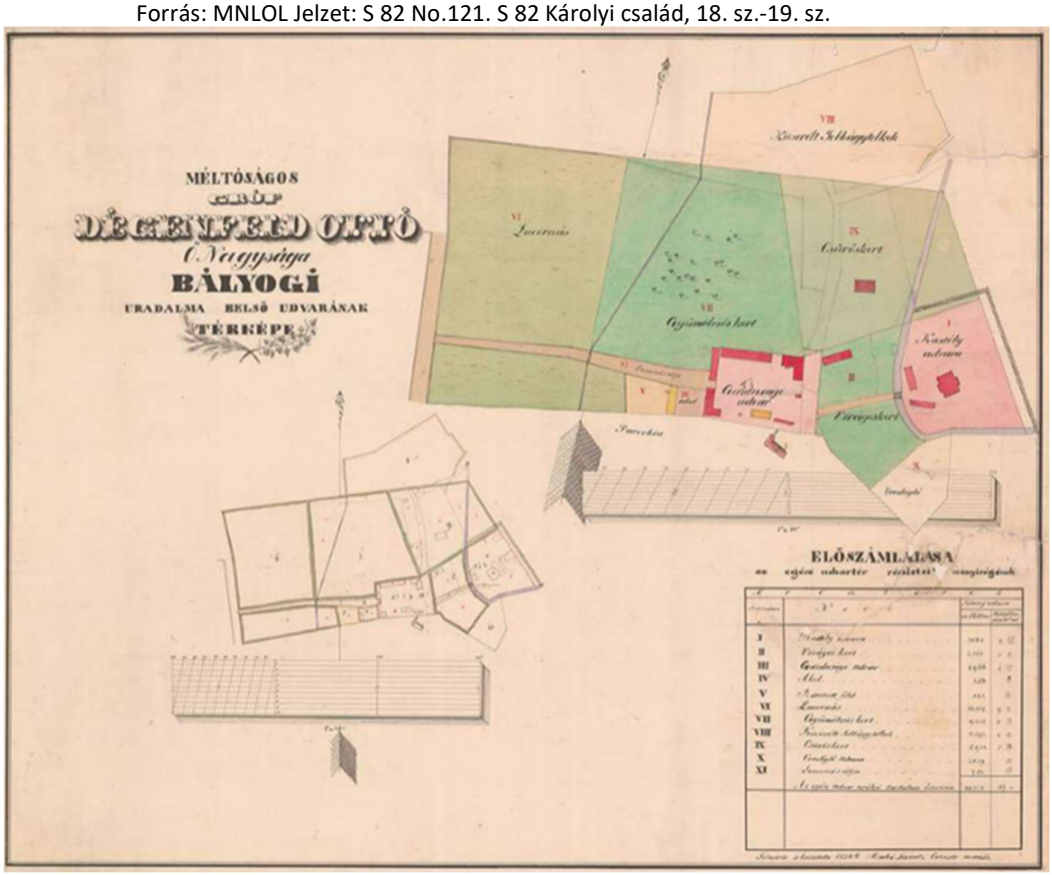
19/d. melléklet A soborsini Forray-Nádasdy kastélykert ábrázolása a település kataszteri térképén
Forrás: Fekete Albert (2010): Studiu de reabilitare a parcului regal din Savarsin, kézirat

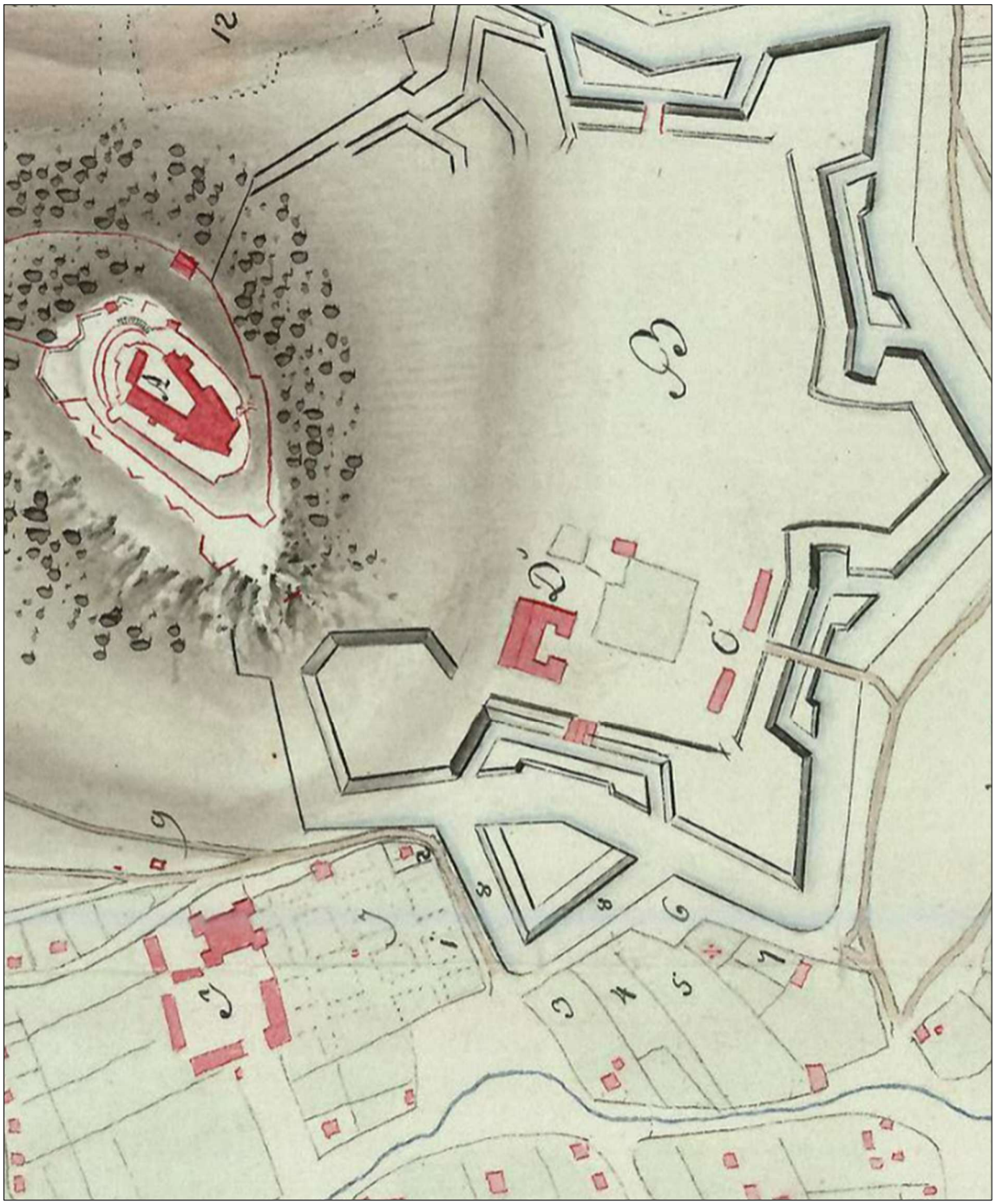
19/e. melléklet A tornyai Marczibányi kastélykert ábrázolása a település kataszteri térképén
Forrás: https://maps.arcanum.com/hu/map/cadastral/

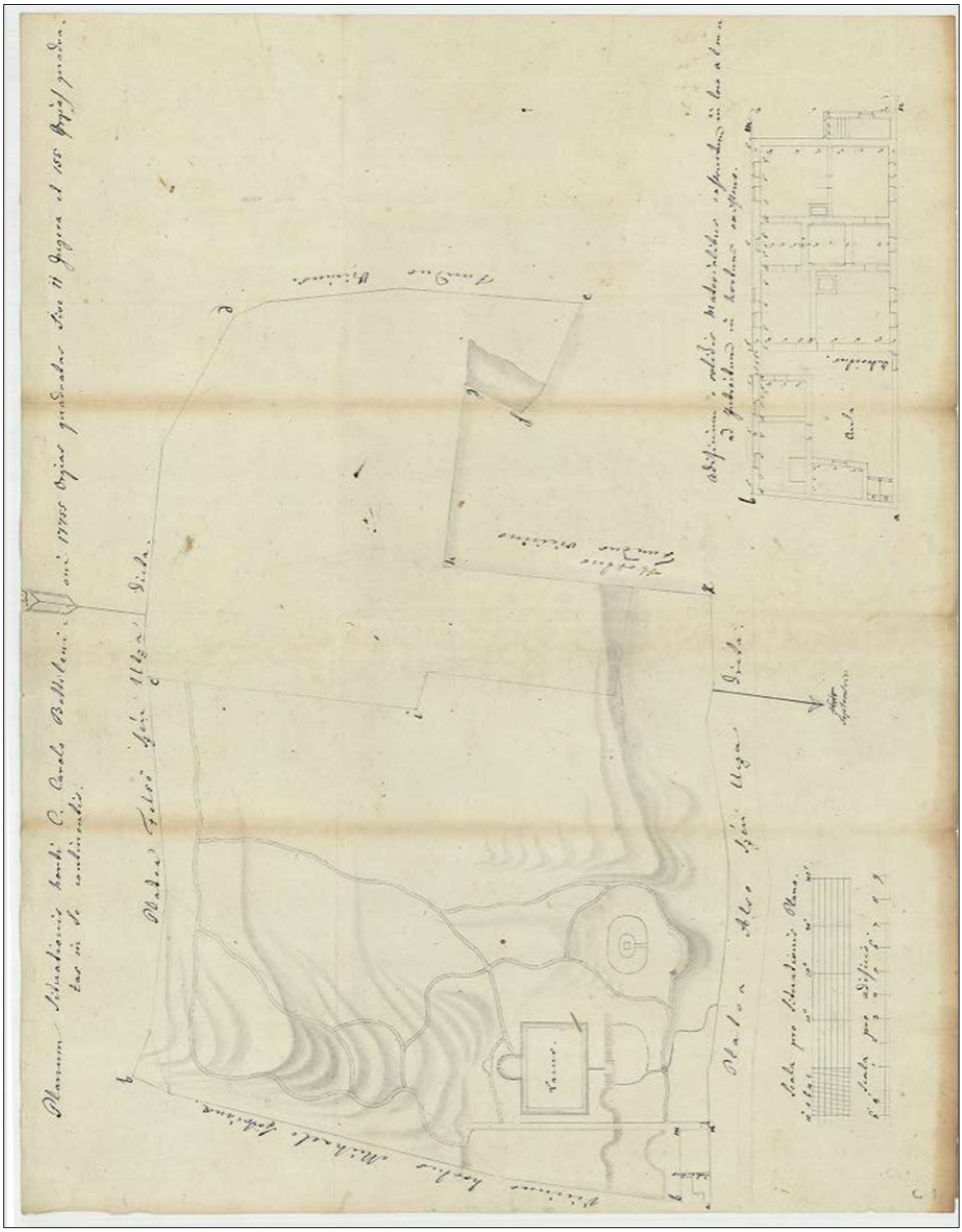
20. melléklet A bályoki (Balc, BH) kastély és közvetlen környezetének (területhasználatának) kéziratos térképe 1854-ből: *„Méltóságos gróf Dégenfeld Ottó ő nagysága bályogi uradalma belső udvarának térképe*"
Forrás: MNLOL Jelzet: S 82 No.121. S 82 Károlyi család, 18. sz.-19. sz.

21. melléklet Déva vára és környéke 1806-ban A térképrészleten a várdomb nyugati lábánál 'I' jelzettel jelenik meg a Haller grófok rezidenciája, illetve a 16 táblára osztott kert
Forrás: „Herrschaft Graf Hallerische Haus und Garten" HIM G I h 3935 vár alaprajzok, város és környék térképek, útikönyvek, G I Európa, G I–V. Úti térképek

22. melléklet A botanikus kertnek javasolt kolozsvári Bethlen-féle kert terve 1840
Forrás: „Planum Situationis horti C. Carolo Bethleniani 17755 orgias quadratas. in se continentis" MNL OL Jelzet: S 105 No.68/2.S 105 Erdélyi kormányhatósági levéltárból kiemelt térképek (1798-1868) S Kormányhatósági fondokból kiemelt térképek (17. sz.-20. sz.)

23. melléklet A koronkai Toldalagi kastély 1962-es felmérése – részlet
Forrás: ACJ Mures

EVIDENŢA MONUMENTELOR ISTORICE DIN R. P. R.

1

C. S. C. A. S.
DIRECŢIA MONUMENTELOR ISTORICE

FIŞA DE MONUMENT :

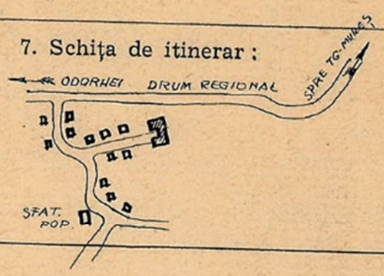
Data : 17.X.1962.

Indice :

1. Denumirea : Castelul Toldalaghi

2. Localitatea : Corunca
3. Adresa : Corunca
4. Comuna : Corunca
5. Raionul : Tg.Mureş
6. Regiunea : M.A.M.

7. Schiţa de itinerar :

8. Ansamblul din care face parte : -

9. Amplasarea în ansamblu : -

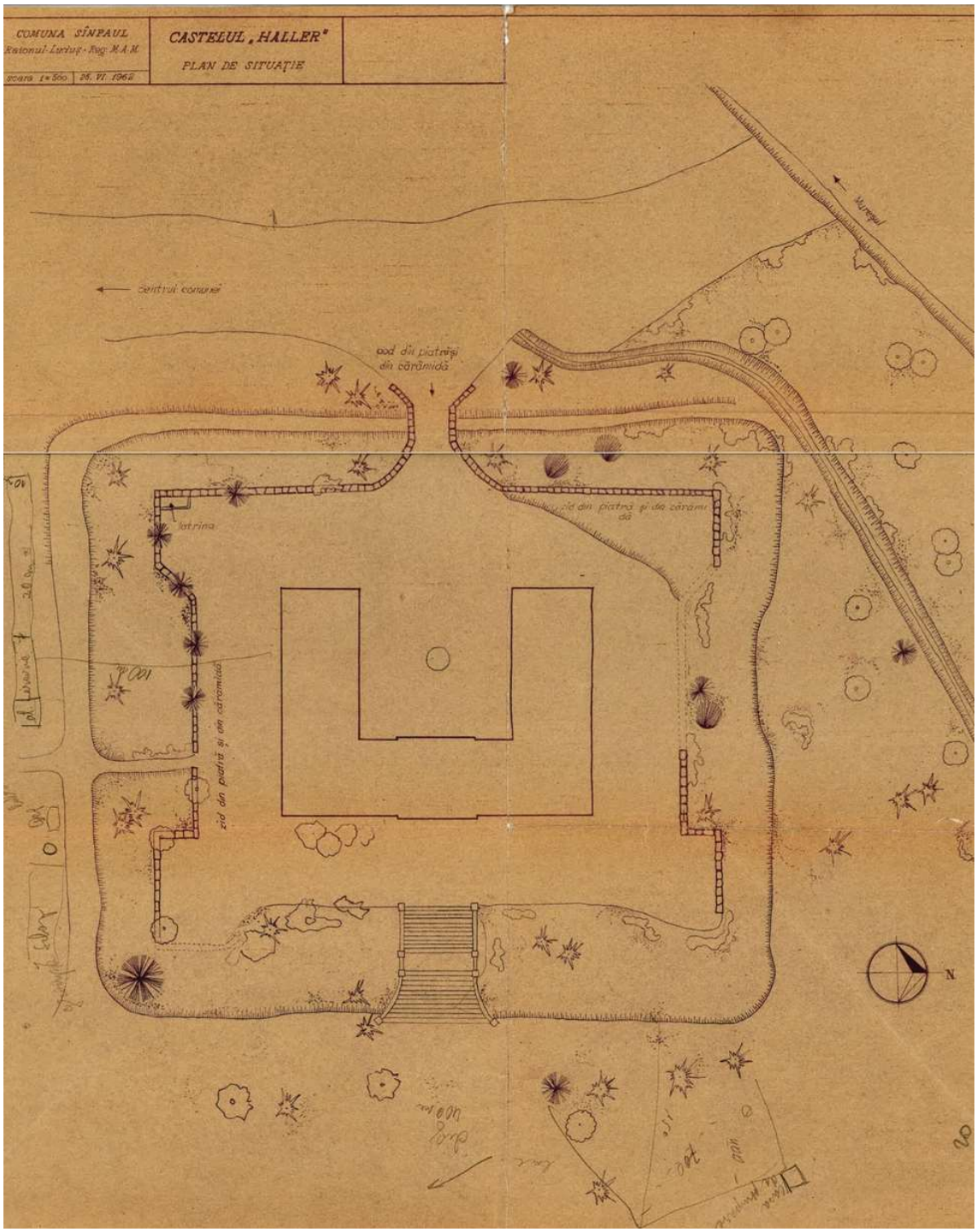
10. Beneficiar : G .A.S.

11. Folosinţa actuală : Birouri GAS, depozite de cereale şi dispensar.

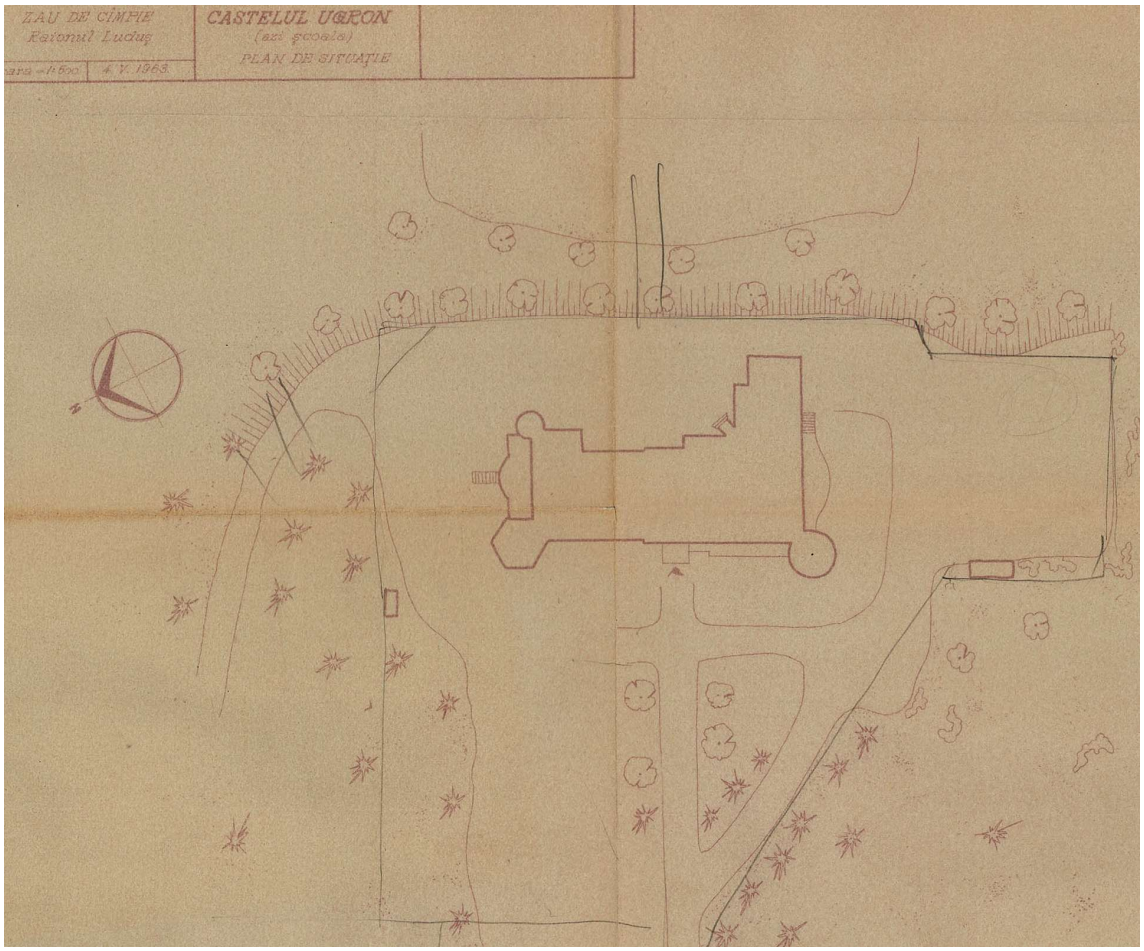
12. Data construcţiei : 1830.

13. Ctitori : Familia Toldalaghi Ferencz.

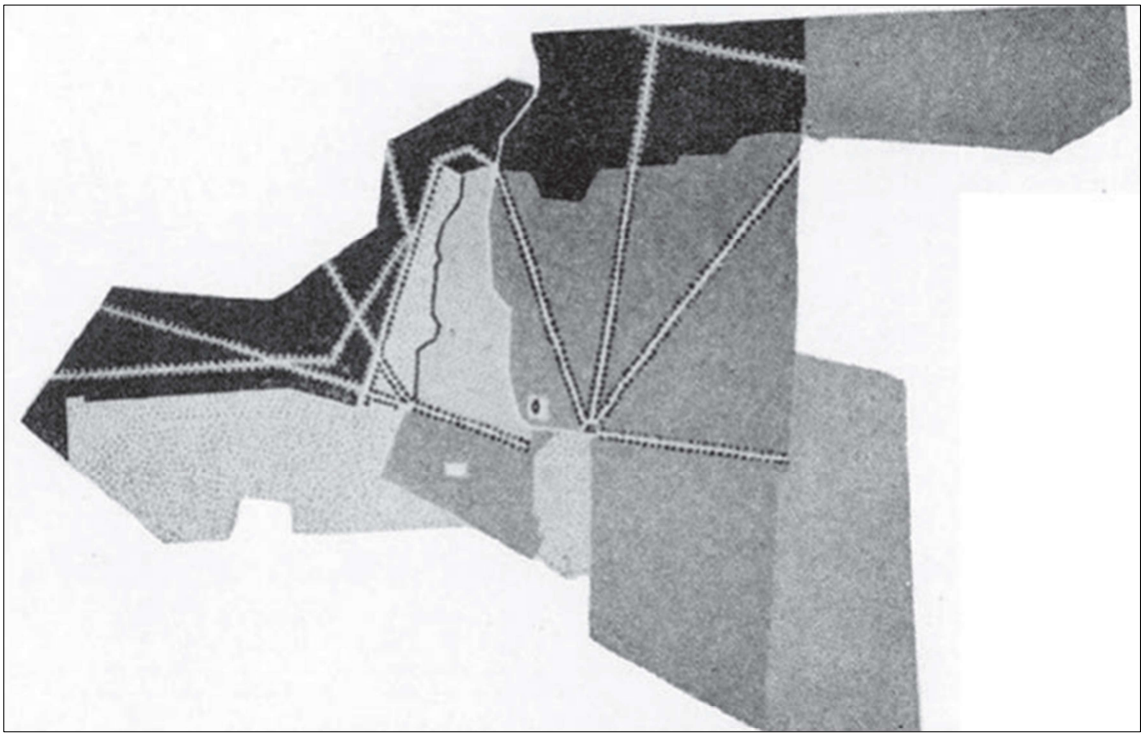
24/a. melléklet A kerelőszentpáli Haller kastély környezetének 1962-es felmérési rajza – részlet
Forrás: ACJ Mures

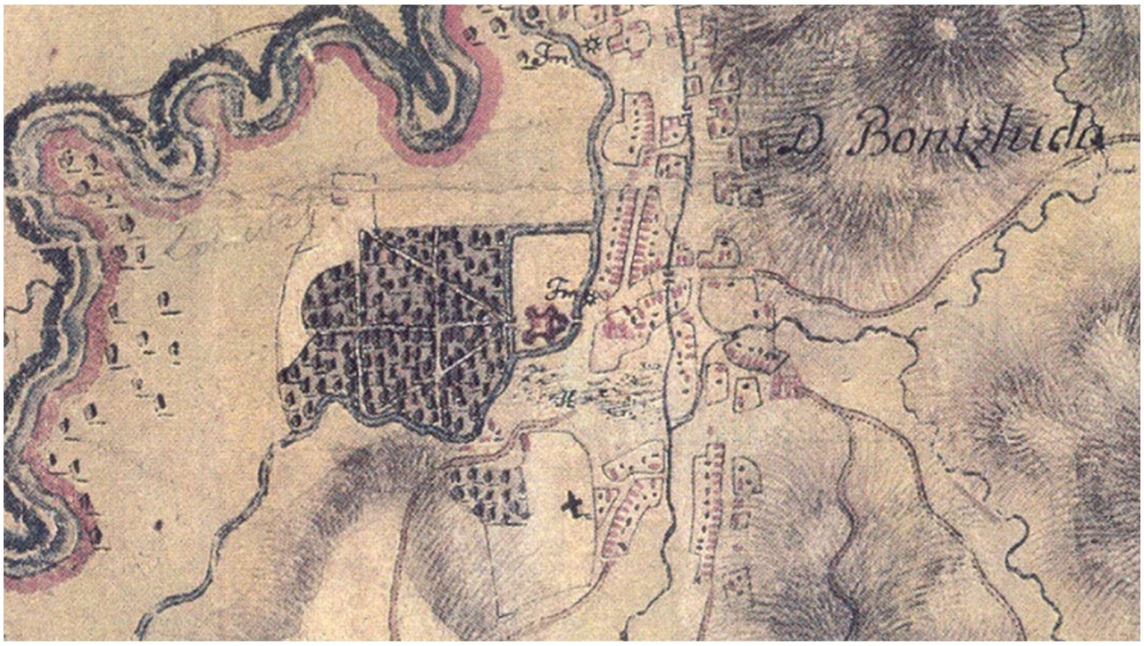
24/b. melléklet A mezőzáhi Ugron kastély környezetének, 1963-as felmérési rajza - részlet
Forrás: ACJ Mures

25/a. melléklet Johann Christian Erras marcheggi kertész bonchidai kertterve az 1750-es évekből
A szürkeárnyalatos alaprajzon feltételezésem szerint az eltérő színárnyalatok a különböző területhasználatokat ábrázolják: a legsötétebb szürke a vadaskertet, a legvilágosabb a díszkertet, míg a közbülső szürke a haszonkerti) területrészeket jelöli.
Forrás: Rapaics Raymund (1940): *Magyar kertek.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 140.; Biró József (1935): *A bonczidai Bánffy-kastély*. Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt., Cluj: „*Gezeichnet v. mit Johan Christian Erras Gartner gu Marchegg*". Dátum nélkül. Gr. Bánffy-család bonczhidai levéltára. A tervek csoportjában.

25/b melléklet A bonchidai kastély és kert ábrázolása az I. Katonai Felmérés térképszelvényén, 1769-1773
Forrás: mapire.hu

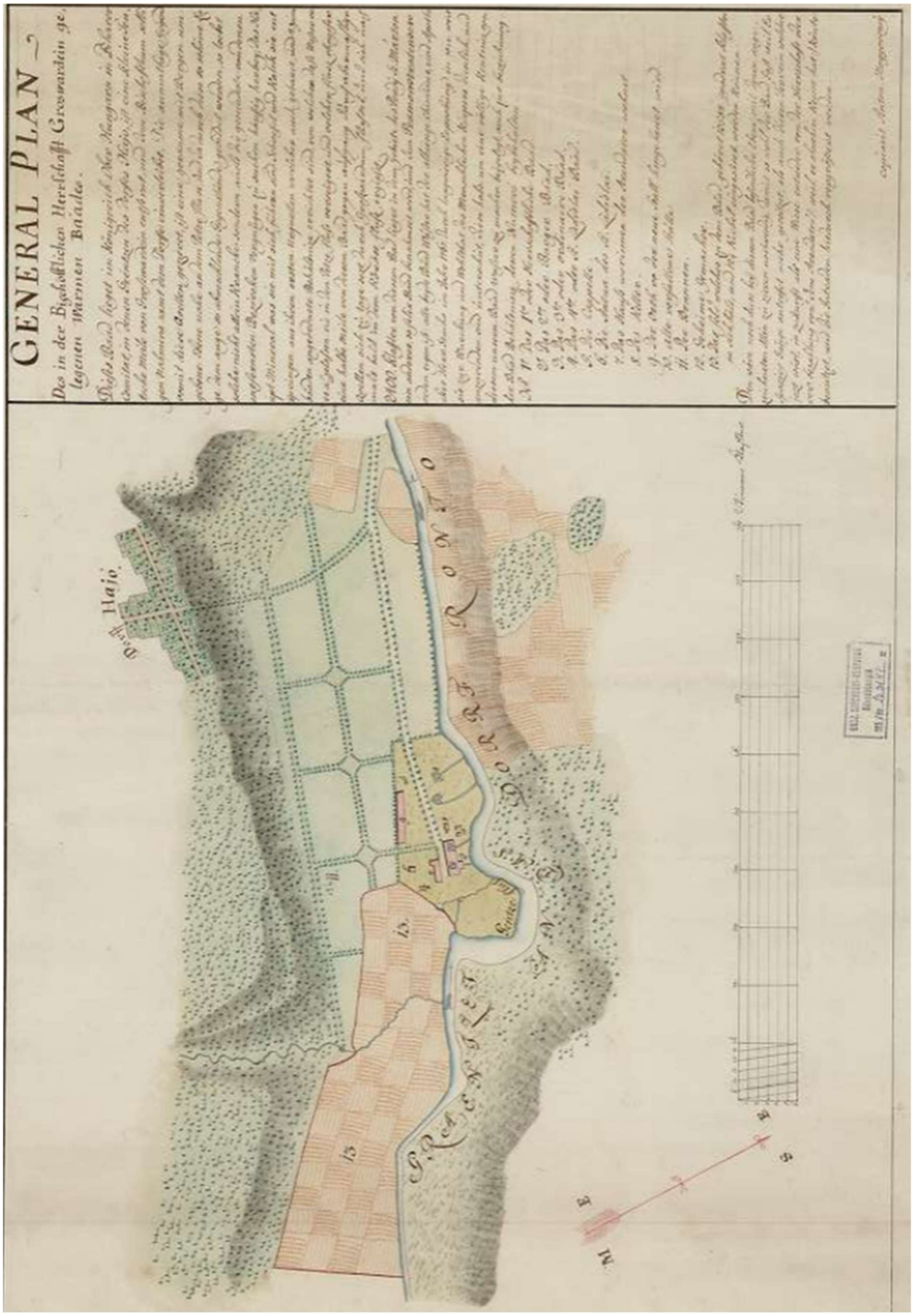
26/a. melléklet Részlet Achille Duchene francia tájépítész, a zabolai Mikes kastélykertre készült kerttervéből
Forrás: Mikes család archívuma, Mikes kastély, Zabola

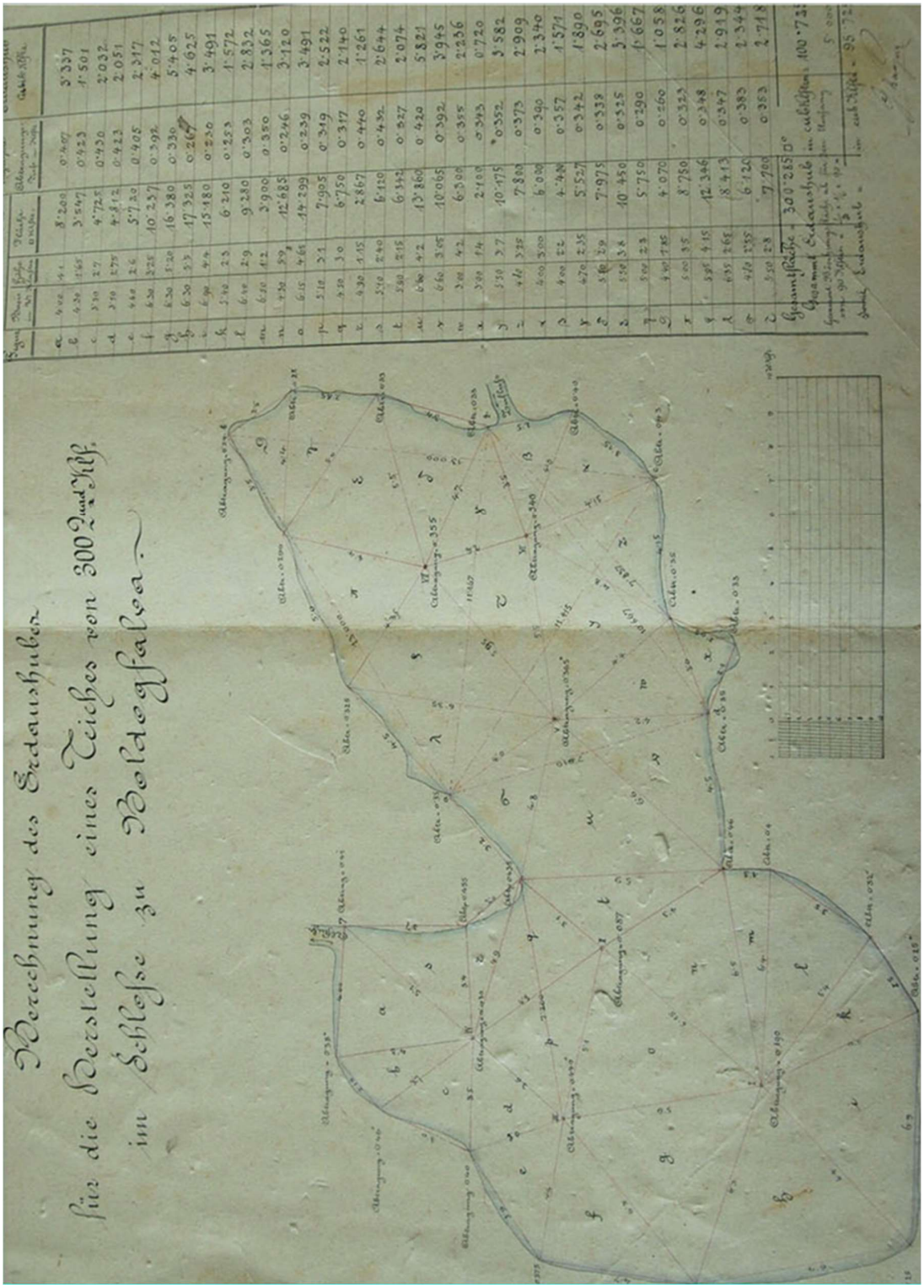
26/b. melléklet *„Plan für die Umgestaltung des Parkes in Zabola, Blatt zur Konzepzion - II”* - Részlet a zabolai Mikes kastélykertre a 20. század első évtizedeiben, ismeretlen tervező által készített átalakítási tervből
Forrás: Mikes család archívuma, Mikes kastély, Zabola

27. melléklet A nagyváradi püspöki uradalomhoz tartozó Püspökfürdő parkjának terve, 1775-ből: *„General Plan des in der Bischöfflichen Herrschafft Groswardein gelegenen warmen Baades"*
Forrás: OSZK kéziratos térképek

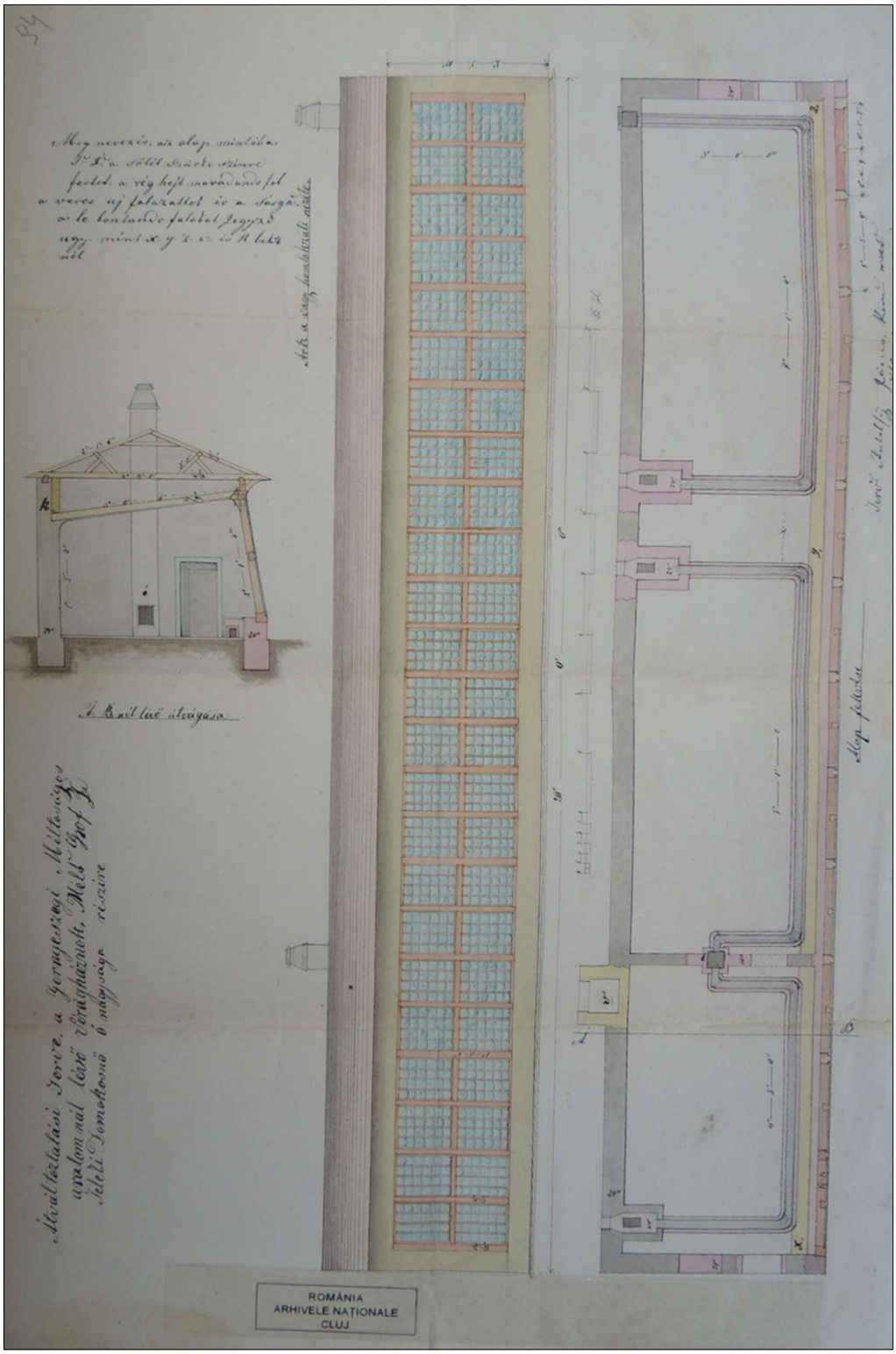
28. melléklet Az őraljaboldogfalvi Kendeffy-kert tavának műszaki terve: „*Berechnung der Erdaushuben für die Herstellung eines teiches von 300 QuadKlf (Quadratklafter = négyszögöl; szerz. megj.) im Schlosse zu Boldogfalva*”
Forrás: ANR Cluj DNJAC 371/214/370-370-v

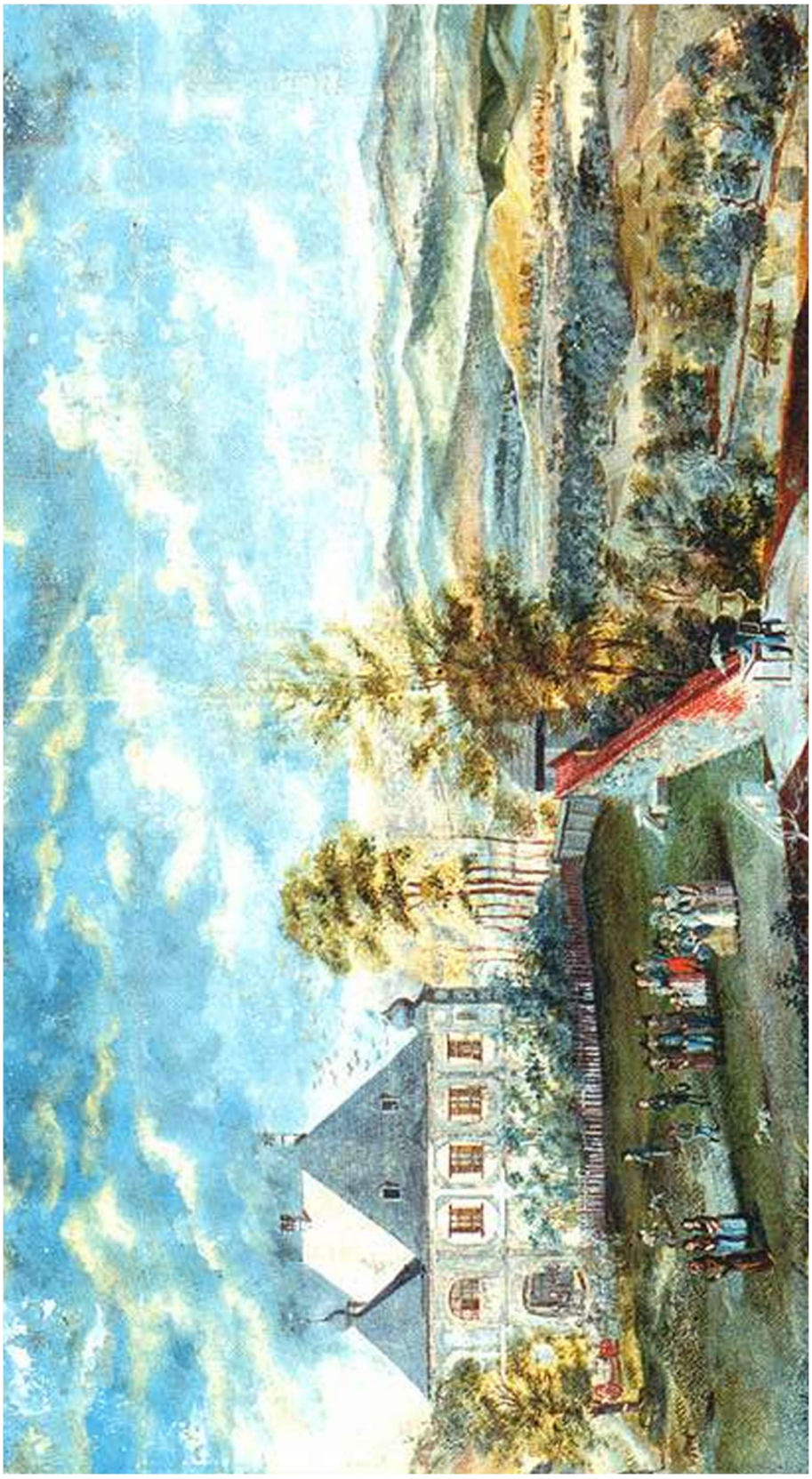
29. melléklet Gubernátor Bánffy György tiszteletére készített diadalív terve
Forrás: ANR Cluj, Zsibói Wesselényi család levéltára, 375-ös iratcsomó

30. melléklet Az 1870-ben készített „*Átváltoztatási Terve, a Gernyeszegi Méltóságos uralomnál lévő virágháznok, Mélt. Grof. Teleki Domokosnő ő nagysága részére*” kézirat a régi virágház kiszélesítéséről, homlokzatának újra tervezéséről tanúskodik.
Forrás: ANR Cluj, Gernyeszegi Teleki család levéltára, 437. Teleki cs., 154. csomó, 94.

31. melléklet A felsőmarosújvári Mikó-kastély Neuhauser 1789-es festményén
Forrás: Mikes család archívuma, Zabola

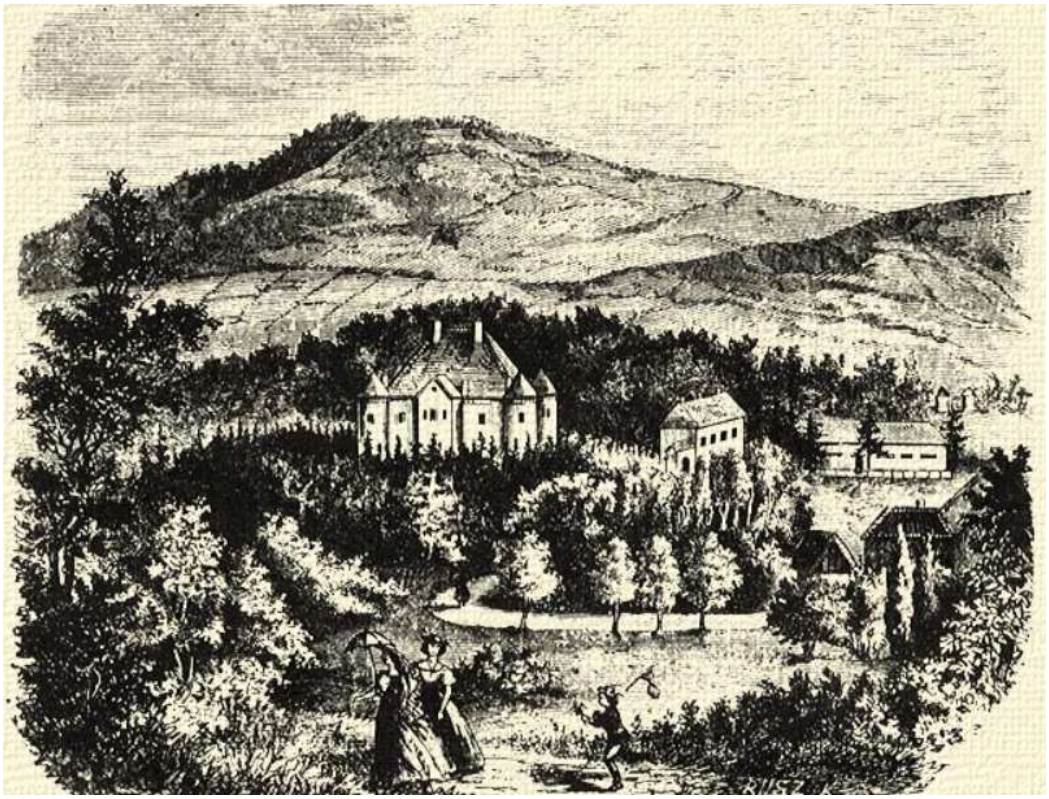
32/a melléklet A szurduki tölgy Melka Vincze festményén
Forrás: Richter Aladár (1911): *A növénytár jelentése*
INT: *A növénytár jelentése - PDF Free Download (adoc.pub)*

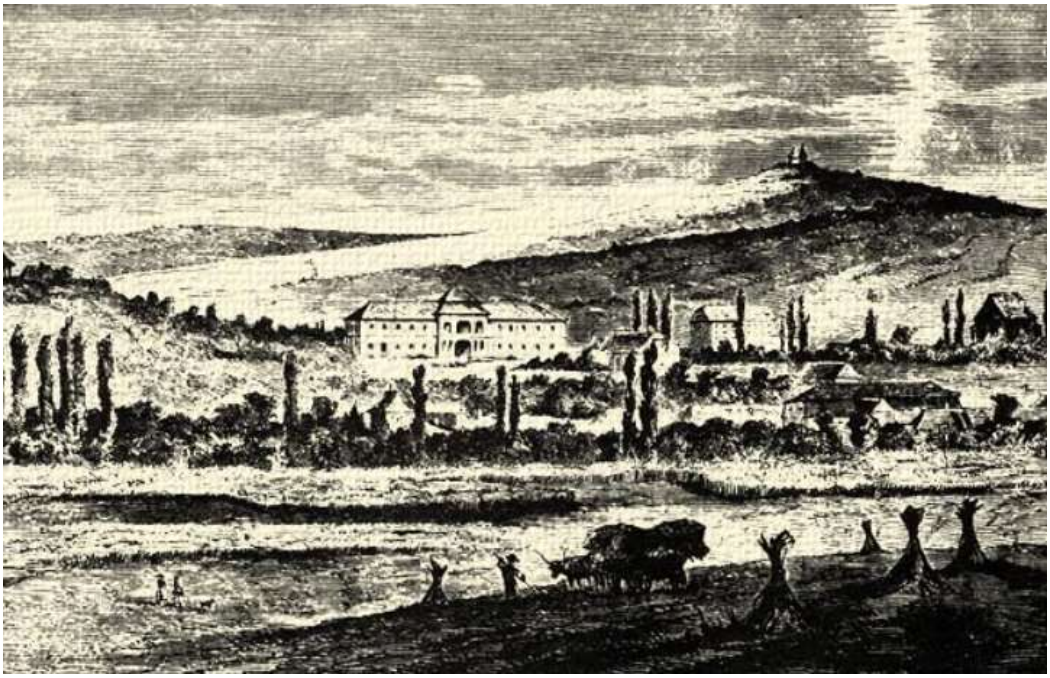
32/b melléklet Melka Vincze Báró Jósika Lajos marosillyei kastélyát megörökítő 1876-os festménye
Forrás: Kovács András (2006): *Késő reneszánsz Építészet Erdélyben* Teleki László Alapítvány-Polis Kiadó, Budapest-Kolozsvár, 97.

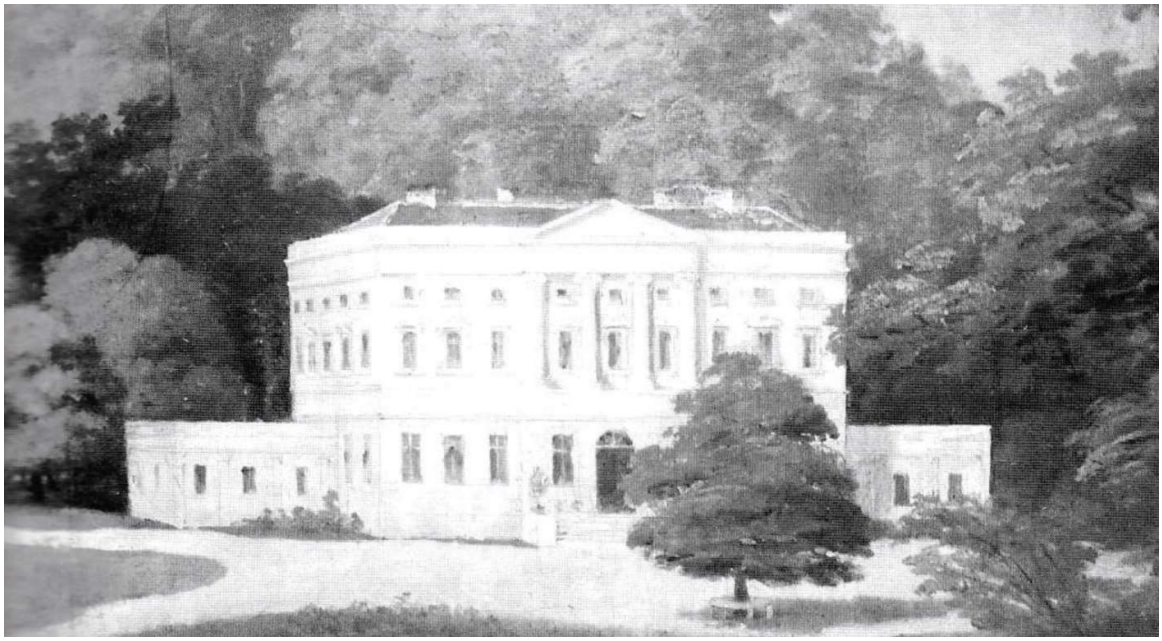
33/a. melléklet A magyarózdi Pekri-Radák kastély északi homlokzata és kertje
Forrás: Orbán Balázs (1868): *A Székelyföld leírása* I-VI köt. Pest: Ráth Mór

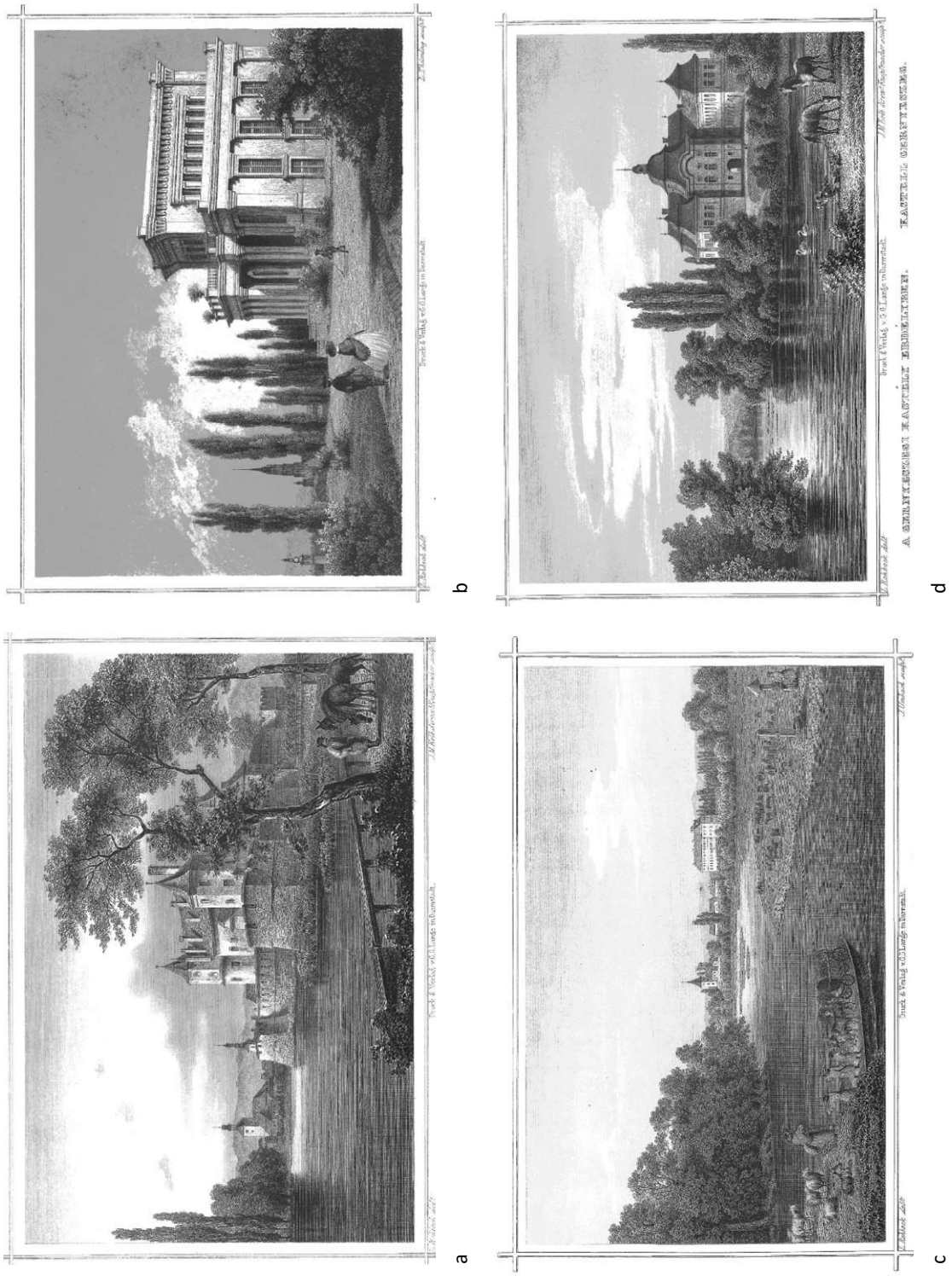
33/b. melléklet A nagyteremi Bethlen kastély Sükösd templomával és a háttérben a Kriptahegygyel.
Forrás: Orbán Balázs (1868): *A Székelyföld leírása* I-VI köt. Pest: Ráth Mór

33/c melléklet Barabás Miklós festménye a (valószínűsíthetően) soborsini Forray-Nádasdy kastélyról
Forrás: Sisa József (2011): *Adalékok a Bánság és Partium késő barokk és klasszicista kastélyépítészetéhez* In: B. Nagy Margit (1977): Stílusok, művek, mesterek. A paszmosi kastély. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 215.
INT: https://digiteka.ro/publikacio/stilusok-muvek-mesterek/1977/77554

34. melléklet Erdélyi kastélykert ábrázolások Ludwig Rohbock német rajzművész és acélmetsző a 19. századi erdélyi metszetsorozatából.
Forrás: M. Bonta Claudia (2009): *XIX. századi úti grafikák. Erdély, ahogyan Ludwig Rohbock látta*. Polis Könyvkiadó, Kolozsvár

a b c d

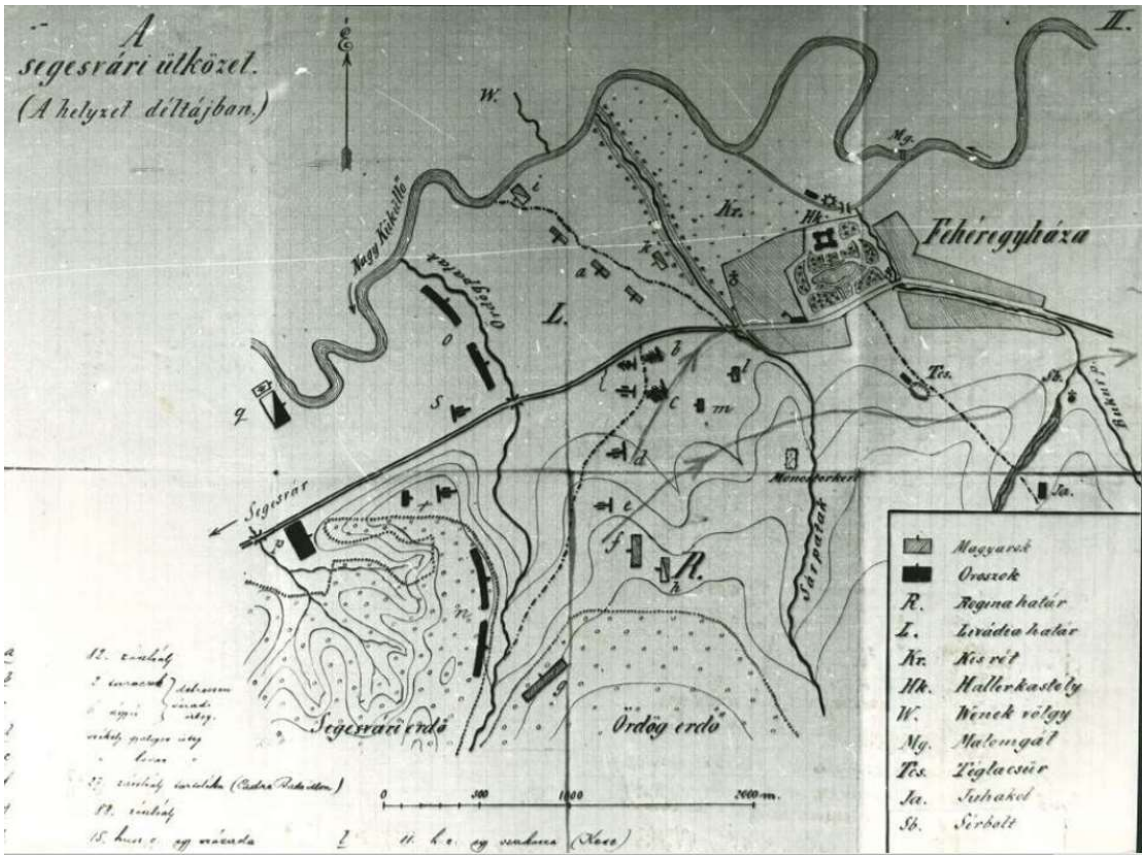
35/a melléklet A fehéregyházi kastély és park Ludwig Rohbock metszetén, 1864-ben
Forrás: M. Bonta Claudia (2009): *XIX. századi úti grafikák. Erdély, ahogyan Ludwig Rohbock látta*. Polis Könyvkiadó, Kolozsvár

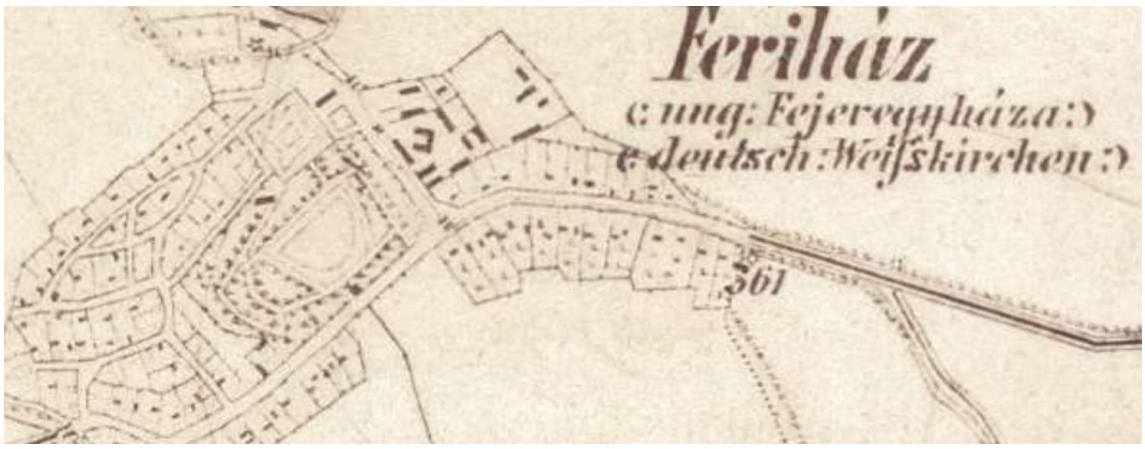
35/b melléklet A fehéregyházi kastély és előkertje egy év nélküli festményen
Forrás: Petőfi Sándor Emlékmúzeum, Fehéregyháza

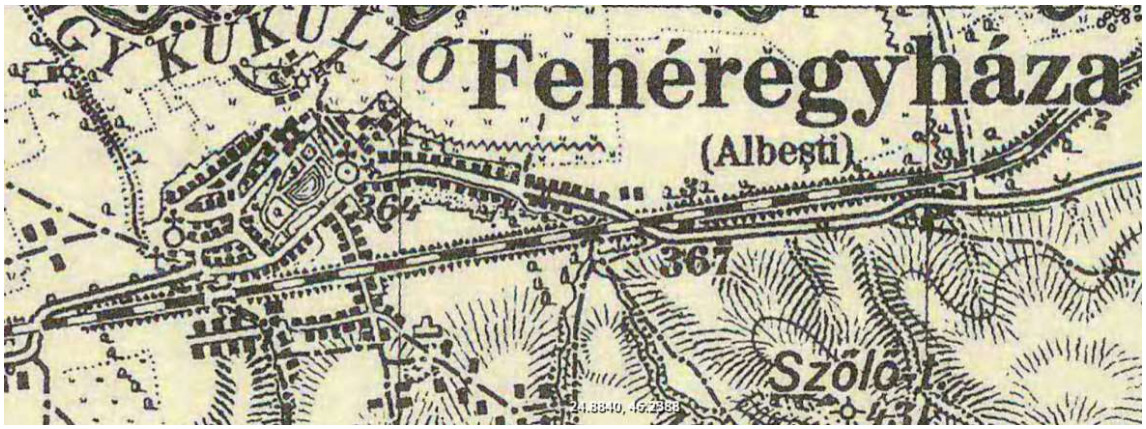
35/c. melléklet *„Fehéregyháza (Albesti, Erd.) és környéke Segesvár mellett. Magyar és oroszhadállások, hadmozdulatok. A segesvári ütközet [1849. júl. 31.] (A helyzet déltájban.)”*
Forrás: HIM H IV c 36/1

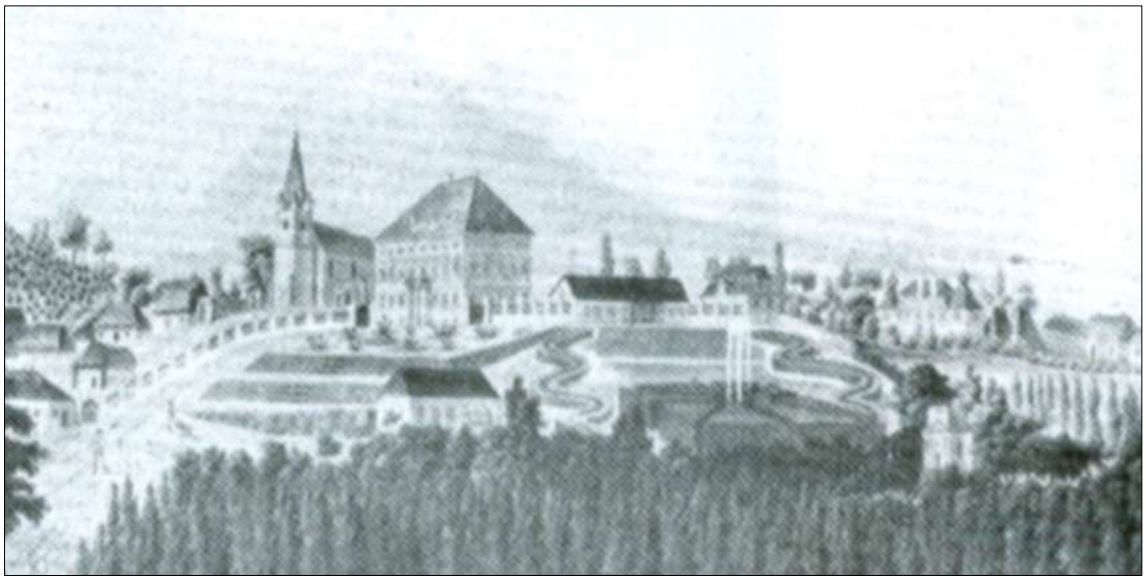
35/d. melléklet Fehéregyháza („Feriház”) a II. Katonai Felmérés térképszelvényén

35/e. melléklet Fehéregyháza Magyarország 1941-es katonai Felmérésén

36. melléklet Az erdőszentgyörgyi Rhédey kastélykert 1817-es acélmetszete, az architektonikus és tájképi elemek keveredését mutatja.
Forrás: Biró József (é.n): *Erdélyi kastélyok.* Új Idők Irodalmi Intézet, Budapest

37. melléklet Franz Wrabetz cseh építész és freskófestő által 1796-ban, Cserei Helénának készített allegórikus rajza a zsibói kastéllyal a háttérben.
Forrás: B. Nagy Margit (1970): *A zsibói kastély* In: B. Nagy Margit: Reneszánsz és barokk Erdélyben, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 197.

38/a melléklet Földlabdás lucfenyő átültetése Zabolán, a Mikes kastély előkertjébe, 1907-ben. Az ültetést a tulajdonos Mikes Ármin (kép jobb alsó sarkában) irányítja
Forrás: Mikes Család Archívuma, Zabola

38/b melléklet A szentbenedeki Korniss birtok részlete, a régi és új kastélyt összekötő udvarrésszel, 1944-ben
Forrás: Géher Ferenc, Budapest

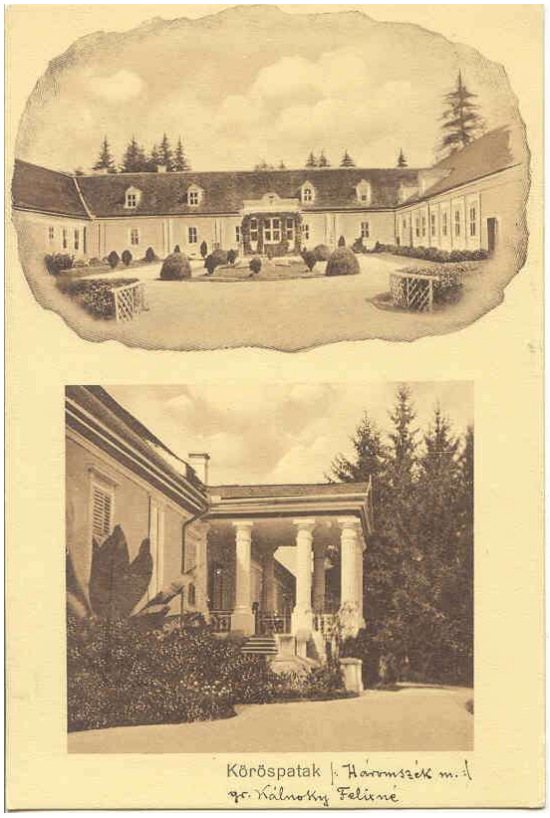
39/a melléklet A gernyeszegi Teleki kastély kerti homlokzata a „court d'honneur"-ral és a mitológiai szoborcsoport négy alakjával az 1930-as években
Forrás: KÖH fotótára

39/b melléklet A nagyteremi Bethlen kastély közvetlen környezete magastörzsű rózsákkalaz 1930-as években
Forrás: KÖH fotótár

39/c melléklet A sepsikőröspataki Kálnoky (balra) illetve az árkosi Szentkereszty (jobbra) kastélykertek
Forrás: IMM (Iparművészeti Múzeum) fotótára

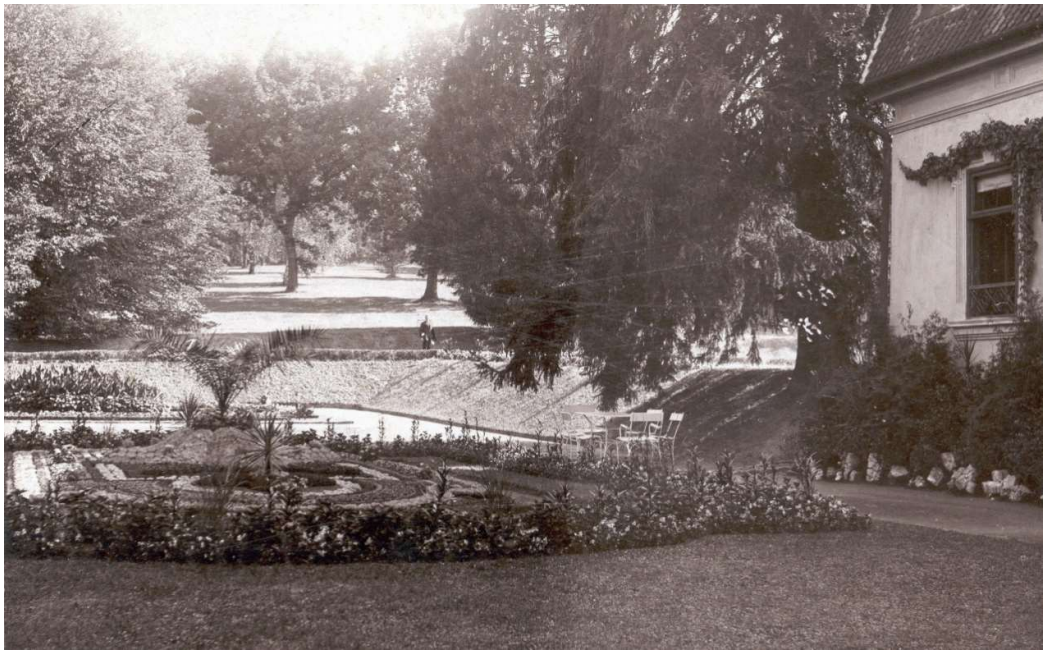

39/d melléklet A cegei Wass Jenő kastély előtti díszkert és díszmedence 1908-ban
Forrás: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár

40/a melléklet A zabolai Mikes kastélykert egyik földteraszán kialakított szőnyegágy az 1910-es években
Forrás: Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy

40/b melléklet A sáromberki Teleki kastély és környezete több nézőpontból, 1962-ben
Forrás: Maros Megye Tanácsának levéltára (ACJ Mures)

40/c. melléklet A keresdi Bethlen kastély és kertje 1912-ben
Forrás: Román Műemlékek Gondnoksága (DMI)

41. melléklet

41/a. melléklet Nagyszentpéter (Sanpetru Mare, TM), gróf Szapáry Pál kastélyának parkja, 1895-1899 között. Forrás: Fortepan / Budapest Főváros Levéltára. Levéltári jelzet: HU.BFL.XV.19.d.1.12.171

41/b. melléklet Nagykároly (Carei, SM) Károlyi-kastély és kertje, 1940 Forrás: Fortepan/Budapest Főváros Levéltára. Képszám: 43655.
Fotó adományozó: Konok Tamás id.

41/c. melléklet A nagyszentmiklósi Nákó-kastély, 1895-1899 között.
Forrás: Fortepan/Budapest Főváros Levéltára. Levéltári jelzet: HU.BFL.XV.19.d1.11.153

41/d. melléklet Az ördögkúti Bay-kastély 1941-ben
Forrás: Fortepan/Budapest Főváros Levéltára. Fotó adományozó: Dobóczi Zsolt

41/e. melléklet A tordaszentlászlói Mikes kastélykert részlete
Forrás: kepkönyvtar.hu

41/f. melléklet A magyarfenesi (Vlaha, CJ) Jósika kastély. Forrás: kepkönyvtar.hu

41/g. melléklet A válaszúti (Rascruci, CJ) Bánffy kastélykerti homlokzata, családtagokkala kertben
Forrás: kepkönyvtar.hu

41/h. melléklet A bonchidai Bánffy kastély kerti homlokzata és az angolkert részlete
Forrás: facebook

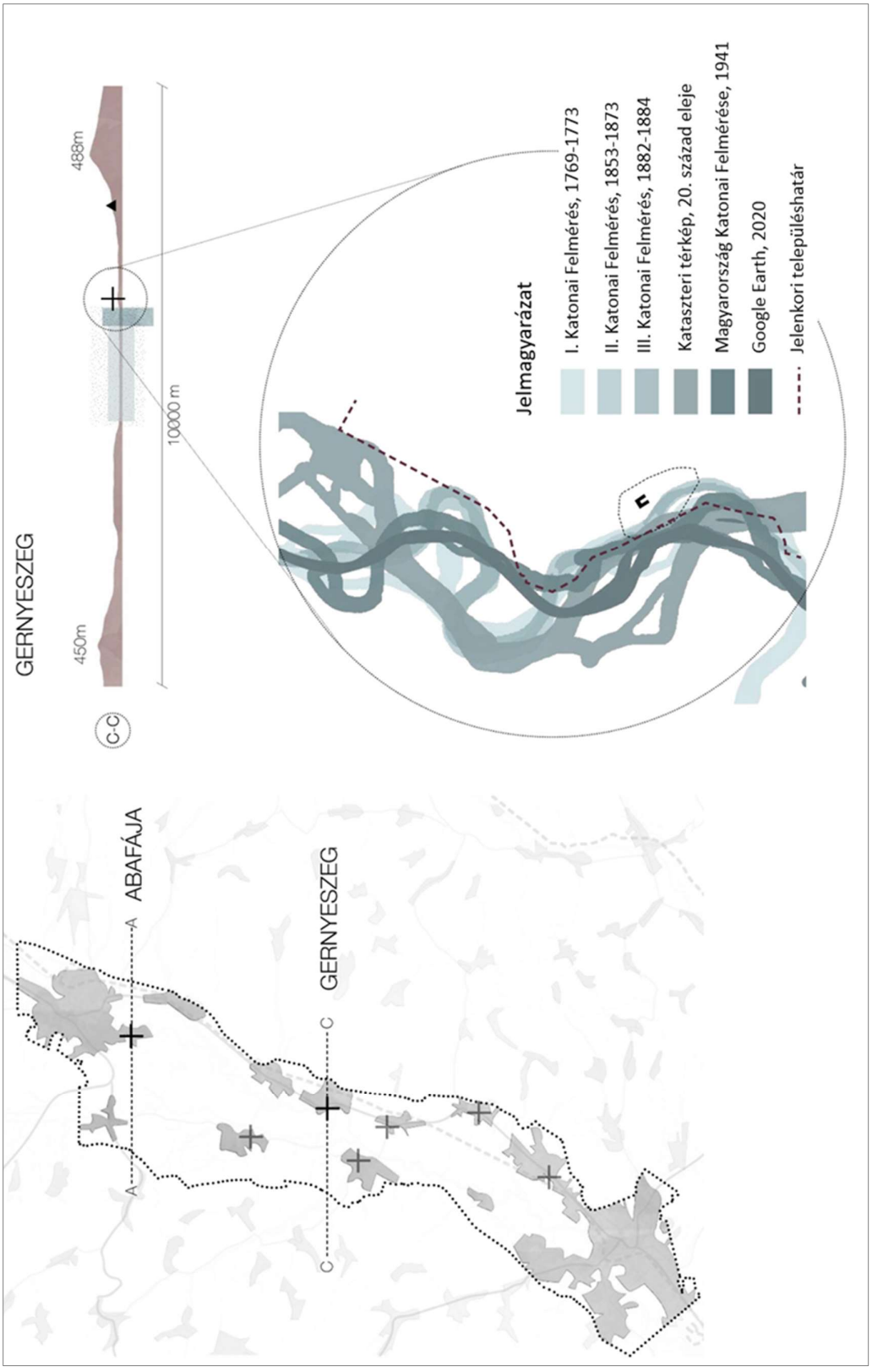
41/i. melléklet A kolozsborsai Bánffy kastély főhomlokzata a díszkertbe telepített datolyapálmával az előtérben Forrás: MTA BTI MI adattár

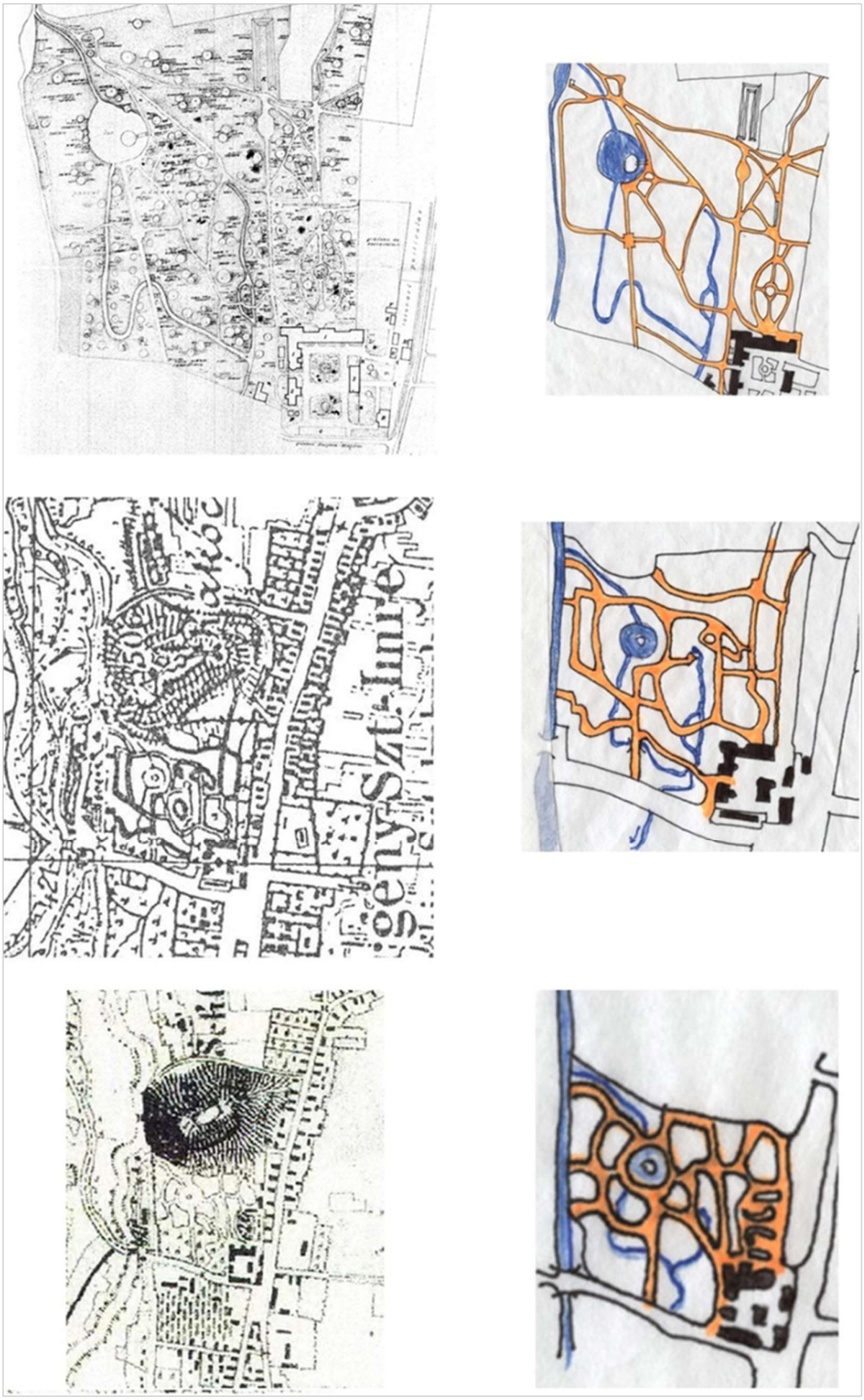
42. melléklet Románia, Erdély, Nagyvárad a város amerikai bombázása 1944-ben (részlet).
A légifotó középső részén látható Erdély legnagyobb barokk épülete, a Franz Anton Hillebrandt tervezte, francia courd'honneur típusú kastély (római katolikus Püspöki Palota) és a körülötte elhelyezkedő palotakert.
Forrás: Fortepan #24339 képszám: 24399

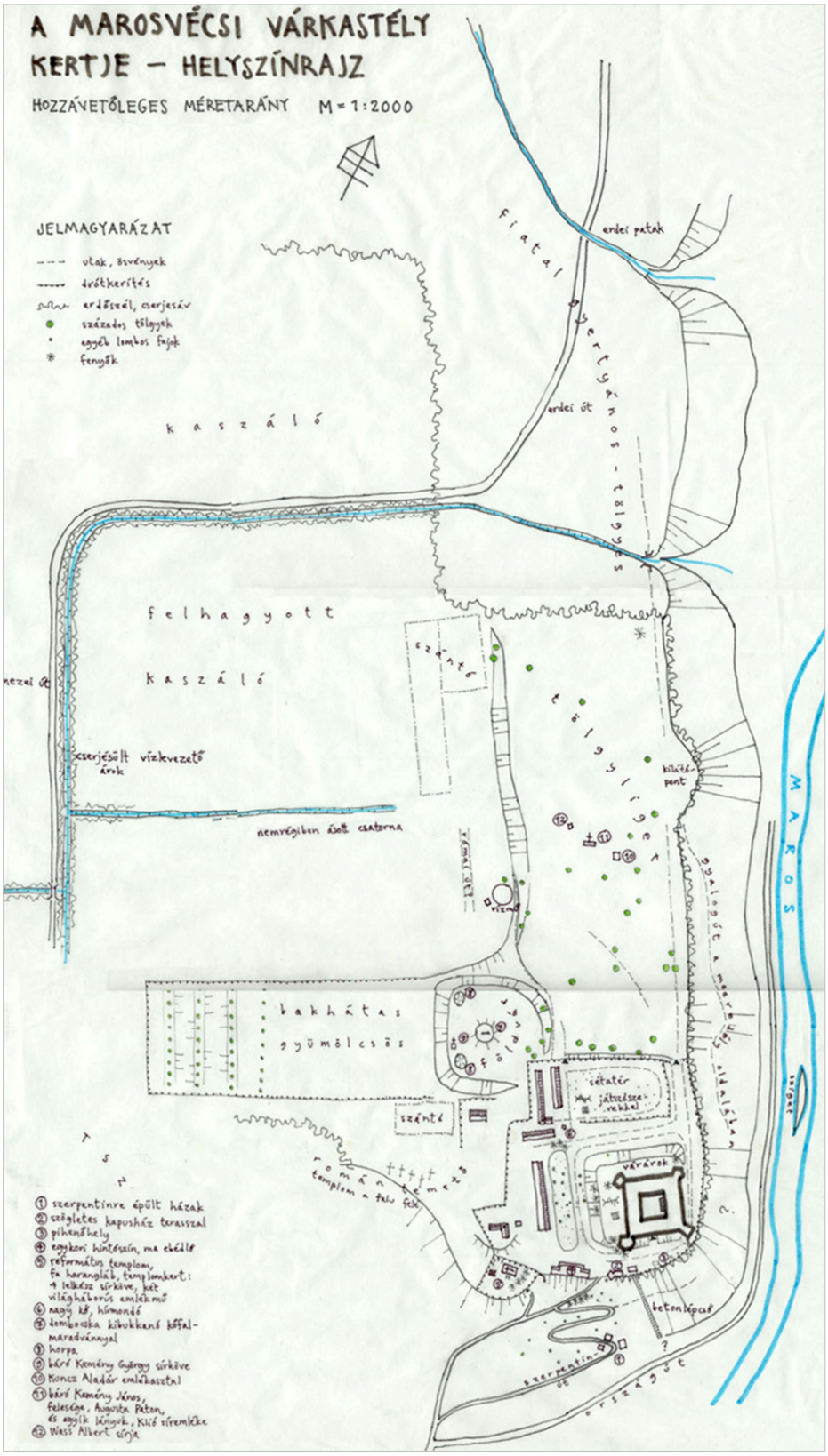
43/a melléklet A Maros tere és a folyó mederváltozásának dokumentálása térképfedvényezés segítségével a gernyeszegi Teleki kastélykert szomszédságában 1769-től napjainkig
Forrás: Fekete Albert, Kóbori Dorottya

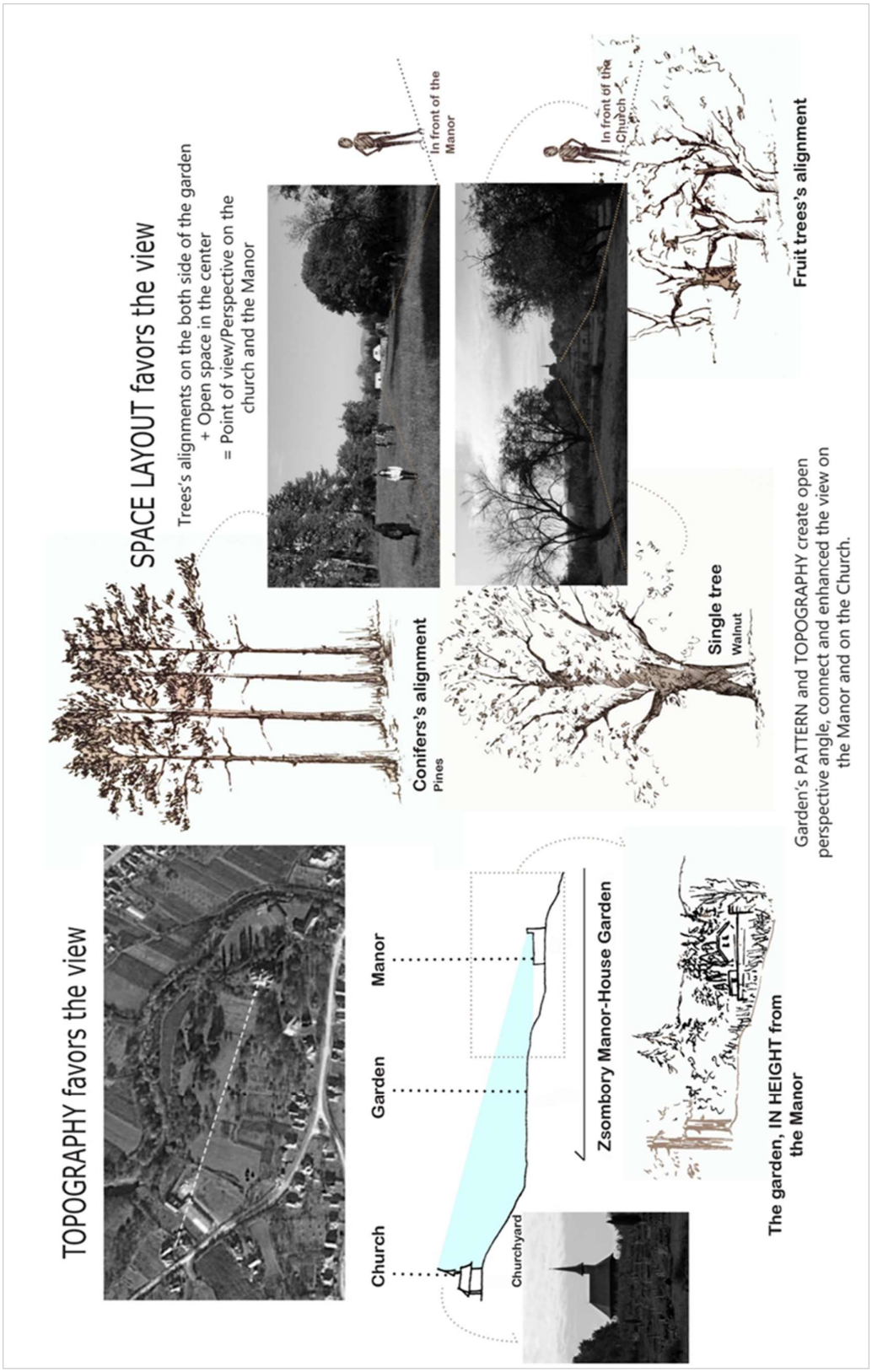
43/b melléklet A görgényszentimrei Rákóczi-Bornemisza kastélykert úthálózatának és vízrendszerének változása; történeti térképek alapjánkészített grafikai elemzése;
Forrás: Szerző, felhasználva a II. Katonai Felmérés (1853-1873), III. Katonai felmérés (1882-1884) térképszelvényeit, illetve egy 1966-os kertfelmérést (Liceul Forestier Gurghiu)

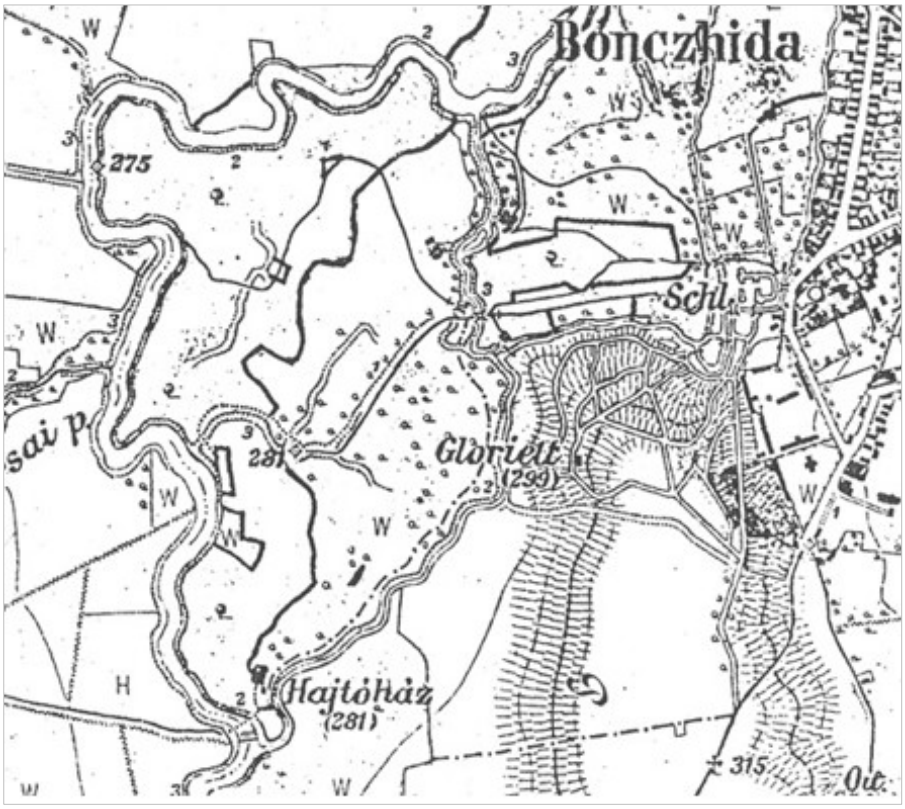
44/a melléklet. A marosvécsi Kemény kastélykert manuáléja 2004-ből.
Forrás: Szabó Patrícia, Móricz Anna, Fekete Albert

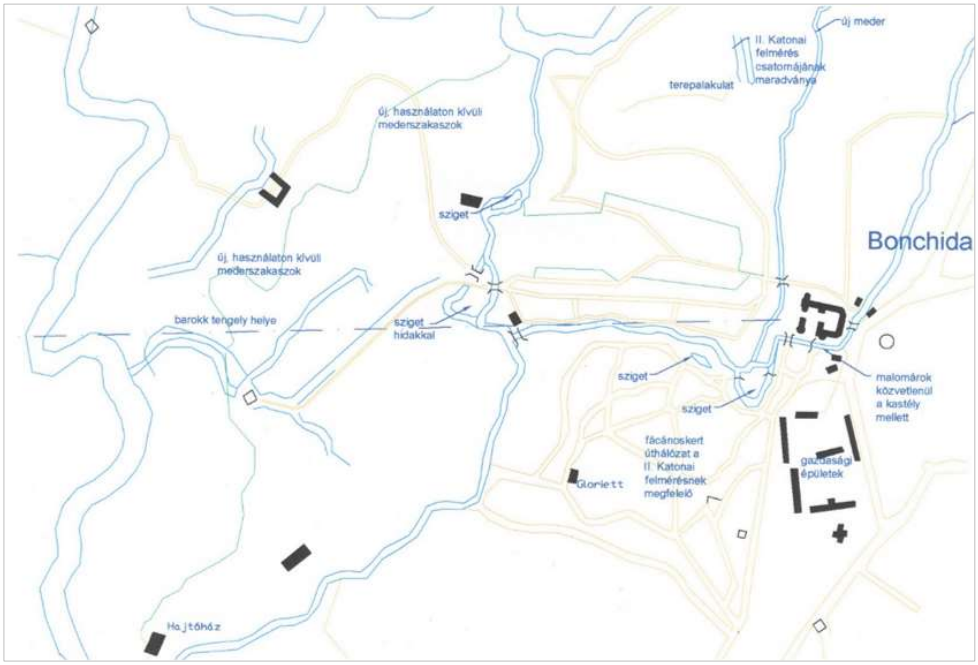
44/b melléklet A magyarzsombori Zsombory kastélyketről és tágabb környezetéről készített manuálé digitális feldolgozás után, 2015.
Forrás: Fekete Albert, Sophie Planchat

45/a. melléklet A bonchidai Bánffy kastélykertre készült III. Katonai Felmérés térképszelvénye
Forrás**:** maps.arcanum.com

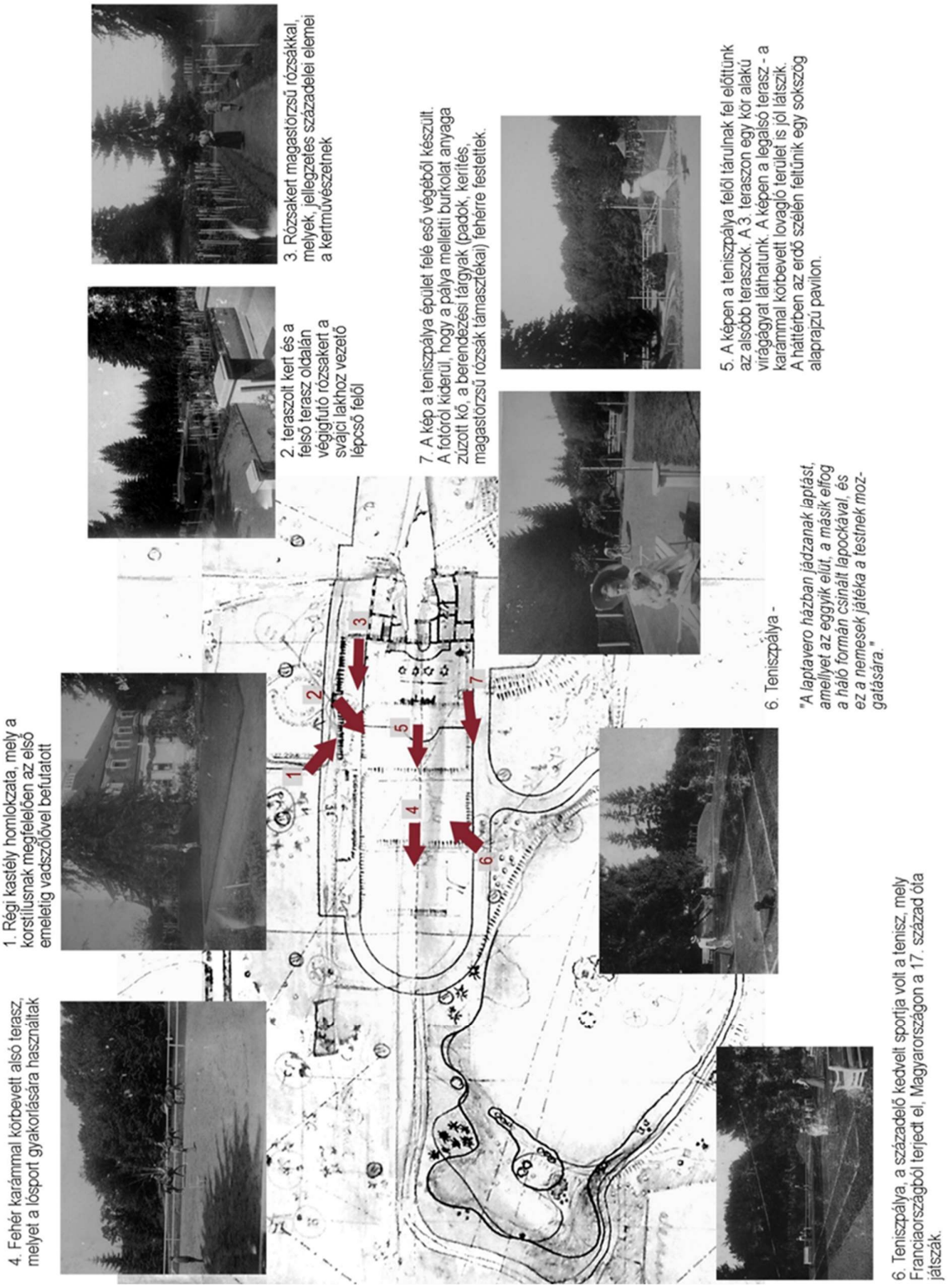
45/b. melléklet A bonchidai Bánffy kastélykert III. Katonai Felmérésének Autcad-ben átrajzolt térképszelvénye, kortárs interpretációja.
Forrás: Szerző grafikai feldolgozása

46. melléklet A terepbejárások során használt, saját fejlesztésű kastélykert-felmérőlap
Forrás: Szerző

Kastély-kert együttes neve		
Elhelyezkedés	GPS koordináták	
	település (magyar és idegen településnév)	
	megye (hajdani és jelenlegi)	
Helyrajzi számok		
Műemléki védettség (határozat száma)		
Természeti védettség (határozat száma)		
Kert jellemző stílusa		
kert egyéb stílusai		
Táji adottságok	tájmorfológia	
	vízrajz	
	növényföldrajz	
	talajtan	
	klíma	
	látványkapcsolatok	
	egyéb	
Építtetők, tulajdonosok	egykori tulajdonosok	
	jelenlegi tulajdonosok	
Kezelők (bérlők)		
Jelenlegi használat módja		
Kastélyépület(ek) műszaki állapota		
Rövid kerttörténet		
Kert jelenlegi állapota, kerti elemek	A kert általános állapota	
	épített/művészi elemek (kerti objektumok)	
		kapuzat, kerítés, lépcső, támfal, híd, szobor, grotta, pavilon, sírhely. medence, pergola, pad, térrács, sportpálya, játszótér, egyéb
	infrastruktúra	
		utak, közművek, világítás, vízelvezető árkok, egyéb
	növényzet, térszerkezet	
	vízrendszer	
	természeti képződmények	
	egyéb	
Történeti és irodalmi források		
Fotótár		
Egyebek		
Felvételt készítő neve	Felvétel dátuma:	

47. melléklet A zabolai Mikes kastélykert helyszíni felméréséhez készített montázs
Forrás: Fekete Albert, Tóth Eszter

48/a. melléklet A gernyeszegi Teleki kastélykert 2019-es fafelmérésének alaprajza és növénylistája(részlet)
Forrás: Fekete Albert, Kóbori Dorottya, 2019. szeptember

Sorszám	Fafaj latin neve	Fafaj magyar neve	Törzsátmérő (cm)
3	Acer campestre	mezei juhar	21
5	Acer negundo	zöld juhar	3
2	Acer platanoides	korai juhar	132
4	Acer pseudoplatanus	hegyi juhar	1
14	Aesculus hippocastanum	vadgesztenye	23
30	Betula pubescens	molyhos nyír	5
31	Catalpa bignonioides	szivarfa	2
45	Chaenomeles japonica	japánbirs	6
29	Chamaecyparis lawsoniana 'Elwoodii'	oregoni hamisciprus	1
43	Corylus avellana	európai mogyoró	2
41	Euonymus europaeus	közönséges kecskerágó	1
33	Fagus sylvatica	európai bükk	1
1	Fraxinus excelsior	magas kőris	124
13	Ginkgo biloba	páfrányfenyő	1
26	Gleditsia triachantos	tövises legénynye	1
17	Juglans regia	közönséges dió	20
44	Juniperus sabina	nehézszagú boróka	3
27	Juniperus virginiana	virginiai boróka	5
12	Larix decidua	vörösfenyő	1
38	Malus domestica	nemes alma	3
39	Malus x purpurea	bíborlevelá díszalma	1
35	Morus alba	fehér eperfa	1
34	Morus nigra	fekete eperfa	2
22	Phellodendron amurense	amuri parásfa	7
47	Philadelphus coronarius	közönséges jezsámen	2
9	Picea abies	lucfenyő	50
11	Pinus nigra	feketefenyő	1
50	Pinus peuce	simafenyő	
10	Pinus strobus	amerikai selyemfenyő	2
28	Platanus x acerifolia	juharlevelű platán	3
21	Populus alba	fehér nyár	24
20	Populus nigra	fekete nyár	8
37	Prunus cerasifera	vérszilva	1
36	Prunus padus	zsélnicemeggy	2
25	Quercus petraea	kocsánytalan tölgy	1
24	Quercus robur	kocsányos tölgy	2
23	Quercus robur 'Fastigiata'	oszlopos kocsányos tölgy	2
49	Quercus rubra		1
8	Robinia pseudoacacia	fehér akác	32
15	Salix alba	fehér fűz	14
16	Salix babylonica	babiloni szomorúfűz	7
48	Sambucus nigra	fekete bodza	3
46	Spiraea x vanhouttei	kerti gyöngyvessző	15
40	Syringa vulgaris	közönséges orgona	3
42	Taxus baccata	közönséges tiszafa	4
18	Thuja orientalis	keleti tuja	10
19	Thuja plicata	orás tuja	4
6	Tilia cordata	kistevelá hárs	46
7	Tilia platyphillos	nagylevelű hárs	13
32	Ulmus minor	mezei szil	3

48/b. melléklet A gernyeszegi Teleki kastélykert kiemelten értékes faegyedeinek felmérése (részlet)
Forrás: Fekete Albert, Kóbori Dorottya, 2019. szeptember

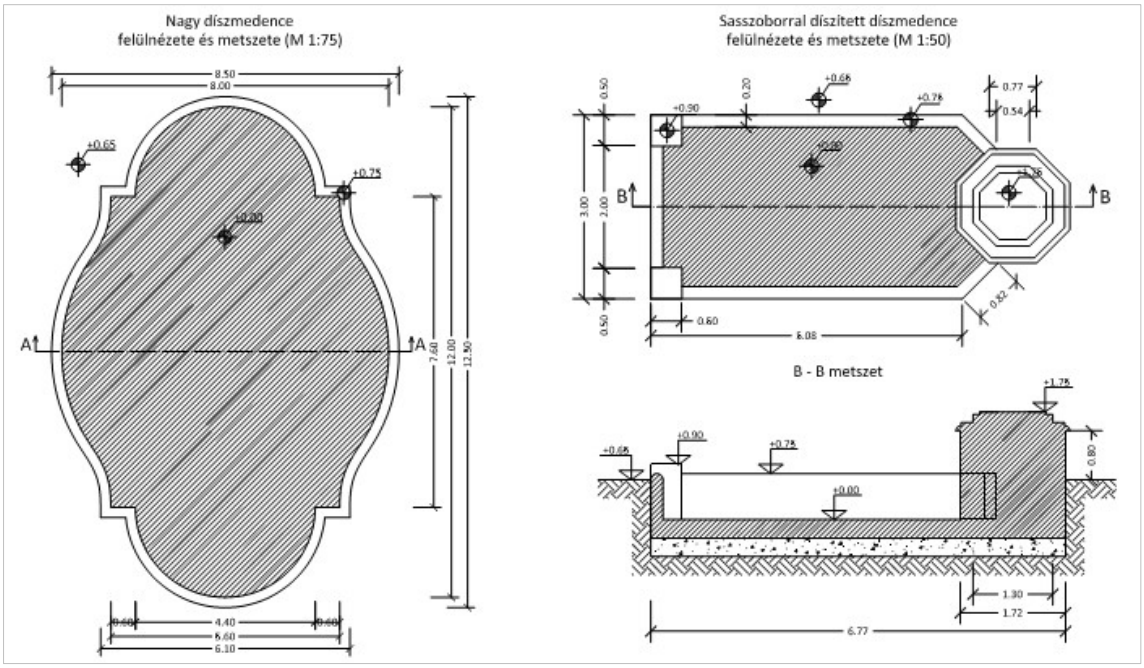
48/c. melléklet A bonchidai Bánffy kastélykert tájképi átalakításának időszakából (1830-as évek) származó platán (*Platanusorientalis*) felmérési lapja.
Forrás: Szerző

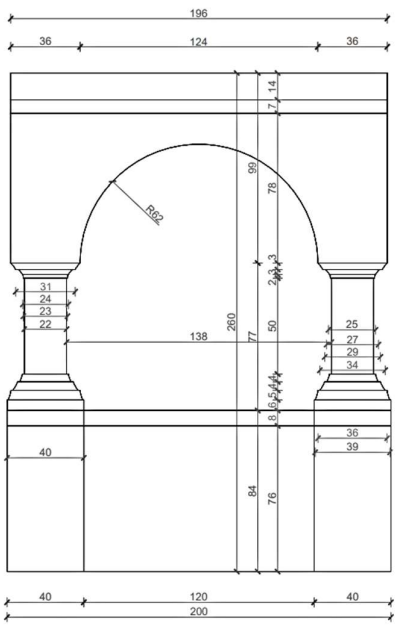
Sorszám:	12
Tudományos megnevezés:	Platanus x hybrida
Magyar megnevezés:	Platán
Törzsátmérő (1 m magasságban):	195 cm
Koronaátmérő:	24 m
Magasság:	28 m
Egészségi állapot (1-5):	3
Esztétikai érték (1-5):	4
Rövid leírás:	Sérült kéreg, törött ágak, szabálytalan korona, kezeletlen csonkok
Kezelési javaslatok:	Kiemelkedő történeti értéke miatt fokozott védelemre javasolt; részletes favizsgálat szükséges
Adatfelvétel időpontja:	2016.07.08
Adatrögzítő:	Fekete Albert
Fotók:	Fekete Albert

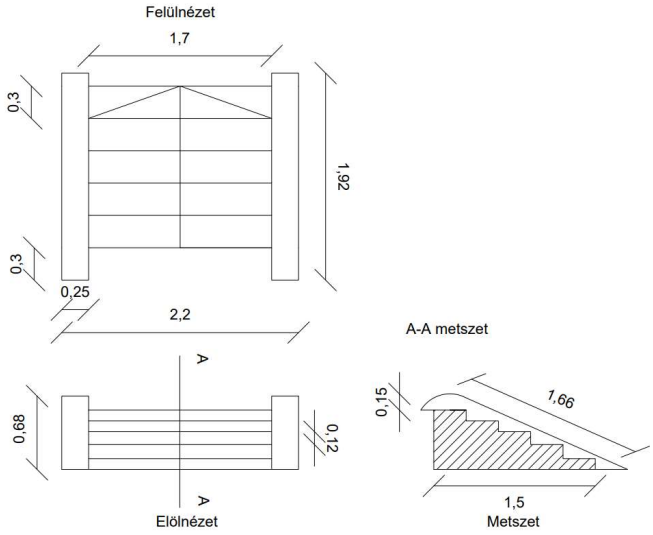

49/a. melléklet A székelyhídi Stubenberg kastélykert díszmedencéinek műszaki felmérési rajzai
Forrás: Fekete Albert, Berke János, 2014. szeptember

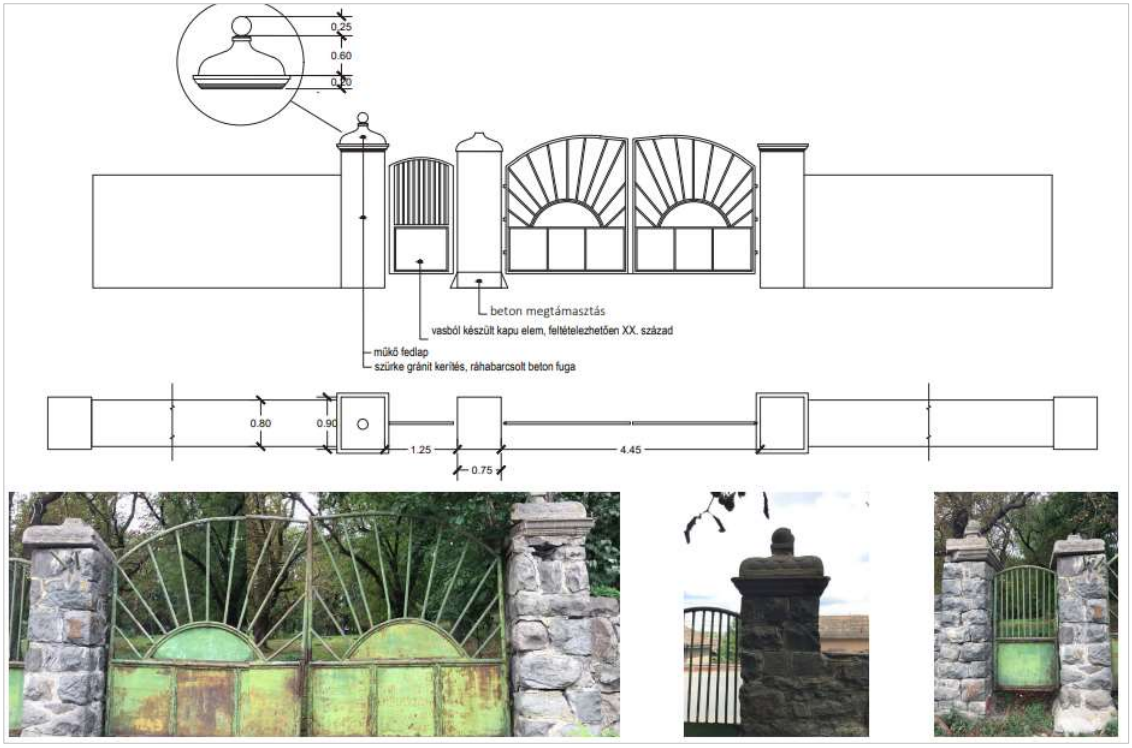

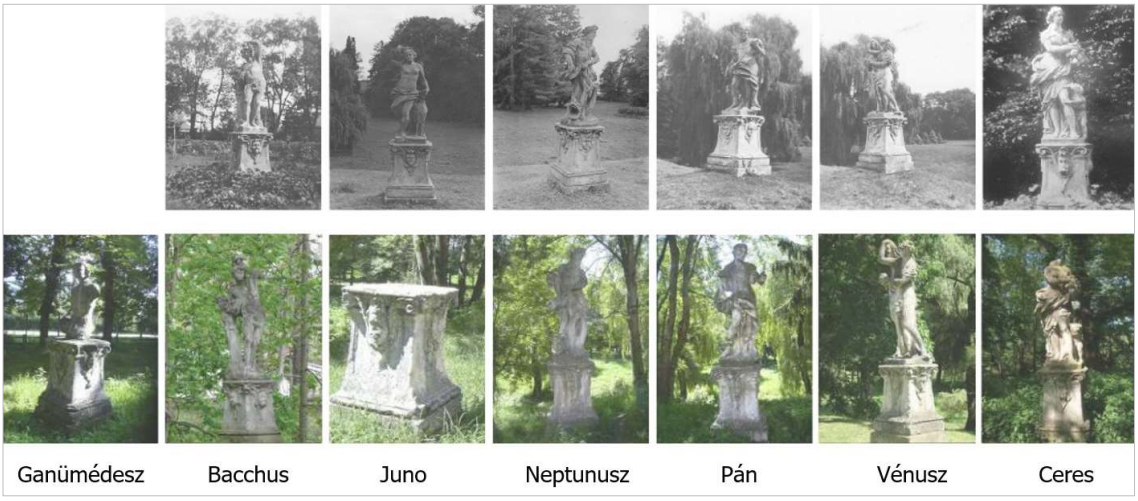
49/b. melléklet A csákigorbói Haller-Jósika kastélykert kútházának műszaki felmérési rajza (részlet)
Forrás: Fekete Albert, Magdó János, 2008. október

49/c. melléklet A keresdi Bethlen kastélykert kőlépcsőinek műszaki felmérési rajzai (részlet)
Forrás: Fekete Albert, Sőregi Anna Piroska, 2022. március

49/d. melléklet A gyalui Rákóczi-Barcsay kastélykert kapuzatának műszaki felmérési rajzai (részlet)
Forrás: Fekete Albert, Honti Viktória, 2017. szeptember

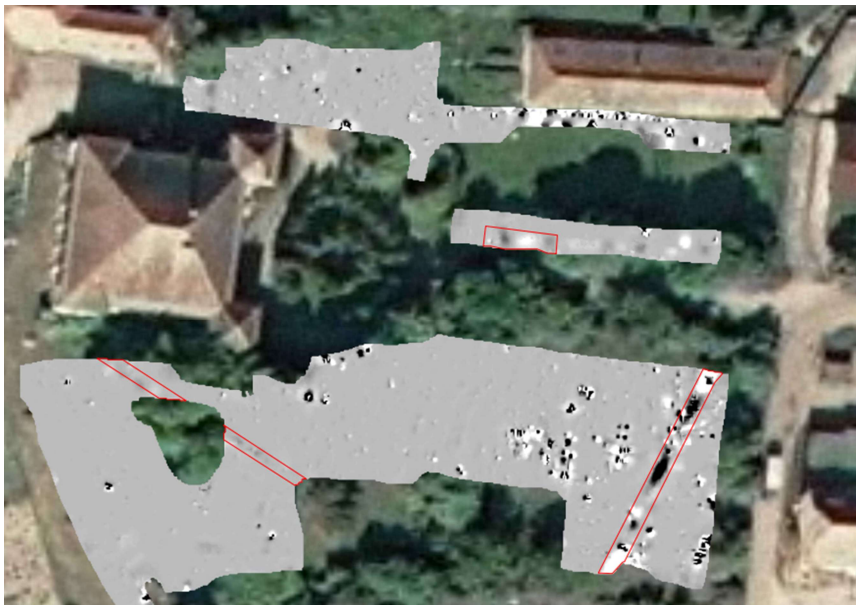
49/e. melléklet A gernyeszegi Teleki kastélykert mitológiai szobrainak dokumentálása, összehasonlítva a jelenlegi állapotukat az 1930-as években készített archív felvételekkel
Készítette: Fekete Albert, Kóbori Dorottya, 2018. május

50/a melléklet Geofizikai mérések a bonchidai Bánffy kastély kertjében, a kastélyépület nyugati homlokzata előtt, az egykori lúdláb-allé kiindulási pontjában. A mérést koordinálja Fatsar Kristóf, a Kertművészeti Tanszék munkatársa
Fotó: Fekete Albert, 2004. október

50/b melléklet A bethlenszentmiklósi Bethlen kastélykertben 2021-ben végzett geofizikai mérések digitális képe. A felvétel három korabeli útvonal egy-egy szakaszát mutatta ki (lásd piros vonalak)
Forrás: Fekete Albert

51/a. melléklet A miklósvári Kálnoky kastélykert kőtámfalainak régészeti feltárása 2014-ben (balra); a régészetileg kijelölt terület az évek során feltöltődött teraszokkal és támfalakat rejtő terepformákkal az ásatás előtt (jobbra fent), illetve a rekonstruált támfalak és teraszok 2016-ban.
Fotó: Fekete Albert

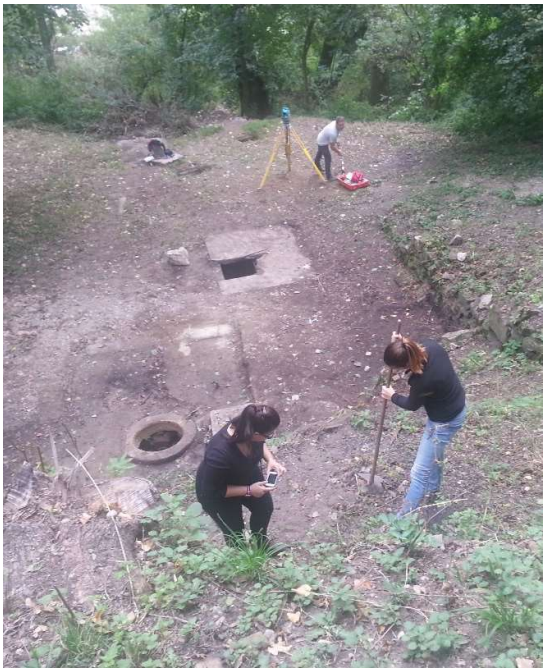

51/b-d. mellékletek Gyalu, Rákóczi-Barcsay kastély: a kerti forrásfoglalás és fürdő régészeti feltárásának helyszíni dokumentálása 2019 szeptemberében
Forrás: Fekete Albert, Vajda Szabolcs

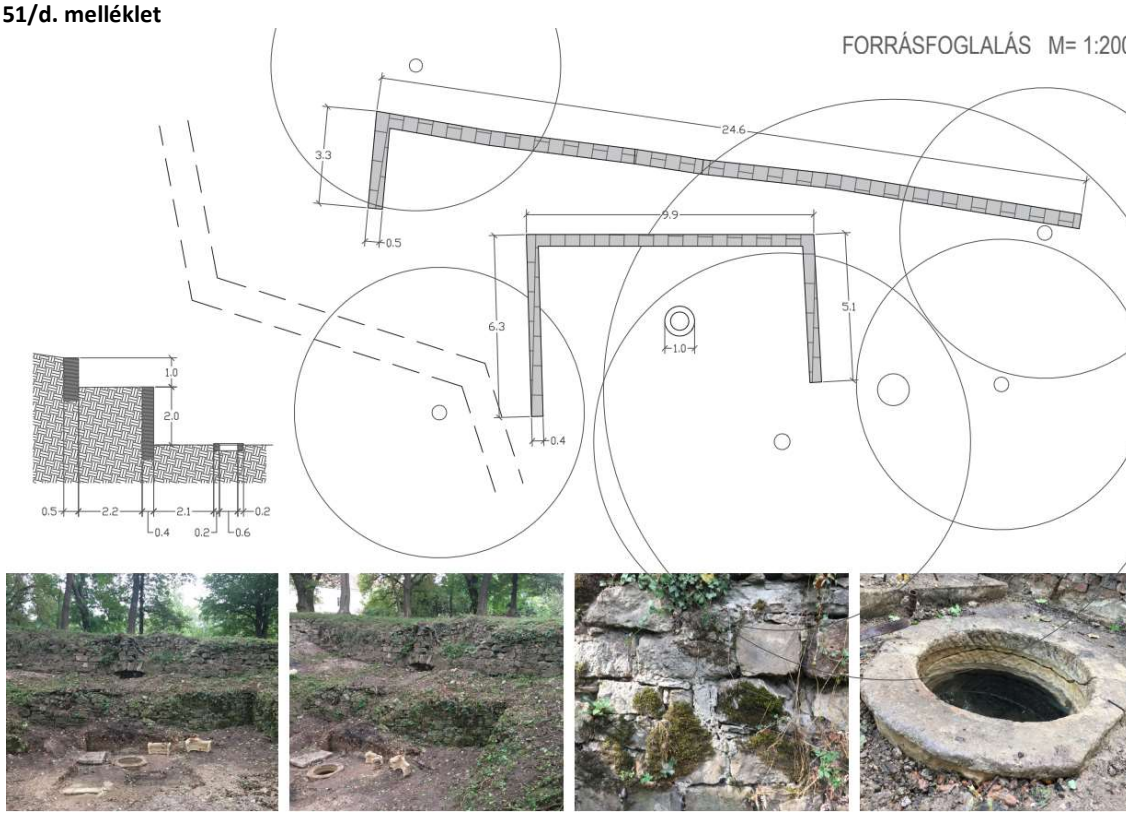
51/b melléklet

51/c melléklet

51/d. melléklet

51/e. melléklet A bonchidai Bánffy kastély belső udvarának tornyos tölgyei a második világháború során (balra fent) semmisültek meg
Forrás: KÖH fotótára, 1930-as évek

51/f. melléklet A tölgyek tuskóit a 20. század második felében feltöltött talaj teljesen befedte, régészeti feltárás során kerültek felszínre 2009-ben.
Forrás: Fekete Albert fotója, 2009

51/g. melléklet Az újratelepített bonchidai tornyos tölgyek 2023 szeptemberében
Forrás: Fekete Albert

52. melléklet Kiegészítő fafelmérés: kivágott famatuzsálemek beazonosítása és kormeghatározás évgyűrűk alapján különböző erdélyi helyszíneken

52/a. melléklet Évgyűrű számlálás alapján 145 éves kocsányos tölgy kivágott törzse a kendilónai kastélykertben. Fotó: G. Tar Imola, 2006

52/b. melléklet Évgyűrű számlálás alapján 160 éves magas kőris csutakja a bályoki kastélykertben. Fotó: Vajda Szabolcs, 2008.

52/c. melléklet Évgyűrű számlálás alapján 120 éves szürke nyár csutakja a nagykárolyi kastélykertben. Fotó: Fekete Albert, 2022.

52/d. melléklet Évgyűrű számlálás alapján 110 éves magas kőris csutakja a görgényszentimrei kastélykertben. Fotó: Fekete Albert, 2022.

53/a. melléklet A felújítás alatt álló gyalui Rákóczi-Barcsay kastély: és a kastélykert gazdag faállománya drónfelvételen; a távolban a település délnyugati része, illetve a Gyalui havasok erdős bércei.
Forrás: Fekete Albert, 2021. május

53/b. melléklet A keresdi Bethlen kastély és kertje egy 2022 decemberi drónfelvételen
Forrás: Komes Dániel, 2022 december

53/c. melléklet A keresdi Bethlen kastély és kertje egy 2022 márciusi drónfelvételen
Forrás: Fekete Albert, 2022 március

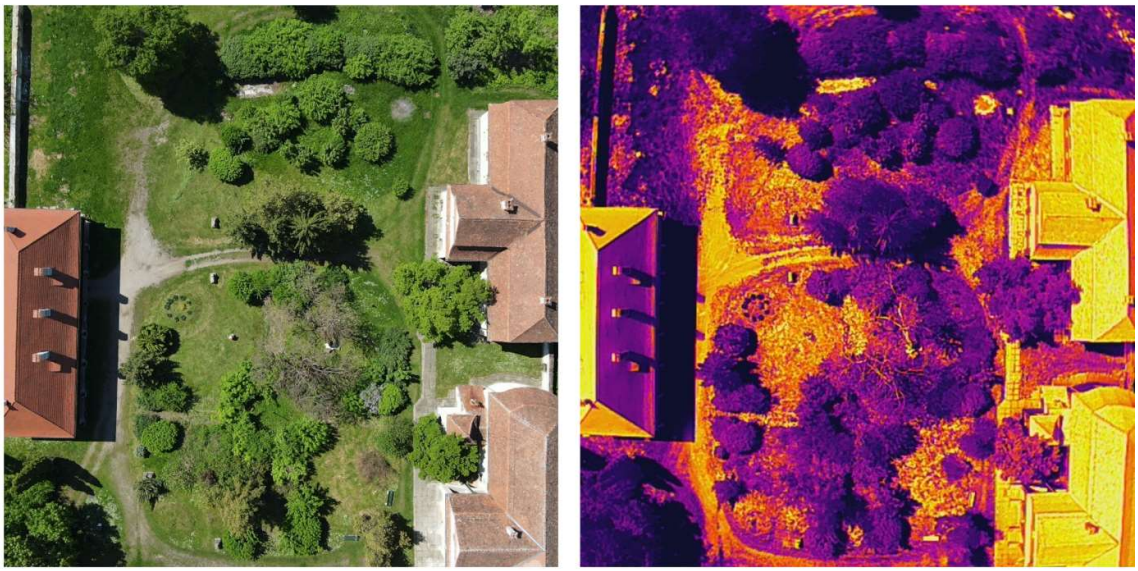
53/d. melléklet A romos szentbenedeki Kornis kastély és kertjében még álló barokk kútház drónfelvételen.
Forrás: Fekete Albert, 2022. március

53/e. melléklet A felújítás alatt álló fiátfalvi Ugron kastély és kertje egy 2023-as drónfelvételen.
Forrás: Fekete Albert, Maróthy Miklós, 2023. augusztus

53/f. melléklet A görgényszentimrei Rákóczi-Bornemisza kastély belső udvarának drónfelvétele (balra) illetve drónnal készített infravörös kép (jobbra), amely a növényzet klímakondicionáló hatását mutatja: a sötét színtartomány (kék-lila) az alacsonyabb, a világos színtartomány (narancs-sárga) a magasabb felszíni hőmérsékletet mutatja
Forrás: Fekete Albert, Ning Dong Ge, 2022. május

54. melléklet A szentbenedeki Kornis kastély barokk kútháza archív felvételen (54/a. melléklet), napjaink fotóján (54/b. melléklet), műszaki felmérésen (54/c. melléklet) illetve LIDAR technikával készült felmérésen (54/d. melléklet)

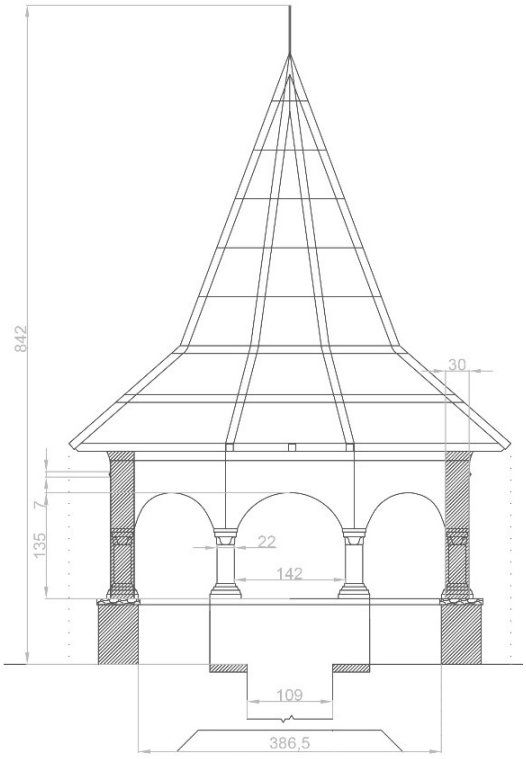
54/a. melléklet
Forrás: Géher Ferenc magángyűjteménye

54/b. melléklet
Fotó: Fekete Albert, 2022 május

54/c. melléklet
Forrás: Fekete Albert, Magdó János, 2008 május

54/d. melléklet
Forrás: Vajda Szabolcs, 2022 május

55. melléklet Erdélyi kastélykertek, amelyekben a késő reneszánsz időszakától napjainkig folyamatosan dokumentálható a kertkultúra, azaz a késő reneszánsz, a barokk, illetve a tájképi típusú kertek is megjelentek
Forrás: Szerző

	Kastélykert elhelyezkedése (település)	Tulajdonos család
1	Abafája (Apalina, MS)	Huszár
2	Árokalja (Arcalia, BN)	Bethlen
3	Bonchida (Bontida, CJ)	Bánffy
4	Cege – 1 (Taga, CJ)	Wass Ádám
5	Cege – 2 (Taga, CJ)	Wass Jenő
6	Csákigorbó (Garbau, SJ)	Haller-Jósika
7	Csombord (Ciumbrud, AB)	Kemény
8	Erdőszentgyörgy (Sangeorgiu de Padure, MS)	Rédey
9	Fehéregyháza (Albesti, MS)	Haller
10	Fiatfalva (Filias, HR)	Ugron
11	Gernyeszeg (Gornesti, MS)	Teleki
12	Görgényszentimre (Gurghiu, MS)	Rákóczi-Bornemisza
13	Hadad (Hodod, SM)	Wesselényi
14	Kelementelke (Calimanesti, MS)	Simén
15	Kerelőszentpál (Sanpaul, MS)	Haller
16	Kerlés (Chirales, BN)	Bethlen
17	Felek (Avrig, SB)	Bruckenthal
18	Koltó (Coltau, MM)	Teleki
19	Kővárhosszúfalu (Satulung, MM)	Teleki
20	Kutyfalva (Cuci, MS)	Degenfeld
21	Magyarfenes (Vlaha, CJ)	Jósika castle
22	Marosugra (Ogra, MS)	Haller
23	Marosújvár (Ocna Mures, AB)	Teleki
24	Nagyernye (Ernei, MS)	Bálintitt
25	Nagykároly (Carei, SM)	Károlyi
26	Nagyvárad (Oradea, BH)	R.k. Püspöki Kert
27	Piski, régen Dédács (Simeria, HD)	Ocskay-Fáy
28	Radnót (Iernut, MS)	Rákóczi
29	Sáromberke (Dumbravioara, MS)	Teleki
30	Soborsin (Savarsin, AR)	Nádasdy-Forray
31	Szentbenedek (Manastirea, CJ)	Kornis
32	Szurdok (Surduc, SJ)	Jósika
33	Torockószentgyörgy (Trascau, AB)	Thoroczkay-Rudnyánszky
34	Vajdaszentivány (Voivodeni, MS)	Zichy-Horváth
35	Váralmás (Almasu, SJ)	Csáky
36	Zsibó (Jibou, SJ)	Wesselényi

56/a. melléklet A kutatás tárgyát képező 150 kastélykert értéklistája. Az első oszlopban a magyar településnév után zárójelben a települések jelenlegi, román neve és a megye rövidítése található. Az „összesítés” és a színkódok az egyes kertek kertörökségi értékét mutatják
Forrás: Szerző

ÖSSZESÍTÉS	db
kiemelten értékes kert	14
értékes kert	24
jelentős kert	45
kevésbé jelentős kert	67

Kastélykert értéklista

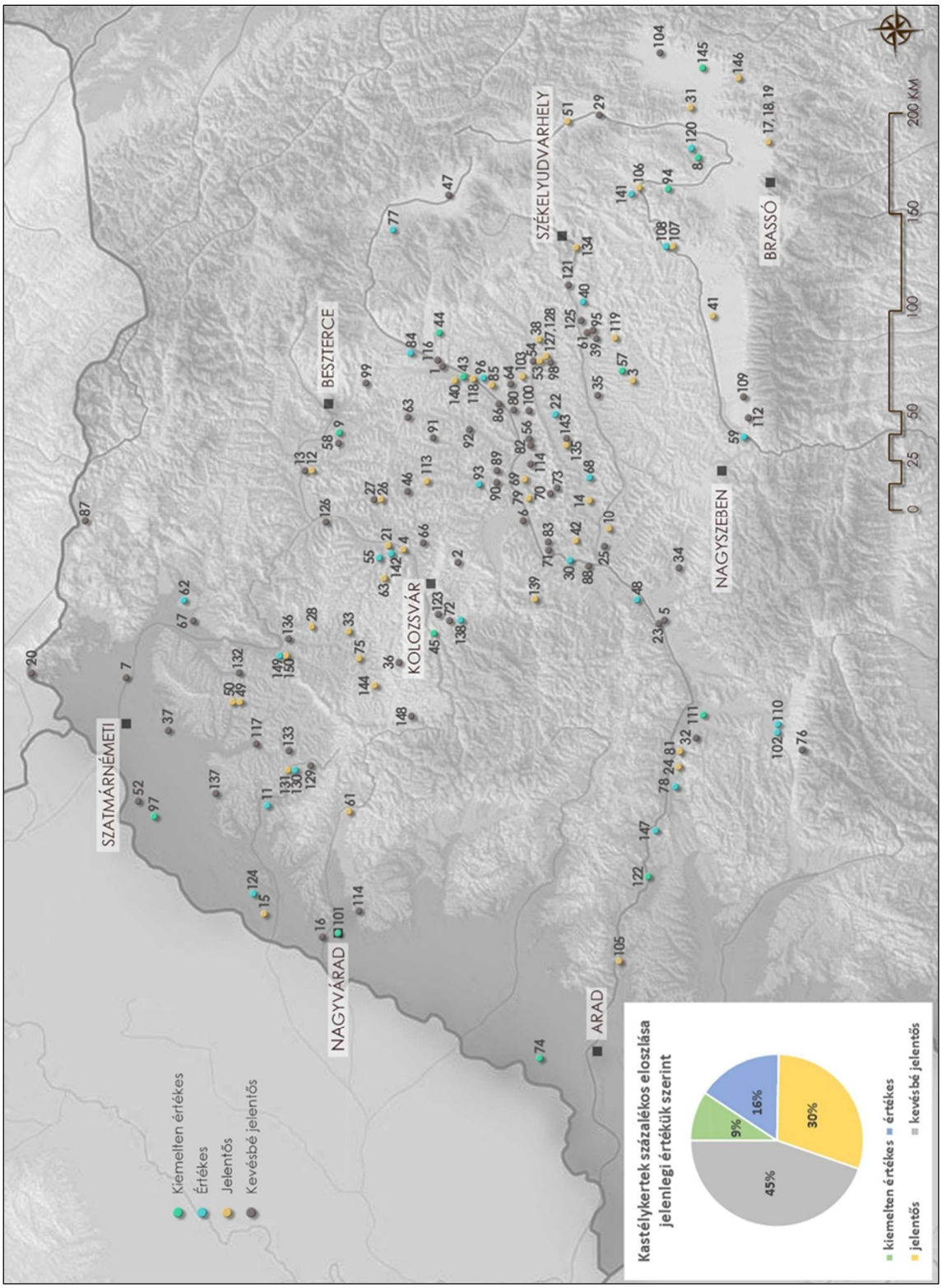
Kastélykert elhelyezkedése (település)	Tulajdonos család	Értékelés
1. Abafája (Apalina, MS)	Huszár	1
2. Ajton (Aiton, CJ)	Sándor	1
3. Almakerék (Malancrav, SB)	Apafi	2
4. Alsózsuk (Jucul de Jos, CJ)	Kemény-Bánffy	2
5. Alvinc (Vintul de Jos, AB)	Martinuzzi	1
6. Aranyosgerend (Luncani, CJ)	Kemény	1
7. Aranyosmeggyes (MediesuAurit, MM)	Apafi	1
8. Árkos (Arcus, CV)	Szentkereszty	4
9. Árokalja (Arcalia,BN)	Bethlen	4
10. Balázsfalva (Blaj, AB)	Bagdi	2
11. Bályok (Balc, BH)	Károlyi	3
12. Bethlen 1 (Beclean, BN)	Bethlen András	2
13. Bethlen 2 (Beclean, BN)	Bethlen Pál	1
14. Bethlenszentmiklós (Sanmiclaus, AB)	Bethlen	2
15. Bihardiószeg (Diosig, BH)	Zichy	2
16. Biharpüspöki (EpiscopiaBihor, BH)	R.k. Püspöki Kert	1
17. Bodola 1 (Budila, BV)	Béldi Pál	2
18. Bodola2 (Budila, BV)	Béldi László	2
19. Bodola3 (Budila, BV)	Mikes	2
20. Bocskó (Bocicau, SM)	R.k. Püspöki Kert	1
21. Bonchida (Bontida, CJ)	Bánffy	2
22. Bonyha (Bahnea, MS)	Bethlen	3
23. Borberek (Vurpar, AB)	Bálpataki	1
24. Branyicska (Branisca, HD)	Jósika	2
25. Búzásbocsárd (BucerdeaGranoasa, AB)	Rákóczi	1
26. Cege – 1 (Taga, CJ)	Wass Ádám	2
27. Cege – 2 (Taga, CJ)	Wass Jenő	2
28. Csákigorbó (Garbau, SJ)	Haller-Jósika	2
29. Csíkkozmás (Cozmeni, HR)	Petki	1
30. Csombord (Ciumbrud, AB)	Kemény	3
31. Dálnok (Dalnic, CV)	Beczásy	2
32. Déva (Deva, HD)	Bornemisza-Haller	1
33. Drág (Dragu, SJ)	Wesselényi	2
34. Drassó (Drasov, AB)	Teleki	1

35. Erzsébetváros / régen Ebesfalva (Dumbraveni, MS)	Apafi	1
36. Egeres (Aghires, CJ)	Bocskai	1
37. Erdőd (Ardud, SM)	Károlyi	1
38. Erdőszentgyörgy (Sangeorgiu de Padure, MS)	Rédey	2
39. Fehéregyháza (Albesti, MS)	Haller	1
40. Fiatfalva-Székelykeresztúr (CristuruSecuiesc, HR)	Ugron	3
41. Fogaras (Fagaras, BV)	Rákóczi	2
42. Fugad (Ciughuzel, AB)	Bánffy	2
43. Gernyeszeg (Gornesti, MS)	Teleki	4
44. Görgényszentimre (Gurghiu, MS)	Rákóczi-Bornemisza	4
45. Gyalu (Gilau, CJ)	Rákóczi-Barcsay	4
46. Gyeke (Geaca, CJ)	Béldy	1
47. Gyergyószárhegy (Lazarea, HR)	Lázár	1
48. Gyulafehérvár (Alba Iulia, AB)	R.k. Püspöki Kert	3
49. Hadad – 1 (Hodod, SM)	Wesselényi	2
50. Hadad – 2 (Hodod, SM)	Wesselényi-Degenfeld	2
51. Hosszúaszó (ValeaLunga, AB)	Szentkereszty	2
52. Kaplony (Coplean, SM)	Haller	1
53. Kelementelke – 1 (Calimanesti, MS)	Simén	2
54. Kelementelke – 2 (Calimanesti, MS)	Henter	1
55. Kendilóna (Luna de Jos, CJ)	Teleki	3
56. Kerelőszentpál (Sanpaul, MS)	Haller	1
57. Keresd (Cris, MS)	Bethlen	4
58. Kerlés (Chirales, BN)	Bethlen	1
59. Felek (Avrig, SB)	Bruckenthal	4
60. Körösgégény (Gheghie, BH)	Zichy	2
61. Kisbún (Boiu, MS)	Bethlen	1
62. Koltó (Coltau, MM)	Teleki	3
63. Kolozsborsa (Borsa, CJ)	Bánffy	2
64. Komlód (Comlod, BN)	Wesselényi-Teleki	1
65. Koronka (Corunca, MS)	Toldalagi	1
66. Korpád (Corpadea, CJ)	Gaál	2
67. Kővárhosszúfalu (Satulung, MM)	Teleki	1
68. Küküllővár (Cetatea de Balta, AB)	Bethlen-Haller	3
69. Kutyfalva (Cuci, MS)	Degenfeld	2
70. Magyarbükkös (Bichis, MS)	Kemény	1
71. Magyarcsesztve (Cisteiu de Mures, AB)	Mikes castle	1
72. Magyarfenes (Vlaha, CJ)	Jósika castle	1
73. Magyarózd (Ozd, MS)	Radák-Pekry	1
74. Mácsa (Macea, AR)	Klebelsberg	4
75. Magyarzsombor (Zimbor, SJ)	Zsombory	2
76. Malomvíz (Rau de Mori, HD)	Kendeffy	1
77. Maroshévíz (Toplita, HR)	Urmánczy	3
78. Marosillye (Ilia, HD)	Bornemisza	3
79. Marosgezse (Gheja, MS)	Bánffy	2

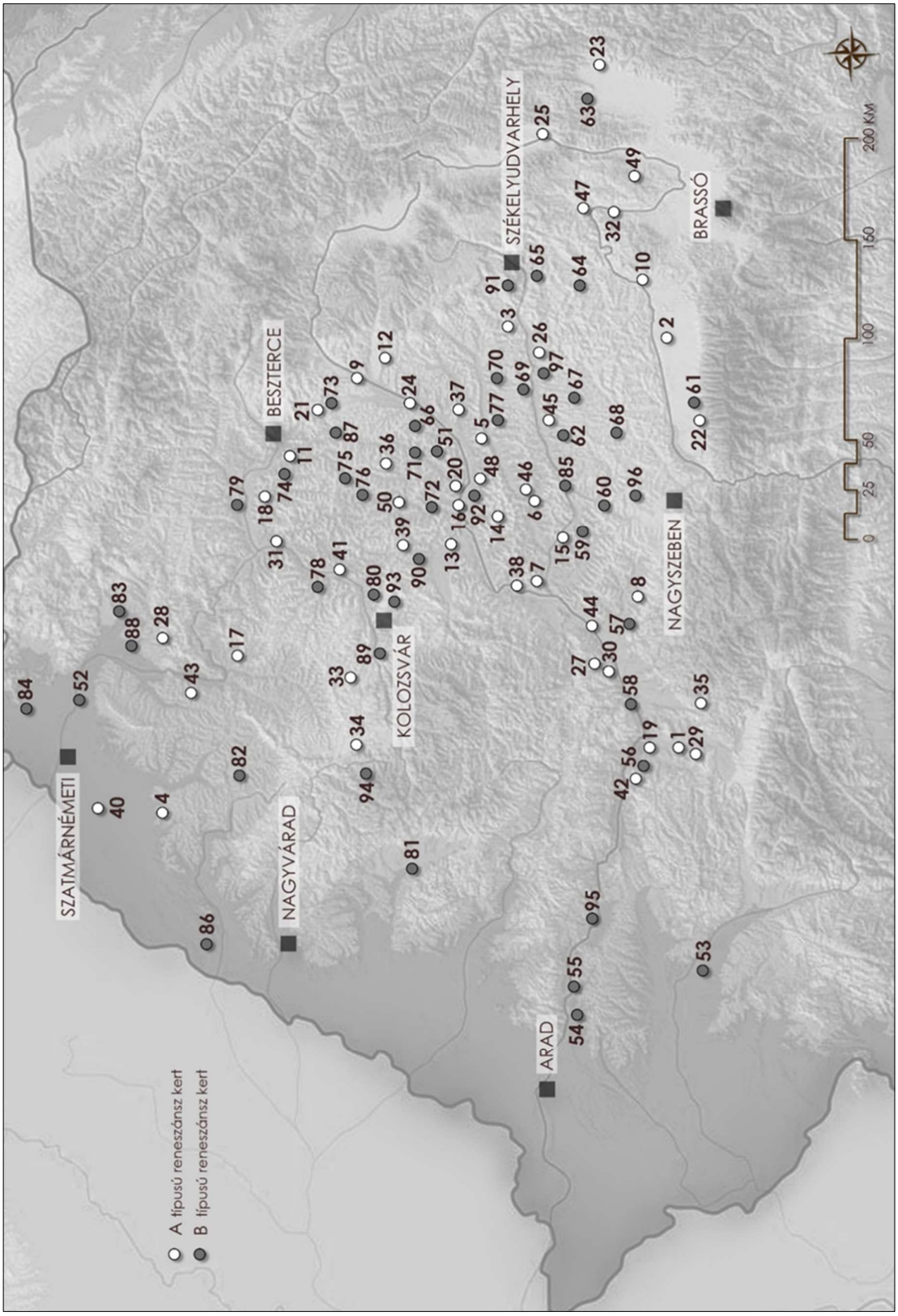
80. Maroskeresztúr (CristuruMures, MS)	Knöpfler	1
81. Marosnémeti (Mintia, HD)	Gyulay	2
82. Marosugra (Ogra, MS)	Haller	1
83. Marosújvár (OcnaMures, AB)	Teleki	1
84. Marosvécs (Brancovenesti, MS)	Kemény	3
85. Marosszentgyörgy (Sangeorgiu de Mures, MS)	Petki-Máriaffy	2
86. Marosszentkirály (Sancraiu de Mures, AB)	Bánffy	1
87. Máramarossziget (SighetuMarmatiei, MM)	Piarista Rendház	1
88. Meggykerék (Mescreac, AB)	Kassai	1
89. Mezőbodon (PapiuIlarian, MS)	Bethlen	1
90. Mezőszengyel (Sanger, MS)	Teleki-Betegh	1
91. Mezőörményes (Urmenisu de Campie, MS)	Rákóczi-Bethlen	1
92. Mezősámsond (Sincai, MS)	Bethlen	1
93. Mezőzáh (Zau de Campie, MS)	Ugron	3
94. Miklósvár (Miclosoara, CV)	Kálnoky	4
95. Oltszem (Olteni, CV)	Mikó	1
96. Nagyernye (Ernei, MS)	Bálintitt	3
97. Nagykároly (Carei, SM)	Károlyi	4
98. Nagykend (Chendu, MS)	Schell	1
99. Nagysajó (Sieu, BN)	Kemény	1
100. Nagyteremi (Tirimia, MS)	Kassai-Bethlen	1
101. Nagyvárad (Oradea, BH)	R.k. Püspöki Kert	4
102. Nalácvád (Nalatvad, HD)	Naláczi-Fáy	3
103. Nyárádszentbenedek (Murgesti, MS)	Toldalagi	2
104. Nyújtód (Lunga, CV)	Nyújtódi	1
105. Odvos (Odvos, AR)	Konopy	2
106. Olasztelek (Talisoara, CV)	Daniel	2
107. Olthévíz 1 (Hoghiz, BV)	Bethlen-Haller	3
108. Olthévíz 2 (Hoghiz, BV)	Kálnoky	2
109. Oprakercisóra (Cartisoara, SB)	Teleki	1
110. Őraljaboldogfalva (SantamariaOrlea, HD)	Kendeffy	2
111. Piski/régen Dédács (Simeria, HD)	Ocskay-Fáy	4
112. Porumbák (Porumbacu de Sus, SB)	Rákóczi	1
113. Pusztakamarás (Camarasu, CJ)	Kemény	2
114. Püspökfürdő (EpiscopiaBihor, BH)	R. k. Püspöki kert	2
115. Radnót (Iernut, MS)	Rákóczi	1
116. Radnótfája (Iernuteni, MS)	Matskási	1
117. Sarmaság (Sarmasag, SJ)	Kemény	1
118. Sáromberke (Dumbravioara, MS)	Teleki	2
119. Sárpatak (Glodeni, MS)	Teleki	2
120. Sepsiköröspatak (ValeaCruisului, CV)	Kálnoky	3
121. Siménfalva (Simonesti, HR)	Székely-Benkvics	1
122. Soborsin (Savarsin, AR)	Nádasdy-Forray	4
123. Szászfenes (Floresti, CJ)	Mikes	1
124. Székelyhíd (Sacueni, BH)	Stubenberg	3
125. Székelyszenterzsébet (Elisei, HR)	Kemény	1

126. Szentbenedek (Manastirea, CJ)	Kornis	2
127. Szentdemeter – 1 (Dumitreni, MS)	Balási	2
128. Szentdemeter – 2 (Dumitreni, MS)	Schell	2
129. Szilágybagos (Boghis, SJ)	Bánffy	1
130. Szilágynagyfalu – 1 (Nusfalau, SJ)	Bánffy János	3
131. Szilágynagyfalu – 2 (Nusfalau, SJ)	Bánffy Albert	2
132. Szilágycsehi (CehulSilvaniei, SJ)	Cserey-Fischer	1
133. Szilágysomlyó (SimleulSilvaniei, SJ)	Báthory	1
134. Szombatfalva-Székelyudvarhely (Odorheiu Sec. HR)	Ugron	2
135. Szőkefalva (Seuca, MS)	Rhédey	2
136. Szurdok (Surduc, SJ)	Jósika	2
137. Tasnád (Tasnad, SJ)	Cserei	1
138. Tordaszentlászló (Savadisla, CJ)	Mikes	3
139. Torockószentgyörgy (Trascau, AB)	Thoroczkay-Rudnyánszky	2
140. Vajdaszentivány (Voivodeni, MS)	Zichy-Horváth	2
141. Vargyas (Varghis, CV)	Dániel	3
142. Válaszút (Rascruci, CJ)	Bánffy	3
143. Vámosgálfalva (Ganesti, MS)	Dániel	1
144. Váralmás (Almasu, SJ)	Csáky	2
145. Zabola (Zabala, CV)	Mikes	4
146. Zágon (Zagon, CV)	Mikes-Szentkereszty	2
147. Zám (Zam, HD)	Nopcsa-Csernovitz	3
148. Zentelke (Zam-Sancraiu, CJ)	Bánffy-Jósika	1
149. Zsibó – 1 (Jibou, SJ)	Wesselényi	3
150. Zsibó – 2 (Jibou, SJ)	Béldi	2

56/b. melléklet A kutatás tárgyát képező 150 kastélykert térbeli eloszlása a vizsgálati területen, a helyszínek kertörökségi értékét jelölő színkódokkal.
Forrás: Szerző

57/a. melléklet Erdélyi késő-reneszánsz kertek térbeli eloszlása. Az egyes helyszínek beazonosítását a térkép számozása alapján a 57/b. mellékletben közölt lista segíti
Forrás: Szerző

57/b. melléklet Erdélyi késő-reneszánsz kertek listája, amely tartalmazza a legjellemzőbb kerti egységek, illetve kerti elemek előfordulási helyeit
Forrás: Szerző

Ssz	A-típusú helyszínek (kertleírással)	Levéltári említés éve	Reneszánsz kerti egységek						Reneszánsz kerti elemek		
			virágoskert	veteményes	gyümölcsös	méheskert	vadaskert	csűrkert	lugas	filagória	halastó
1	Kisbarcsa	1624			x			x	x		
2	Fogaras	1632	x						x	x	x
3	Siménfalva	1636	x	x				x	x		
4	Tasnád	1644									
5	Nagyteremi	1647		x	x			x	x		
6	Királyfalva	1647		x	x			x			
7	Meggykerék	1647		x	x			x			
8	Drassó	1647		x	x			x	x		
9	Marosvécs	1648									
10	Komána	1648	x						x		
11	Sajókeresztúr	1648									
12	Görgényszentimre	1652	x	x	x	x				x	x
13	Gerend	1652							x	x	x
14	Magyarbükkös	1646, 1655	x	x	x				x	x	
15	Búzásbocsárd	1656		x		x		x	x	x	
16	Mezőszengyel	1656		x	x	x		x			
17	Szurdok	1657		x							
18	Bethlen	1661					x				
19	Déva	1667									
20	Mezőbodon	1679			x		x				
21	Nagysajó	1681	x	x		x				x	
22	Oprakercisóra	1683			x					x	
23	Nyujtód	1684						x			
24	Gernyeszeg	1685, 1751	x	x	x				x		
25	Csíkkozmás	1688		x	x			x			
26	Nagybún	1692		x	x			x			
27	Borberek	1694, 1701		x				x		x	
28	Kővár	1694								x	
29	Vajdahunyad	1681, 1695	x	x	x					x	x
30	Alvinc	1696							x		
31	Szentbenedek	1696	x	x	x			x			x
32	Miklósvár	1698	x		x	x				x	x
33	Egeres	1699		x	x	x		x			
34	Zentelke	1715		x			x				x
35	Malomvíz	1716			x						
36	Mezőörményes	1721	x	x	x	x	x		x	x	x
37	Koronka	1724		x	x			x			

38	Marosszentkirály	1725, 1744	x	x	x			x		x	
39	Aranykút	1728		x	x	x			x		
40	Kaplony	1729		x							
41	Bonchida	1736	x	x	x			x		x	
42	Branyicska	1744, 1757		x	x			x	x		x
43	Szilágycsehi	17. sz.								x	x
44	Gyulafehérvár	17. sz.									
45	Ebesfalva	17. sz.									
46	Ádámos	17. sz.									
47	Olasztelek	17. sz.									
48	Radnót	17. sz.									
49	Sepsiköröspatak	17. sz.	x	x							x
50	Uzdiszentpéter	1679	x	x	x		x		x	x	x

	B-típusú helyszínek (említéssel)										
51	Porumbák	1649	x		x				x	x	x
52	Aranyosmeggyes	1664	x								
53	Lugos	?									
54	Lippa	?									
55	Odvos	?									
56	Marosillye	1647, 1685		x	x		x			x	
57	Szászsebes	?									
58	Algyógy	1722		x	x						
59	Szászcsanád	1736	x	x	x	x					x
60	Sorostély	1683		x						x	
61	Alsóárpás	1683	x	x	x						
62	Sáros	1684	x							x	
63	Kézdiszentlélek	?	x	x				x	x		x
64	Pálos/Palos	1696		x							
65	Bögöz	1740	x	x	x						
66	Sárpatak	1736	x	x	x						
67	Keresd	1691, 1797	x	x	x			x		x	x
68	Martonfalva	1725		x	x						
69	Szászndas	1712	x		x						
70	Szentdemeter	1781	x	x	x		x				
71	Nagyercse	1750	x	x	x						
72	Mezőzáh	?									
73	Paszmos	1774	x	x	x					x	
74	Kentelke	1690	x			x					
75	Búza	1698		x	x	x					
76	Gyeke	1696		x							
77	Kóródszenmárton	1696		x					x		
78	Kendilóna	1716	x			x					
79	Négerfalva	1697	x		x						
80	Szamosfalva	?									
81	Belényes	?									

82	Szilágysomlyó	?									
83	Nagybánya	?									
84	Halmi	?		x	x				x		
85	Küküllővár	?			x	x		x		x	x
86	Székelyhíd	?									
87	Galac	?	x	x		x	x				
88	Kővárhosszúfalu	?									
89	Gyalu	?					x				
90	Gyéresszentkirály	1788	x	x	x						
91	Lengyelfalva	1627								x	
92	Ludas	1755		x							
93	Románszilvás	1700			x						
94	Havasrekettye	?					x				
95	Soborsin	?					x				
96	Mihályfalva	1648						x			
97	Segesvár	1692			x						
	ÖSSZESEN		**33**	**49**	**45**	**14**	**12**	**22**	**19**	**24**	**17**

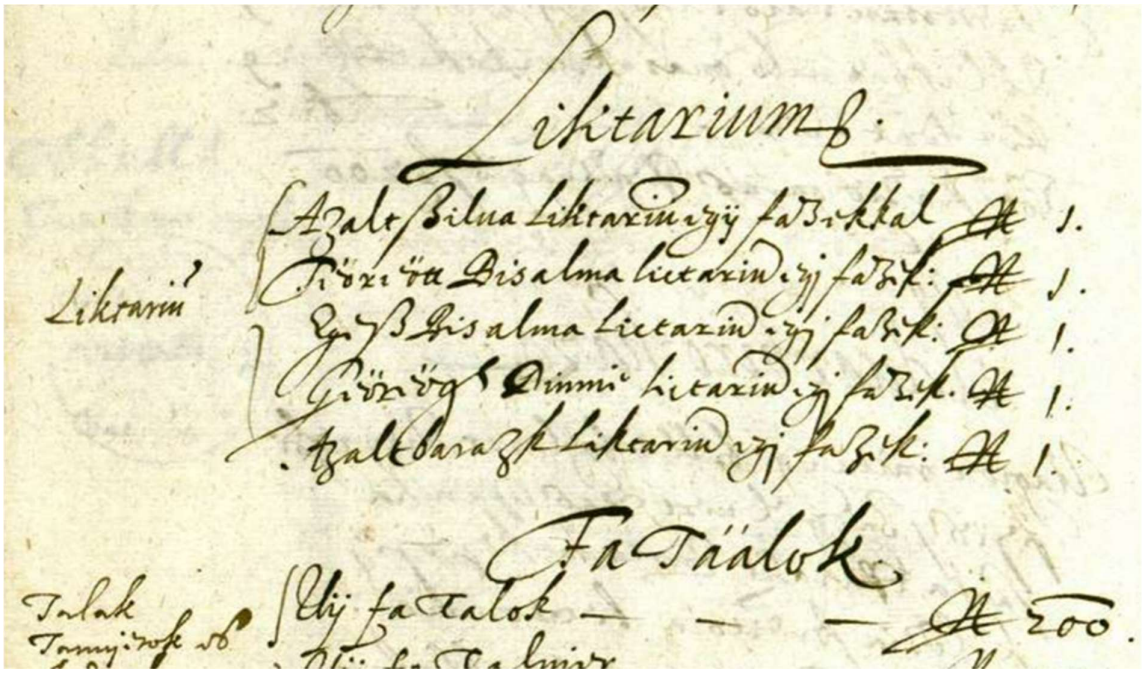
58. melléklet A görgényi vár, valamint a várhegy alatt elhelyezkedő udvarház és tábláskertjei egy 1692-es ábrázoláson
Forrás: „*Mappa della Transilvania e Provintie contique nella quales*" HIM, B IX a 487/15, Ausztria–Magyarország, B I–XV. Európa

59. melléklet. A segesvári várdomb teraszolt gyümölcsöskertjei, valamint polgárházak tábláskertjei 1692-ben
Forrás: „Mappa della Transilvania e Provintie contique nella quales” HIM B IX a 487/15, Ausztria–Magyarország, B I–XV. Európa

60. melléklet Részlet Fogaras váruradalmának inventáriumából, 1632-ből.
Forrás: HU MNL OL E 156 a. Fasc. 014. No. 039. 23

61. melléklet A virágoskertekben használt növényfajok és előfordulási helyeik. A csillaggal (*) jelzett növények rendszertani besorolása a levéltári anyagokban használt népi nevezéktan alapján nem sikerült.
Forrás: A felkutatott archív adatok alapján összeállította a Szerző

Ssz	Helyszín magyar neve	Említés éve	Növény magyar és latin neve
1	Fogaras	1659	ciprusfa (Cupressus semprvirens), liliom (Lilium sp.), puszpáng (Buxus sp.), szegfű (Dianthus sp.), viola (Matthiola sp.)
2	Siménfalva	1636	liliom (Lilium sp.)
3	Tasnád	1644	liliom (Lilium sp.), rózsa (Rosa sp.), sáfrány (Croccus sp.),
4	Magyarbükkös	1655	csillagvirág (Scilla bifolia), harangvirág (Campanula sp.), istenfa (Artemisia abrotanum), izsóp (Hysoppus officinalis), menta (Mentha sp.), rózsa (Rosa sp.), szegfű (Dianthus sp.), zsálya (Salvia officinalis)
5	Marosvécs	1648	sáfrány (Croccus sp.)
6	Komána	1648	bodza (Sambucus sp.), boragófű (Borago sp.), diktámus (Dictamus sp.), eüfrázia (Euphrasia sp.), *fejérhátú virág**, fekete csalán (Perilla sp.), *gyengegyökér*,* gyöngyvirág (Convallaria majalis), *koldustáska**, iglicetövis (Ononis sp.), kömény (Carum carvi), levendula (Lavandula sp.), liliom (Lilium sp.), majoranna (Origanum vulgare), menta (Mentha sp.), mézvirág (Lobularia maritima), ökörfarkkóró (Verbascum sp.), rózsa (Rosa sp.), szarkaláb (Consolida sp.), szegfű (Dianthus sp.), turbolya (Anthriscus sp.), útifű (Plantago sp.), viola (Matthiola sp.), zsálya (Salvia officinalis)
7	Gerend	1652	rózsa (Rosa sp.)
8	Uzdiszentpéter	1679	bodza (Sambucus sp.), boragófű (Borago sp.), diktámus (Dictamus sp.),eüfrázia (Euphrasia sp.),*fejérhátú virág**, *gyengegyökér*,*gyöngyvirág (Convallaria majalis)*, koldustáska**, hársfavirág (Tilia flos),kömény (Carum carvi), levendula (Lavandula sp.), liliom (Lilium sp.), majoranna (Origanum vulgare), menta (Mentha sp.), mézvirág (Lobularia maritima), pápafű (Cnicus benedictus), polaj (Mentha pulegium), rózsa (Rosa sp.), sóska (Rumex sp.), szarkaláb (Consolida sp.), szegfű (Dianthus sp.), útifű (Plantago sp.), viola (Matthiola sp.), zsálya (Salvia officinalis)
9	Nagysajó	1681	bodza (Sambucus sp.), ciprusfa (Cupressus semprvirens), gyöngyvirág (Convallaria majalis), orgona (Syringa sp.), puszpáng (Buxus sp.), rózsa (Rosa sp.)
10	Csíkkozmás	1688	szegfű (Dianthus sp.), zsálya (Salvia officinalis)
11	Szentbenedek	1696	rózsa (Rosa sp.)
12	Mezőörményes	1721	csombord (Satureja hortensis), liliom (Lilium sp.), rózsa (Rosa sp.), szegfű (Dianthus sp.), zsálya (Salvia officinalis)
13	Gernyeszeg	1751	bársonyvirág (Tagetes sp.), bazsalikom (Ocimum sp.), ciprusfa (Cupressus semprvirens), kömény (Carum carvi), levendula (Lavandula sp.), liliom (Lilium sp.), majoranna (Origanum vulgare), rózsa (Rosa sp.), sarkantyúvirág (Centranthus sp.), szegfű (Dianthus sp.), útifű (Plantago sp.), zsálya (Salvia officinalis)
14	Miklósvár	1698	puszpáng (Buxus sp.)
15	Ebesfalva	17.sz.	ciprusfa (Cupressus semprvirens), liliom (Lilium sp.), puszpáng (Buxus sp.), rózsa (Rosa sp.), zsálya (Salvia officinalis)
16	Olasztelek	17.sz.	ciprusfa (Cupressus semprvirens), izsóp (Hysoppus officinalis), liliom (Lilium sp.), zsálya (Salvia officinalis)
17	Radnót	17.sz.	izsóp (Hysoppus officinalis), nárcisz (Narcissus sp.), tulipán (Tulipa sp.), zsálya (Salvia officinalis)
18	Gyulafehérvár	17.sz.	nárcisz (Narcissus sp.), tulipán (Tulipa sp.)
19	Sepsiköröspatak	17.sz.	puszpáng (Buxus sp.)

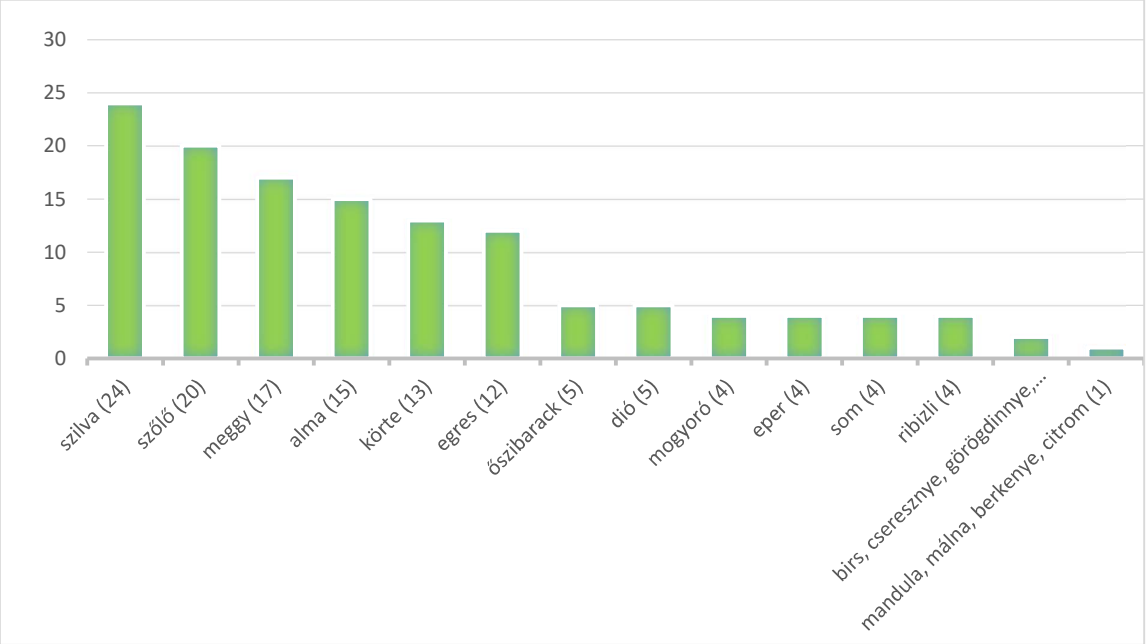
62. melléklet Erdélyi reneszánsz kertekben termesztett zöldség és takarmánynövények összesítő táblázata.
Forrás: Szerző

	Helyszín magyar neve	Említés éve	alakor	árpa	bab	borsó	búza	fenyőmag	fokhagyma	hagyma	káposzta	kender	komló	korpa	köles	kukorica	len	lencse	makk	mák	petrezselyem	répa	retek	saláta	rozs	spárga	tárkony	tök	torma	turbulya	uborka	zab
1	Fogaras	1632								x											x											
2	Drassó	1647	x				x				x										x	x	x		x			x				x
3	Marosvécs	1648					x			x																						x
4	Sajókeresztúr	1648					x																									
5	Komána	1648											x							x							x					
6	Görgény	1652			x						x	x			x																	
7	Búzábocsárd	1658		x			x				x	x			x																	
8	Mezőszengyel	1656					x										x															
9	Szurdok	1657		x		x	x		x	x	x				x		x				x	x										x
10	Ádámos	17. sz.																			x	x	x									
11	Bethlen	1661					x				x						x															x
12	Mezőbodon	1679		x		x	x		x	x	x	x			x												x				x	x
13	Uzdiszentpéter	1679		x		x	x				x	x	x			x	x			x					x		x					x
14	Sebesvár	1680					x																									x
15	Nagysajó	1681		x	x	x	x	x		x	x	x	x	x	x		x			x	x				x		x			x	x	x
16	Oprakercisóra	1683				x	x	x	x	x	x	x	x		x				x	x	x	x	x		x				x			x
17	Nyujtód	1684					x				x																					
18	Csíkkozmás	1688		x		x		x	x	x	x	x	x				x				x	x	x		x		x					
19	Keresd	1691,1797			x	x			x	x	x										x		x	x								
20	Nagybún	1692				x	x		x	x	x	x	x		x			x														x
21	Borberek	1694				x			x	x											x	x									x	
22	Kővár	1694					x				x	x					x															
23	Alvinc	1696									x																					
24	Szentbenedek	1696		x			x				x	x																				x
25	Egeres	1699						x			x	x			x																	
26	Mezőörményes	1721		x			x		x	x	x	x	x	x	x	x					x	x	x		x	x						x
27	Koronka	1724	x		x	x	x				x			x		x	x	x							x							
28	Aranykút	1728		x	x	x	x		x	x	x	x	x			x	x		x	x	x	x									x	
29	Kaplyony	1729								x	x					x																
30	Gernyeszeg	1751																									x					
31	Branyicska	1757														x																x
32	Ebesfalva	17. sz.																									x					
	ÖSSZESEN		1	9	4	11	19	4	9	13	21	13	8	3	9	6	9	2	2	5	11	9	5	1	7	1	7	1	1	1	4	13

63. melléklet Erdélyi reneszánsz kertekben termesztett gyümölcsfajok összesítő táblázata. Forrás: Szerző

	Helyszín magyar	Említés éve	alma	barack	berkenye	birs	citrom	dinnye	dió	eper	egres	cseresznye	kökény	körte	mandula	málna	meggy	mogyoró	olajfa	som	szilva	szőlő	ribiszke
1	Kisbarcsa	1624																				x	
2	Fogaras	1632			x	x					x								x		x	x	
3	Siménfalva	1636															x				x	x	
4	Tasnád	1644	x											x						x	x	x	
5	Nagyteremi	1647																				x	
6	Királyfalva	1647																					
7	Meggykerék	1647																					
8	Drassó	1647															x						
9	Marosvécs	1648	x											x			x			x	x	x	
10	Komána	1648		x					x	x		x	x				x			x	x		
11	Görgény	1652												x							x		
12	Gerend	1652															x				x	x	x
13	Búzábocsárd	1658																				x	
14	Mezőszengyel	1656																					
15	Szurdok	1657															x						
16	Bethlen	1661																			x	x	
17	Mezőbodon	1679	x								x										x		
18	Uzdiszentpéter	1679		x			x	x	x	x	x		x							x	x		
19	Nagysajó	1681	x						x	x	x			x			x	x			x	x	x
20	Oprakercisóra	1683																			x		
21	Csíkkozmás	1688	x								x			x									
22	Keresd	1691, 1797	x								x	x									x	x	x
23	Nagybún	1692	x											x			x				x		
24	Borberek	1694	x	x					x	x				x			x	x				x	
25	Kővár	1694																				x	
26	Vajdahunyad	1695																				x	
27	Szentbenedek	1696	x								x			x			x				x	x	
28	Egeres	1699	x								x			x			x	x			x		
29	Zentelke	1715															x						
30	Grid	1716	x																		x		
31	Mezőörményes	1721	x	x					x		x				x		x	x			x	x	
32	Koronka	1724		x										x							x		
33	Marosszentkirály	1725															x					x	
34	Aranykút	1728	x			x		x			x			x		x	x				x	x	
35	Bonchida	1736									x						x				x	x	
36	Gernyeszeg	1751	x											x							x		
37	Branyicska	1757	x														x				x	x	
38	Szilágycsehi	17. sz.																			x		
39	Gyulafehérvár	17. sz.	x											x									
40	Ebesfalva	17.sz.									x												x
	ÖSSZESEN		**15**	**5**	**1**	**2**	**1**	**2**	**5**	**4**	**12**	**2**	**2**	**13**	**1**	**1**	**17**	**4**	**1**	**4**	**24**	**20**	**4**

64. melléklet Erdélyi reneszánsz kertekben termesztett gyümölcsfajok gyakorisága.
Forrás: Szerző

65/a. melléklet Napjainkig fennmaradt, a helyszíni kutatások során beazonosított reneszánsz eredetű kerti elemek erdélyi kastélykertekben.
Forrás: Szerző

Várárok, mesterséges vízfolyás (csatorna)	**Halastó**	**Földterasz (agroterasz)**
Bonchida Fogaras Gernyeszeg Marosvécs Radnót Szászsebes Vajdahunyad	Bonyha Cege Gerend Görgényszentimre Keresd Miklósvár Vajdaszentivány	Marosszentkirály Gerend Gyalu Keresd Miklósvár

65/b. melléklet A gernyeszegi Teleki kastélykert reneszánsz eredetű északi várárka napjainkban.
Fotós: Szerző fotója, 2018.

65/c. melléklet A marosvécsi Kemény kastélykert reneszánsz eredetű nyugati várárka napjainkban.
Forrás: Szerző fotója, 2019.

65/d. melléklet A gerendi kastélykert halastavának kiszáradt medre napjainkban.
Forrás: Szerző fotója, 2008.

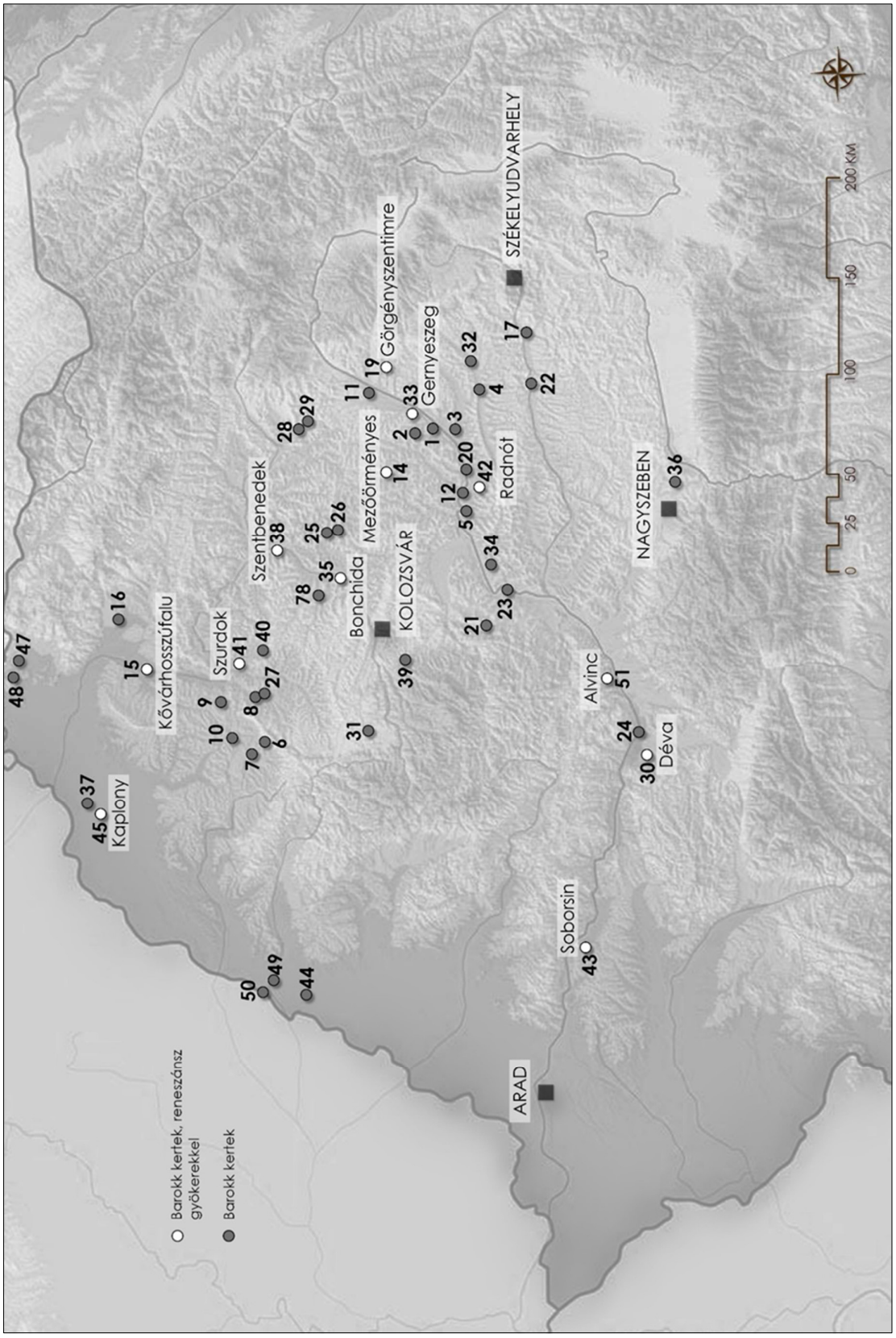
65/e. melléklet A görgényszentimrei Várdomb alatt kialakított reneszánsz tó kiszáradt medre napjainkban.
Forrás: Szerző fotója, 2023.

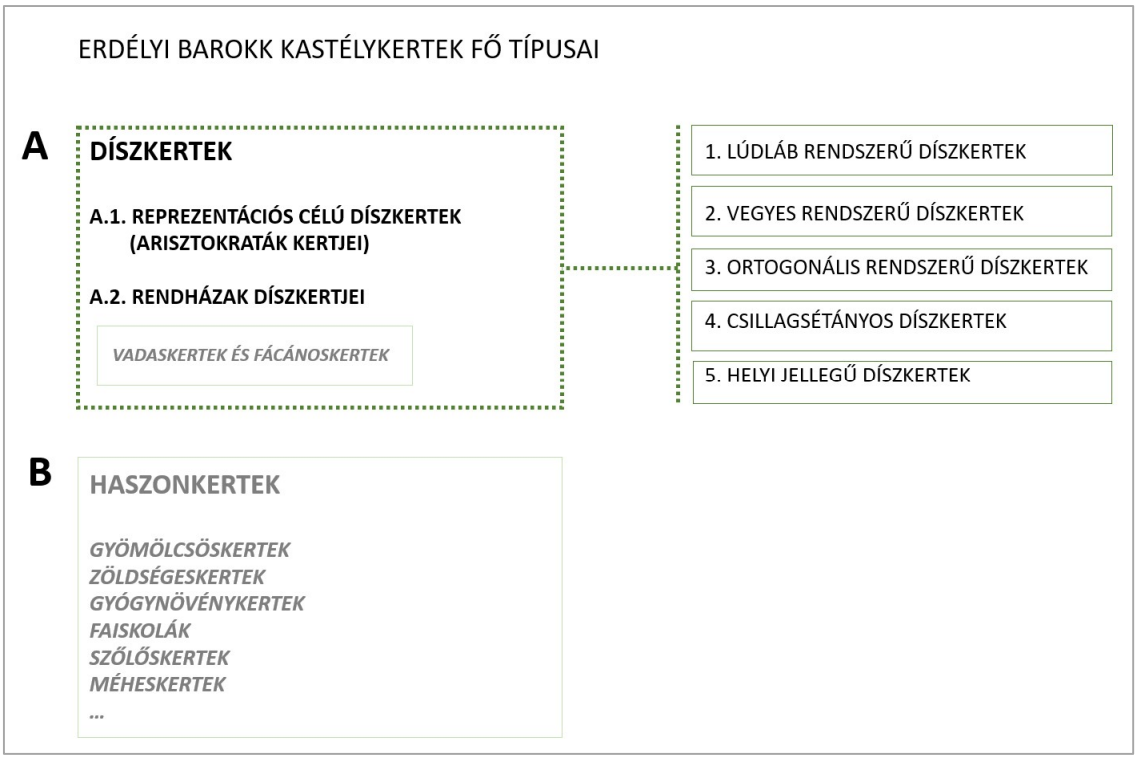
66/a. melléklet Az erdélyi barokk kertek listája. Az egyes oszlopok a kertek korabeli dokumentálásának formáit mutatják (említés, leírás, ábrázolás).
Forrás: Szerző

Kert említése (18 esetben)	**Kert részletes leírása** (13)	**Kert leírása, ábrázolása vagy fennmaradt barokk kerti elemek** (kastélykertek 12)	**Kert (leírás + ábrázolás /Kolostor-kertek** (egyházi kertek 7)
B1. Sáromberke (Dumbravioara) - *Teleki*	**B19. Görgényszentimre** (Gurghiu) - *Rákóczi-Bornemisza*	**B32. Erdőszentgyörgy** (Sangeorgiu de Padure) - *Rhédey*	**EB44. Püspökfürdő** (Baile 1 Mai) – *Nagyváradi püspöki uradalom*
B2. Vajdaszentivány (Voivodeni) - *Zichy*	**B20. Kerelőszentpál** (Chirileu) - *Haller*	**B33. Gernyeszeg** (Gornesti) - *Teleki*	**EB45. Kaplony** (Capleni) - *Ferences rendház kertje*
B3. Nagyernye (Ernei) - *Bálintitt*	**B.21. Torockósztgyörgy** (Coltesti) - *Thoroczkai-Rudnyánszki*	**B34. Marosújvár** (Ocna Mures) - *Teleki-Mikes*	**EB46. Máramarossziget** (Sighetu Marmatiei) - *Piarista rendház kertje*
B4. Kelementelke (Calimanesti) - *Simén*	**B22. Fehéregyháza** (Albesti) - *Haller*	**B35. Bonchida** (Bontida) – *Bánffy*	**EB47. Bocskó** (Bocicau) - *Parókiakert*
B5. Kutyfalva (Cuci) - *Degenfeld*	**B23. Csombord** (Ciumbrud) - *Kemény*	**B36. Felek** (Avrig) - *Bruckenthal*	**EB48. Nagyvárad** (Oradea) – *Jezsuita rendház kertje*
B6. Szilágybagos (Boghis) - *Bánffy*	**B24. Piski,** régen**Dédács** (Simeria) - *Gyulay–Fáy–Ocskay*	**B37. Nagykároly** (Carei) - *Károlyi*	**EB49. Biharpüspöki** (Episcopia Bihor) - *Püspöki fácánoskert*
B7. Szilágynagyfalu (Nusfalau) - *Bánffy*	**B25. Cege** (Taga) - *Wass György*	**B38. Szentbenedek** (Manastireni) - *Kornis*	**EB50. Alvinc** (Vintul de Jos) – *Ferences rendház kertje*
B8. Zsibó (Jibou) - *Béldi*	**B26. Cege** (Taga) - *Wass Ádám*	**B39. Magyarfenes** (Vlaha)- Jósika	
B9. Hadad (Hodod) – - *Wesselényi*	**B27. Zsibó** (Jibou) - *Wesselényi*	**B40. Csákigorbó** (Garbau) - *Haller-Jósika*	
B10. Sarmaság (Sarmasag) - *Kemény*	**B28. Kerlés** (Chirales) - *Bethlen*	**B41. Szurdok** (Surduc) - *Jósika*	
B11. Abafája (Apalina) - *Huszár*	**B29. Árokalja** (Arcalia) - *Bethlen*	**B42. Radnót** (Iernut) - *Kornis-Rákóczi-Bethlen*	
B12. Marosugra (Ogra) - *Haller*	**B30. Déva** (Deva) - *Bethlen* (Magna Curia)	**B43. Soborsin** (Savarsin) *-Nádasdy-Forray*	
B13. Kaplony (Coplean) - *Haller*	**B31. Váralmás** (Almasu) - *Csáky*		
B14. Mezőörményes (Urmenis) - *Rákóczi-Bethlen*			
B15. Kővárhosszúfalu (Satulung) - Teleki			
B16. Koltó (Coltau) - *Teleki*			
B17. Fiatfalva (Filiasi) - *Ugron*			
B18. Mezősámsond (Sincai) - *Bethlen*			

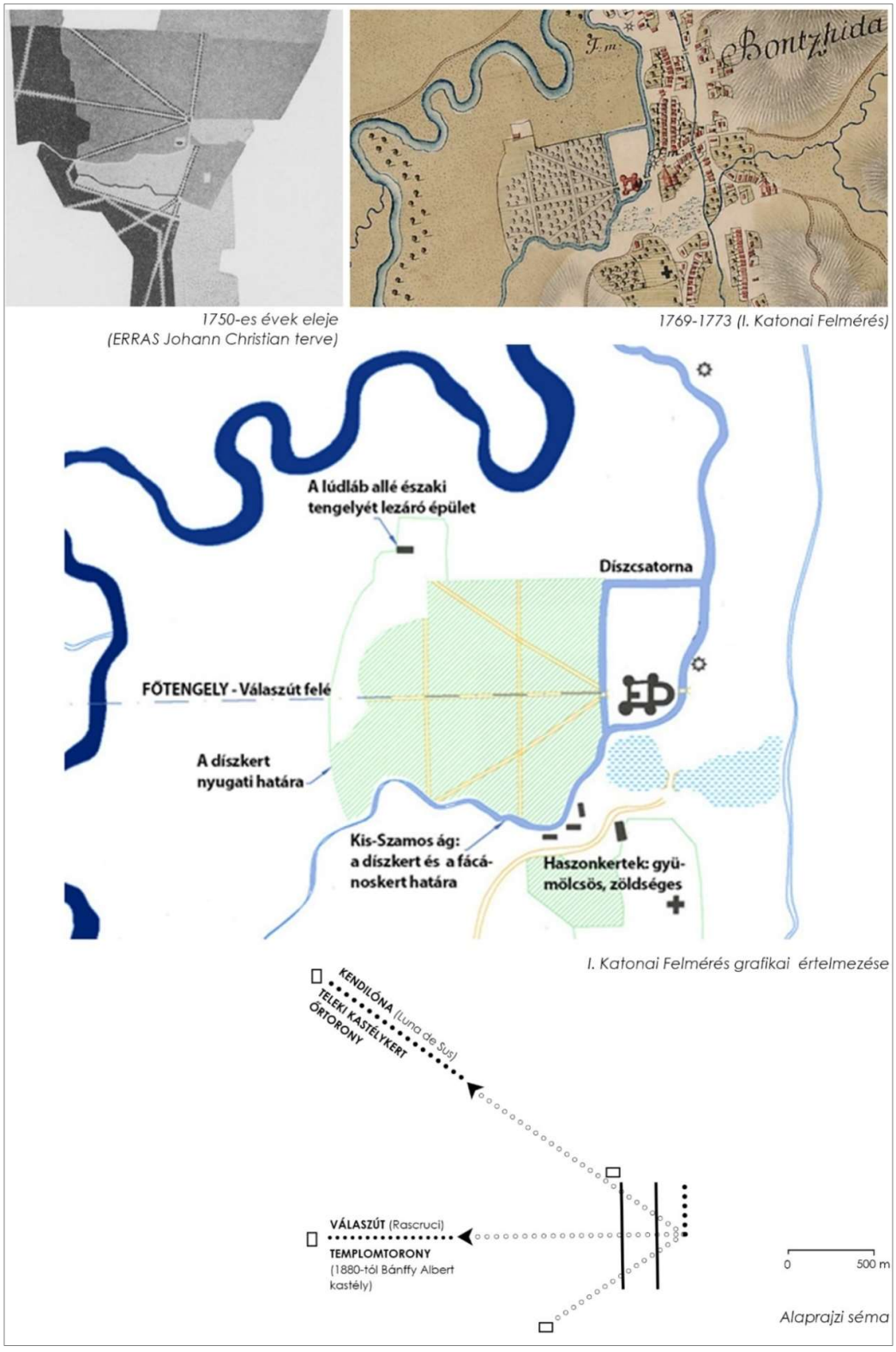
66/b. melléklet Az erdélyi barokk kertek elhelyezkedésének térképes ábrázolása.
Forrás: Szerző

66/c. melléklet Erdélyi barokk kastélykertek fő típusai
Forrás: Szerző

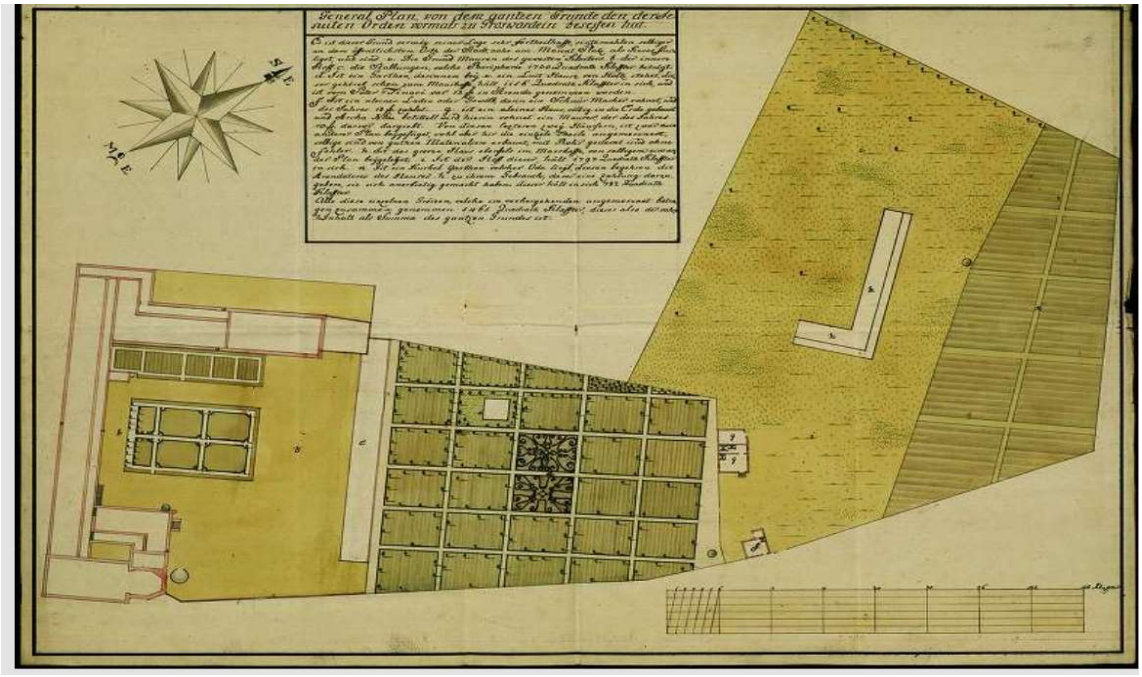
67 melléklet A bonchidai Bánffy kastély-kert együttes térszerkezeti elemzése
Forrás: szerző összeállítása az alábbi források felhasználásával: Rapaics Raymund (1940): i.m. 140, illtve az I. Katonai Felmérés térképszelvénye

68/a. melléklet A nagyváradi püspöki palota és környéke. Kéziratos térkép részlete 1795-ből. Jól látható az „U” alaprajzú palotaépület („Residentia Episcopalia”) főtengelyére szerkesztett barokk püspöki kert („Episcopalis Hortus”) szerkezete.
Forrás: Balla Tünde; Lakatos Attila (2020): *Árkádiák a Körös partján*Nagyváradi Római Katolikus Püspökség, Litera Print, Nagyvárad, 37.

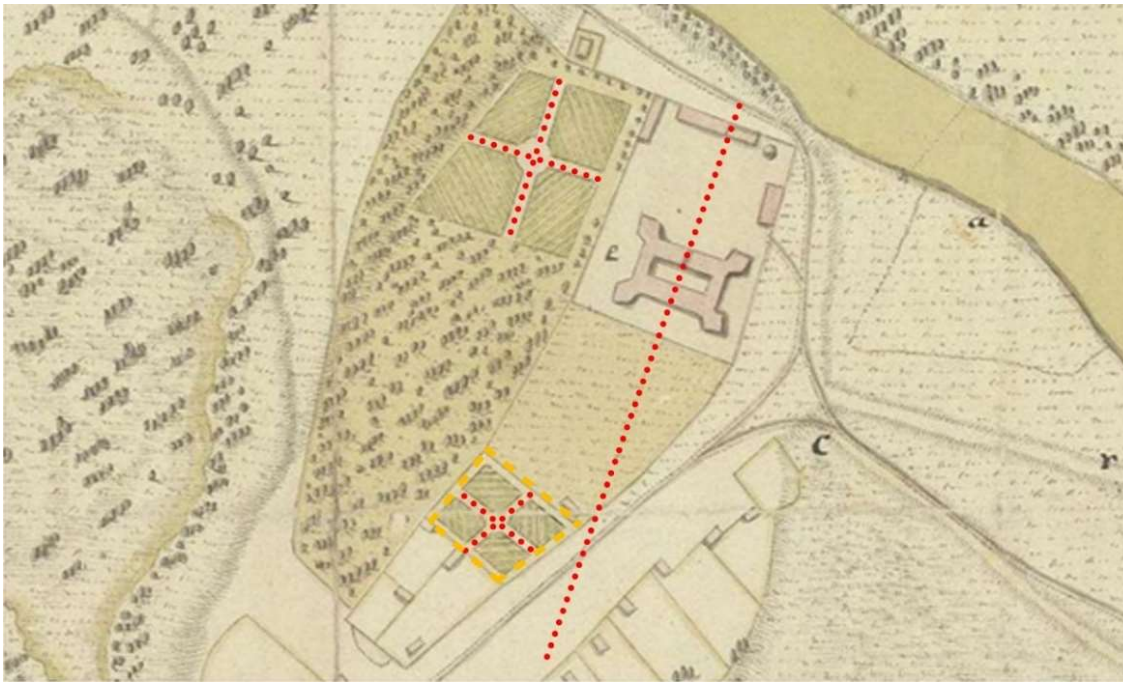

68/b. melléklet A nagyváradi jezsuita rendház barokk kertterve: *„General Plan von dem gantzen Grunde den der Jesuiten Orden vormals zu Groswardein besessen hat.“*
Forrás: MNL OL, T 86 Jezsuita rendi tervek (17. sz.-18. sz.), Kormányhatósági fondokból kiemelt tervek (17. sz.-20. sz.), Tervtár, Jelzet: T86-XIII.-No.1/c.

69. melléklet A radnóti fejedelmikastély környezetének ábrázolása és kerttörténeti elemzése, valamint a kastély főtengelyébe épített barokk kapuház fokozatos romlásának fotódokumentációja 1958-tól napjainkig.
Forrás: *„Geometrischer Plan des Radnoter Dominalgrundes“* MNL OL, 84 Erdélyi főkormányszéki térképek (1754-1862), Kormányhatósági fondokból kiemelt térképek (17. sz.-20. sz.), Jelzet: S84-No.99. (69/a. melléklet), továbbá ANR Mures (69/b. melléklet), valamint szerző fotói (69/c-d. melléklet), illetve Szerző által szerkesztett Google Earth fotó (69/e.)

69/a. melléklet

69/b. melléklet (1958)

69/c. melléklet (2005)

69/d. melléklet(2013)

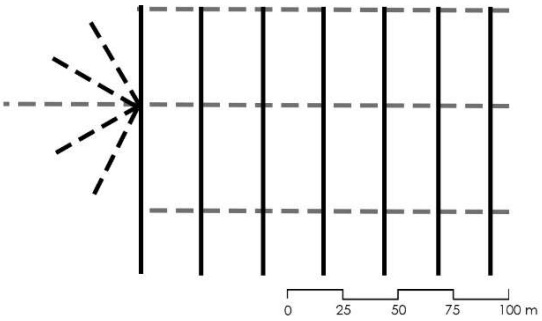
69/e. melléklet

70. melléklet A feleki Bruckenthal család nyári rezidenciájának barokk kertalaprajzai a 18. sz. második feléből, valamint a fallal körülvett díszkert jelenlegi állapota drónfelvételen.
Forrás: I. Katonai felmérés térképszelvénye; *„Mappa prima der neuen Land- und Post-Strassen von Hermanstat bis Cronstat“* Felek, 1777 = MNL OL S 84-No. 24/1-6. valamint szerző fotója (2019)

1769-1773 (I. Katonai Felmérés)

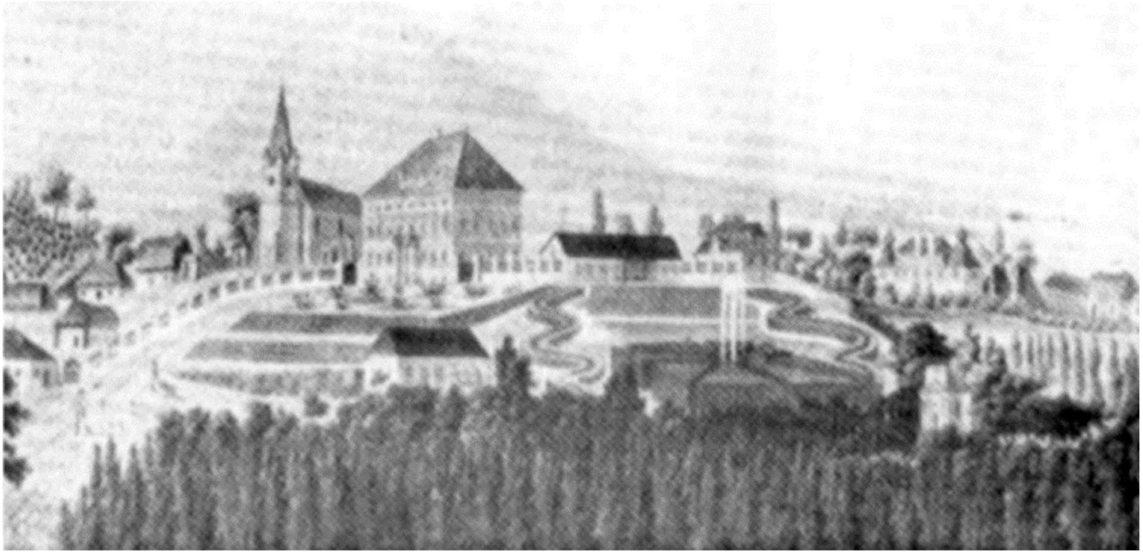
alaprajzi séma

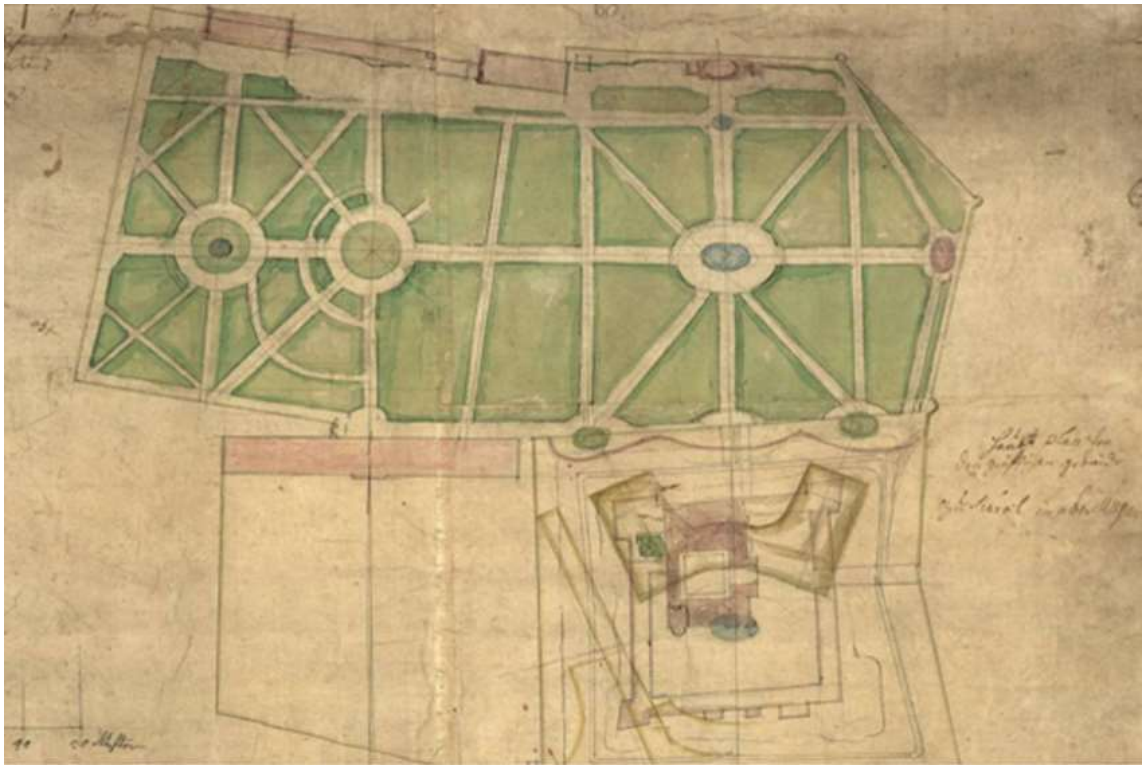
1777 (Mappa prima der neuen Land- und Post-Strassen von Hermanstat bis Cronstat Mappa secunda)

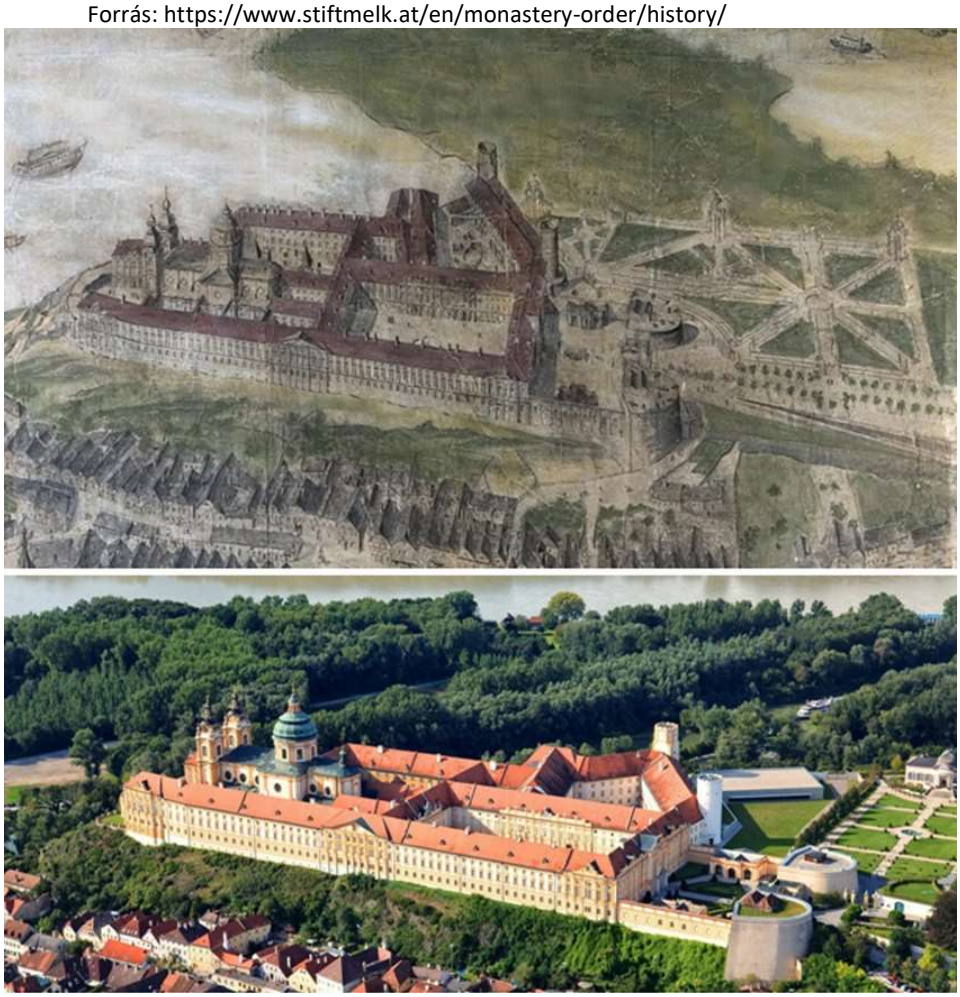
71. melléklet Erdőszentgyörgy, Rhédey kastélykert 1817-es ábrázolása (acélmetszet)
Forrás: Biró J. (é.n.): *Erdélyi kastélyok*, Új Idők Irodalmi Intézet, Budapest, LVI. tábla

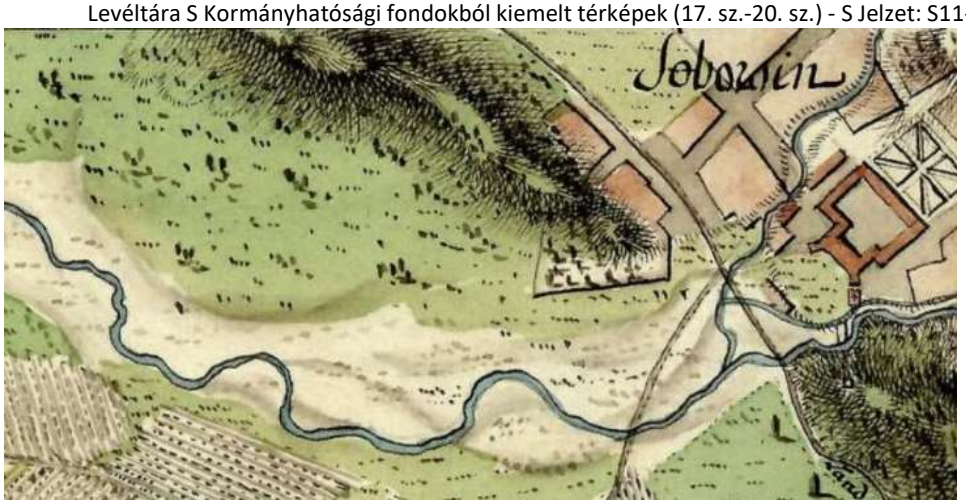
72. melléklet *„A nagykárolyi (Szatmár m., ma Carei, RO) régi kastély, lovarda és kert, valamint a tervezett új kastély”.* Franz Rosenstingl Károlyi András megbízásából készített terve a nagykárolyi kastélykertre, 1783-ból.
Forrás: MNL OL T 20 Károlyi család (1664-1879) T Családi fondokból kiemelt tervek (1659-2000)
Jelzet: T20 No 60

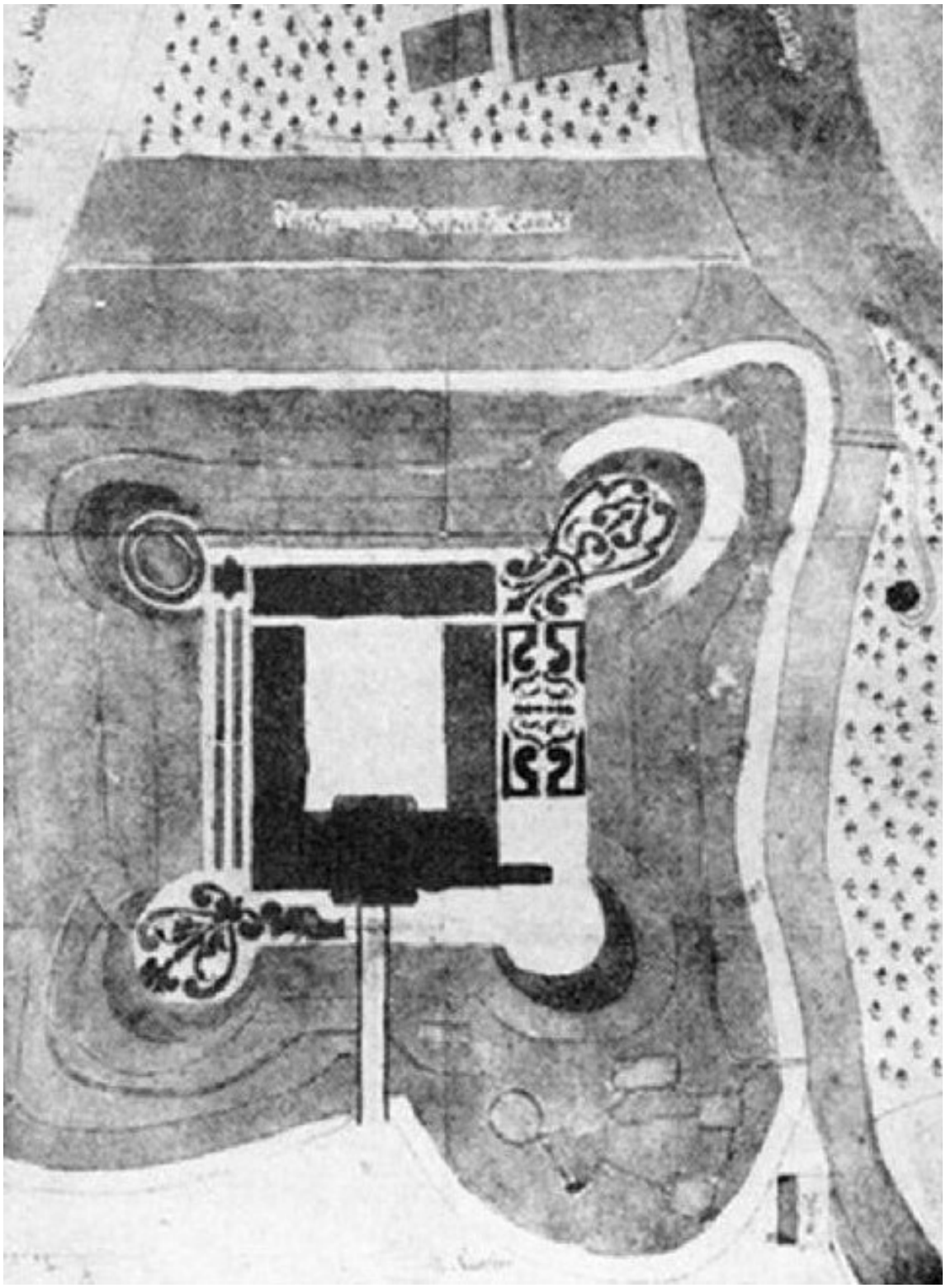
73. melléklet Franz Rosenstingl 1736-os, a melki (Melk, AU) apátságnak készített kertterve, illetve az apátsági kert mai állapotának légifotója.
Forrás: https://www.stiftmelk.at/en/monastery-order/history/

74. melléklet *„Situations Plan Der Marosch Fluss Laage bey Valliemare und jenseiths /!/ bey Soborsin"*
Forrás: MNL OL S 11 Kamarai térképek (1747-1882) Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára S Kormányhatósági fondokból kiemelt térképek (17. sz.-20. sz.) - S Jelzet: S11-No.114

75. melléklet A gernyeszegi reneszánsz várkastély lebontott sarokbástyái helyén helyére tervezett, székely népművészeti formakincsből inspirált, egyedi mintázatú hímzett parterrek, feltehetően1792-ből
Forrás: Rapaics Raymund (1940): i.m. 141.

76. melléklet A bonchidai Bánffy kastélykert középső sétányának kislevelű hárs alléja 1998-ban (76/a. melléklet

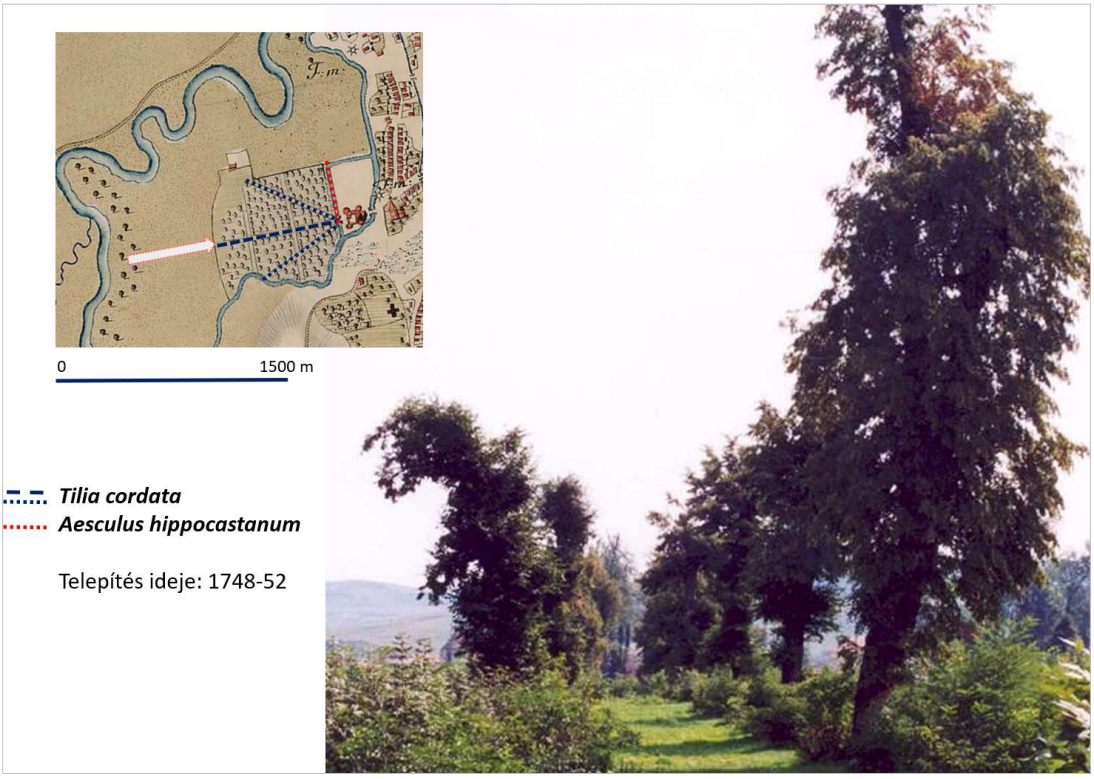
Forrás: Gy. Dávid Gyula (2011): A bonchidai Bánffy kastély (76/a) és középső hárs allé 2003-ban (76/b. melléklet, fotó: Fekete Albert); az I. katonai felmérés térképén kék szaggatott vonallal.

Az 1750-es évek közepén lúdláb formában telepített hárs-allé kastélyhoz közelebbi egyharmadát a kert 1831-es tájképi átalakításakor kivágták. Ennek ellenére a főallé faegyedeiből 80 eredeti példány a 21. század elejéig megmaradt (a két oldalsó allé megsemmisült az évek során). A hársfasor szélessége saját mérések alapján 6 öl (mintegy 11 m) volt. Az I. katonai felmérés térképén térképen piros pontozott vonallal jelölt vadgesztenye allé ugyancsak nyomtalanul eltűnt napjainkra.

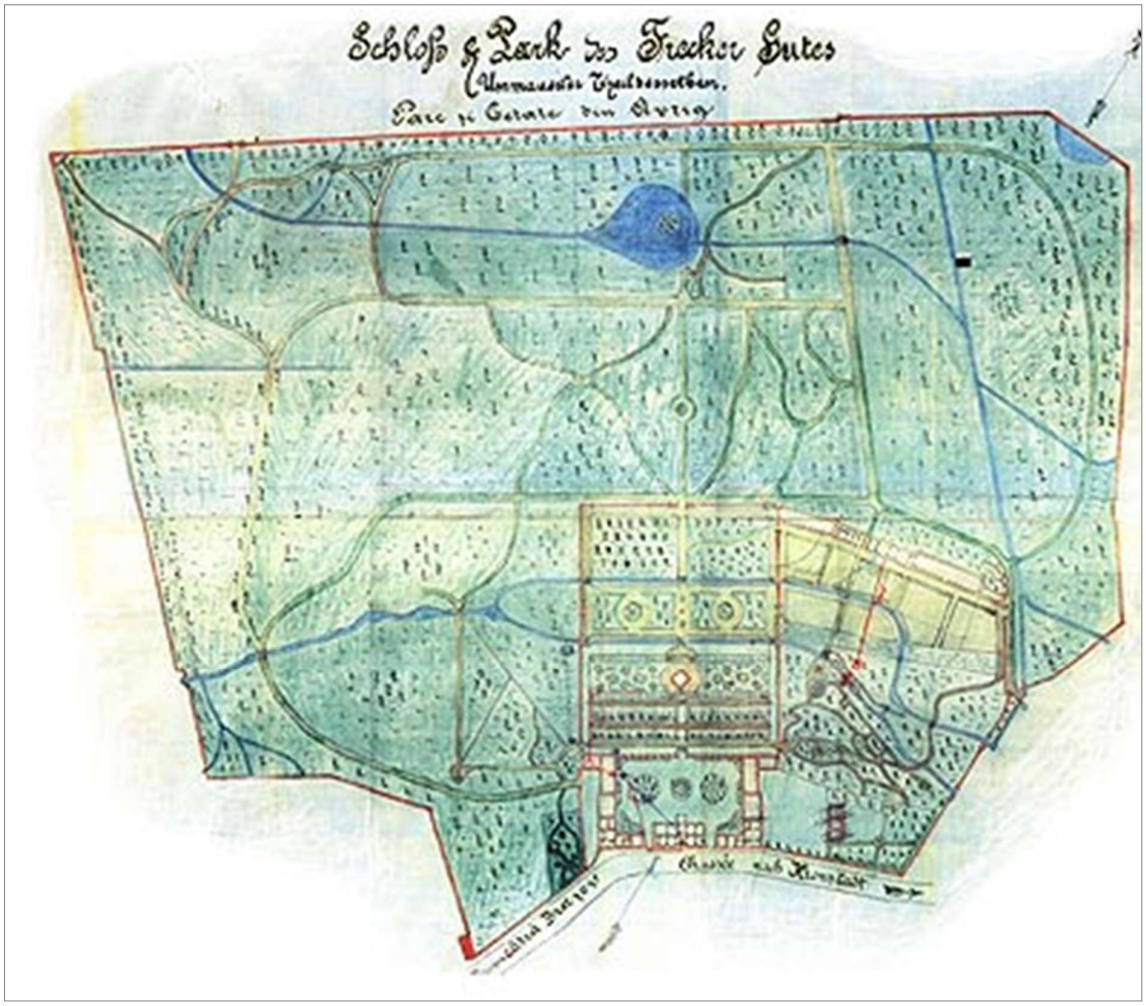
76/a. melléklet

76/b. melléklet

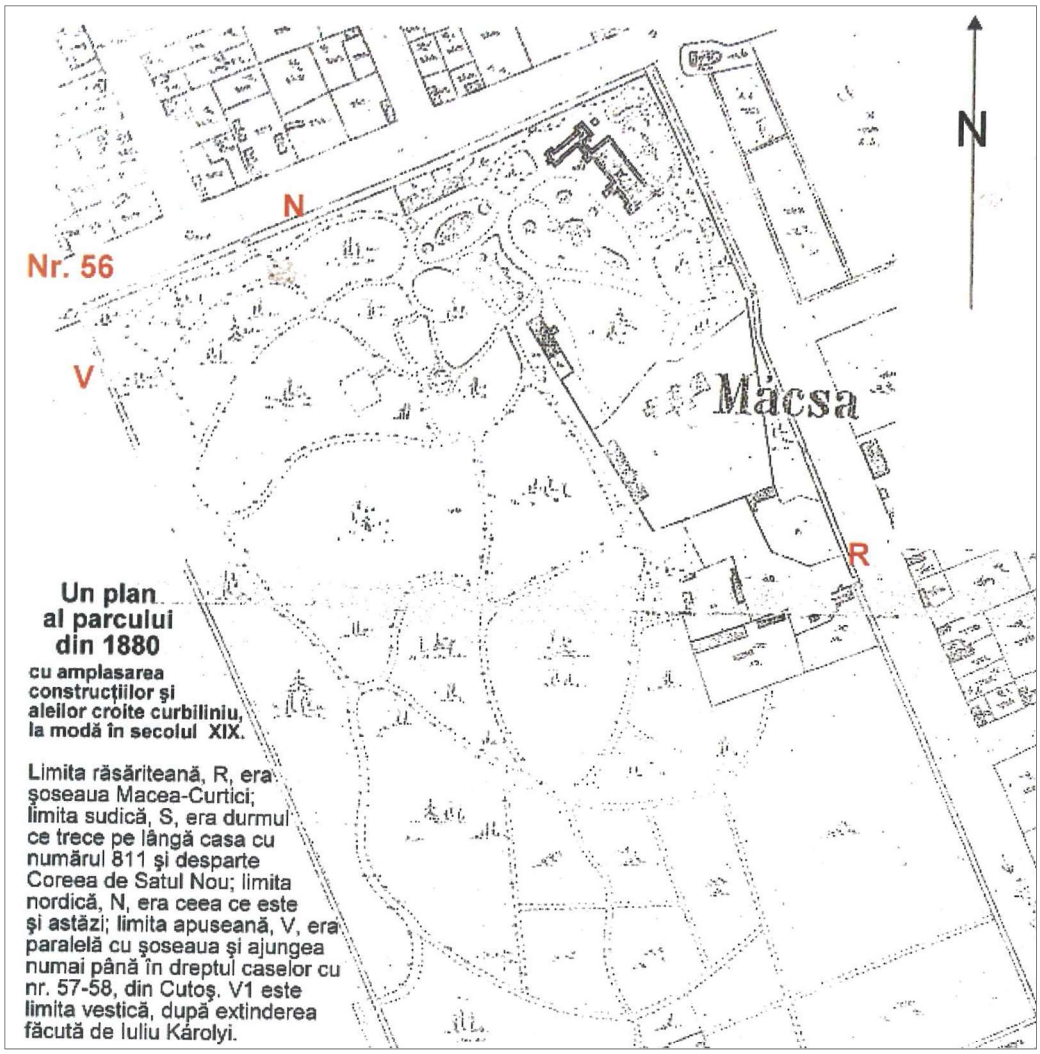

77/a. melléklet *„Schloss Park des Frecker Gutes. Unmauerter Teil desselben.”*
A feleki kastélykert 1880-1920 között készült megújítási terve, amelyen láthatóan elkülönül a kastélyhoz közvetlenül csatlakozó, fallal kerített kisebb barokk kertrész és a köréje kialakított, jóval tágasabb angolpark.
Forrás: ANR Sibiu

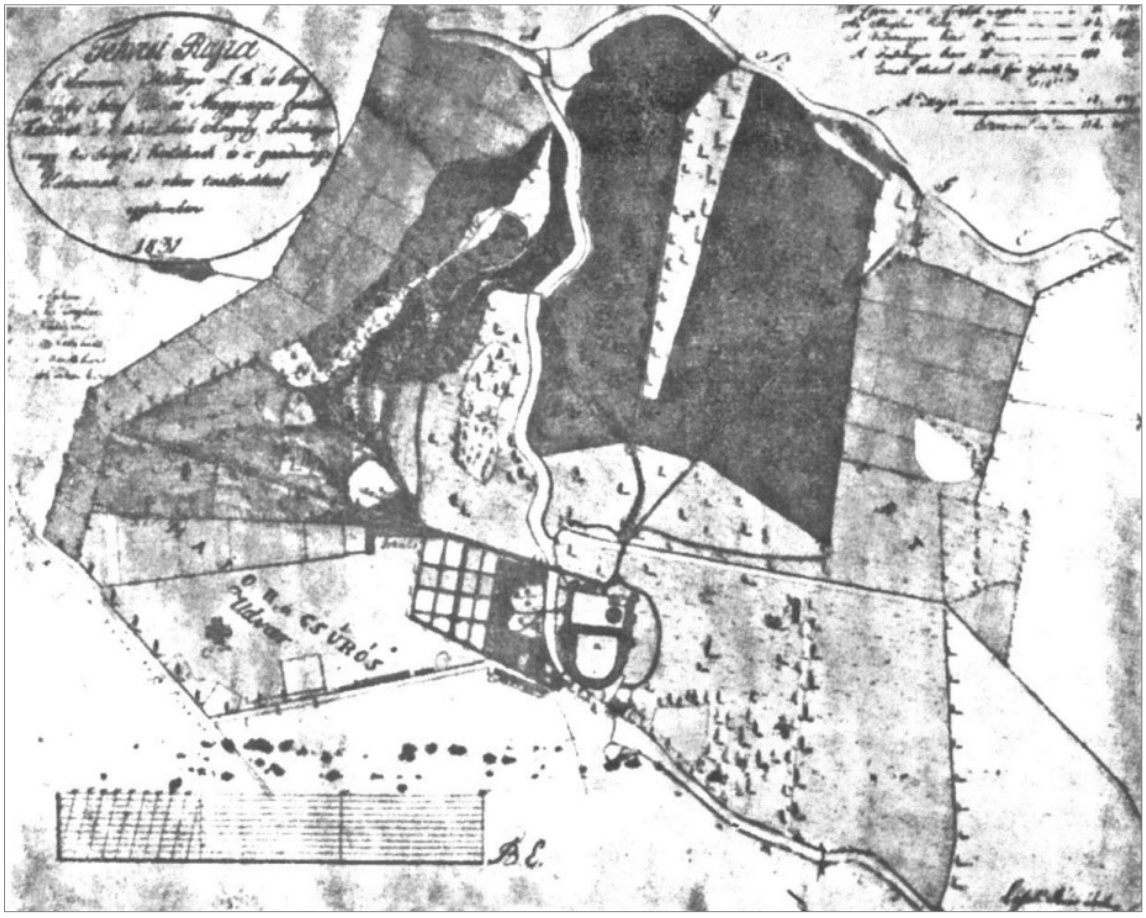

77/b. melléklet A mácsai Csernovics kastélykert barokk kertje az 1800-as évek első felében (fent) és az tájképi modorban átalakított kastélykert a 19. század második felében egy kataszteri térképen (lent). Forrás: II. Katonai Felmérés térképe, illetve Grama, D. (2012): *Parcul si castelul de la Macea.* Vol 1-2. Vasile Goldis University Press, Arad, 57.

77/c. melléklet A bonchidai Bánfffy tájképi kastélykert terve: *„Fekvési rajza a Losonczi Méltsgos L. B. és Gróf Bánffy Josef Űr eő Nagysága Curialis Telkének s e körül lévő Angoly, Fátzányos, vagy kis Sziget kerteknek és a gazdasági Udvarnak az ahoz tartozókkal egyetemben 1831. László János által."*
Forrás: Rapaics Raymund (1940): *Magyar kertek.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 190.

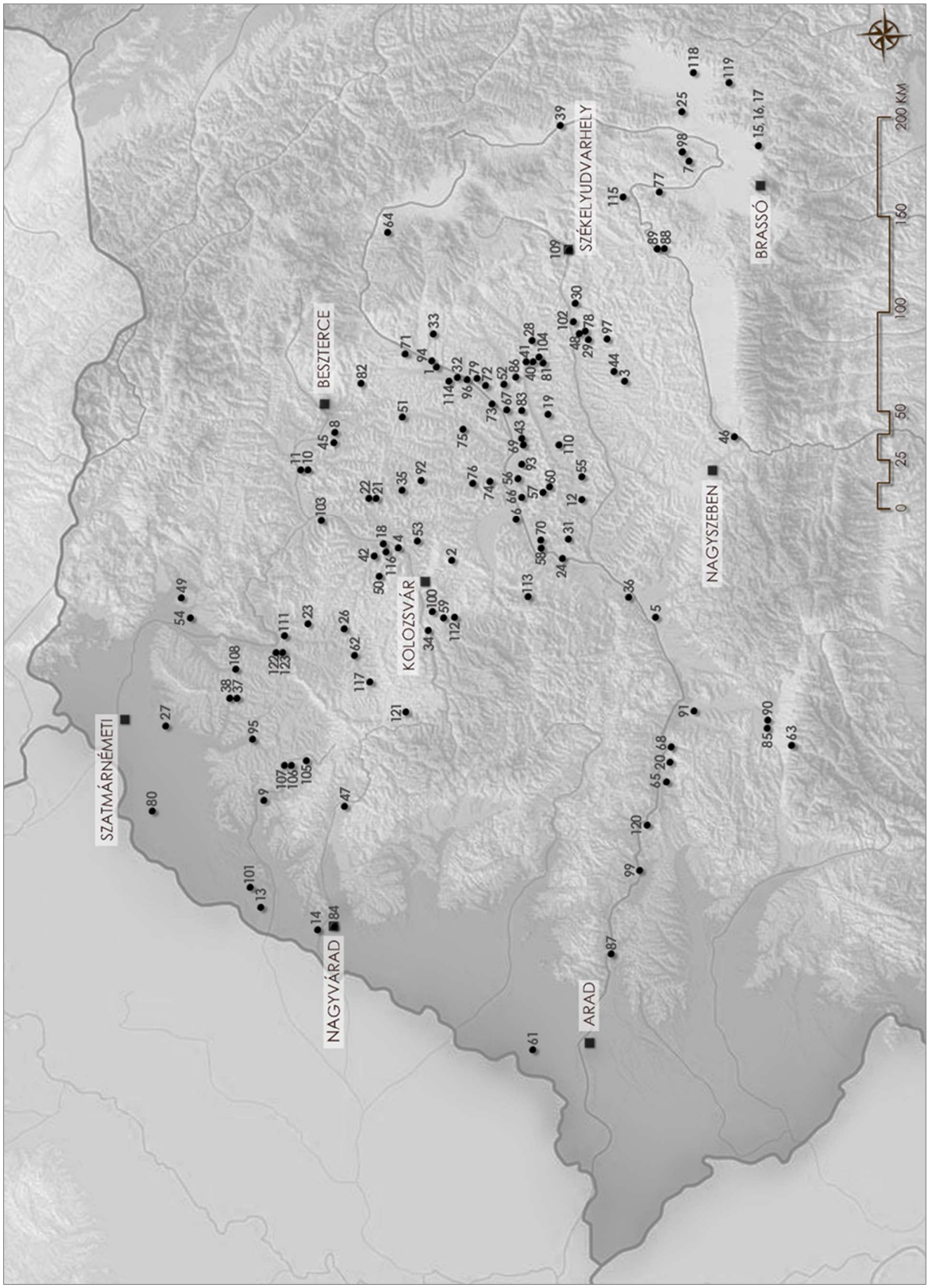
78. melléklet A kutatott tájképi kastélykertek listája
Forrás: Szerző

Kastélykert elhelyezkedése (település)	Tulajdonos család
1. Abafája (Apalina, MS)	Huszár
2. Ajton (Aiton, CJ)	Sándor
3. Almakerék (Malancrav, SB)	Apafi
4. Alsózsuk (Jucul de Jos, CJ)	Kemény-Bánffy
5. Alvinc (Vintul de Jos, AB)	Martinuzzi
6. Aranyosgerend (Luncani, CJ)	Kemény
7. Árkos (Arcus, CV)	Szentkereszty
8. Árokalja (Arcalia, BN)	Bethlen
9. Bályok (Balc, BH)	Károlyi
10. Bethlen 1 (Beclean, BN)	Bethlen András
11. Bethlen 2 (Beclean, BN)	Bethlen Pál
12. Bethlenszentmiklós (Sanmiclaus, AB)	Bethlen
13. Bihardiószeg (Diosig, BH)	Zichy
14. Biharpüspöki (Episcopia Bihor, BH)	R.k. Püspöki Kert
15. Bodola 1 (Budila, BV)	Béldi Pál
16. Bodola 2 (Budila, BV)	Béldi László
17. Bodola 3 (Budila, BV)	Mikes
18. Bonchida (Bontida, CJ)	Bánffy
19. Bonyha (Bahnea, MS)	Bethlen
20. Branyicska (Branisca, HD)	Jósika
21. Cege – 1 (Taga, CJ)	Wass Ádám
22. Cege – 2 (Taga, CJ)	Wass Jenő
23. Csákigorbó (Garbau, SJ)	Haller-Jósika
24. Csombord (Ciumbrud, AB)	Kemény
25. Dálnok (Dalnic, CV)	Beczásy
26. Drág (Dragu, SJ)	Wesselényi
27. Erdőd (Ardud, SM)	Károlyi
28. Erdőszentgyörgy (Sangeorgiu de Padure, MS)	Rédey
29. Fehéregyháza (Albesti, MS)	Haller
30. Fiatfalva/Székelykeresztúr (Filias/Cristuru Secuiesc, HR)	Ugron
31. Fugad (Ciughuzel, AB)	Bánffy
32. Gernyeszeg (Gornesti, MS)	Teleki
33. Görgényszentimre (Gurghiu, MS)	Rákóczi-Bornemisza
34. Gyalu (Gilau, CJ)	Rákóczi-Barcsay
35. Gyeke (Geaca, CJ)	Béldy
36. Gyulafehérvár (Alba Iulia, AB)	R.k. Püspöki Kert
37. Hadad – 1 (Hodod, SM)	Wesselényi
38. Hadad – 2 (Hodod, SM)	Wesselényi-Degenfeld
39. Hosszúaszó (Valea Lunga, AB)	Szentkereszty
40. Kelementelke – 1 (Calimanesti, MS)	Simén
41. Kelementelke – 2 (Calimanesti, MS)	Henter
42. Kendilóna (Luna de Jos, CJ)	Teleki
43. Kerelőszentpál (Sanpaul, MS)	Haller

44. Keresd (Cris, MS)	Bethlen
45. Kerlés (Chirales, BN)	Bethlen
46. Felek (Avrig, SB)	Bruckenthal
47. Körösgégény (Gheghie, BH)	Zichy
48. Kisbún (Boiu, MS)	Bethlen
49. Koltó (Coltau, MM)	Teleki
50. Kolozsborsa (Borsa, CJ)	Bánffy
51. Komlód (Comlod, BN)	Wesselényi-Teleki
52. Koronka (Corunca, MS)	Toldalagi
53. Korpád (Corpadea, CJ)	Gaál
54. Kővárhosszúfalu (Satulung, MM)	Teleki
55. Küküllővár (Cetatea de Balta, AB)	Bethlen-Haller
56. Kutyfalva (Cuci, MS)	Degenfeld
57. Magyarbükkös (Bichis, MS)	Kemény
58. Magyarcsesztve (Cisteiu de Mures, AB)	Mikes castle
59. Magyarfenes (Vlaha, CJ)	Jósika castle
60. Magyarózd (Ozd, MS)	Radák-Pekry
61. Mácsa (Macea, AR)	Klebelsberg
62. Magyarzsombor (Zimbor, SJ)	Zsombory
63. Malomvíz (Rau de Mori, HD)	Kendeffy
64. Maroshévíz (Toplita, HR)	Urmánczy
65. Marosillye (Ilia, HD)	Bornemisza
66. Marosgezse (Gheja, MS)	Bánffy
67. Maroskeresztúr (Cristuru Mures, MS)	Knöpfler
68. Marosnémeti (Mintia, HD)	Gyulay
69. Marosugra (Ogra, MS)	Haller
70. Marosújvár (Ocna Mures, AB)	Teleki
71. Marosvécs (Brancovenesti, MS)	Kemény
72. Marosszentgyörgy (Sangeorgiu de Mures, MS)	Petki-Máriaffy
73. Marosszentkirály (Sancraiu de Mures, AB)	Bánffy
74. Mezőszengyel (Sanger, MS)	Teleki-Betegh
75. Mezősámsond (Sincai, MS)	Bethlen
76. Mezőzáh (Zau de Campie, MS)	Ugron
77. Miklósvár (Miclosoara, CV)	Kálnoky
78. Oltszem (Olteni, CV)	Mikó
79. Nagyernye (Ernei, MS)	Bálintitt
80. Nagykároly (Carei, SM)	Károlyi
81. Nagykend (Chendu, MS)	Schell
82. Nagysajó (Sieu, BN)	Kemény
83. Nagyteremi (Tirimia, MS)	Kassai-Bethlen
84. Nagyvárad (Oradea, BH)	R.k. Püspöki Kert
85. Nalácvád (Nalatvad, HD)	Naláczi-Fáy
86. Nyárádszentbenedek (Murgesti, MS)	Toldalagi
87. Odvos (Odvos, AR)	Konopy
88. Olthévíz 1 (Hoghiz, BV)	Bethlen-Haller
89. Olthévíz 2 (Hoghiz, BV)	Kálnoky

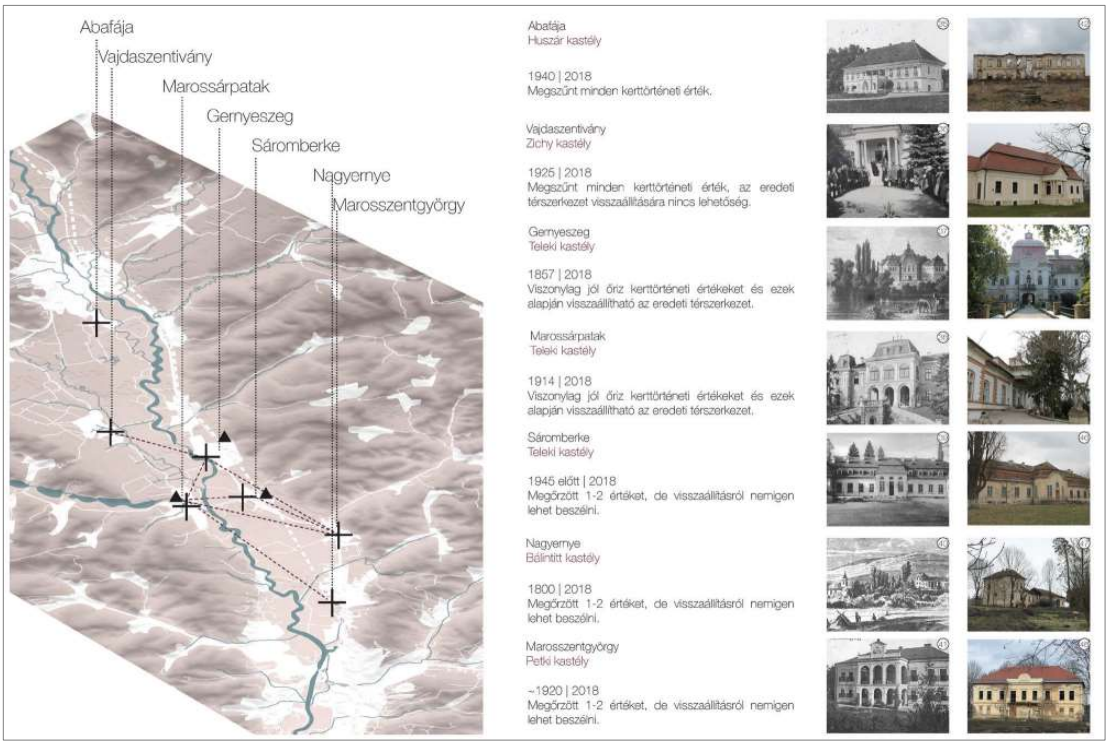
90. Őraljaboldogfalva (Santamaria Orlea, HD)	Kendeffy
91. Piski, régen Dédács (Simeria, HD)	Ocskay-Fáy
92. Pusztakamarás (Camarasu, CJ)	Kemény
93. Radnót (Iernut, MS)	Rákóczi
94. Radnótfája (Iernuteni, MS)	Matskási
95. Sarmaság (Sarmasag, SJ)	Kemény
96. Sáromberke (Dumbravioara, MS)	Teleki
97. Sárpatak (Glodeni, MS)	Teleki
98. Sepsiköröspatak (Valea Cruisului, CV)	Kálnoky
99. Soborsin (Savarsin, AR)	Nádasdy-Forray
100. Szászfenes (Floresti, CJ)	Mikes
101. Székelyhíd (Sacueni, BH)	Stubenberg
102. Székelyszenterzsébet (Elisei, HR)	Kemény
103. Szentbenedek (Manastirea, CJ)	Kornis
104. Szentdemeter (Dumitreni, MS)	Balási
105. Szilágybagos (Boghis, SJ)	Bánffy
106. Szilágynagyfalu – 1 (Nusfalau, SJ)	Bánffy János
107. Szilágynagyfalu – 2 (Nusfalau, SJ)	Bánffy Albert
108. Szilágycsehi (Cehul Silvaniei, SJ)	Cserey-Fischer
109. Szombatfalva/Székelyudvarhely (Odorheiu Secuiesc, HR)	Ugron
110. Szőkefalva (Seuca, MS)	Rhédey
111. Szurdok (Surduc, SJ)	Jósika
112. Tordaszentlászló (Savadisla, CJ)	Mikes
113. Torockószentgyörgy (Trascau, AB)	Thoroczkay-Rudnyánszky
114. Vajdaszentivány (Voivodeni, MS)	Zichy-Horváth
115. Vargyas (Varghis, CV)	Dániel
116. Válaszút (Rascruci, CJ)	Bánffy
117. Váralmás (Almasu, SJ)	Csáky
118. Zabola (Zabala, CV)	Mikes
119. Zágon (Zagon, CV)	Mikes-Szentkereszty
120. Zám (Zam, HD)	Nopcsa-Csernovitz
121. Zentelke (Zam-Sancraiu, CJ)	Bánffy-Jósika
122. Zsibó – 1 (Jibou, SJ)	Wesselényi
123. Zsibó – 2 (Jibou, SJ)	Béldi

79. melléklet A kutatott tájképi kastélykertek földrajzi elhelyezkedése a vizsgálati területen
Forrás: Szerző

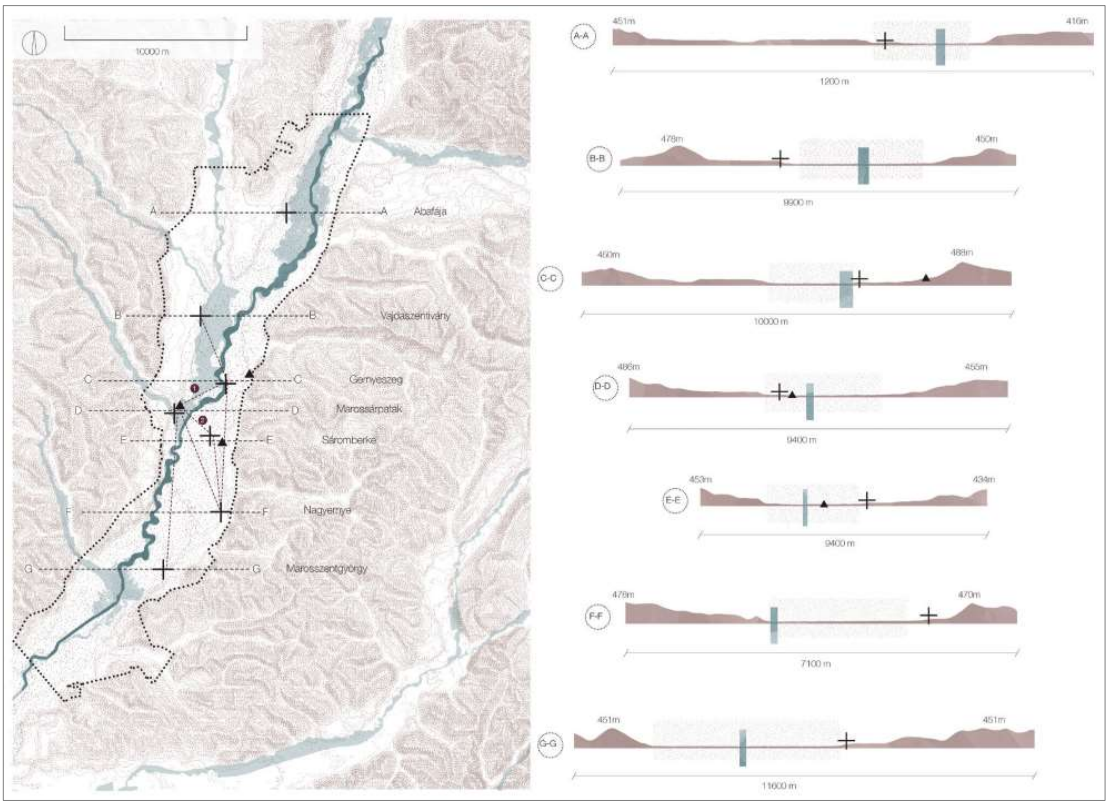

80. melléklet A Maros folyó felső szakaszán a nagy kastélykert sűrűség és a kedvező terepadottságok együttesen eredményezték a jelentősebb kastélykertek közötti, tudatosan kialakított látványkapcsolatokat.
Forrás: Fekete Albert, Kóbori Dorottya

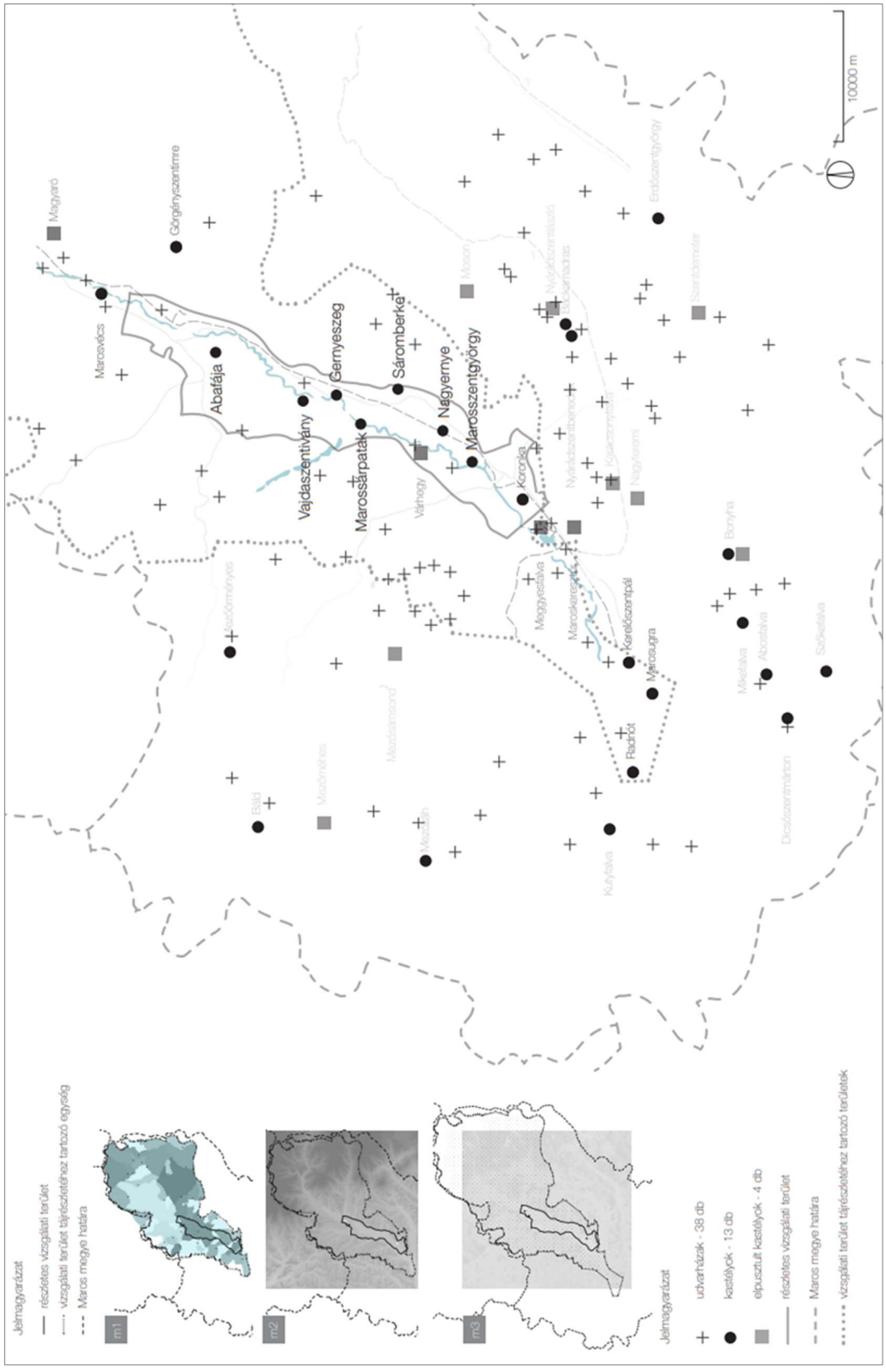
80/a. melléklet

80/b melléklet

80/c. melléklet Maros megye nemesi rezidenciái.
Forrás: Fekete Albert, Kóbori Dorottya

81. melléklet A magyarfenesi Csicsal hegy (81/a), amelyen az 1930-as évekig magasodott a báró Jósika kastélypark gloriettje (fotó 81/b, grafika 81/c). Az egykori hangsúlyos látványelem napjainkra teljesen megsemmisült.

81/a melléklet Forrás: Fekete Albert fotója, 2016.

81/b melléklet A Cicsal hegyi gloriett az 1920-as években Kelemen Lajos fotója

81/c melléklet *A magyarfenesi br. Jósika park régi gloriettje a Csicsal hegyen*. Tóth István rajza In.: Kelemen Lajos: A magyarfenesi báró Jósika-kastély. Művészeti Szalon, 1927, 12. 10.

82. melléklet Kastélykerten belül elhelyezkedő hangsúlyos látványelemek listája
(43 helyszínen összesen 135 hangsúlyos látványelem/objektum; ezekből 82 ma is meglévő, 53 csak az archív forrásokban említett, de ma már a helyszínen nem látható)

	Kastély-kert együttes	**Tulajdonos család**	**Hangsúlyos látványelem típusa (archív anyagokban fellelhető, ma is meglévő, akár romos állapotban is)**	**Hangsúlyos látványelem típusa (archív anyagokban fellelhető, mára elpusztult)**
1.	Abafája (Apalina, MS)	Huszár	1.1. Három grácia szobor 1.2. Szökőkút, díszmedence 1.3. Csónakház	
2.	Árkos (Arcus, CV)	Szentkereszti	2.1. Szökőkút, díszmedence 2.2. Anna-grotta 2.3. Műszurdok 2.4. Kaszkád és épített csatornák	2.5. „Schweizer-grotta” 2.6. Remetelak
3.	Árokalja (Arcalia, BN)	Bethlen	3.1. Fűzérdíszes urna 3.2. Sírkő 3.3. Kőasztal kőpadokkal	3.4. Remeteház
4.	Bethlen (Beclean, BN)	Bethlen		4.1. Szárnyas nemtő szobor 4.2. Filagória
5.	Biharpüspöki (Eiscopia Bihor, BH)	R.K. Püspöki palota		5.1. Szökőkút, díszmedence
6.	Bonchida (Bontida, CJ)	Bánffy	6.1. Szobortöredékek	6.2. Vadászlak 6.3. Műbarlang/grotta 6.4. Gloriett 6.5. Pán szobor 6.6. Egyéb szobrok, urnák 6.7. Obeliszkek 6.8. Szökőkút 6.9. Filagória/pavilon 6.10. Ermitázs
7.	Bonyha (Bahnea, MS)	Bethlen	7.1. Kőoroszlán szobrok	7.2. Grotta
8.	Cege (Taga, CJ)	Wass Jenő	8.1. Szobortalapzatok és kőfaragvány-töredékek 8.2. Szökőkút díszmedencéje 8.3. Családi kripta	8.4. Szobrok
9.	Cege (Taga, CJ)	Wass Ádám		9.1. Szökőkút 9.2. Oszlopos kerti pavilon
10.	Csákigorbó (Garbau, SJ)	Haller-Jósika	10.1. Barokk kútház 10.2. Kápolna 10.3. Szobortalapzatok és kőfaragvány töredékek	10.4. Szobrok
11.	Enyedszentkirály (Sancrai, AB)	Bánffy	11.1. Díszmedence	
12.	Erdőszentgyörgy (Sangeorgiu de Mures, MS)	Rédey		12.1. Szökőkút 12.2. Pán-templom
13.	Fehéregyháza (Albesti, MS)	Haller		13.1. Gloriett 13.2. Szökőkút
14.	Gernyeszeg (Gornesti, MS)	Teleki	14.1. Mitológiai szobrok (Juno, Neptun, Pán, Venus, Ceres, Bacchus és Ganymedes) 14.2. Törpeszobrok 14.3. Fűzérdíszes urna	

			14.4. Forrásfoglalat 14.5. Obeliszk 14.6. Kőhíd	
15.	Görgényszentimre (Gurghiu, MS)	Rákóczi-Bornemisza	15.1. Szfinx szobrok (3 db) 15.2. Birkózó medvék szobor 15.3. Forrásfoglalás 15.4. Erzsébet emlékkő 15.5. Rudolf emlékasztal 15.6. Hősi emlékmű 15.7. Filegóriák (2) 15.8. Egyéb szobortöredékek	
16.	Gyalu (Gilau, CJ)	Rákóczi-Barcsay	16.1. Forrásfoglalás, medence	
17.	Gyulafehérvár (Alba Iulia, AB)	Római Katolikus Püspöki Palota	17.1. Faragott kőurnák és vázák	
18.	Hadad (Hodod, SM)	Wesselényi-Degenfeld	18.1. Kerti kőlépcső díszurnákkal	
19.	Kendilóna (Luna de Jos, CJ)	Teleki	19.1. Őrtorony	19.2. Gloriett
20.	Keresd (Cris, MS)	Bethlen	20.1. Családi sírbolt 20.2. Reneszánsz eredetű faragott kőpad (megvan, de már nem a kertben, hanem a kastély kőtárában várja a helyreállítást)	20.3. Díszmedence szökőkúttal 20.4. Díszmedence 2 20.5. Zenepavilon 20.6 Rusztikus kerti pavilon 20.7. Mór-ház 20.8. Tekeház 20.9. Sziklakert
21.	Kerlés (Chirales, BN)	Bethlen		21.1. Diána-filegória 21.2. Szökőkút, díszmedence 21.3. Neptun-grotta 21.4. Kőoroszlán 21.5. Egyéb kőszobrok 21.6. Műrom 21.7. Fürdőház 21.8. Halászház 21.9. Halottas ház 21.10. Remeteség
22.	Koronka (Coronca, MS)	Toldalagi		22.1. Gloriett
23.	Koltó (Coltau, MM)	Teleki		23.1. Malomkő-asztal (Petőfi)
24.	Kutyfalva (Cuci, MS)	Degenfeld	24.1. Víztorony	
25.	Küküllővár (Cetatea de Balta, AB)	Bethlen	25.1. Bethlen szobor és címerpajzs (időközben bekerült a kastélyba) 25.2. Kápolna	
26.	Magyarfenes (Vlaha, CJ)	Jósika		26.1. Gloriett 26.2. Grotta 26.3. Kaszkád 26.4. Kőszobrok 26.5. Jósika Ádám síremlék

27.	Marosnémeti (Mintia, HD)	Gyulay	27.1. Szökőkút, díszmedence	
28.	Marosvécs (Brancovenesti, MS)	Kemény	28.1. Kuncz Aladár emlékasztal 28.2. Wass Albert emlékkő 28.3. Kemény János és Kemény Auguszta síremlékek 28.4. Báró Kemény György síremlék 28.5. Oroszlánszobrok	
29.	Nagykároly (Carei, SM)	Károlyi	29.1. Szent Flórián szobor (a kastély kőtárában várja a helyreállítást) 29.2. Szökőkút, díszmedence 29.3. Víztorony 29.4. Díszkút	29.5. Sziklakert
30.	Nagykágya (Cadea, BH)	Lónyay-Pongrácz	30.1. Családi kripta	
31.	Paszmos (posmus, BN)	Teleki		31.1. Hollandi ház 31.2. Emeletes mulatóház
32.	Pusztakamarás (Camarasu, CJ)	Kemény	32.1. Malomkő-asztal	32.2. Emlékkő
33.	Piski (Simeria, HD)	Ocskay-Fáy	33.1. Kazinczy emlékasztal 33.2. Forrásfoglalás, műszurdok 33.3. Szobortöredékek 33.4. Díszmedence	33.5. Szobrok
34.	Sárpatak (Glodeni, MS)	Teleki	34.1. Oroszlánszobrok (2)	
35.	Soborsin (Savarsin, AR)	Nádasdy-Forray	35.1. Filegória 35.2. Kápolna 35.3. Grotta	
36.	Szászfelek (Felek, Avrig, SB)	Bruckenthal	36.1. Szökőkút, díszmedence 36.2. Kerti kőlépcső, terasz 36.3. Forrásfoglalás 36.4. Szobortöredékek	36.5. Ermitázs 36.6. Műrom
37.	Székelyhíd (Sacueni, BH)	Stubenberg	37.1 Díszmedence szoborral 37.2. Terasz, ballusztrád 37.3. Szökőkút, díszmedence	
38.	Székelyszenterzsébet (Elisei, HR)	Kemény		38.1. Díszmedencék 38.2. Kerti pavilon
39.	Szentbenedek (Manastirea, CJ)	Kornis	398.1. Unikornis szobrok (megvannak, de 2013-ban óta kőtárban várnak felújításra) 39.2. Barokk kútház	
40.	Válaszút (Rascruci, CJ)	Bánffy	40.1. Sakkasztal 40.2. Szökőkút, díszmedence	40.3. Keleties madárház
41.	Váralmás (Almasu, SJ)	Csáky	41.1. Szobortöredékek 41.2. Díszmedence maradványa	
42.	Zabola (Zabala, CV)	Mikes	42.1. Szobortalapzatok 42.2. Kerti kőlépcsők, kőoszlopokkal 42.3. Családi kripta	
43.	Zsibó (Jibou, SJ)	Wesselényi	43.1. Oroszlánszobrok (2 db) 43.2. Szökőkút, díszmedence 43.3. Családi kripta 43.4. Szobrok és kőfaragvány-töredékek	43.5. Filegória

83. melléklet Kastélykerten kívül elhelyezkedő hangsúlyos látványelemek listája
(26 helyszínen összesen 50 hangsúlyos látványelem/objektum, ebből eredetileg is a kert határain kívül elhelyezett objektumok száma 41, míg az utólagos kerthatár-módosítások következtében kívül rekedt objektumok száma 9)

	Kastély-kert együttes	**Tulajdonos család**	**Hangsúlyos látványelem (eredetileg is a kert határain kívül helyezkedett el)**	**Hangsúlyos látványelem típusa (utólag rekedt a kert határain kívül)**
1.	Aranyosgerend (Luncani, CJ)	Kemény		1.1. Templom és kápolna
2.	Árokalja (Arcalia, BN)	Bethlen	2.1. Templomtorony	
3.	Bonchida (Bontida, CJ)	Bánffy	3.1. Másik kastély (Válaszút) 3.2. Őrtorony (Kendilóna) 3.3. Templomtorony (Bonchida) 3.4. Templomtorony (Válaszút)	
4.	Bonyha (Bahnea, MS)	Bethlen	4.1. Templomtorony (Bonyha) 4.2. Másik kastély (Héderfája)	
5.	Csákigorbó (Garbau, SJ)	Haller-Jósika	5.1. Templomtorony (Csákigorbó) 5.2. Családi kripta	
6.	Csombord (Ciumbrud, AB)	Kemény	6.1. Templom (Csombord) 6.2. Templom (Nagyenyed) 6.3. Családi kripta (piramis-szerű)	
7.	Erdőszentgyörgy (Sangeorgiu de Padure, MS)	Rhédey	7.1. Családi kripta	7.2. Templom
8.	Gernyeszeg (Gornesti, MS)	Teleki	8.1. Másik kastély (Vajdaszentiván) 8.2. Családi kripta (piramis-szerű)	
9.	Görgényszentimre (Gurghiu, MS)	Rákóczi-Bornemisza	9.1. Várrom (Rákóczi vár)	9.2. Kápolna
10.	Gyergyószárhegy (Lazarea, HR)	Lázár	10.1. Templom, kolostor	
11.	Kelementelke (Calimanesti, MS)	Simén	11.1. Másik kastély (Szentdemeter) 11.2. Másik kastély (Nagykend)	
12.	Kelementelke (Calimanesti, MS)	Henter	12.1. Másik kastély (Szentdemeter)	
13.	Kerelőszentpál (Sanpaul, MS)	Haller		13.1. Családi kripta (imola) 13.2. Barokk magtár
14.	Küküllővár (Cetatea de Balta, AB)	Bethlen	14.1. Templomtorony (Küküllővár)	
15.	Marosillye (Ilia, HD)	Bornemisza		15.1. Vöröstorony (vár)
16.	Nagyernye (Ernei, MS)	Bálintitt	16.1. Másik kastély (Gernyeszeg) 16.2. Másik kastély (Sárpatak) 16.3. Templomtorony (Nagyernye)	
17.	Nagykend (Chendu, MS)	Schell	17.1. Másik kastély (Kelementelke) 17.2. Másik kastély (Szentdemeter)	
18.	Sárpatak (Glodeni, MS)	Teleki	18.1. Templomtorony (Sáromberke) 18.2. Másik kastély (Sáromberke)	

			18.3. Másik kastély (Gernyeszeg) 18.4. Másik kastély (Nagyernye) 18.5. Kripta (Teleki, Sáromberke)	
19.	Székelyhíd (Sacueni, BH)	Stubenberg	19.1. Borpincék/pincesor	19.1. Barokk magtár
20.	Szentbenedek (Manastirea, CJ)	Kornis	20.1. Templomtorony	20.1. Új kastély
21.	Szombatfalva - Székelyudvarhely (Sambatesti – Odorheiu Secuiesc, HR)	Ugron	21.1. Templomtorony (Székelyudvarhely)	21.2. Kápolna
22.	Szurdok (Surduc, SJ)	Jósika	22.1. Kápolna (tempietto)	
23.	Torockószentgyörgy (Trascau, AB)	Thoroczkay-Rudnyánszky	23.1. Várrom (Thoroczkai) 23.2. Templom	
24.	Vajdaszentivány (Voivodeni, MS)	Zichy	24.1. Másik kastély (Gernyeszeg)	
25.	Válaszút (Rascruci, CJ)	Bánffy	25.1. Másik kastély (Bonchida) 25.2. Templomtorony (Válaszút)	
26.	Váralmás (Almasu, SJ)	Csáky	26.1. Várrom (Almási vár) 26.2. Templomtorony (Váralmás) 26.3. Családi kripta	

84. melléklet Kastélykertek határain kívül elhelyezkedő, piramis-szerű hangsúlyos látványelemek: a Kemény család kriptája a csombordi temetőben, a református templom előterében, illetve a kripta kastélykertből feltáruló látványa (84/a-b, fotó: Fekete Albert, 2012); a Teleki család gernyeszegi (84/c, fotó Fekete Albert, 2017), valamint sárpataki (84/d, fotó Fekete Albert, 2018) kriptái.

84/a. melléklet

84/b. melléklet

84/c. melléklet

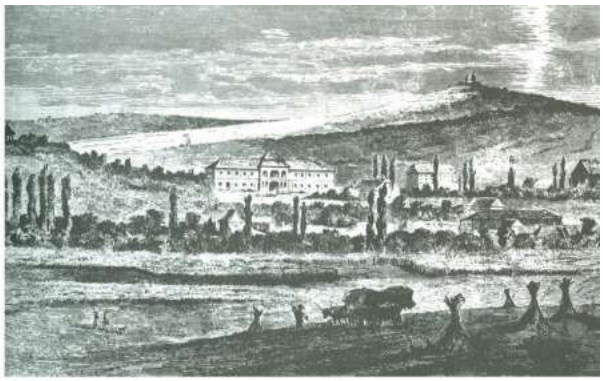

84/d. melléklet

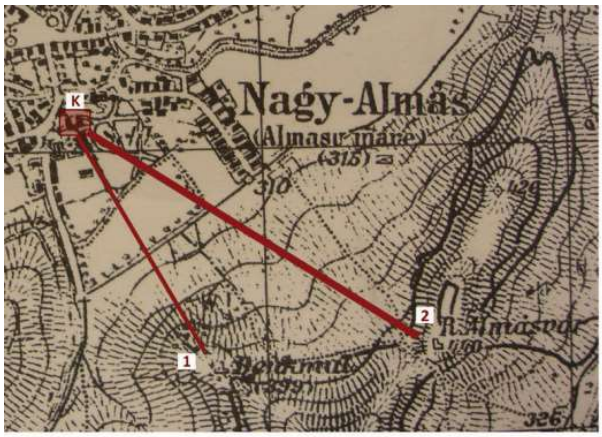
85. melléklet Nagyteremi, Bethlen Kamilló kastélyának maradványa (lent) és a Kripta-hegy, a nagy kőkereszt és a családi kripta látványával napjainkban (balra fent és lent, fotó Fekete Albert, 2008) illetve ahogyan azt Orbán Balázs látta az 1860-as években (jobbra fent. Forrás: Orbán Balázs (1868): *A Székelyföld leírása* I-VI köt. Ráth Mór, Pest)

86. melléklet Napjainkban is hangsúlyos látványelemként tárul fel a váralmási Csáky kastélykertből az Almási-vár öregtornya, míg a szemközti, beerdősült domboldalban elhelyezett kripta (II.Katonai Felmérés térképén „Denkmal" felirattal jelzett) látványát sűrű növényzet takarja. (Fotók: Fekete Albert, 2019)

87. melléklet. Festői kilátások listája, amelyeknél a kastély előteréből és/vagy a kertből feltáruló táj látványa – egy vagy több irányba is – megkapó. Kutatásaim során 50 helyszínen összesen 79 festői kilátás feltárást végeztem el.

	Kastély-kert együttes helyszíne	Tulajdonos család	Feltáruló kilátás
1.	Aranyosgerend (Luncani, CJ)	Kemény	1.1. Környező dombok 1.2. Aranyos völgye
2.	Bethlenszentmiklós (Sanmiclaus, AB)	Bethlen	2.1. Nagy-Küküllő völgye
3.	Bonchida (Bontida, CJ)	Bánffy	3.1. Környező dombok 3.2.Kis-Szamos völgye
4.	Bonyha (Bahnea, MS)	Bethlen	4.1. Nagy-Küküllő völgye 4.2. Küküllőmenti dombság 4.3. Szőlőskertek
5.	Cege (Taga, CJ)	Wass Ádám	5.1. Mezőségi tóvidék 5.2. Temetődomb
6.	Cege (Taga, CJ)	Wass Jenő	6.1. Mezőségi tóvidék 6.2. Temetődomb
7.	Csákigorbó (Garbau, SJ)	Haller-Jósika	7.1. Környező dombok
8.	Csombord (Ciumbrud, AB)	Kemény	8.1. Maros völgye 8.2. Temetődomb 8.3. Szőlőskertek
9.	Erdőszentgyörgy (Sangeorgiu de Padure, MS)	Rhédey	9.1. Kriptahegy 9.2. Kis-Küküllő völgye
10.	Felek (Avrig, SB)	Bruckenthal	10.1. Fogarasi havasok
11.	Gernyeszeg (Gornesti, MS)	Teleki	11.1. Maros völgye
12.	Görgényszentimre (Gurghiu, MS)	Rákóczi-Bornemisza	12.1. Görgényi havasok 12.2. Várdomb
13.	Gyalu (Gilau, CJ)	Rákóczi-Barcsay	13.1. Hideg- és Meleg-Szamos völgye 13.2. Kis-Szamos tere 13.3. Gyalui havasok
14.	Gyergyószárhegy (Lazarea, HR)	Lázár	14.1. Maros völgye 14.2. Gyergyói medence
15.	Kelementelke (Calimanesti, MS)	Simén	15.1. Kis-Küküllő völgye 15.2. Szőlőskertek
16.	Kelementelke (Calimanesti, MS)	Henter	16.1. Kis-Küküllő völgye 16.2. Szőlőskertek
17.	Kerelőszentpál (Sanpaul, MS)	Haller	17.1. Maros völgye
18.	Koltó (Coltau, MM)	Teleki	18.1. Nagybánya 18.2. Máramarosi havasok, Avas hegység
19.	Küküllővár (Cetatea de Balta, AB)	Bethlen	19.1. Nagy-Küküllő völgye
20.	Kutyfalva (Cuci, MS)	Degenfeld	20.1. Maros völgye
21.	Magyarfenes (Vlaha, CJ)	Jósika	21.1. Csicsal hegy
22.	Magyarcsesztve (Cisteiu de Mures, AB)	Mikes	22.1. Maros völgye
23.	Marosillye (Ilia, HD)	Bornemisza	23.1. Maros völgye
24.	Maroshévíz (Toplita, HR)	Urmánczy	24.1. Maros völgye 24.2. Kelemen havasok
25.	Marosszentkirály (Sancrai, AB)	Bánffy	25.1. Maros völgye
26.	Marosújvár (Ocna Mures, AB)	Teleki	26.1. Maros völgye 26.2. Marosújvár fürdőtelep
27.	Marosvécs (Brancovenesti, MS)	Kemény	27.1. Kelemen havasok, Isten széke 27.2. Görgényi havasok 27.3. Maros völgye
28.	Mezőzáh (Zau de Campie, MS)	Ugron	28.1. Mezőségi dombság

29.	Nagyernye (Ernei, MS)	Bálintitt	29.1. Maros tere
30.	Nagykend (Chendu, MS)	Schell	30.1. Kis-Küküllő völgye
31.	Nagyteremi (Tirimia, MS)	Bethlen	31.1. Nyárád tere
32.	Nyárádszentbenedek (Murgesti, MS)	Toldalagi	32.1. Nyárád völgye
33.	Odvos (Odvos, AR)	Konopy	33.1. Maros völgye
34.	Őraljaboldogfalva (Santamaria Orlea, HD)	Kendeffy	34.1. Déli Kárpátok, Retyezát hegység
35.	Piski (Simeria, HD)	Fáy-Ocskay	35.1. Maros völgye 35.2. Déva vára 35.3. Arany hegy
36.	Pusztakamarás (Camarasu, CJ)	Kemény	36.1. Mezőségi dombság
37.	Radnót (Iernut, MS)	Rákóczi	37.1. Maros völgye
38.	Radnótfája (Iernuteni, MS)	Matskássy	38.1. Maros völgye 38.2. Görgényi havasok
39.	Sáromberke (Dumbravioara, MS)	Teleki	39.1. Maros völgye
40.	Sárpatak (Glodeni, MS)	Teleki	40.1. Maros völgye
41.	Soborsin (Savarsin, AR)	Forray-Nádasdy	41.1. Maros völgye 41.2. Várhegy
42.	Szentbenedek (Manastirea, CJ)	Kornis	42.1. Szamos völgye 42.2. Dés városa
43.	Szombatfalva - Székelyudvarhely (Sambatesti – Odorheiu Secuiesc, HR)	Ugron	43.1. Székelyudvarhely 43.2. Szejkefürdő
44.	Szurdok (Surduc, SJ)	Jósika	44.1. Iza völgye
45.	Torockószentgyörgy (Trascau, AB)	Thoroczkay-Rudnyánszky	45.1. Torockói hegység, Székelykő 45.2. Bedellői hegység
46.	Vajdaszentiványi (Voivodeni, MS)	Zichy	46.1. Maros völgye 46.2. Görgényi havasok
47.	Válaszút (Rascruci, CJ)	Bánffy	47.1. Kis-Szamos völgye
48.	Váralmás (Almasu, SJ)	Csáky	48.1. Kalotaszeg, Alszeg
49.	Zabola (Zabala, CV)	Mikes	49.1. Bereczki havasok
50.	Zsibó (Jibou, SJ)	Wesselényi	50.1. Szamos völgye

88. melléklet Festői látványok
Fotó: Fekete Albert

88/a. melléklet A Gyalui-havasok bérceinek feltáruló látványa a gyalui Rákóczi-Bánffy kastélykertből, 2018

88/b. melléklet A Maros völgye Marosfő irányába a maroshévízi Urmánczy kastélykertből, 2015

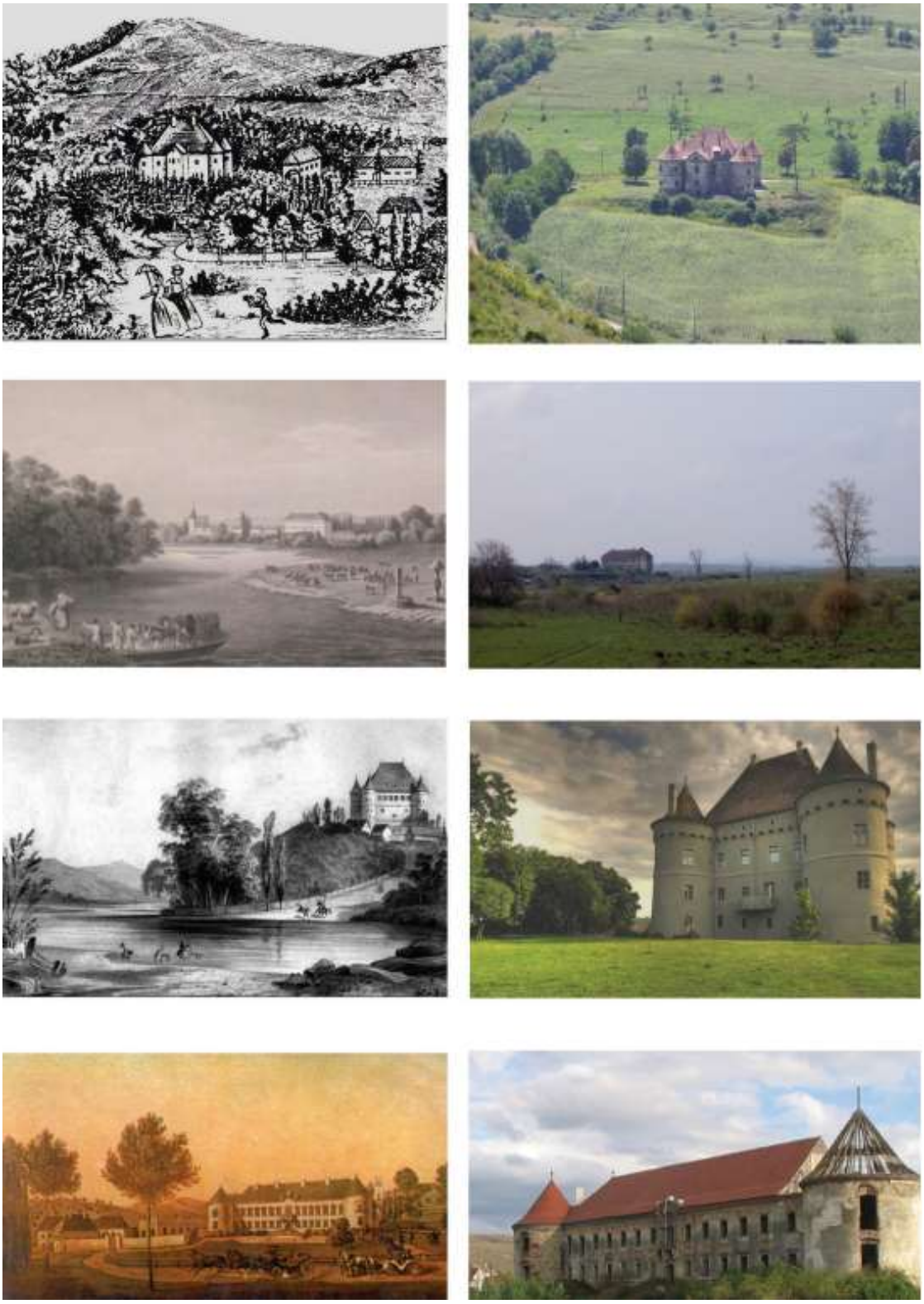
88/c. melléklet Kilátás a koltói Teleki kastély kertjéből Nagybányára és a Máramarosi-havasokra, 2019

88/d. melléklet Kitekintés a zabolai Mikes kastélykertből a Bereczki havasok irányába, 2022

89. melléklet A kastély, mint látványelem régi ábrázolásokon és napjainkban.
Fentről lefelé: Magyarózd (Pekry-Radák kastély), Aranyosgerend (Kemény kastély), Küküllővár (Bethlen kastély), Bonchida (Bánffy kastély).
Forrás: Orbán Balázs (1868): *A Székelyföld leírása* I-VI köt. Ráth Mór, Pest ill. szerző fotói

90. melléklet Rondók és szőnyegágyak erdélyi kastélykertekben a 19-20 század fordulóján

Kővárhosszúfalu, Teleki kastély
Forrás: www.darabanth.hu

Nagyszentmiklós, Nákó kastély
Forrás: OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtár; Klap.P72/5
Forrás: www.kepkonyvtar.hu

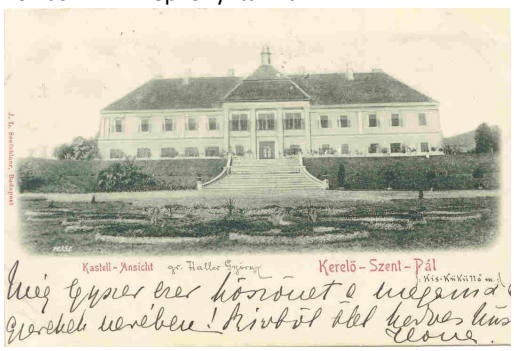
Kolozsborsa, Bánffy kastélykert Forrás: MTA BTK MI Adattar MKCS C I 121 0080

Szilágynagyfalu, Bánffy kastélykert
Forrás: OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtár; Klap.P72/5
Forrás: www.kepkonyvtar.hu

Zabola, Mikes kastélykert Forrás: SzNM

Kerelőszentpál, Haller kastélykert Forrás: Horváth Hilda (1998): *Régvolt magyar kastélyok*, Budapest

Kerlés, Bethlen kastélykert Forrás: Dr. Lukinich Imre (1928): *A Bethleni gróf Bethlen család története*. Athenaeum Rt., Budapest, 534.

Gyalu, Rákóczi-Barcsya-Bánffy kastélykert. Forrás: korabeli képeslap

91. melléklet Magastörzsű rózsák erdélyi kastélykertekben a 19-20 század fordulóján

Kővárhosszúfalu, Teleki kastély
Forrás: www.darabanth.hu

Nagyteremi, Bethlen kastélykert, 1908
Forrás: wordpress.com

Abosfalva, Apor kastély kertje Forrás: wordpress.com

Sepsiköröspatak, Kálnoky kastélykert Forrás: SzNM

Szurdok, Jósika kastélykert Forrás: Horváth Hilda (1998): *Régvolt magyar kastélyok*, Budapest

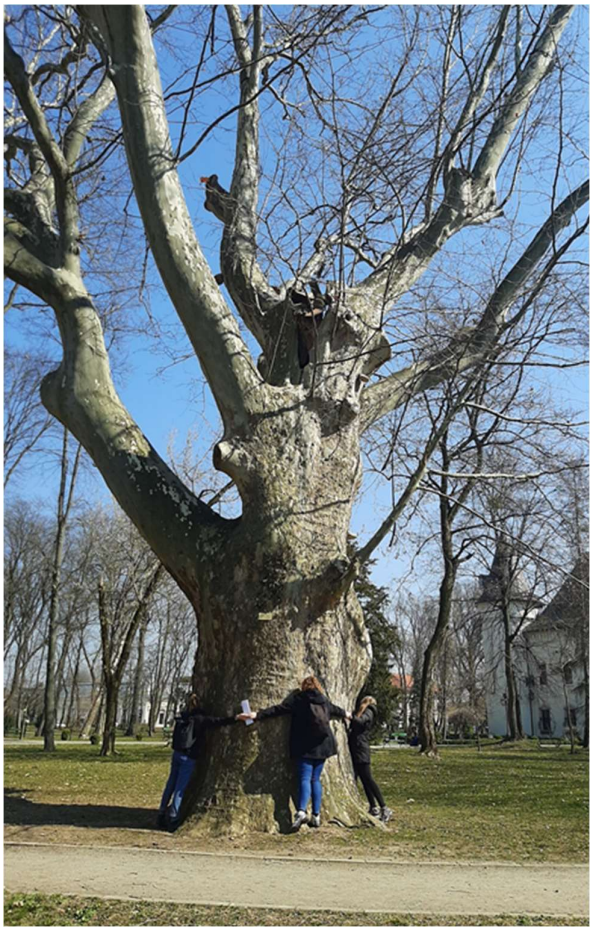

Bonchida, Bánffy kastélykert a kastély neogtikus, historizáló homlokzata előtt, 1890. Forrás: Wikipédia

Keresd, Betheln kastélykert, 1912 Forrás: DMI

92. melléklet A legidősebb erdélyi platán (*Platanus orientalis*) a képen látható, Károlyi György által 1823-ban a nagykárolyi kastélykertbe ültetett platán, amelynek jelenlegi törzskörmérete 6,5 m, törzsátmérője 215 cm, magassága pedig 40 m körüli. A fa északi és keleti vázágait 2023-ban szélvihar kértevésének következtében el kellett távolítani.

Fotó: Fekete Albert, 2022 március

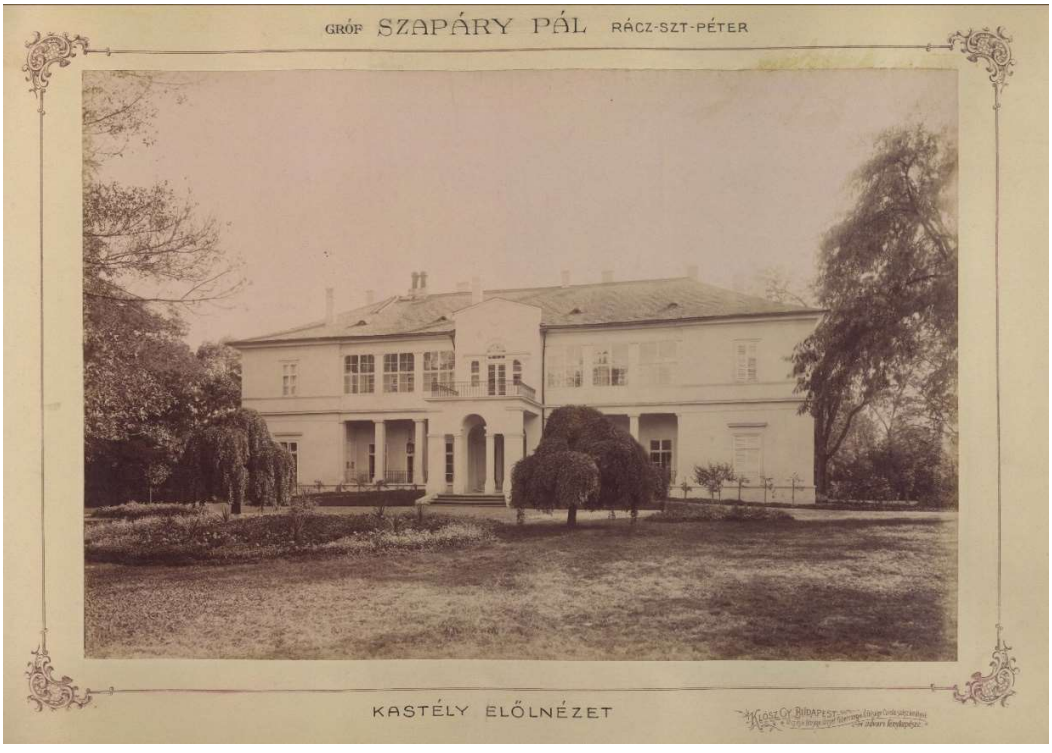
Fotó: Fekete Albert, 2023 szeptember

93. melléklet Csüngő japánakác (*Sophora japonica 'Pendula'*) alkalmazása szoliterként erdélyi kastélykertek előterében

93/a. melléklet A soborsini Forray-Nádasdy (később Hunyady) kastélykert pleasure groundja, csüngő japánakáccal. Forrás: Fortepan / Budapest Főváros Levéltára

93/b. melléklet Csüngő japánakác anagyszentpéteri (régen Rácz-Szent-Péter) Szapáry kastélykertben. Forrás: Fortepan / Budapest Főváros Levéltára. Levéltári jelzet: HU.BFL.XV.19.d.1.12.170

94. melléklet Szomorúfűzek („gyászfűzek”) a gernyeszegi és a nagyszentpéteri tájképi kertekben
Forrás: KÖH fotótára

94/a. melléklet Teleki kastélykert, Gernyeszeg, 1930-as évek

94/b. melléklet Szapáry kastélykert, Nagyszentpéter: szomorúfűz és jegenyenyár (Forrás: KÖH fotótára)

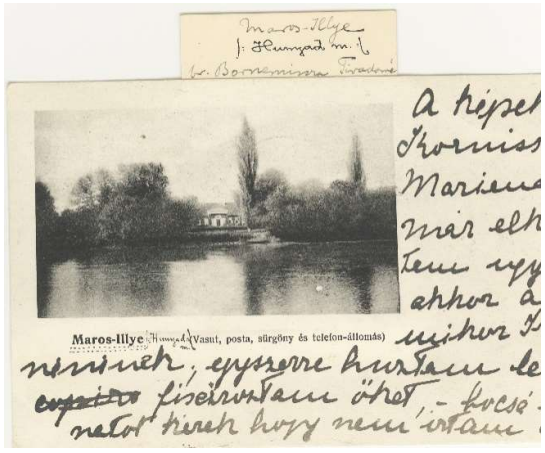
95. melléklet Példák jegenyenyár alkalmazására szoliterként és fasorként, erdélyi kastélykertekbena 19-20. századfordulóján.

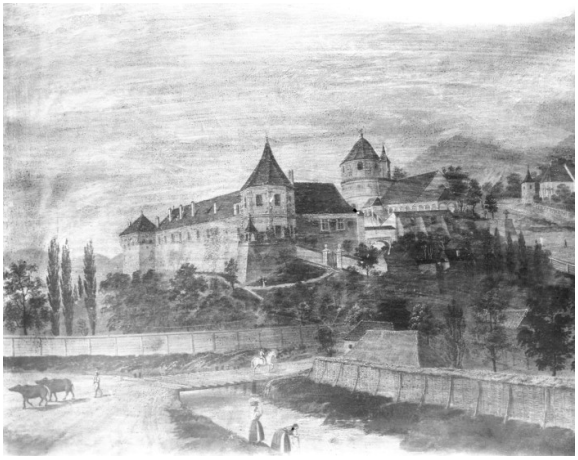
95/a. melléklet Jegenyenyár az árkosi Szentkereszty kastély kerti homlokzata előtt
Forrás: SzNM

95/b. melléklet Jegenyenyárak a bonchidai kastélykertben a 20. század elején Forrás: KÖH

95/c. melléklet Marosillye, Bornemisza-kastély a Maros felől, két jegenyenyárral a 20. század elején
Forrás: KÖH

95/d. melléklet Keresd, Bethlen kastély és kertje
Forrás: KÖH

95/e. melléklet Jegenyenyár fasor a bethleni Bethlen kastélykert határán, amely a Szamosra vezető utat szegélyezi, a 20. század elején
Forrás: KÖH

95/f. melléklet Jegenyenyárak a cegei Wass Ádám kastély kertjében, a tóparton.
Forrás: KÖH

96. melléklet Példák korabeli (19. században ültetett) tornyos tölgyekre („cserjegenyék”) napjainkban, erdélyi kastélykertekben
Fotó: Fekete Albert

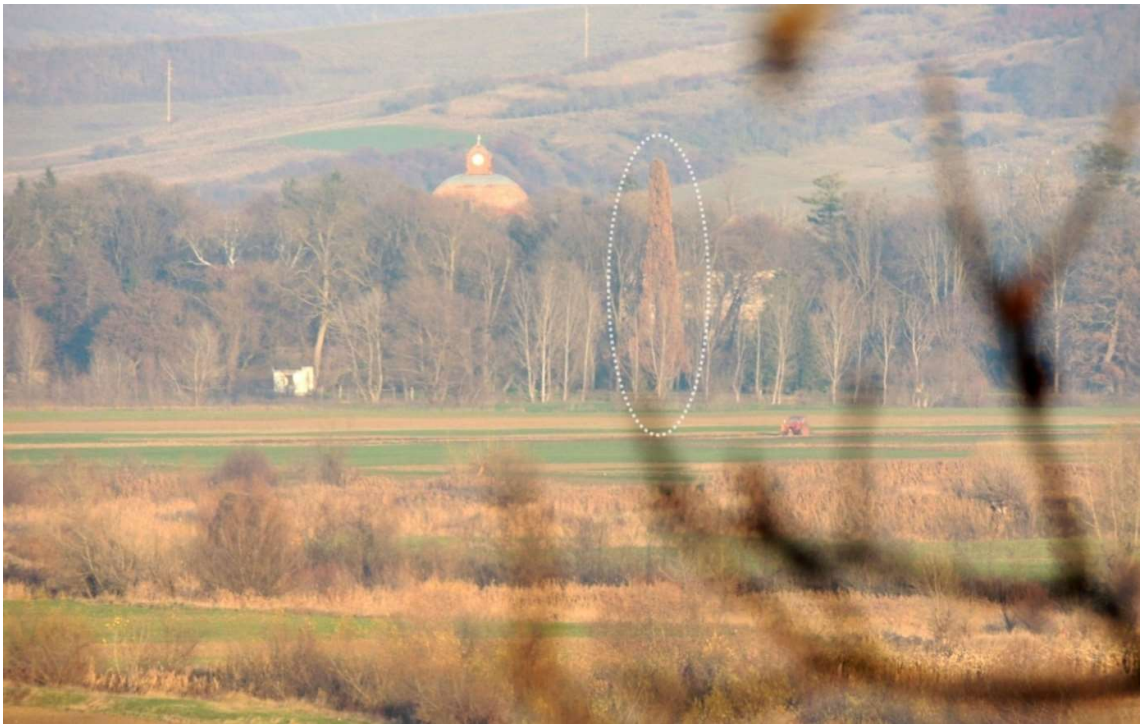
96/a. melléklet Abafája, Huszár kastélykert, 2016.

96/b. melléklet Keresd, Bethlen kastély, 2022.

96/c. melléklet Gernyeszeg, Teleki kastélykert tornyos tölgye Sárpatakról fotózva (Fekete Albert, 2017.)

96/d. melléklet Nyárádszentbenedek, Toldalagi kastélykert Forrás: Fekete Albert, 2010

96/e. melléklet Kisbún, Bethlen kastélykert Forrás: Fekete Albert, 2010

97. melléklet Korabeli (19. században ültetett) elegyes erdeifenyő (*Pinus sylvestris*) és mocsári ciprus (*Taxodium distichum*) csoport az abafájai Huszár kastélykertben, a tóparton
Fotó: Fekete Albert, 2016

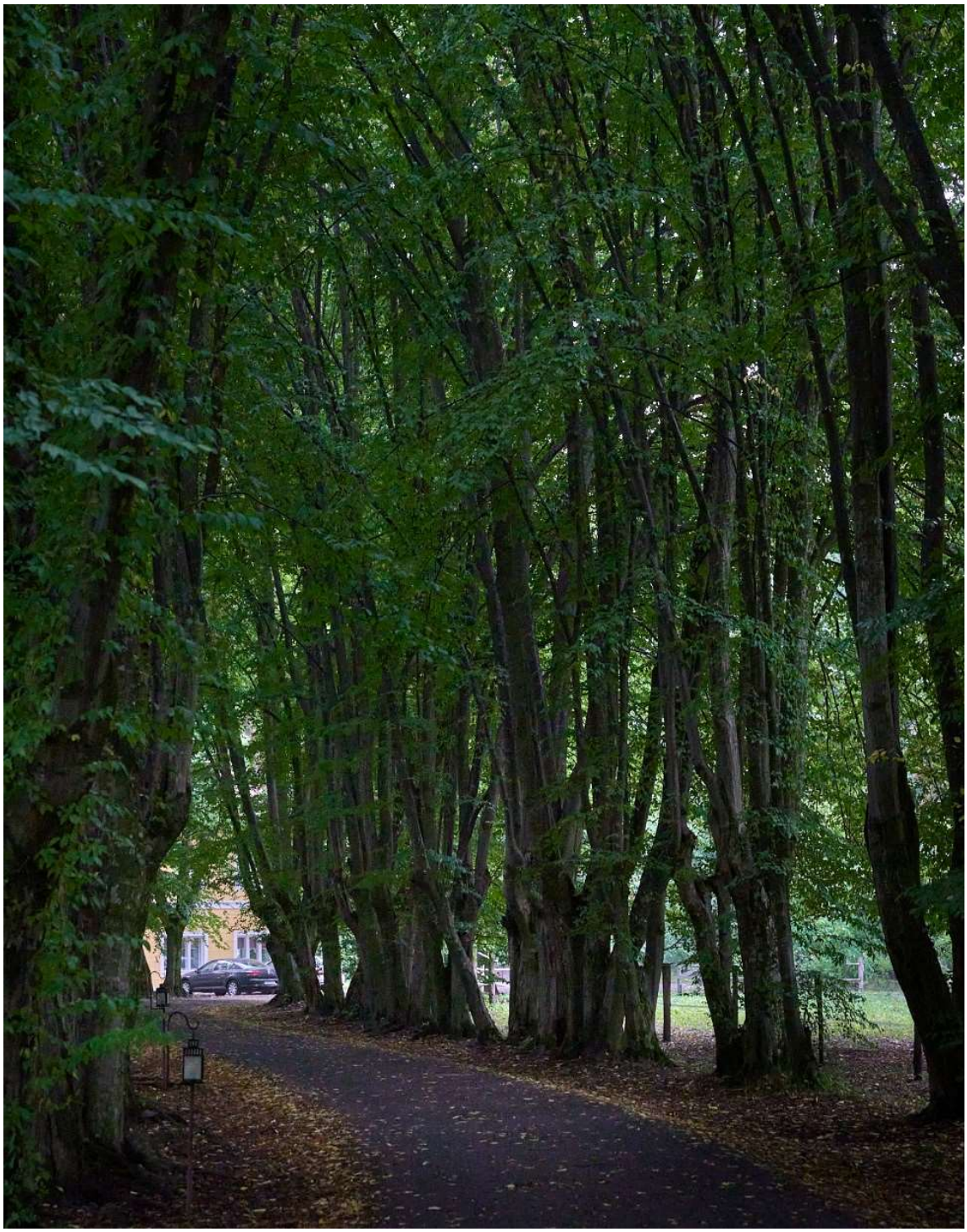

98. melléklet Karakteres külhonos fafajok, amelyek legalább 5 erdélyi kastélykertben előfordulnak és előfordulási helyeik

HELYSZÍN	A.h.	C.o.	C.b.	C.c.	C.j.	F.s.A.	G.b.	G.t.	G.d.	J.n.	L.t.	M.k.	P.t.	P.a.	P.n.I.	P.s.	P.m.	Q.r.F.	Q.r.	S.j.	T.d.	T.c.	EGZÓTA FAFAJOK SZÁMA
Nagykároly	1	1	1	1	1	1	1	1	1			1	1	1	1	1	1	1		1			**17**
Piski	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	**22**
Mácsa	1		1	1			1	1		1				1	1	1		1	1	1			**12**
Görgényszentimre	1	1	1	1	1	1	1	1		1	1	1	1	1	1	1	1			1	1	1	**19**
Gernyeszeg	1		1				1			1			1	1	1				1		1		**9**
Bályok	1	1		1	1					1	1	1		1		1				1			**10**
Nagyvárad	1			1			1		1									1			1		**6**
Árokalja	1		1					1		1	1	1		1		1		1	1	1	1	1	**13**
Soborsin	1	1	1		1	1		1	1				1	1		1	1		1		1	1	**14**
Zabola	1					1				1					1	1							**5**
Árkos	1		1			1				1	1	1			1	1	1		1			1	**11**
Keresd	1					1	1	1	1		1			1	1			1	1	1			**11**
Gyalu	1						1									1		1	1	1			**6**
Marosszentgyörgy	1							1		1		1							1				**5**
Nagyernye	1		1				1	1		1													**5**
Dálnok	1						1					1		1		1						1	**6**
Vargyas	1					1		1	1										1				**5**
HELYSZÍNEK SZÁMA	**17**	**5**	**9**	**6**	**5**	**8**	**10**	**10**	**6**	**10**	**6**	**8**	**5**	**10**	**8**	**11**	**5**	**7**	**10**	**8**	**6**	**6**	

A.h.= Aesculus hippocastanum; **C.o**.= Carya ovata; **C.b**. = Catalpa bignonioides; **C.c.**=Corylus colurna**;C.j.** *= Cryptomeria japonica;* **F.s.A** *= Fagus sylvatica 'Atropunicea';* **G.b.** *= Ginkgo biloba;* **G.t.** *= Gleditsia triacanthus;* **G.d***.= Gymnocladus dioicus;* **J.n.** *= Juglans nigra;* **L.t.** *= Liriodendron tilipifera;* **M.k.** *= Magnolia kobus;* **P.t.** *= Paulownia tomentosa;* **P.a.** *= Platanus x acerifolia;* **P.n.I.** *= Populus nigra 'Italica';* **P.s.** *= Pinus strobus;***P.m.***= Pseudotsuga mensiesii;* **Q.r.F.** *= Quercus robur 'Fastigiata';* **Q.r.** *= Quercus rubra;***S.j.** *= Sophora japonica;***T.d.** *= Taxodium distichum;***T.c.***= Tsuga canadensis*

99. melléklet Gyertyán (*Carpinus betulus*) fasor a zabolai kastélykertben, 2022.
Fotó: Darabos György

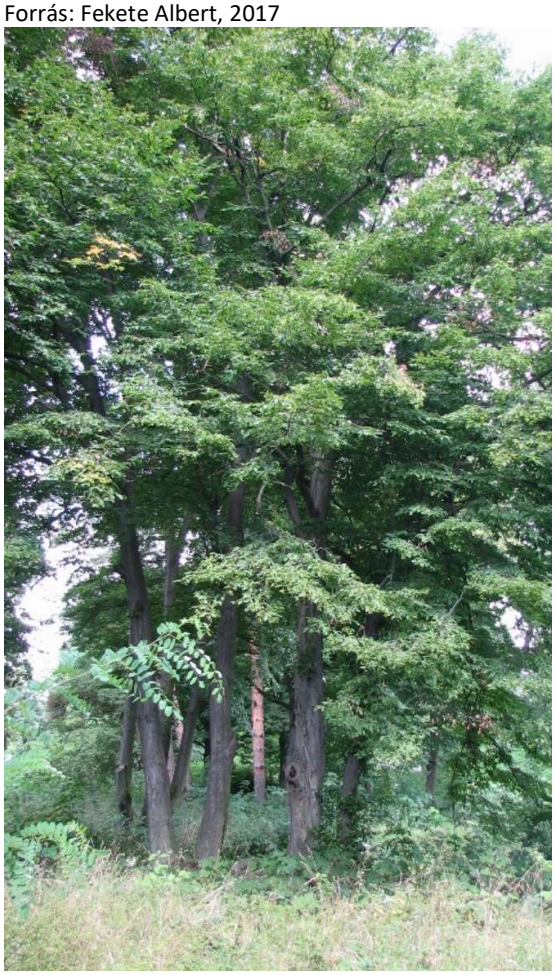

100. melléklet Példák ma is meglévő történeti farondókra erdélyi kastélykertekben

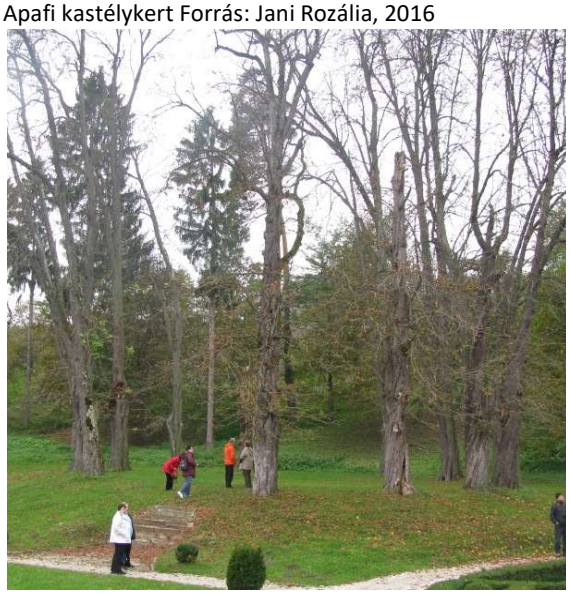
100/a.melléklet Vörösfenyő rondó. Görgényszentimre, Rákóczi Bornemisza kastélykert Forrás: Fekete Albert, 2015

100/b. melléklet Gyertyán rondó. Nalácvád, Naláczi kastélykert
Forrás: Fekete Albert, 2017

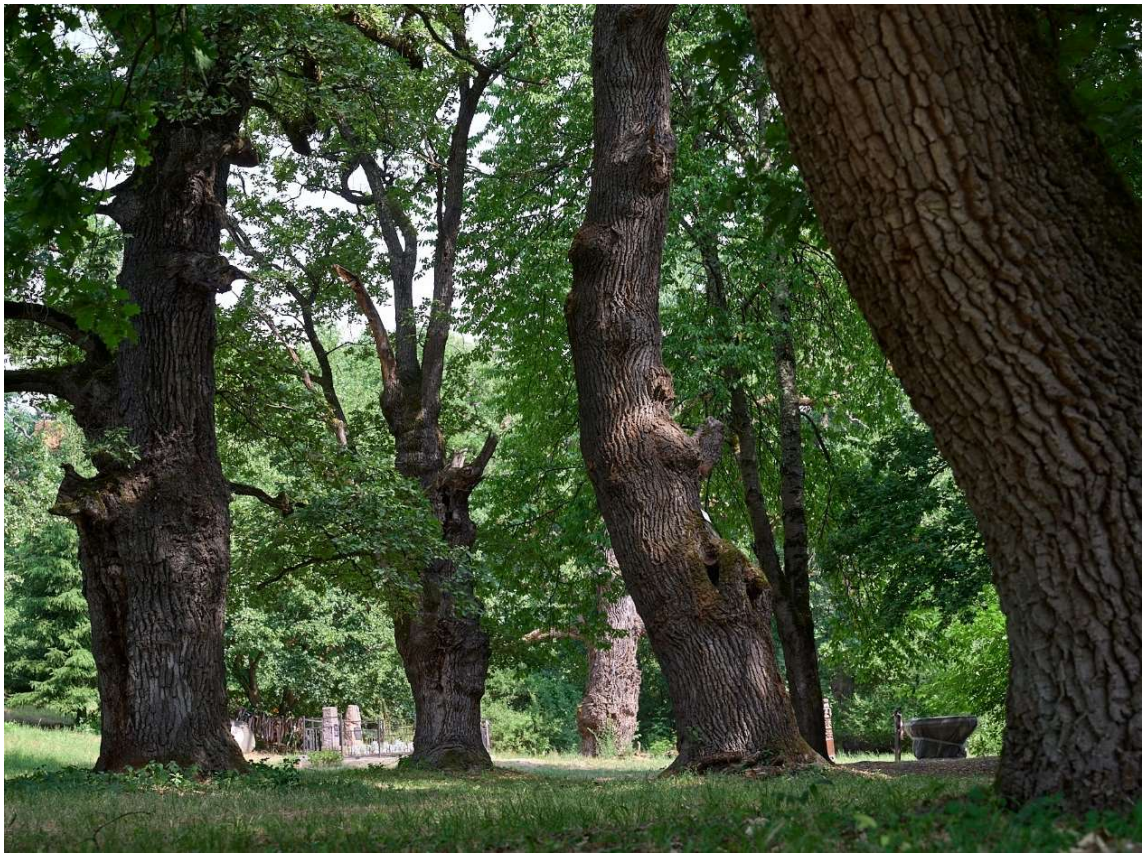
100/c. melléklet Vadgesztenye rondó. Almakerék, Apafi kastélykert Forrás: Jani Rozália, 2016

100/d. melléklet Hárs rondó, Körösgégény, Zichy kastélykert Forrás: Fekete Albert, 2016

101. melléklet A marosvécsi Rákóczi tölgyek 2022-ben. (Fotó: Darabos György)

102. melléklet A tizenegy törzsre nevelt zabolai lucfenyő 2006-ban Fotó: Fekete Albert

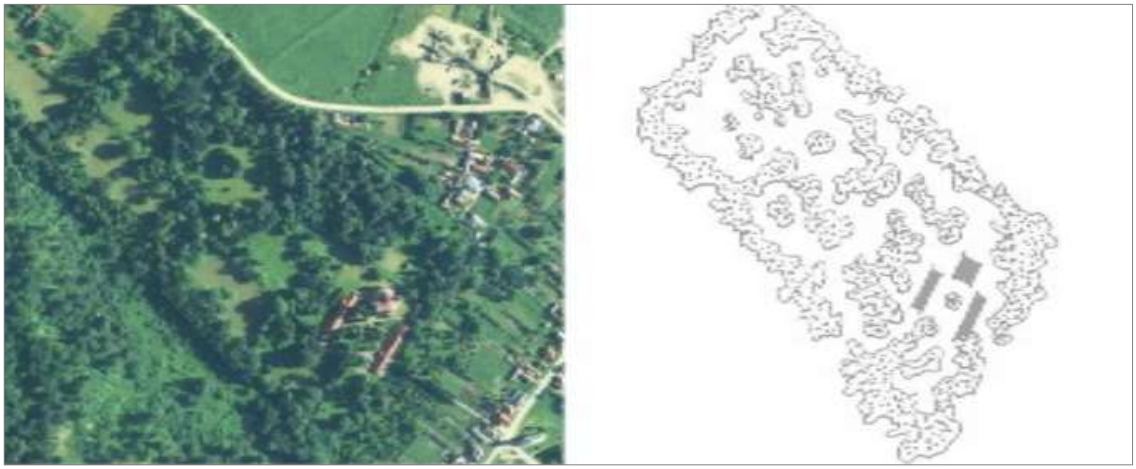

103. melléklet Lombkorona borítottság a gernyeszegi, árokaljai és zabolai kastélykertekben

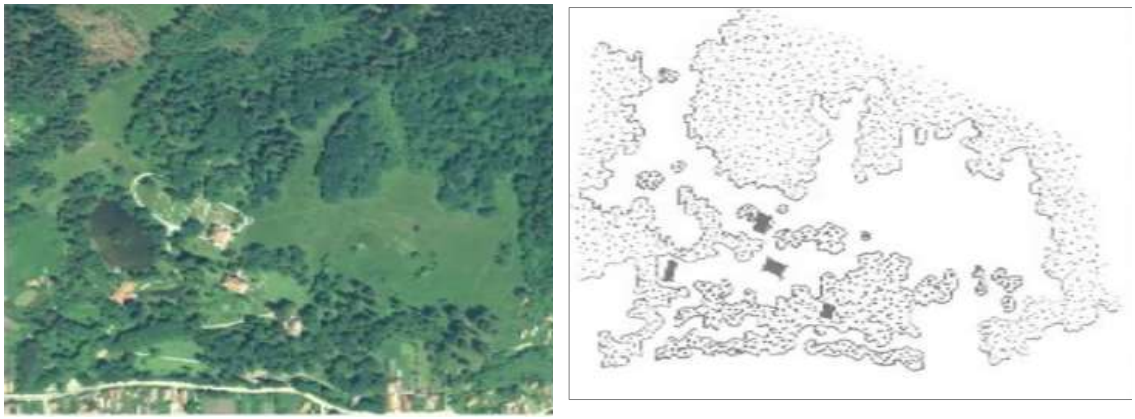
103/a. melléklet A gernyeszegi Teleki kastélykert légifotója és lombkorona-borítottsági vázlata. Lombkorona borítottság aránya 63,4% Forrás: Fekete Albert, 2017.

103/b. melléklet Az árokaljai Bethlen kastélykert légifotója és lombkorona-borítottsági vázlata. Lombkorona borítottság aránya 60,8% Forrás: Fekete Albert, 2016.

103/c. melléklet A zabolai Mikes kastélykert légifotója és lombkorona-borítottsági vázlata. Lombkorona borítottság aránya 55,3% Forrás: Fekete Albert, 2016.

104. melléklet Kastélyépületek dekoratív faragványai többek között a szamosújvári vár Martinuzzi címere (104/a), a bethlenszentmiklósi kastély Bethlen címere (104/b), a kerelőszentpáli Haller címer (104/c), a keresdi öregtorony harcosokat ábrázoló domborművei (104/d) a sárpataki kastély homlokzatán található Teleki címer (104/e), a zsibói Wesselényi kastély istállójának ló-domborműve (104/f-g) vagy a csákigorbói Jósika-Haller kastély kapudíszeként megjelenő családi címer (104/h). Fotók: Fekete Albert

104/a. melléklet (2007)

104/b. melléklet (2007)

104/c. melléklet (2021)

104/d. melléklet (2017)

104/e. melléklet (2008)

104/f. melléklet (2009)

104/g. melléklet (2009)

104/h. melléklet (2011)

105. melléket A kerlési Bethlen kastélyt őrző, valószínűleg Schmelzer faragta oroszlános kőszobor az 1940-es években (Biró József (é.n): i.m., illetve a hasonló habitusú bonyhai oroszlánszobrok egyike Fotó: Fekete Albert, 2006

105/a melléklet

105/b melléklet

106. melléklet Marosvécs, Kemény kastély oroszlános szobrai

106/a melléklet A marosvécsi kőoroszlánok az 1930-as években Forrás: KÖH fotótár

106/b melléklet A marosvécsi kastély főbejárata az oroszlánszobrok nélkül 2012-ben
Fotó: Fekete Albert

106/c. melléklet A restaurált szobrok újra a helyükön 2022. júliusában Fotó: Darabos György

107. melléklet Oroszlánszobrok erdélyi helyszíneken Fotó: Fekete Albert

107/a. melléklet Árkos, Szentkereszty kastélykert kapuőrző oroszlánja, 2009.

107/b. melléklet Sárpatak, Teleki kastélykert, 2009

107/c. melléklet Sárpatak, Teleki kastélykert, 2008

107/d. melléklet Zsibó, Wesselényi kastélykert Szurdukról átköltöztetett kőoroszlánjai (2010)

107/e. melléklet Zsibó, Wesselényi kastélykert Szurdukról átköltöztetett kőoroszlánja (2020)

108. melléklet Szentbenedek, a Kornis kastély unikornisai Fotó: Fekete Albert, 2009, 2013, 2022.

108/a. melléklet Az unikornisok 2008-ban

108/b. melléklet Az unikornisok 2010-ben

108/c. melléklet Az északi unikornis háttérben a kastély főbejáratához vezető vadgesztenye fasorral 2013-ban

109. melléklet Görgényszentimre, szobordíszek a Rákóczi-Bornemisza kastélykertből Fotó: Fekete Albert

109/a melléklet Kettő a gernyeszegi kastélykert szfinx szobrai közül 2014-ben

109/b. melléklet Birkózó medvék

109/c melléklet Faragott kerti kődísz

109/d. melléklet Egyik kerti szfinx 2022-ben

110. melléklet Abafája, Huszár kastélykert: a Három Grácia szoborcsoport rohamos pusztulása. A szobrok pusztulása és eltűnése jól szemlélteti az erdélyi kastélyok és kastélykertek általános pusztulását az 1989-es rendszerváltást követően.

110/a. melléklet Az abafáji Három Grácia szoborcsoport a 20. század első évtizedeiben, háttérben a Huszár kastély homlokzatával Forrás: Biró József (é.n): i.m.

110/b. melléklet
A szoborcsoport 2009-ben
Fotó: Fekete Albert

110/c. melléklet A kastély előterében felnőtt lucfenyő liget, illetve a Három Grácia 2009-ben, két román író szobrával kiegészülve Fotó: Fekete Albert, 2009

110/d. melléklet A letarolt előkert a romos kastéllyal, illetve a szobrok talapzataival 2018-ban
Fotó: Fekete Albert

110/e. melléklet A kastély romos magtára és környezete 2016-ban Fotó: Fekete Albert

110/f. melléklet A kastély romos magtára és környezete 2018-ban Fotó: Fekete Albert

111. melléklet A székelyhídi Stubenberg kastélykert hátsó, griffszobros díszmedencéje
Fotó: Fekete Albert, 2016

112. melléklet A gernyeszegi Teleki kastélykert törpeszobrai és európai előképeik

112/a. melléklet A gernyeszegi kastélypark törpefigurái a 20. század elején, illetve napjainkban, valamint a szobrok előképeiként szolgáló grafikák

„Monsieur de Marquis de Sauterelle"
J. Callot: Neu eingerichtetes Zwerchencabinet Plate 20

1935. KÖH fotótár

2014,
Fotó: Fekete Albert

1943,
Biró J.: Erdélyi kastélyok

2019,
Fotó: Fekete Albert

J. Callot: Neu eingerichtetes Zwerchencabinet Plate 32

1935 KÖH fotótára

2014, Fotó: Fekete Albert

112/b. melléklet A törpeszobrok európai analógiáiból Auszriában, Németországban és Csehországban

Mirabellgarten. Salzburg, Austria
Fotó: Fekete Albert, 2021

Weikersheimer Schlossgarten, Germany
Forrás:: https://www.schloesser-und-gaerten.de/themenwelten/welt-der-gaerten/wissenswert/gartenelemente/skulpturen-im-garten#img-pagewide-8

Nové Město nad Metují, Czech Republic
Forrás: https://www.novemestonm.cz/tourist-2/chateau/chateau/baroque-stony-figures-of-the-dwarf-cabinet-0_91.html

113. melléklet Samuel Bruckenthal feleki kastélykertjének szökőkútja, illetve a díszudvarra felvezető kőlépcső és annak faragott kő ballusztrádjai (Fotó: Fekete Albert, 2010.)

114. melléklet A cegei Wass Ádám kastélykert szökőkútjai

114/a melléklet Cege, Wass Ádám kastélykert szökőkútja és díszmedencéje a 20. század elején Forrás: korabeli képeslap, 1908

114/b melléklet Cege, Wass Jenő kastélykert díszmedencéjének maradványai napjainkban Fotó: Fekete Albert, 2009

)

115. melléklet Szökőkutak és díszmedencék a keresdi Bethlen kastélykertben

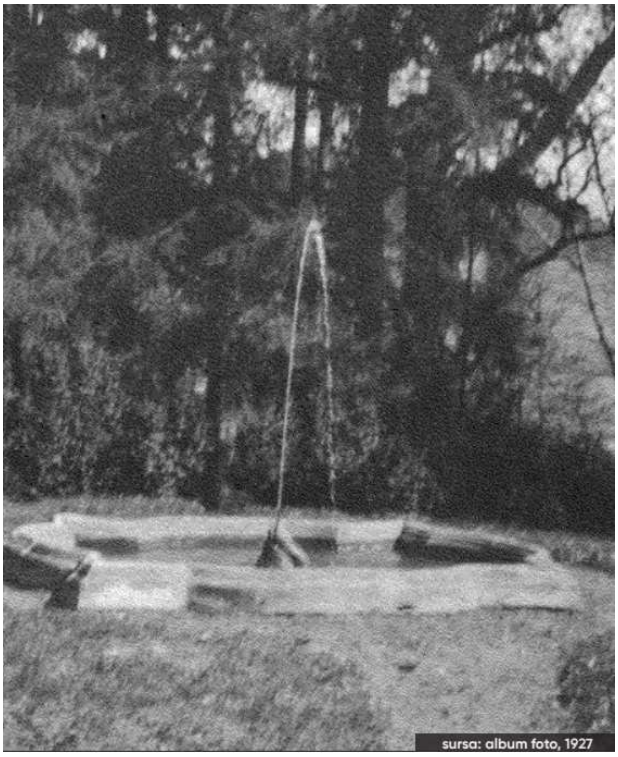
115/a. melléklet Díszmedence fotója 1912-ből Forrás: DMI

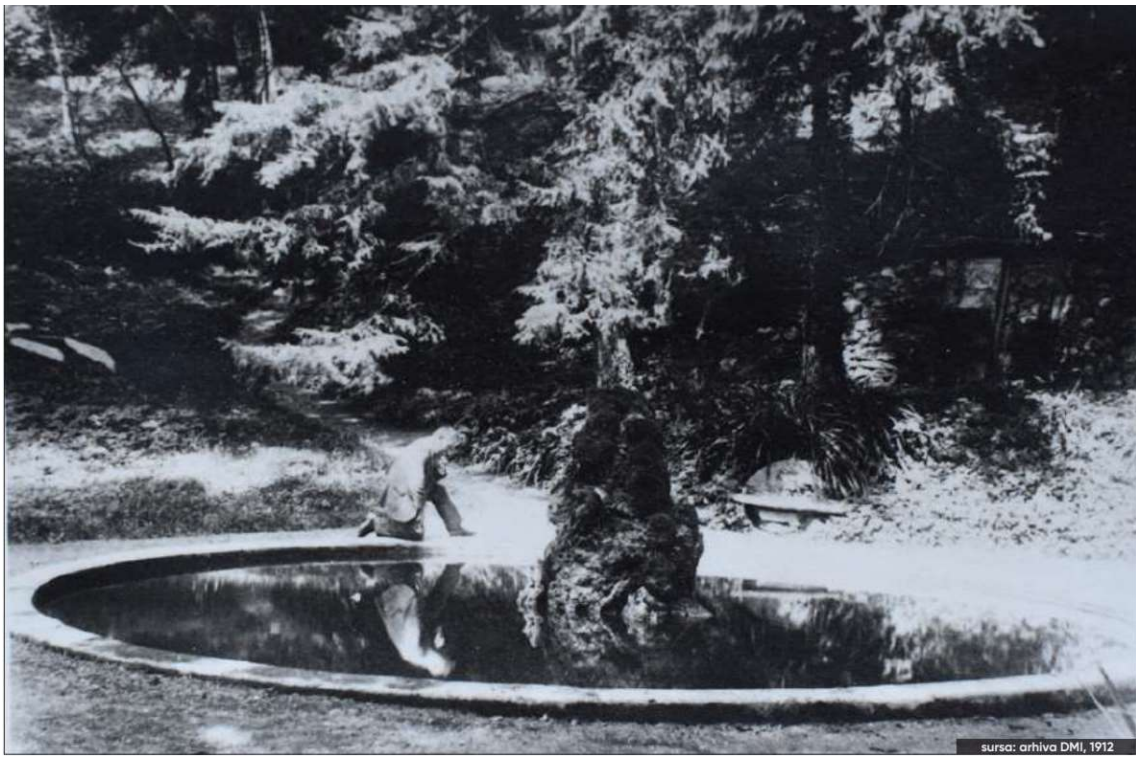
115/b. melléklet Díszmedence fotója 1928-ból Forrás: DMI

115/c. melléklet Díszmedence fotója 1927-ből Forrás: DMI

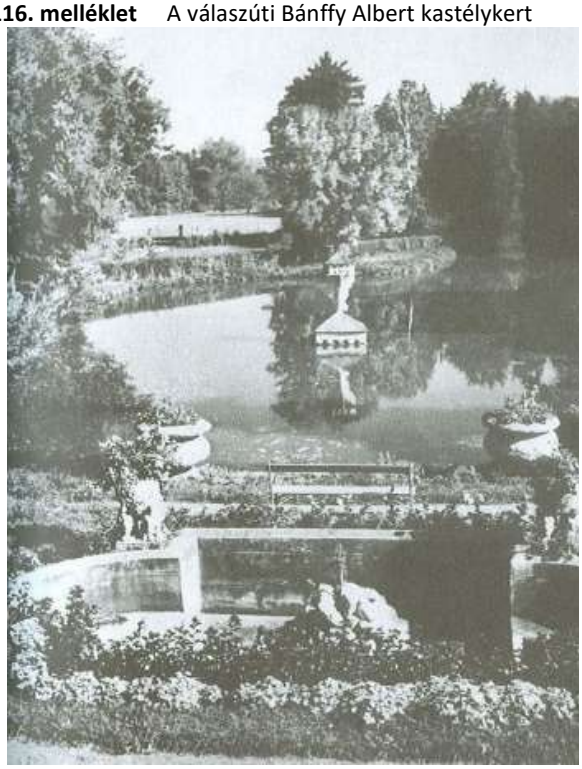
115/d melléklet. Körformájú díszmedence a keresdi kastélykertben a 20. század első évtizedeiben, a háttérben, a lucfenyőtől árnyékolva a kerti síremlék faragott köve látható Forrás: DMI, 1912

115/e melléklet A körformájú díszmedence helye a terepalakulatok között napjainkban a keresdi kastélykertben Fotó: Fekete Albert, 2022

116. melléklet A válaszúti Bánffy Albert kastélykert

116/a melléklet A kastélykert díszmedencéje és tava aranykorában, a 19/20. század fordulóján (balra) illetve 2008-ban kiszáradt, használaton kívüli állapotban
Fotó: Fekete Albert

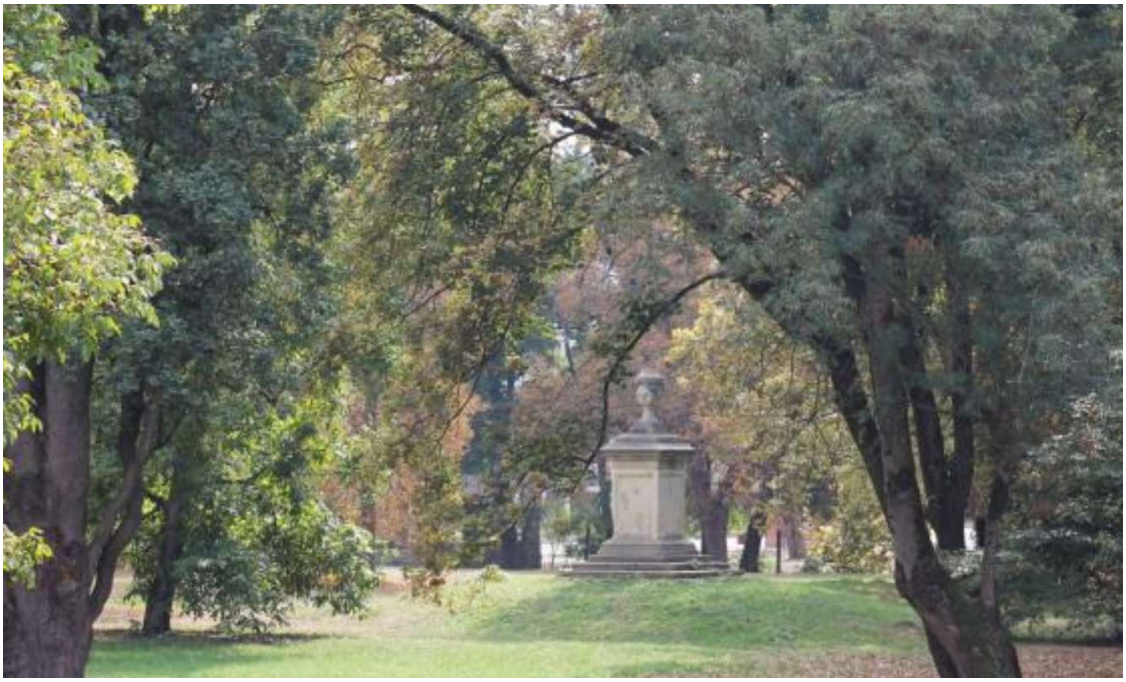

116/b. melléklet A kastély kerti homlokzata, előtérben a működő szökőkúttal, a tóval, illetve a keleti madárházzal Forrás: www.darabanth.hu

117. melléklet Az 1817-ben állított, empire stílusú Teleki emlékmű a gernyeszegi kastélykertben Fotó: Fekete Albert, 2017

117/a melléklet Az emlékmű látványa a kastély felől közelítve

117/b melléklet A hármas lépcső tetején elhelyezett posztamens és emlékmű

117/c. melléklet A fűzérdíszes urna

118. melléklet Árokalja, Bethlen kastélykert: gróf Bethlen János és felesége, Wesselényi Zsuzsanna emlékoszlopa 2013-ban.

118/a melléklet Az emlékoszlop rajzaForrás: Lukinich Imre (é.n.): *A Bethleni Gróf Bethlen-Család Története.* Athenaeum Rt.Budapest

118/b melléklet A hármas lépcső elhelyezett posztamens a fűzérdíszes urnával 2013-ban Fotó: Fekete Albert

119. melléklet A Bethlen család síremléke 1631-ből a keresdi kastélykertben

119/a. melléklet A síremlék 1912-ben Forrás: DMI

119/b. mellékletA síremlék fotója naojainkban
Fotó: Fekete Albert, 2022

119/c. melléklet A síremlék rajza
Forrás: Lukinich I. (1928): i.m.

120. melléklet A kerlési barlangsírok bejáratai (fent) illetve a fő feltáró járat belső képe (Fotó: Fekete Albert, 2013

121. melléklet A keresdi Bethlen kastélykert pavilonjai

121/a. melléklet A keresdi Bethlen kastélykert kínaizáló pavilonja 1912-ben Forrás: DMI

121/b. melléklet Mór pavilon („casa morului” - „mór háza”) a keresdi kastélykertben (Forrás: Sandru Vasile helyi lakos magángyűjteménye, datálás nem ismert)

122. melléklet A szentbenedeki Kornis kastélykert barokk kútháza Fotó: Fekete Albert, 2015, 2022

123. melléklet A csákigorbói Jósika-Haller kastélykert barokk kútháza a címeres kapubejáraton át fotózva, illetve a kútház közelről Fotó: Fekete Albert, 2019

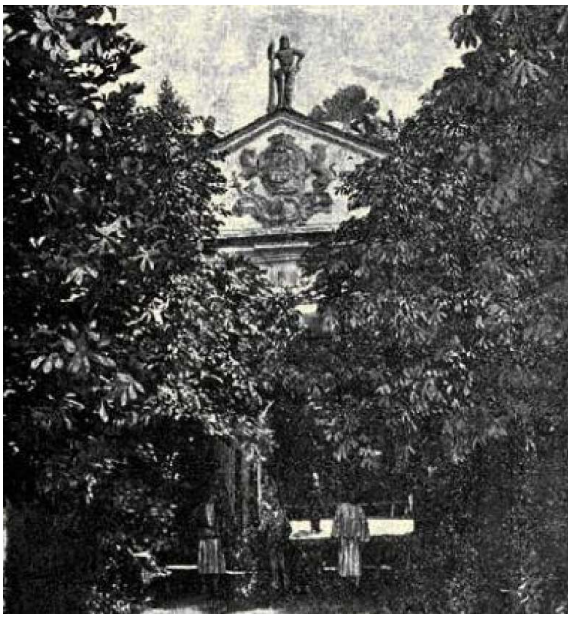
123/a melléklet A bejárati főtengelyben elhelyezett kútház a kapun át nézve

123/b melléklet A romos kútház és elhanyagolt környezete

123/c. melléklet A 19/20. század fordulóján még állt a kőből faragott Herkules-szobor a kapu timpanonos homlokzatának csúcsán (Forrás: KÖH)

123/d.melléklet A kapubejárat fölött máig épe megmaradt címer és felirat (Fotó: Fekete Albert, 2018.)

124. melléklet A cegei Wass Ádám kastélykert „lovagvár”-nak is nevezett kerti pavilonja Forrás: Siemers Ilona (1999): *Wass-Kor*, Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 69.

125. melléklet Árkos, Szentkereszty kastélykert Fotó: Fekete Albert, 2008

125/a. melléklet Az árkosi Anna-grotta az államosítás alatt elszenvedett átalakításokkal

125/b. melléklet Az árkosi műszurdok, háttérben a Szentkereszty kastéllyal

126. melléklet Az 1935-ben felavatott Kuncz Aladár emlékasztal a marosvécsi Kemény kastélykertben

127. melléklet Kőasztalok erdélyi kastélykertekben Fotó: Fekete Albert

127/a. melléklet Pusztakamarás, Kemény kastélykert, 2022.

127/b. melléklet Bethlen, Bethlen kastélykert, 2013.

127/c. melléklet Koltó, Teleki kastélykert, 2022.

127/d. melléklet Piski, Fáy-Ocskay kastélykert, 2008.

128. melléklet A görgényszentimrei tölgyrondó két megmaradt tölgyfája; az egykori rondó közepén Rudolf-emlékasztal, a megmaradt nagy tölgyfa mellett Erzsébet-emléktábla
Fotó: Darabos György, 2022

129. melléklet A díszesen faragott keresdi reneszánsz kőpad
129/a. melléklet Forrás: DMI, 1912.

126/b melléklet Forrás: Lukinich Imre (1928): i.m.

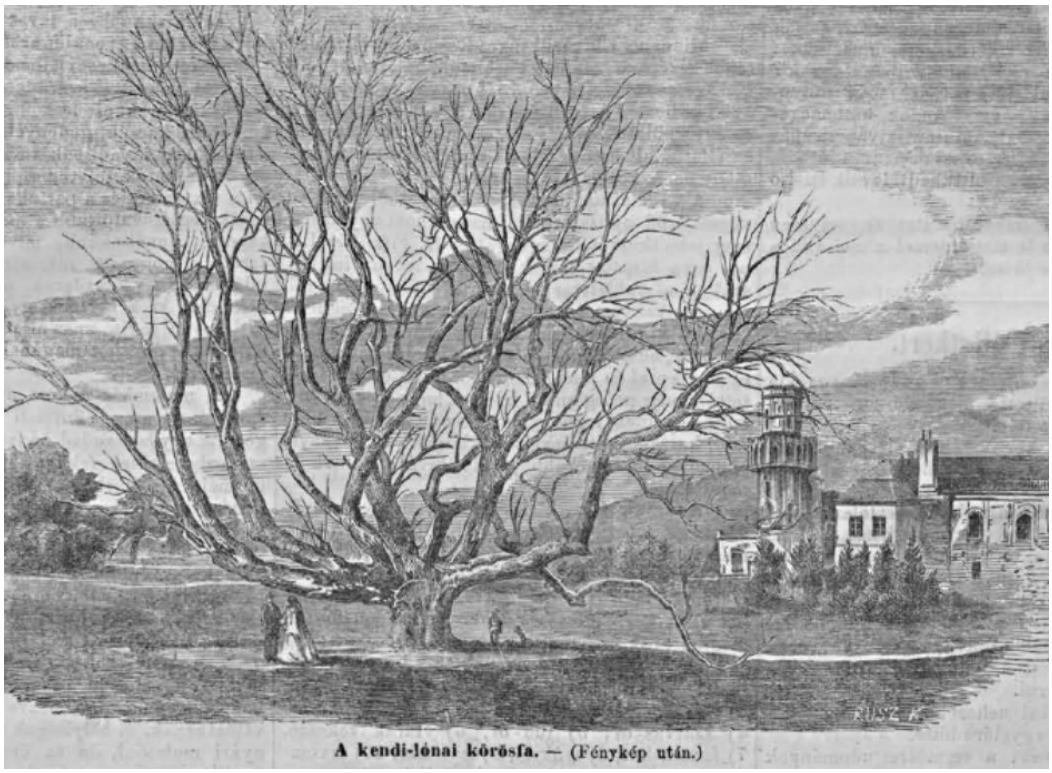

Fotó: Komes Dániel, 2022

130. melléklet Kendilóna, Teleki kastélykert

130/a. melléklet A kendilónai Teleki kastély a vadásztoronnyal, előterében a 300 éves kőrissel Forrás: Vasárnapi Újság, XIII. évf 25. sz. (1866. június 24, 30)

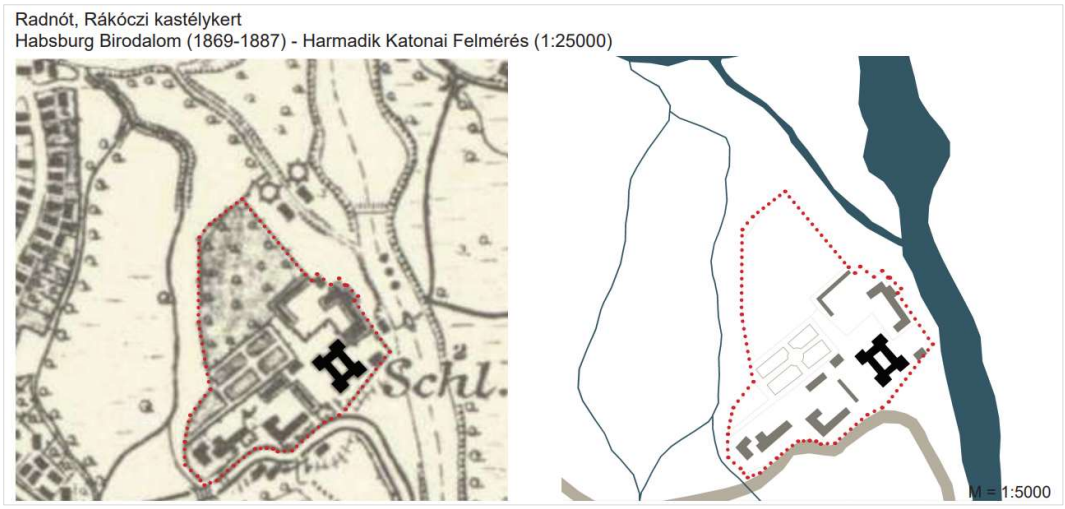
A kendi-lónai körösfa. — (Fénykép után.)

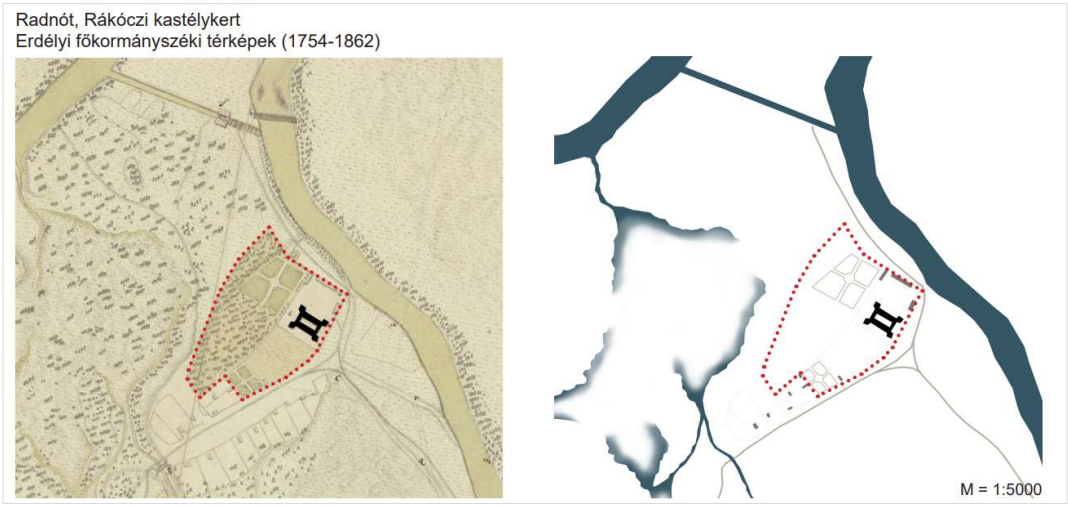
130/b. melléklet A kendilónai Teleki kastélykert vadásztornya 2011-ben **(**Fotó: Fekete Albert)

131/a. melléklet A radnóti fejedelmi kastélykert vízrendszerének elemzése a történeti térképek segítségével
Forrás: Fekete Albert, Bokor Rebekka, Karácsony Lenke

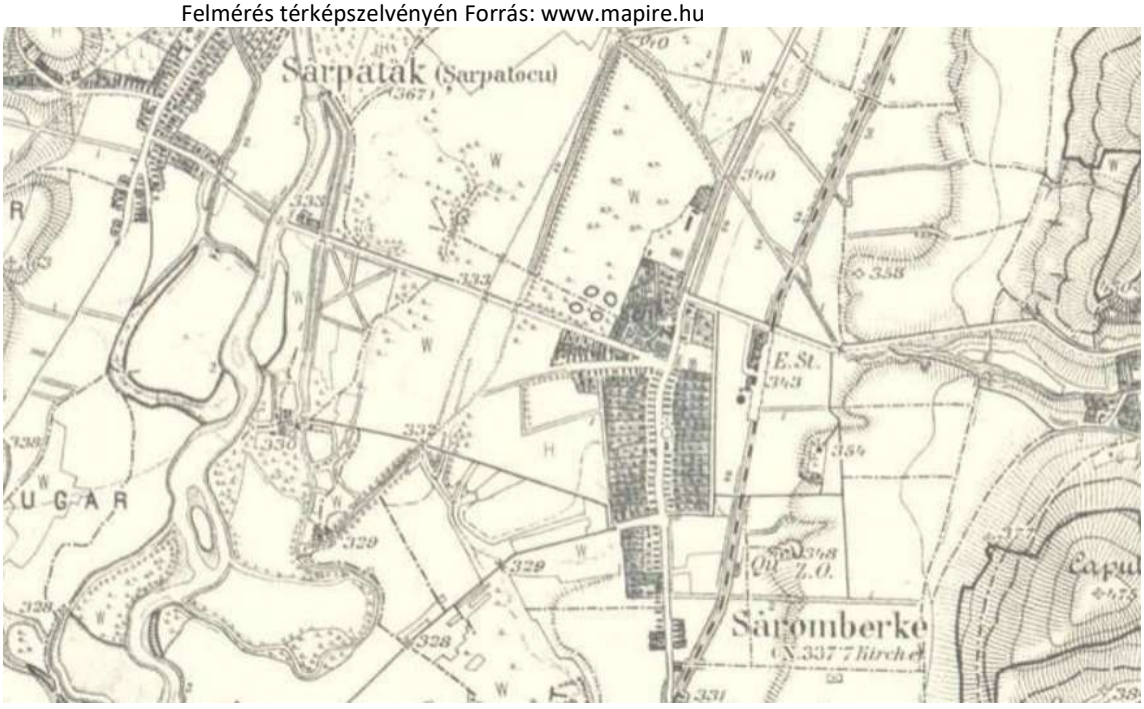

131/b. melléklet *„Der Fisch-Teich im Parke zu Frek. Birnenform mit exzentrischer Tafel*" A feleki horgásztó és környezete egy 1895-ös fényképfelvételen Forrás: Bildarchiv des landeskundliscehn Museum, Teutsch Haus, Hermannstadt/Sibiu,603-810 jelzet, idézi Feyer et al. (2006): i.m.

132. melléklet Sáromberke, Teleki kastélykert

131/a. melléklet A sáromberki kastélykert a négy körformájú halastóval az 1880-as években, a III. Katonai Felmérés térképszelvényén Forrás: www.mapire.hu

132/b. melléklet Az angolkerti tavak egyike a 20. század elején Forrás: Biró J. (é.n.): i.m. XLVII. tábla

132/c. melléklet A sáromberki halastavak egyike 1992-ben, nyugatipartján filagóriával Fotó: Fekete Albert

132/d. melléklet A sáromberki halastavak ma már nem képezik a kastélykert szerves részét, üzletszerű halastóként üzemelnek. Fotó: Fekete Albert, 2010

133. melléklet A nagyernyei Bálintitt kastélykert

133/a. melléklet A csoportkép hátterében a kastély, a tó, és az államosítást követően letarolt kert egy része látható. 1955.05.12-én készült fotó

Forrás: a képeket Szabó László, a nagyernyei iskola nyugalmazott biológia tanára, illetve Csibi Barna, a Sapientia EMTE hallgatója bocsátották rendelkezésre)

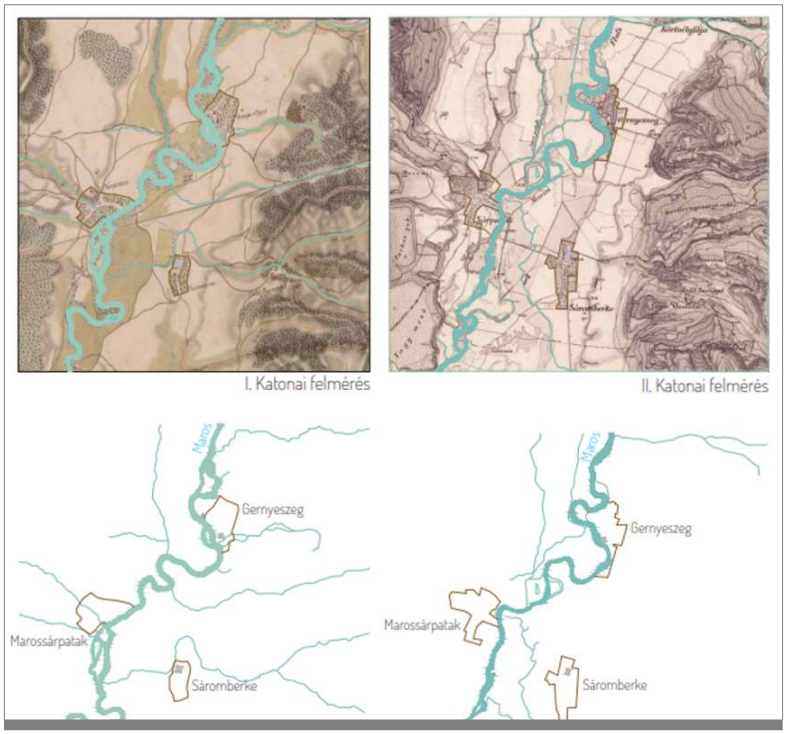
133/b. melléklet A nagyernyei kastélykert tava 2009-ben Fotó: Fekete Albert

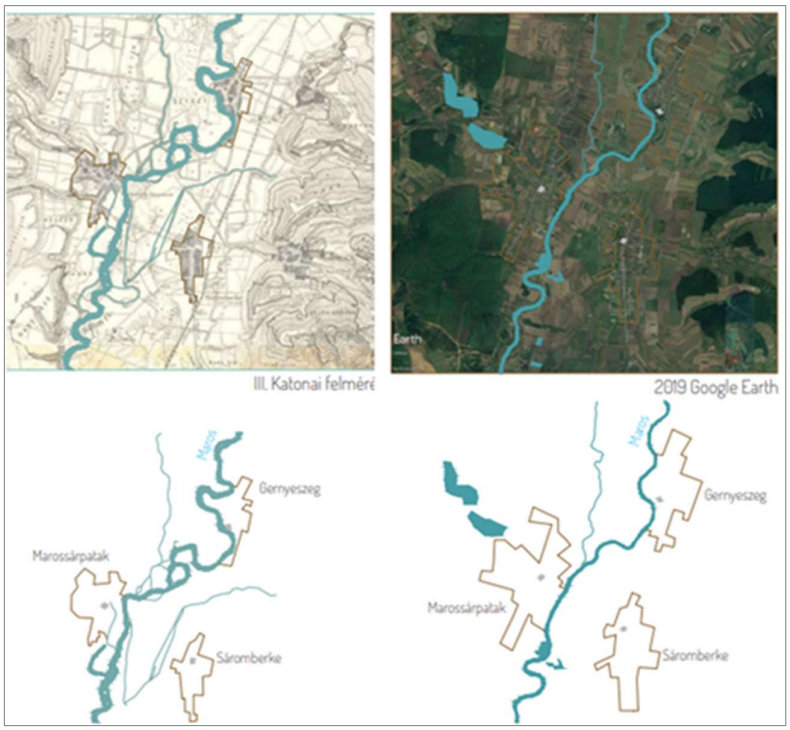

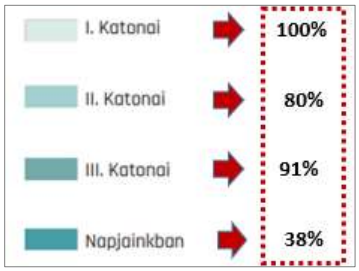
133/c. melléklet A nagyernyei kastélykert tava 2016-ban Fotó: Fekete Albert

134. melléklet A releváns helyszíneken végzett térképes mérések alapján egyértelműen kijelenthető, hogy az utóbbi 250 évben a vízfelületek jelentősen lecsökkentek. Az alábbi példa a Maros terének három kastélykertjéhez kapcsolódó vízrendszer változását mutatja. A számítások alapján a vízfelületek aránya a 18. század végéhez képest 40%-ra csökkent.

135. melléklet Kastélykertek, amelyekben művészi kompozíciós szempontból is meghatározó vízfelületeket – álló vagy folyóvizeket – azonosítottam be a történeti kutatás során. A melléklet mutatja ugyanakkor azt is, hogy a hajdani díszítő értékű vízfelületek száma mára jelentősen megcsappant.

ÖSSZESÍTÉS	db
kastélykertek, amelyekben történeti távlatokban léteztek művészi-kompozíciós szempontból meghatározó vízfelületek	43
kastélykertek, amelyekben máig megmaradtak a művészi-kompozíciós célú vízfelületek	18
kastélykertek, amelyekből napjainkra eltűntek a művészi-kompozíciós célú vízfelületek	25

Kastélykert elhelyezkedése (település)	Tulajdonos család
1. Abafája (Apalina, MS)	Huszár
2. Aranyosgerend (Luncani, CJ)	Kemény
3. Árkos (Arcus, CV)	Szentkereszty
4. Árokalja (Arcalia, BN)	Bethlen
5. Bethlen (Beclean, BN)	Bethlen Pál
6. Bethlenszentmiklós (Sanmiclaus, AB)	Bethlen
7. Bonchida (Bontida, CJ)	Bánffy
8. Bonyha (Bahnea, MS)	Bethlen
9. Cege – 1 (Taga, CJ)	Wass Ádám
10. Csombord (Ciumbrud, AB)	Kemény
11. Fehéregyháza (Albesti, MS)	Haller
12. Gernyeszeg (Gornesti, MS)	Teleki
13. Görgényszentimre (Gurghiu, MS)	Rákóczi-Bornemisza
14. Kelementelke (Calimanesti, MS)	Simén
15. Kerelőszentpál (Sanpaul, MS)	Haller
16. Keresd (Cris, MS)	Bethlen
17. Kerlés (Chirales, BN)	Bethlen
18. Felek (Avrig, SB)	Bruckenthal
19. Kisbún (Boiu, MS)	Bethlen
20. Magyarcsesztve (Cisteiu de Mures, AB)	Mikes castle
21. Magyarfenes (Vlaha, CJ)	Jósika castle
22. Magyarózd (Ozd, MS)	Radák-Pekry
23. Mácsa (Macea, AR)	Klebelsberg
24. Marosillye (Ilia, HD)	Bornemisza
67. Maroskeresztúr (Cristuru Mures, MS)	Knöpfler
25. Marosnémeti (Mintia, HD)	Gyulay
26. Marosszentkirály (Sancraiu de Mures, AB)	Bánffy
27. Mezőzáh (Zau de Campie, MS)	Ugron
28. Miklósvár (Miclosoara, CV)	Kálnoky
29. Nagyernye (Ernei, MS)	Bálintitt
30. Nagykároly (Carei, SM)	Károlyi
31. Őraljaboldogfalva (Santamaria Orlea, HD)	Kendeffy
32. Piski, régen Dédács (Simeria, HD)	Ocskay-Fáy

33. Radnót (Iernut, MS)	Rákóczi
34. Radnótfája (Iernuteni, MS)	Matskási
35. Sáromberke (Dumbravioara, MS)	Teleki
36. Soborsin (Savarsin, AR)	Nádasdy-Forray
37. Szurdok (Surduc, SJ)	Jósika
38. Torockószentgyörgy (Trascau, AB)	Thoroczkay-Rudnyánszky
39. Vajdaszentivány (Voivodeni, MS)	Zichy-Horváth
40. Válaszút (Rascruci, CJ)	Bánffy
41. Váralmás (Almasu, SJ)	Csáky
42. Zabola (Zabala, CV)	Mikes
43. Zám (Zam, HD)	Nopcsa-Csernovitz

136. melléklet Különböző szak- és mesteremberek hozzájárulása az erdélyi kastélykertek, illetve azok egyes elemeinek tervezéséhez, megépítéséhez

MESTER NEVE	MESTER SZAK-TERÜLETE	HELYSZÍN, AHOL DOLGOZOTT	TEVÉKENY-SÉG ÉVE	FORRÁS
Blaumann Johann Eberhardt	építész, várostervező szobrász	Bonchida, Bánffy kastélykert	1776-1783	Biró József (é.n.): *Erdélyi kastélyok*, Új Idők Irodalmi Intézet, Budapest, 91., 110.
		Zsibó, Wesselényi kastélykert	1780-as évek	Gy. Dávid, Gy. (2011): *A bonchidai Bánffy-kastély*, Polis, Kolozsvár, 27.
		Felek, Bruckenthal kastélykert	1784	
Bitthauser	építőmester	Zsibó, Wesselényi kastélykert	1797-1800	B. Nagy Margit (1970): *A zsibói kastély* In: B. Nagy Margit (1970): Reneszánsz és barokk Erdélyben. Kriterion Kiadó, Bukarest, 197.
		Nagykároly, Károlyi birtok	18.sz. vége	MNL OL, Károlyi család levéltára, T20 No 134, „*Nagykárolyi kert, kápolna, pince*” MNL OL, Károlyi család levéltára, T20 No 182/21 „*Nagykárolyi kastély kerti szárnya*”
Bode György	„grófi udvari főkertész”	Nagykároly, Károlyi kastélykert	1795 1818	Éble Gábor (1897): *A Károlyi grófok nagykárolyi kastélya és pesti palotája. Eredeti kútfők nyomán*, Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája, Budapest, 35. Károlyi László, gróf (1911): *A nagy-károlyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története, Második kötet*, Franklin Társulat Nyomdája, Budapest, 253.
Bodor Péter	ezermester (építész, hidraulikus)	Erdőszentgyörgy, Rhédey kastélykert	1816, 1817, 1825	Biró József (é.n.): *Erdélyi kastélyok*, Új Idők Irodalmi Intézet, Budapest, 113-114.
		Magyarfenes, Jósika kastélykert		
		Kerlés, Bethlen kastélykert		
		Koronka, Toldalagi kastélykert		

Böhm Anton	kertész	Görgényszentimre, Rákóczi-Bornemisza kastélykert	1800	ANR Cluj, Báró Bornemisza Levéltár, G. osztály, fasc. XXXIXa, p. 111, 127, 129, 130, 139, 141.
Böttger ?	vízmester	Gernyeszeg, Teleki kastélykert	1868	Gernyeszeg, 1870 = ANR Cluj, A gernyeszegi Teleki család levéltára Fond 437, 173. iratcsomó („Fântâna arteziană din Gornești")
Bürgermeister Antal	vízműgyáros	Gernyeszeg, Teleki kastélykert	1875	Gernyeszeg, 1853-1924 = ANR Cluj, A gernyeszegi Teleki család levéltára, 154-es csomó, 276 sz.
Bucek Ludwig	kertész	Piski (Dédács), Fáy-Ocskay kastélykert	1924-1938	Sicoe-Murg Oana Maria; Mateoc-Sîrb Nicoleta; Mateoc Teodor; Peț Elena; Dumitrescu Carmen (2022): *Aspects regarding the development of tourist potential in Simeria area, Hunedoara County, Romania* Acta Carolus Robertus, 12, Különszám, 142–157. 144.
Burey Francois	kertész	Erdőszentgyörgy, Rhédey kastélykert	1800-tól (36 évig)	Sírfelirat, Erdőszentgyörgy, templomkert: *„Itt nyugszik megmult teteme Burey Ferencznek. Is született Bruxellesbe 1774. … gróf Rhédey Lászlónak kit is 36 évekig hűségesen és becsületesen szolgált."*
Csernyi János	kertész	Őraljaboldogfalva, Kendeffy kastélykert	1873 előtt 1874	Őraljaboldogfalva, é.n. = ANR Cluj, A Kendeffy család levéltára, Fond 371, 214 iratcsomó („Acte referitoare la moșia Sântămărie Orlea")
Csűrös Antal	szobrász	Zsibó, Wesselényi kastélykert	1802	B. Nagy Margit (1970): *A zsibói kastély* In: B. Nagy Margit (1970): Reneszánsz és barokk Erdélyben. Kriterion Kiadó, Bukarest, 198.
Darrigard (?)	kertész	Szurduk, Jósika kastélykert	19. sz.	Győri János (szerk, é.n.): *Emlékirataim I-IV. köt*. INT: https://mek.oszk.hu
Domm Ferenc (Florianus Dom	építész	Nagykároly, Károlyi kastélykert	1790	MNL OL Károlyi család levéltára, T20 No 182/1 „*Prospect des Hochgräfl. Karolyischen Schlossos, wie es auf dem Orth des alten Schlosses zu Gross-Károly sollte gebauet werden*"
Duchene Achille	kertépítész	Zabola, Mikes kastélykert	1910-es évek	Mikes Katalin és Mikes Gregor Roy Chowdhury de Ulpur szóbeli közlése, 2006. október, Zabola; *Inventar non exhaustif des projets et réalisations de parcs et jardins d'henri et Achille Duchene classés par lieu*, published by Association Henri et Achille Duchene Architectes-Paysagistes 1841-1947, https://www.henri-et-achille-duchene.com/les-jardins; Baridon, M.; Notteghem, P.; Clément, B; Duchene, M. (2000): *Les jardins des Duchene en Europe*,

				Catalogue de l'exposition a l'Écomusée du Creusot-Montceau.
Elias Nicolai	kőfaragó, szobrász	Keresd, Bethlen kastélykert	1630-as évek	Kovács András (2006): *Késő reneszánsz építészet Erdélyben*. Teleki László Alapítvány-Polis Kiadó, Budapest-Kolozsvár, 142; Biró József (é.n.): *Erdélyi kastélyok*, Új Idők Irodalmi Intézet, Budapest, 122.
Erras Johann Christian	kertész (Marchegg)	Bonchida, Bánffy kastélykert	1750-es évek	Biró József (é.n.): *Erdélyi kastélyok*, Új Idők Irodalmi Intézet, Budapest, 109.
Erras Johann	kertész (Bécs)	Koronka, Toldalaghi kastélykert	1832	Biró József (é.n.): *Erdélyi kastélyok*, Új Idők Irodalmi Intézet, Budapest, 109.
Folkusházy Pál	geometra	Nagykároly, Károlyi birtok	1819	MNL OLN, Károlyi család levéltára, S 82- No. 24. *„A méltóságos nagykárolyi gróf Károlyi famila birtokaihoz tartozó Keresztúr rész-pusztának rajzolatja*"
Gindtner Franz		Hadad, Wesselényi kastélykert	1770	B. Nagy Margit (1970): *Reneszánsz és barokk Erdélyben.* Kriterion, Bukarest, 171–189. A hadadi kastély, 189. https://adatbank.ro/html/alcim_pdf6220.pdf
Hanek Nicolas Philip	kertész	Gernyeszeg, Teleki kastélykert	1783	Albert Fekete (2011): *Garden culture and approaches to landscape from Gábor Bethlen to József II Teleki* Atlantic Studies on Society in Change no 140. Romsics Ignác, Kovács-Kiss Gyöngy: Studies in the History of Early Modern Transylvania, Columbia University Press, New York, 396-419.
Hartmann János	kőfaragó	Bonchida, Bánffy kastélykert	18. sz. második fele	Biró József (é.n.): *Erdélyi kastélyok*, Új Idők Irodalmi Intézet, Budapest, 91.
Háji Péter	kertész	Ebesfalva, Apafi (fejedelmi) kastélykert Fogaras, Apafi (fejedelmi) kastélykert	1660-1690 között	Biró József (é.n.): *Erdélyi kastélyok*, Új Idők Irodalmi Intézet, Budapest, 109.
Hein János	kertész	Válaszút, Bánffy Albert kastélykert	19. sz. utolsó évtizedei	Hein János (1912): *Kertművészet*, Budapest, 12., 21. *Magyar Életrajzi Lexikon*, Hein János
Hermann Samuel	építész	Bonchida, Bánffy kastélykert	1831	Biró József (é.n.): *Erdélyi kastélyok*, Új Idők Irodalmi Intézet, Budapest, 114.
Hirschfeld Friedrich	kőfaragó	Szurdok, Jósika birtok	1828	

		Gyalakuta, Lázár kastélykert	1834-1838	*Művészek és mesterek Kolozsvárt 1700-1850*, INT: Erdélyi Magyar Adatbank, 211.
Hirschfeld Heinrich	kőfaragó	Kővárhosszúfalu, Teleki kastélykert	19. sz. eleje	*Művészek és mesterek Kolozsvárt 1700-1850*, INT: Erdélyi Magyar Adatbank, 212
Hillebrandt Franz Anton	építész	Nagykároly, Károlyi kastélykert	1783	MNL OL Károlyi család levéltára, T 20 No 101/1-15 *„A tervezett nagykárolyi kastély"*
Hochard (?)	?	Kolozsvár	19. sz. első fele	Richter Aladár (1905): *A Kolozsvári Magyar Királyi „Ferencz József" Tudomány-Egyetem Növénytani Intézete és Botanikus Kertje*, Kolozsvár
Hoffmann János	kőfaragó	Kendilóna, Teleki kastélykert	1744	Biró József (é.n.): *Erdélyi kastélyok*, Új Idők Irodalmi Intézet, Budapest, 56.
Iklandi György László	gazdatiszt	Árokalja, Bethlen kastélykert	1801-1811	Hajdu Nagy Gergely (2011): *Rusztikus építmények a magyar kertművészetben – romok, grották, remeteségek* Doktori értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem, Tájépítészeti és Tájökológiai Doktori Iskola, Budapest, M1 - 16.
Illyés László	hidraulikus	Kolozsvár, Toldalagi-Korda palotakert	1809	*Művészek és mesterek Kolozsvárt 1700-1850*, INT: Erdélyi Magyar Adatbank
Jámbor Vilmos	tájépítész	Nagykároly, Károlyi kastélykert	19. sz. utolsó évtizedei	Papp József: *Jámbor Vilmos* (1821-1901). Élővilág VI. 1961. 5. sz. 48-49.
Jarschel Frantz	kertész	Mezőmadaras, Bethlen kastélykert	1784	Lészai Ferencz-Bendegúz (2010): *A sáromberki Teleki-kert.* Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Műemlékvédelmi szakmérnök képzés. „Történeti kertek és tájak védelme és felújítása" szeminárium beadandó dolgozata, kézirat.
		Kendilóna, Teleki kastélykert	1784	
		Sáromberke, Teleki kastélykert	1787	
Justi Carlo (Károly)	mérnök, geometra, tervező	Kolozsvár, Toldalaghy-Korda palotakert	1803-1809	B. Nagy Margit (1977): *Stílusok, művek, mesterek*. Művészettörténeti tanulmányok, Kriterion Kiadó, Bukarest, 306-307.
Kagerbauer Antal	építész	Marosújvár, Mikó birtok	1860-as évek	*Kagerbauer Antal és a romantika építészete Erdélyben*, 85. https://adatbank.ro/html/alcim_pdf9201.pdf Bordás Beáta (é.n.): *A marosújvári kastély két arca: a 18. és a 19.századi állapot* EME_Certamen2_033_BordasBeata.PDF ANR Cluj, Mikó-Rhédei család levéltára, 151. cs. 12-26
Kasper (?)	mérnök	Őraljaboldogfalva, Kendeffy kastélykert	1870-es évek	ANR Cluj, Kendeffy család levéltára, Fasc 214, Nr. 196-265.

Kelemen Benjámin	birtokrendező, gazdatiszt	Zsibó, Wesselényi kastély	1830-as évek	B. Nagy Margit (1970): *A zsibói kastély* In: B. Nagy Margit (1970): Reneszánsz és barokk Erdélyben. Kriterion Kiadó, Bukarest, 200.
Klensky Wilhelm	kertépítész	Őraljaboldogfalva, Kendeffy kastélykert	1874	ANR Cluj, Kendeffy család levéltára, Fasc 214, Nr.196-265.
Kopmann Andreas	kertész	Sáromberke, Teleki kastélykert	1782	Lészai Ferencz-Bendegúz (2010): *A sáromberki Teleki-kert.* Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Műemlékvédelmi szakmérnök képzés. „Történeti kertek és tájak védelme és felújítása" szeminárium beadandó dolgozata. Kézirat.
Kováts Sámuel	vízi mester, hydraulikus	Zsibó, Wesselényi kastélykert	18/19 század fordulója	B. Nagy Margit (1970): *A zsibói kastély* In: B. Nagy Margit (1970): Reneszánsz és barokk Erdélyben. Kriterion Kiadó, Bukarest, 197.
		Cege, Wass Ádám kastélykert		
		Cege, Wass Jenő kastélykert		
László János	geometra	Bonchida, Bánffy kastélykert	1831	Biró József (é.n.): *Erdélyi kastélyok*, Új Idők Irodalmi Intézet, Budapest, 114.
Leder Josef	építész	Bonchida	1787	*Leder József építőmester (1749—1814)* In: Erdélyi Magyar Adatbank, 52-54. INT: https://adatbank.ro/html/alcim_pdf9200.pdf
		Bethlen, Bethlen kastélykert	1793	
		Hadad, Wesselényi kastélykert	1780-as évek	A hadadi kastély, 180
Leerch Ferenc	kertész	Görgényszentimre, Rákóczi-Bornemisza kastélykert	1782-1783	Lészai Ferencz-Bendegúz (2010): *A sáromberki Teleki-kert.* Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Műemlékvédelmi szakmérnök képzés. Történeti kertek és tájak védelme és felújítása c. szeminárium beadandó dolgozata, kézirat.
		Sáromberke, Teleki kastélykert	1784	
		Kendilóna, Teleki kastélykert	1780-as évek	
Luidor Jean	építész	Koronka, Toldalaghi kastélykert	1770 után	Biró József (é.n.): *Erdélyi kastélyok*, Új Idők Irodalmi Intézet, Budapest, 110.
Május Péter	kőműves	Kendilóna, Teleki kastély	1765	Kendilóna, 1765 = ANR Cluj, Teleki család levéltára, Szerződés: 1765. IX. 23.
Maly Józef	kertész	Keresd, Bethlen kastélykert	1914	ANR Mures
Meinig Arthur	kertész	Nagykároly, Károlyi kastélykert	1896-1904	Károlyi László, gróf (1911): *A nagy-károlyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története, Második kötet*, Franklin Társulat Nyomdája, Budapest
Mojzer (?)	főkertész	Abafája, Huszár kastélykert	1920-as évek	Kornis Gabriella (2002): *Elődök és utódok. Erdélyi főnemesek a XX. században*. Unikornis, Budapest, 168, 190.
Nachtigall János	szobrász, kőfaragó	Bonchida, Bánffy kastélykert	1750-es évek	

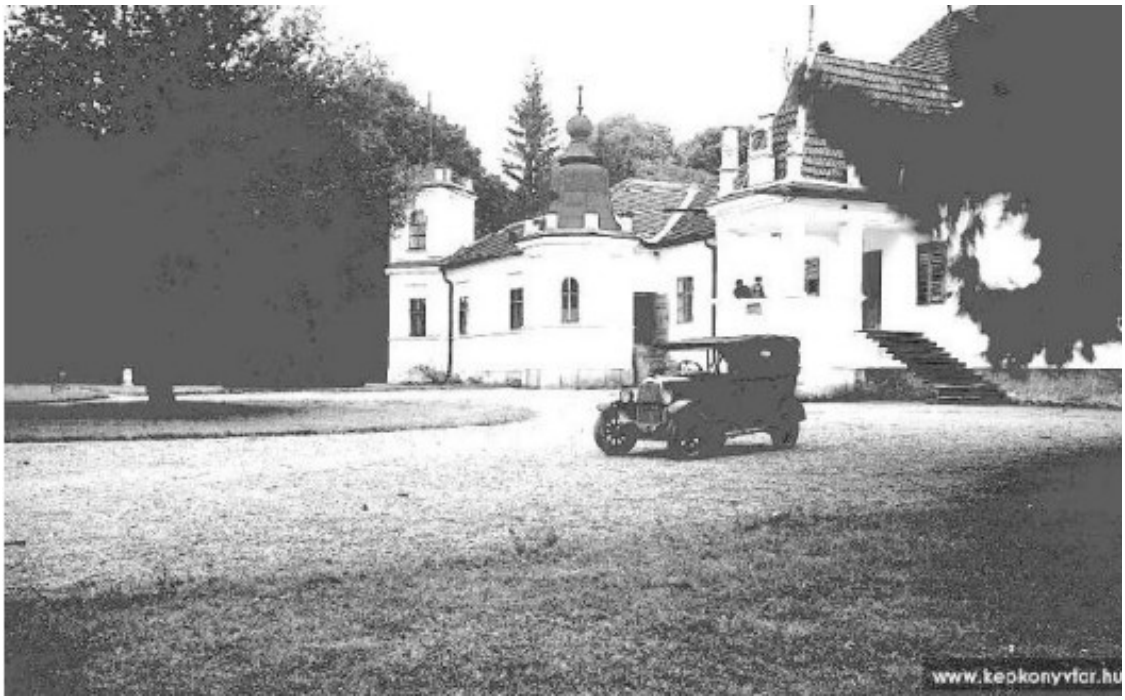
		Zsibó, Wesselényi kastélykert	1760-as évek	Biró József (é.n.): *Erdélyi kastélyok*, Új Idők Irodalmi Intézet, Budapest, 88.
Nagy Sándor	kertész	Őraljaboldogfalva Kendeffy kastélykert	1874	Őraljaboldogfalva é.n. = A Kendeffy család levéltára, Fond 371, 214 iratcsomó („Acte referitoare la moșia Sântămărie Orlea
Nebbien Christian Heinrich	tájépítész	Soborsin, Nádasdy-Forray kastélykert	1916-1922 között	Sisa József (2010): *A soborsini kastély és parkja*. In: Bubryák Orsolya (szerk, 2010): "Ez világ, mint egy kert..." *Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére.* MTA Művészettörténeti Kutatóintézet – Gondolat Könyvkiadó, Budapest 230.
		Lovrin, Liptay kastély		
Pálfalvi ?	kertész	Kővárhosszúfalu, Teleki kastélykert	1816-1825 1828 1829	Kővárhosszufalu, é.n. = ANR Cluj, A hosszúmacskási Teleki család levéltára, Fond 440, 19. iratcsomó („Inventare, socoteli referitoare la grădinăritul practicat pe moșiile familiei Teleki din Satulung")
Pichl Alois (Luigi?)	építész	Bonchida, Bánffy kastélykert	1830 körül	Gy. Dávid, Gy. (2011): *A bonchidai Bánffy-kastély.* Polis, Kolozsvár, 133-134.
Piszinger (Szél) Pál	kertész	Árokalja, Bethlen kastélykert	1800-as évek eleje	Hajdu Nagy Gergely (2011): *Rusztikus építmények a magyar kertművészetben – romok, grották, remeteségek* Doktori értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem, Tájépítészeti és Tájökológiai Doktori Iskola, Budapest, M1-16.
Prohaska Josef	kertész	Mácsa, Csernovics kastélykert	1900-1902	Grama, Dimitrie (2012): *Parcul si castelul de la Macea I-II*., Vasile Goldis University Press, Arad, 57.
Rosenstingl Franz	építész	Nagykároly, Károlyi kastélykert	1789	MOL NL Károlyi család levéltára T 20 No 60 „*Situs veteris castri Károly, et horti adiacentis, iem scholae equestris, cum adiuncta idea novi castri*"
			18. század	MOL NL Károlyi kastély levéltára, T 20 No 101/7 „*Nagykároly. Károlyi-kastély terve*"
Schmelzer Josef	szobrász	Kerlés, Bethlen kastélykert	1815	Biró József (é.n.): *Erdélyi kastélyok*, Új Idők Irodalmi Intézet, Budapest, 91-92. Dr. Szádeczky Lajos (szerk, 1908): *Gróf Bethlen Lajos önéletírása* Gombos Ferencz Könyvsajtója, Kolozsvár 30.
		Magyarfenes, Jósika kastélykert	1816	
Schmid Péter	kertész	Bonchida, Bánffy kastélykert	1818	Gy. Dávid, Gy. (2011): *A bonchidai Bánffy-kastély.* Polis, Kolozsvár, 132.
Schuch-bauer Antal	szobrász	Bonchida, Bánffy kastélykert	1750-es évek	Biró József (é.n.): *Erdélyi kastélyok*, Új Idők Irodalmi Intézet, Budapest, 90.
		Csákigorbó, Haller-Jósika kastélykert		

		Zsibó, Wesselényi kastélykert	1755	
Serbán Sándor	kertész	Gernyeszeg, Teleki kastélykert	1795	MOL NL Teleki levéltár *„Bölcskéri Zsigmond 'Gernyeszegi Gondviselő' Teleki Józsefné Roth Johannához írott, 1795. február 22-én kelt levelében*" Idézi: Ecsedy Anna (2003): *Huszadik századi szerzemények a magyarországi kertek barokk szoboranyagában: Schmidt Miksa kertdekorációs tevékenysége a „gernyeszegi sorozat" kapcsán*. Doktori értekezés, SZIE BTI, Budapest, 13.
Szatra Mátyás	kertész	Nagykároly, Károlyi kastélykert	1772	Károlyi László, gróf (1911): *A nagykárolyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története, Második kötet*, Franklin Társulat Nyomdája, Budapest, 202.
Szlauginka András	kertész	Erdőd, Károlyi kastélykert	1818	Károlyi László, gróf (1911): *A nagykárolyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története, Második kötet*, Franklin Társulat Nyomdája, Budapest, 301.
Szlávik János	kertész	Nagykároly, Károlyi kastélykert	1790	Károlyi László, gróf (1911): *A nagykárolyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története, Második kötet*, Franklin Társulat Nyomdája, Budapest, 212.
Szoldáti Antal	kőműves	Hadad, Wesselényi kastélykert	1774	A hadadi kastély, 180-181
von Staussenberg Arnold Arz	tervező	Felek, Bruckenthal kastélykert	1924	Feyer, Cornelia; Hermann, Claus (2006): Parksanierungskonzept Historsiche Parkanlage Sommerresidenz "Samuel von Bruckenthal" Freck/Avrig, Rumanien, Siebenbürgen; Nationales Denkmalschutzamt: Sibiu, Romania, Volltext (pdf – 14.02 MB) (doczz.com.br), 160.
Stöckli(?)	kertész	Zabola, Mikes kastélykert	1900-as évek eleje	Mikes család archívuma, Zabola
Türk Antal	építőmester	Váralmás, Csáky kastélykert	1750–1798	Küküllővár, 1795 = ANR Cluj, A branyicskai báró Jósika család hitbizományi levéltára (Fond fideicomissionar Jósika) No. 960. *„Küküllővár 1795 évi becsűje*"
Überlacher Anton		Hadad, Wesselényi kastélykert	1790-es évek	A hadadi kastély, 186, 189. https://adatbank.ro/html/alcim_pdf6220.pdf
Veress István	kertész	Bonchida, Bánffy kastélykert	1934-35	Gy. Dávid, Gy. (2011): *A bonchidai Bánffy-kastély*. Polis, Kolozsvár, 138.
Véber ?	kertész	Kővárhosszúfalu, Teleki kastélykert	1825 1828 1829	Kővárhosszufalu, é.n. = ANR Cluj, A hosszúmacskási Teleki család levéltára, Fond 440, 19. iratcsomó („Inventare, socoteli referitoare la

				grădinăritul practicat pe moşiile familiei Teleki din Satulung")
Wrabetz Franz	építész	Zsibó, Wesselényi kastélykert	1786 -1800	B. Nagy Margit (1970): *A zsibói kastély* In: B. Nagy Margit (1970): Reneszánsz és barokk Erdélyben. Kriterion Kiadó, Bukarest, 196-197.
Winkler Philipp	építész	Bonchida, Bánffy kastélykert	1828	*Művészek és mesterek Kolozsvárt* In: Erdélyi Magyar Adatbank, 258
		Kendilóna, Teleki kastélykert	1820-1823	
		Nagyteremi, Bethlen kastélykert	1824 előtt	
Weber August	építész	Bonchida, Bánffy kastélykert	1850 körül	Biró József (1935): *A bonczidai Bánffy-kastély*. Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt., Cluj, 34.
Zalabsky(?)	kertész	Koronka, Toldalaghi kastélykert	1825	Biró József (é.n.): *Erdélyi kastélyok*, Új Idők Irodalmi Intézet, Budapest, 114.
Zsitny Venczel	kertész	Keresd, Bethlen kastélykert	1910-es évek	ANR Mures
	„Ászter, András, Ferenc kertészina-sok"	Bonchida, Bánffy kastélykert	1818	Gy. Dávid, Gy. (2011): *A bonchidai Bánffy-kastély.* Polis, Kolozsvár, 132.
	„bécsi Inschíner Kapitán"	Bonchida, Bánffy kastélykert	1767	Gy. Dávid, Gy. (2011): A bonchidai Bánffy-kastély. Polis, Kolozsvár, 129.
	„fő kertész és hét kertészinas"	Bonchida, Bánffy kastélykert	1809	Gy. Dávid, Gy. (2011): *A bonchidai Bánffy-kastély.* Polis, Kolozsvár, 132.
	„abafáji német kertész"	Gernyeszeg, Teleki kastélykert	1792	Fekete Albert; Sárospataki Máté (2022): *Baroque Gardens in Transylvania: A Historic Overview* LAND (BASEL) (2073-445X): 11 6 Paper 949. 18.
	„felső-magyarországi kertész"	Gyulafehérvár, Fejedelmi kastélykert	1680-as évek	Biró József (é.n.): *Erdélyi kastélyok*, Új Idők Irodalmi Intézet, Budapest, 109.
	„német kertész"	Váralmás, Csáky kastélykert	1795	ANR Cluj, Váralmás, Csáky Katalin iratai, 1764–1797, A branyicskai báró Jósika család hitbizományi levéltára (Fond fideicomissionar Jósika) No. 662.
	„wiener Gartner (der zuvor bei Graf Lacy beschaftigt war)"	Felek, Bruckenthal kastélykert	1774-1779	Felek, 1776 = ANR Sibiu, Bruckenthal gyűjtemény. CD 1-5. Leltár 86. Nr. 56. 1776, 17.
	„kertész"	Szentgothárd, Wass Béla kastélykert	19. sz. vége	W. Kovács András (é.n.): *A cegei Wass család története (16–20. század),* 37. INT: http://real-j.mtak.hu/24861/2/EM_2004_66_3-4_.pdf

	„Hollandig Garten Knachte”	Felek, Bruckenthal kastélykert	1792	Felek, 1792 = ANR Sibiu, Bruckenthal gyűjtemény, CD 1-5. Leltár 86. Nr. 79. 1792, 37.
	„kertész”	Gyulafehérvár Fejedelmi kastélykert	1590-es évek	Haraszti Emil (1931): „*Zsigmond Bathory, Prince de Transylvanie et la musique italienne. D´après un manuscrit de 1595 a la bibliothèque nationale de Paris*”, Revue de Musicologie, T.12e, 39e, 1931, pp. 190-213., 198.

137/a. melléklet A magyarfenesi Jósika kastély romlása a két világháború közötti időszakban A látszólag ép és használatban lévő magyarfenesi báró Jósika kastély 1929-ben (Forrás: www.kepkonyvtar.hu/?docId=19804, 2018.01.21.)

137/b. melléklet Az immár lakhatatlan, romos magyarfenesi Jósika kastély 1936-ban
Forrás: www.kepkonyvtar.hu/?docId=19647, 2018.01.21

138. melléklet Fakivágás a bonchidai kastélyparkban a második világháború után.
Forrás: Gy. Dávid Gyula (2011): i.m. 187.

139/a. melléklet A kisbúni Bethlen kastély agonizálása a második világháborút követő időszakban és a kastély rohamos pusztulása az 1989-es politikai fordulat után. A viszonylag jó állapotú kastély és környezete az 1960-as években Forrás: ACJ Mures

139/b. melléklet A még álló, de már használaton kívüli kastély és immár lepusztított kertje, átalakított környezete az 1980-as években. Árvízvédelmi okokból kifolyólag víztározó medencét építettek egykori kertje helyén. Forrás: Iozefina Postăvaru (2009): *Cazul castelului Bethlen din Boiu-Topa*
INT: http://art-historia.blogspot.com/2009/01/cazul-castelului-bethlen-din-boiu-opa.html

139/c. melléklet A még mindig álló, de már megrongálódott tetőszerkezetű, helyenként fedél nélküli kastély 1996-ban Forrás: Iozefina Postăvaru (2009): *Cazul castelului Bethlen din Boiu-Topa* INT: http://art-historia.blogspot.com/2009/01/cazul-castelului-bethlen-din-boiu-opa.html

139/d. melléklet A kisbúni romos kastély 2006-ban
Fotó: Fekete Albert

139/e. melléklet A romba dőlt kastély 2011-ben. A kert egyetlen tanúja, a 19. sz. közepén ültetett tornyos tölgy képbe belógó ágai még jelzik, hogy a fa megvan Forrás: Cosnean L. (): i.m. vol. II, pag 361.

140. melléklet A kutatás során, illetve annak következményeként, különböző erdélyi kastélykertek megóvásához, helyreállításához kapcsolódó tervezési és szakértői feladatok ellátására érkezett megkeresések és felkérések

	- Településnév	Tulajdonos család neve
1	Bonchida (Bontida, Cj)	Bánffy kastélykert
2	Dálnok (Dalnic, Cv)	Gaál kastélykert
3	Erdőszentgyörgy (Sangeorgiu de Padure, Ms)	Rhédey kastélykert
4	Fiatfalva (Filias, Hr)	Ugron kastélykert
5	Fugad (Ciuguzel, Ab)	Bánffy kastélykert
6	Gernyeszeg (Gornesti, Ms)	Teleki kastélykert
7	Görgényszentimre (Gurghiu, Ms)	Rákóczi-Bornemisza kastélykert
8	Gyalu (Gilau, Cj)	Rákóczi-Barcsay kastélykert
9	Kelementelke (Calimanesti, Ms)	Simén kastélykert
10	Keresd (Cris, Ms)	Bethlen kastélykert
11	Koltó (Coltau, Mm)	Teleki kastélykert
12	Magyarbükkös (Bichis, Ms)	Kemény kastélykert
13	Magyarzsombor (Zimbor, Sj)	Zsombory kastélykert
14	Maroshévíz (Toplita, Hr)	Urmánczy kastélykert
15	Marosvécs (Brancovenesti, Ms)	Kemény kastélykert
16	Miklósvár (Miclosoara, Cv)	Kálnoky kastélykert
17	Nagykároly (Carei, Sm)	Károlyi kastélykert
18	Odvos (Odvos, Ar)	Konopy kastéylkert
19	Soborsin (Savarsin, Ar)	Forray-Nádasdy kastélykert
20	Székelyhíd (Sacueni, Bh)	Stubenberg kastélykert
21	Zabola (Zabala, Cv)	Mikes kastélykert
22	Zsibó (Jibou, Sj)	Béldy kastélykert
23	Zsibó (Jibou, Sj)	Wesselényi kastélykert
24	Marospetres (Petris, Ar)	Salbeck kastélykert
25	Bethlenszentmiklós (Sanmiclaus, Ab)	Bethlen kastélykert

JELMAGYARÁZAT

Megújítási terv elkészült, a kert részben vagy teljesen megújult	
Megújítási terv elkészült, a kert részben vagy teljesen megújult/jelenleg is dolgoznak rajta	
Megújítási terv elkészült, a kerben kisebb munkák történtek/jelenleg is dolgoznak rajta	
Megújítási terv elkészült, de a megvalósításra nem került sor	
Megújítási terv készülőben	

141. melléklet Betekintés a matuzsálem fák taxonreprodukcióihoz szükséges szaporítóanyag-mintavételbe

141/a. melléklet 2022 március 22, Bonchida. Mintavétel hozzávetőlegesen 170 éves *Platanus orientalis*-ról
Fotó: Fekete Albert

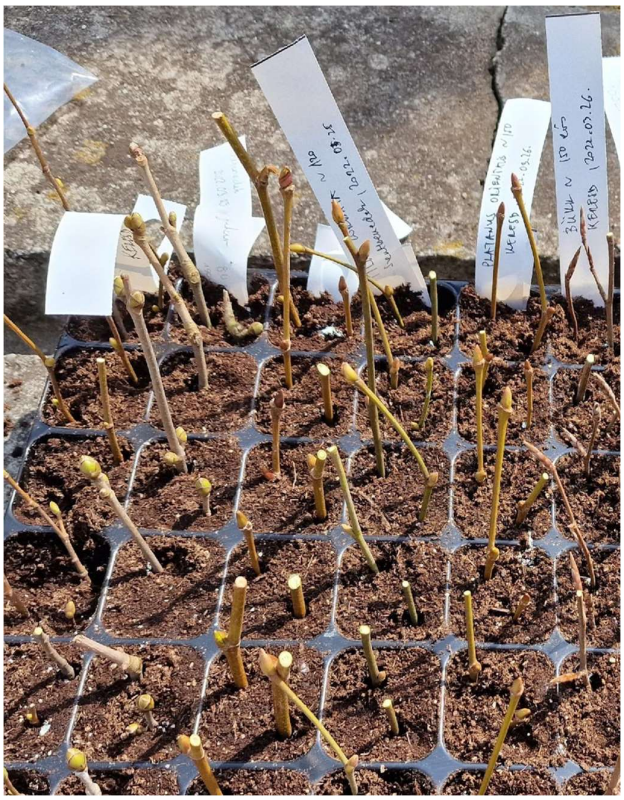

141/b. melléklet 2023. május 10, Marosvécs Minatvétel hozzávetőlegesen 380 éves *Quercus robur*-ról
Fotó: Darabos György

142. melléklet A matuzsálem fák taxonreprodukciójának második lépése a begyűjtüött minták vegetatív szaporítása dugványozással (Fotó: Orlóci László)

2022. március

2022. május

2023. június (Platanus orientalis)

2023. június (Tilia cordata)

143. melléklet Mintavétel matuzsálem fákról, erdélyi kastélykertekben (2022-2023)

	Helyszín	**Időpont**	**Fafaj**	**Matuzsálem fa becsült kora (év)**
1	Bonchida, Bánffy kastélykert	2022.03.21	*Platanus orientalis*	170
2	Bonchida, Bánffy kastélykert	2022.03.21	*Tilia cordata*	270
3	Bonchida, Bánffy kastélykert	2022.03.21	*Populus nigra 'Italica'*	100-120
4	Keresd, Bethlen kastélykert	2022.03.22	*Platanus orientalis*	120-150
5	Keresd, Bethlen kastélykert	2022.03.22	*Fagus sylvatica*	250
6	Szentbenedek, Korniss kastélykert	2022.03.22	*Tilia cordata*	150
7	Görgényszentimre, Rákóczi-Bornemisza kastélykert	2022.05.12	*Aesculus hippocastanum*	100-120
8	Marosvécs, Kemény kastélykert	2022.05.12	*Quercus robur*	380
9	Cege, Wass Jenő kastélykert	2022.05.13	*Platanus x hybrida*	150-180
10	Nagyvárad, Püspöki Palota kertje	2022.09.26	*Corylus colurna*	120-150
11	Árokalja, Bethlen kastély	2023.09.27	*Fraxinus excelsior* (oltott, oszlopos)	120-150
12	Árokalja, Bethlen kastély	2023.09.28	*Quercus robur*	180-200
13	Árokalja, Bethlen kastély	2023.09.28	*Fagus sylvatica*	150
14	Nagykároly	2023.09.29	*Platanus x hybrida* (Károlyi-platán, ültetve 1823-ban)	200